

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZHATVANHARMADIK KÖTET

(776—781. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS RÖNYVNYOMDA

1942

TARTALOM.

DCCLXXVI.

	Lap
GRÓF TISZA ISTVÁN. — Baranyai Lipóttól	1
SZÁZADUNK TUDOMANYÁNAK SZELLEME. (II.) — Kornis	
Gyulától	11
ENYIM, TIED, ÖVÉ. — Gálos Rezsőtől	28
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Imádság a magyar paraszttért. — Óseim. — Meghalt Newyorkban. — Szív. — Idő. — Falu Tamástól</i>	44
IRODALOM. — 1. <i>Katona József.</i> — (Waldapfel József: <i>Katona József.</i>) — sz. k.-tól.	
2. <i>Erdély öröksége.</i> — (Erdélyi emlékirók Erdélyről. <i>Havasz László</i> bevezetésével. Cs. Szabó László közreműködésével szerkesztette Makkai László. I—IV. k.) — Nagy Miklóstól.	
3. <i>Új könyv Új-Budáról.</i> — (Ács Tivadar: <i>New-Buda.</i>) — Rédey Máriától	47

DCCLXXVII.

A PLATONISTA CICERO. (I.) — Prohászka Lajostól	65
KORESZMEK A FÖLDTANI SZEMLELÉLETBEN. — Vadász Elemértől	100
A HEGYI PÁSZTOR. — Költemény. — Havas Istvántól	113
IRODALOM. — 1. <i>Ég és föld.</i> — (Márai Sándor: <i>Ég és föld.</i>) —n —y-tól.	
2. <i>Középkori költészetünk.</i> — (Kardos Tibor: <i>Középkori kultúra, középkori költészet. A magyar irodalom keletkezése.</i>) — Alszeghy Zsolttól.	
3. <i>Örök barátaink.</i> — (Szabó Lőrinc kisebb műfordításai.) — Kiss Ernőtől.	
4. <i>Vajda János.</i> — (Bóka László: <i>Vajda János.</i>) — Gy. E. P.-tól.	
5. <i>Haláltáncok története.</i> — (Kozáky István: <i>A haláltáncok története.</i> III. rész. <i>A mai haláltánc.</i>) — Révay Józseftől	116

DCCLXXVIII.

	Lap
A GILGAMESH-EPOSZ. — Kállay Miklóstól	129
A PLATONISTA CICERO, (II.) — Prohászka Lajostól	141
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Öreg vagyok.</i> — <i>Életútam.</i> — Szász Károlytól	159
SZEMLE. — <i>Képzőművészet.</i> — Ybl Ervintől	161
IRODALOM. — 1. <i>Művészettörténeti tanulmányok.</i> — (Hekler Antal: <i>Művészettörténeti tanulmányok.</i> Hekler Antal kisebb dolgozatai. Szerkesztette Láng Nándor.) — Oroszlán Zoltántól.	
2. <i>A magyarság életrajza.</i> — (Szabó István: <i>A magyarság életrajza.</i>) — Nagy Miklóstól.	
3. <i>Időszerű kérdések.</i> — (Wesselényi Miklós: <i>Keresztmetszet.</i>) — Germanus Gyulától.	
4. <i>Hangszerek, hangszínek.</i> — (Siklós Albert: <i>Hangszerek — Hangszínek.</i>) — Neubauer Páltól	175

DCCLXXIX.

MAGYARORSZÁG ÉS AZ ELSŐ EURÓPAI HÁBORÚ OROSZORSZÁG	
ELLEN. (I.) — Óvári-Avary Károlytól	193
SZÉLJEGYZETEK EGY ÖNÉLETRAJZHOZ. — Sebestyén Károlytól	211
A PLATONISTA CICERO. (III.) — Prohászka Lajostól	229
IRODALOM. — 1. <i>Báró Eötvös József naplójegyzetei és gondolatai.</i> — (Báró Eötvös József: <i>Naplójegyzetek — gondolatok</i> , 1864—1868.) — A. D.-től.	
2. <i>Karafiáth Jenő versei.</i> — (Karafiáth Jenő: <i>Kenesén a kertben.</i> — <i>Újabb versek.</i>) — V-től.	
3. <i>Vörösmarty életregénye.</i> — (Balassa Imre: <i>Itt élne, halnod kell.</i>) — V. G.-től.	
4. <i>Balassi Bálint.</i> — (Eckhardt Sándor: <i>Balassi Bálint.</i>) — Gáldi Lászlótól.	
5. <i>Falu Tamás új regénye.</i> — (Falu Tamás: <i>Járásbiróék.</i>) — y-i-től	246

DCCLXXX.

A KORSZELLEMEK TERMÉSZETRAJZÁHOZ. — Balás Károlytól	257
A MAGYAR IRODALOM HÍDVERŐI. (I.) — Hankiss Jánostól	269

MAGYARORSZÁG ÉS AZ ELSŐ EURÓPAI HÁBORÚ OROSZORSZÁG	
ELLEN. (II.) — Óvári-Avary Károlytól	287
SZEMLE. — <i>Egy év magyar drámatermése.</i> — Rédey Tivadartól	302
IRODALOM. — 1. <i>Egy emigráns naplója.</i> — (Ács Tivadar: <i>Magyar úttörők az újvilágban.</i>) — Rédey Máriától.	
2. <i>Ötszáz év magyar humora.</i> — (Keményfy János: <i>500 év humora.</i>) — r-től.	
3. <i>Nero-dívat.</i> — (Kosztolányi Dezső: <i>Nero, a véres költő.</i> — Kósa János: <i>Császárné volt.</i> — Felkai Ferenc: <i>Nero.</i>) — Révay Józseftől.	
4. <i>Iffjúsági regény Bessenyeiről.</i> — (Szira Béla: <i>Bécsi tinta, magyar toll.</i>) — —y —a-tól	311

DCCLXXXI.

A TUDOMÁNY HATÁRTERÜLETEI. — Földes Bélától	321
RÁKOSI JENŐ, A DRÁMAIRÓ — Galamb Sándortól	333
A MAGYAR IRODALOM HÍDVERŐI (II.) — Hankiss Jánostól	352
SZEMLE. — <i>Képzőművészet.</i> — Spectator-tól	363
IRODALOM. — 1. <i>Szellemi arcképfestés.</i> — (Kornis Gyula: <i>Tudós fejek.</i>) — Gyulai Ágosttól	
2. <i>A magyar próza.</i> — (<i>Régi magyar próza.</i> Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: <i>Kerecsényi Dezső.</i>) — Keményfy Jánostól	
3. <i>Új magyar líra németül.</i> — (<i>Neu ungarische Lyrik.</i> Übersetzt von <i>Friedrich Lám.</i>) — l. z.-től	367

GRÓF TISZA ISTVÁN.

Tisza István azok közé a nagy emberek közé tartozott, akikkel a Gondviselés csak elvétele, nagy ritkán ajándékoz meg egy-egy nemzetet.

Az az európai környezet és az a politikai keret, amelyben élete munkáját kifejtette, nincs többé. A Monarchia felbomlott, a körülötte fennállott nemzetközi konstelláció széthullott és a magyarnak — megváltozott körülmények között, megváltozott pozícióban — kellett a maga nem könnyű élete számára utat törnie, hogy multját el ne veszítse és jövőjét megvédje. Ebből az elsüllyedt világból emelkedik ki Tisza Istvánnak a történelem glóriájától övezett alakja; úgy áll előttünk a maga szublimált nagyságában, mint testből kiszállt lelke annak a kornak, amelyben a magyarság boldogulásán munkálkodott. Gondolatai, szavai és cselekedetei a kor valóságából kiszabadulva, a szellemi világ szférájába emelkednek, ahol tér- és időfeletti, örökérvényű eszmék kristályosodnak ki belőlük: örökségül az utána következett nemzedékek okulására.

Én ebben a gazdag szellemi hagyatékban keresem ma esti elmélkedésünkhöz a témát; három gondolatkört emelek ki belőle: Tisza István történelemszemléletét és ezzel összefüggő világnézetét, azután a nemzetről alkotott fogalmát és végül az elitről vallott nézetét. Amikor ezt teszem, elsősorban Tisza István emlékének akarok hódolni, róla fogok szólni, őt fogom idézni; a szavaiból felénk áradó eszmék azonban ma is élnek, tüzüik egy-egy fénykévéje a mi korunk lelkébe is belevilágít.

*

Tisza István az eszmék és az eszméket valóra váltó tettek embere volt. Isten, király, haza és erkölcs: ezek voltak életé-

nek vezérlő csillagai; ezek fényét elhomályosítani, tűzüket kioltani sohasem engedte. Nagy elméjének egész súlyával és dialektikájának minden erejével szállt szembe korának divatos irányzatával, a történelmi materializmussal. Az élet materiális problémáit megvetette; megértette, hogy az anyagi haladás az élet egyik legnagyobb problémája, amelyet meg kell oldani, de a lélek és a szellem szupremáciájából nem engedett. A meggyőződés lángostorával üldözte korának materialista eltévelyedését és — szavait idézem — azokat a modern prófétákat, akik a magyar fiatalság lelkéből ki akarják ölni a valláserkölcsei világnézetet és a nemzeti ideált. Történelemszemléletének, amelyet a materializmussal szembe szegezett, négy pillére volt: a lélek emelkedettsége, amely örökérvényű ideálokat keres és maradandó célok felé tör, a szellem tudatossága, amely a célokat felismeri, a Gondviselés által korlátozott cselekvő szabadság, amely a célokat megvalósítja és az erkölcsi felelősség mindenért, amit az ember tesz vagy megtenni elmulaszt. Az emberiség sorsát — mondja — nem a pusztá véletlen intézi; nem a vak sors szeszélye hányja az emberiség hajóját cél és rendszer nélkül ide s tova. A történelem Tisza István hite szerint az értelmes ember tudatos küzdelme; küzdelem, amelyet azért folytatunk, hogy elérjük vagy legalább is megközelítsük azokat a magasabbrendű célokat, amelyek az élet értelmét jelentik számunkra. Ennek a küzdelemnek az ember szeme számára felismerhető, időbeli határai nincsenek; a mult a jelent hozza létre és a kettő együtt szüli a jövőt. Ennek ellenére voltak és lesznek ebben az örökös küzdelemben időszakok, amikor az ember a multat tehernek, nyűgnek érzi, amely megbénítja és gúzsba köti. Szeretne szabadulni tőle, mert azt hiszi, hogy így tisztábban lát, céltudatosabban határoz és szabadabban, több erővel cselekszik. Akárhogy is szeretnők, ezt nem lehet; a multat a világ életéből kitörülni senki sem tudja. Aki erre törekszik, önmagával kerül ellentmondásba. Elfelejtji, hogy előbb-utóbb az ő életéből, az ő munkájából is mult lesz; mult, amelyet el kellene felejtteni, pedig törekvése — éppen ellenkezőleg — arra irányul, hogy ne felejtse el, hanem új történet új őseként tiszteljék. A törté-

nelem menetét sem így, sem másként megtörni nem lehet. A világ élete egységes folyamat, amelyben a múlt, a jelen és a jövő összefüggő rendben követik egymást. Örök folytonosság ez, amelyet — mint Tisza István mondja — egy láthatatlan kéz irányít; lelki helyezkedés kérdése, hogy ezt a kezet gondviselésnek, vagy más egyébnek nevezzük-e. És ennek a soha meg nem szakadó, korszakaiban mindig összefüggő, örök folyamatnak normái, szinte azt szeretném mondani: törvényei vannak, amelyekhez vagy hozzáigazodunk, vagy szembehelyezkedünk velük; mind a kettőt megtehetjük, mert szabad erkölcsi lények vagyunk. Válogathatunk a jó és a rossz, az igaz és az igaztalan között. Ha a jó helyett a rosszat, az igaz helyett az igaztalanat választjuk, ez magát a normát még nem dönti meg; csak annyit jelent, hogy vétünk ellene s hogy a következményeket nekünk és utódainknak viselnünk kell. Ez pedig — mondja Tisza István — mindenkoron nagy lecke volt és lesz a királyok és nemzetek számára egyaránt.

Így gondolkodott Tisza István a történelemről. Nem volt historikus a szó szakszerű értelmében; a történelmi gondolat művelésében nem öncélt, hanem a gyakorlati politikus szellemi felkészülésének egyik legfőbb kellékét látta. Ismerte a história egész területét, otthonosan mozgott annak minden korszakában, de leginkább mégis a francia forradalom és az ezt követő idők érdekelték, mert itt találta meg azoknak az erőknek a forrását, amelyek a saját korát létrehozták és annak alakulására továbbra is hatást gyakoroltak. A *Magyar Figyelő*ben és egyebütt közreadott tanulmányai mind ezekből az időkből merítik tárgyukat; legkiemelkedőbb köztük a *Sadowától—Sedanig* című értekezése, amelyben korának legközelebbi és egyben legfontosabb előzményeivel, azokkal a tényezőkkel foglalkozott, amelyek az egységes Német Birodalmat és az Osztrák-Magyar Monarchiát közvetlenül létrehozták. Ez a két tényező volt az, amely a magyar sors útját abban az időben megszabta; aki akkor kormányozni akart, annak e két birodalom létrejöttét, életét, fejlődésének irányát, erejét és gyengéit ismernie kellett. Ezért kedvelte és művelte Tisza István a történelem tudományát. Politikai

küzdelmét a saját korában és a saját kora eszközeivel folytatta, de e küzdelem programját és stratégiáját mindig a dolgok történelmi összefüggéséből konstruálta meg; innen van az, hogy szellemének és akaratának hatalmas erejét sohasem forgácsolta szét, hanem mindig egy-egy alapvető problémára, korának legfontosabb problémáira koncentrált.

Tisza István világnézete — történelmi szemléletének megfelelően — az idealizmusnak és a realizmusnak sajátos összetétele. Idealista volt, mert mindig magasan álló, a kora mindennapi életéből messze kiemelkedő abszolút értékű célokat tűzött maga elé; realista volt, mert céljait nemcsak kitűzte, nemcsak hangoztatta, hanem meg nem alkuvó határozottsággal törekedett azok megvalósítására. Az igazi idealizmus — mondotta Tisza István — nem az álmodásban, nem a frázisokban, hanem a megvalósítható ideálokban és a megvalósítható ideálok önzetlen, férfias követésében van. Lelkületének az ideálokhoz való vonzódásából adódik jellemének két igen markáns vonása: mélységes emberszeretete és emelkedett etikai felfogása. Az emberszeretet volt lelkének a fundamentuma. Erre épült fel az emberi értékek összességét felölelő világnézete, amelyre azután — mint egy büszke kupola — borul rá moralitása, csúcsán a lélek fensőbbségét hirdető vallásos érzülettel és a keresztény gondolattal. Tisza István gigantikus alakjának hatalmas, de egyszerű, egyenes vonalú architektúráján a meleg emberszeretet volt az egyetlen ornamentika; más dísz nem viselt. Különös, hogy az az emberszeretet, amellyel embertársai iránt viseltetett, alig talált visszhangra; sokan tisztelték, még többen félték tőle, de kevesen voltak, akik szerették. Volt idő, amikor valóságos «condamnatio memoriae» sujtotta. Érezte, hántotta is ez a hálátlanság, de nem neheztelt érte. A jó Isten kegyelméből — mondotta — az én lelkemben nagyon sok szeretet és nagyon kevés gyűlölet számára van hely; az országot, a közügyek érdekét szolgáltam mindig, az erős meggyőződéssel bíró ember becsületes lelkének egész felhevülésével; azonban ez a felhevülés odaadás volt az ügy iránt és nem az ellenfelekkel szemben érzett gyűlölet. Ime,

Tisza István lelkületének a portréja egyetlen mondatban ; önarckép, ő maga festette egyszerű, de a valóságot tükröző szavakkal.

*

Ennek a mindent felölelő nagylelkű embernek a szívében az első helyet a nemzet foglalta el ; összeforrott vele annyira, hogy ma már benne látjuk a nemzeti gondolatnak egyik legteljesebb történelmi megszemélyesítőjét.

Korának magyar társadalma a nemzet kérdésében sajátos kettősséget mutatott. A társadalom zöme érületében nacionalista, sőt egy része hypernacionalista volt. Ugyanakkor azonban Európa szellemi életének széles térségein sok olyan áramlat ütötte fel fejét, amely erős ostrom alá fogta nemcsak a nemzeti érzést, hanem mindent, ami Tisza István ideális világnézete számára értéket jelentett ; Isten, vallás, lélek, nemzet és emberi eszmék sokszor tétettek tudományos tagadás és közönséges csúfolódás tárgyává. Nem hiszem, — Tisza István sem hitte — hogy ezek az áramlatok a magyar társadalom széles rétegeit meghódították volna ; a magyar az ilyen dolgokban inkább passzív és szemlélődő, érdeklődik az új iránt, meg is tűri a maga körében, de mindig kívárja, hogy mi lesz belőle. Bizonyos azonban az, hogy az ország szellemi centrumában, a fővárosban, a materialista gondolkodás és ennek minden csatlósa, az atheizmus, a darwinizmus, termékeny talajra talált. Mikor erre rámutatok, nem a főváros értékét akarom kisebbiteni, hanem a vidéknek — a falunak és a kisvárosnak — sokszor kissé lebecsült értékét akarom kiemelni, ahogy ezt Tisza István is megtette. Minálunk — mondja egyik beszédében — nagyobb baj volna, mint bárhol másutt a világon, ha a nemzet a maga egész szellemi életét a fővárosban koncentrálná. Tisza István szerette a falut, de itt nem a falu nosztalgijája, hanem a nemzet lelki épségéért való aggodalma szólalt meg. Hadat üzent mindennek, ami ezt az épséget veszélyeztette. A parlamentben mint politikus, a sajtóban — különösen a *Magyar Figyelő*-ben és az *Igazmondó*ban — mint publicista és szerkesztő küzdött az értékrombolás minden modern fajtája ellen ;

nem erőszakkal, hanem a szellem fegyvereivel. Küzdelmének végső célja a nemzeti eszme ébrentartása volt. Ezt — a nemzeti eszmét — állította az evilági értékek hierarchiájának az élére. Ennek a tudatossá tételére törekedett és e törekvésében nemcsak politikai feladatot, hanem a művelt emberre háruló kötelességet, sőt ennél is többet, missziót látott. Nem frázisokkal, — ezeket nem szerette — hanem érvekkel harcolt; nem múlt lelki hangulatokat igyekezett kelteni, hanem az igazságot keresve, az értelemre kívánt hatni és meggyőződést iparkodott kelteni.

Elméleti nézetét a *Nemzet és társadalom* címen kiadott tanulmányában írta meg; ebben a nemzet fogalmát szinte a metafizika régiójába emeli. A nemzetben felsőbbrendű morális egységet lát; élő organizmust, amely ellenállhatatlanul ragadja magához mindazokat, akik hozzá tartoznak; ideális, lelki kapcsolatot létesít közöttük és ezzel egyúttal el is különíti őket minden más nemzet fiaitól. A dolog lényege — mondja — nem annyira a sajátos nemzeti jellemvonásokban, mint inkább az összetartozandóság érzületében van. Abban a hatalmas érzésben, amely az embert a nemzeti lét magasabb és nemesebb szférájába emeli. Oda, ahol az ember egyéni világa beleolvad a nemzet multjába és jövőjébe, ahol az ember átéli a mult minden örömét és bánatát, ahol az ember — az egyéni lét szűk korlátaiból kiemelkedve — harcol, küzd egészen az önfeláldozásig, egészen az élet megsemmisüléséig és mindezt: a nemzet jövő felvirágzásáért, jövő nagyságáért. Így definiálta Tisza István a nemzet fogalmát és így látta a nemzeti kötelék összetartó erejét. A nemzet «vis unitiva», összefogó erő, amellyel a gazdasági érdekeknek a társadalmat megosztó, széttagoló hatása áll szemben. Benne van az emberi természetben mind a kettő; hol az egyik, hol a másik kerekedik felül. Vannak dekadens korok, — mondotta Tisza István — amelyekben az osztályérdek jut diadalra, de szabadságra érett és szabadságra méltó társadalomban végül mégis mindig a nemzeti érdek győzedelmeskedik. Tiszának Arany János volt a kedves költője; Aranynak vannak verstöredékei, amelyeket *mondacsoknak* nevez. Ezek között találtam egyet, amelyben a költő arra

a kérdésre válaszol, hogy mi a haza ; a válasz így szól : «Küzdelem a létért, de nem a jólétért».

Szívleljük meg Tisza István tanítását. Munkálkodjunk minden erőnkől a nemzet létén és jövőjén, de munkánkat ne annyira a jelen még meg nem ülepedett földjére, hanem sokkal inkább ezeréves hagyományainknak már megszilárdult talajára építsük rá. A jelen — bármennyire lenyűgöz is bennünket — igazában mégsem egyéb, mint a történelem folyásának pusztá keresztmetszete ; azt, ami ezen a keresztmetszeten végbe megy, megérteni és megítélni mindig csak a múltban gyökerező indítékok, okok és rúgók ismeretében lehet. Ha a nemzetnek igaz hasznára akarunk lenni, akkor ne csak a magunk munkájába merüljünk el, hanem emlékezzünk arra a munkára is, amelyet elődeink végeztek századok hosszú során keresztül. Ebből a munkából tapasztalatok szűrődtek le, értékek keletkeztek és intézmények létesültek, amelyek együttvéve adják ki a magyar kultúrát. Ez a kultúra a mi szellemi tőkénk, ezt kell befektetnünk a saját munkánkba és ezt kell, a mi munkánk gyümölcseivel gyarapítva, az utánunk következőkre hagynunk, hogy ők is beállhassanak történelmünk töretlen folyamatába. Őrizzük meg történelmi öntudatunkat és egy pillanatra se tévesszük szem elől azt az időfeletti nagy célt, amely önálló, független és szabad nemzeti existenciánk sértetlen fenntartására kötelez bennünket ; minden nemzedék csak addig érdemli meg a létét, amíg ezt a célt szilárdan maga elé tűzvé tartja. Haladjunk együtt Európával és ne vonjuk ki magunkat se gazdasági, se szellemi életének a hatása alól. De szűrjük meg ezeket a hatásokat és — ahogy elődeink is mindig tették — azokat fogadjuk be, amelyek karakterünknek megfelelnek és létünk lényegéhez hozzáidomíthatók, asszimilálhatók. Tisza István folyton erre intett. Nemcsak szóval, — nyilatkozásainak egész sorát tudnám idézni — hanem tetteivel, magatartásával és egész életével ; örök időkre szóló fénylő példáját adta annak, hogy miként kell ezt a nemzetet igazán szeretni, hogyan kell azt igazán szolgálni, ahogy ő mondta : alkalmas és alkalmatlan időkben, usque ad mortem.

Annak a küzdelemnek, amelyet Tisza István a nemzet épségéért folytatott, volt egy elágazása, amely a magyar elitet ölelte fel.

A nemzeti elit kérdését — Tisza István idejében éppen úgy, mint a mi időnkben — a történeti magyar alkotmány veti fel. Ennek az alkotmánynak legalapvetőbb lényege abban van, hogy a nemzet tagjait a törvényhozó hatalomban rész illeti; ez az intézmény védte meg az országot ezer éven keresztül attól, hogy akár az abszolutizmus, akár az etatizmus tartós gyökeret verjen életében. Mi ma is ennek az alkotmánynak az alapján állunk és ennek a keretében élünk; ennek a megvédése volt Tisza István egyik legfőbb gondja. Helyesen működni ez az alkotmány csak akkor tud, ha a törvényhozásnak a nemzetet illető része — az országgyűlés munkája — a társadalom elitjének a kezében van.

Az elit kérdése mindenütt a világos időszerű, de mindenütt másként adódik. Lássuk, hogy Tisza István a mi sajátos magyar viszonyaink között miként vélekedett az elit hivatásáról és milyen követelményeket állított fel vele szemben. Maroknyi nemzet vagyunk, — mondotta egyik beszédében — amely csak akkor állhat helyt, ha tekintélyt, rokonszenvet, bizalmat, tiszteletet és megbecsülést tud magának szerezni. Ehhez szellemi és erkölcsi súlyra van szükség, amely csak akkor valósulhat meg, ha azok, akiknek a kezébe a magyar alkotmány a nemzet sorsát letette, a magyar társadalom elitjéből, — ahogy Tisza István szerette mondani — a magyar nemzet színe-javából kerülnek ki. Tisza Istvánnak ez a megállapítása ma, a mi korunkban még nagyobb súlyú, mint az ő idejében. Akkor a nagy Monarchia közösségébe tartoztunk, ma egyedül állunk; vagy bírjuk a versenyt így magunkban is, vagy szellemi kolóniája leszünk Európának.

Mi tehát az elit? Amikor Tisza István erről — az elitről, az emberek színe-javáról — beszélt, ezen ő sohasem a társadalom egyik vagy másik osztályát, még kevésbé a politikai élet egyik vagy másik pártját értette; a születéssel járó rangot és a politikai pártállást ő kritériumnak soha el nem fogadta. A vagyont és a diplomát sem tekintette egymagában döntő megkülönböztetésnek; nem a kínai mandarinok

társadalma lebegett a szeme előtt, de azoké sem, akiket erre egyenesen kiszemelnek és — akár beválnak, akár nem — az elit bélyegét mindenképpen a priori rájuk sűtik.

Tisza István a társadalom elitjén azokat értette, akiket a nemzeti együvértartozás, a nemzeti szolidaritás tudatos és öntudatos hordozóinak ismert. Azokat, akik minden egyéni és osztályérdeken felülemelkedve illeszkednek bele a nemzet közösségébe ; akik nem kikényszerített engedelmességből, hanem az erkölcsi felelősség érzetéből vállalják a nemzet közérdekének a szolgálatát. Ezeket tekintette elitnek. Ezzel szemben két embertípust rekesztett ki az elit köréből : a rajongót és a kalandort. Az elsőt azért, mert a fanatizmus hajtja, a másodikat azért, mert a saját önző érdekei irányítják és mindkettőt azért, mert ezek — szavait idézem — két könyökükkel dolgoznak, hogy hazafias frázisok segítségével felküzdjék magukat valami polcra ; ezek, minél magasabbra jutnak, annál kisebbek lesznek.

Tisza István az elit létrejöttét és erősödését a természetes kiválasztódás folyamatától várta, ennek az előmozdítását pedig gazdasági és kultúrpolitikai feladatnak tekintette. A kultúrpolitika — éppúgy mint a gazdaságpolitika — akkor jó, ha a nemzet meglévő erőit konzerválja és azokat a nép széles rétegéből merített új erőkkel gazdagítja. Ez felelt meg az ő álláspontjának. Ő a nemzetben nem szellemi absztrakciót, hanem élő valóságot látott ; magát a népet látta benne és amikor a nemzetet szerette, a népet szerette. Nem egyszer tett erről tanúságot ; szavait idézem : «...nagy erkölcsi tartalékot látok a magyar nemzetnek abban az elpusztíthatatlan őszerejében, amely ott szunnyad a magyar Alföld testben és lélekben egészséges népének, minden szépre és jóra képes, minden nemes cselekedetre teremtett lelkében, eszében és szívében».

*

Ez az a gazdag hagyaték, amelyet Tisza István ránk hagyott. Benne van lelkének és szellemének minden nagysága. Tisza István áldozatául esett a forradalomnak és vele együtt a nemzet is elbukott. Régi viszontagságaihoz új

katasztrófa csatlakozott, amely végzetesnek látszott. Két forradalom után elszegényedve álltunk itt Európa közepén, mindenkitől elhagyatva, sokaktól gyűlölvé. Mi veszítettük a legtöbbet és mégis mi voltunk az utolsók, akiket a világ gazdaságilag megsegített. Ennek ellenére mi voltunk az elsők, akik a társadalmi és a politikai rendet országunkban helyreállítottuk; alig egy esztendő telt belé és történeti tradícióink, jogrendünk és alkotmányunk minden sérelme nélkül máris folytattuk ezeréves nemzeti életünket. Ezt a történelmi csodát a magyar nemzet a Főméltóságú Kormányzó Úr országlása és Bethlen István kormányzása idején vitte végbe. Bizonyosága ez annak, hogy az a kemény, dacos nemzeti öntudat, amelyet Tisza István hirdetett, ma is megvan. A nemzet energiái újra nekifeszülnek az életnek; mind-egy, milyen lesz ez az élet, — nehéz vagy könnyű — de mindenképpen magyar legyen és az is maradjon. Őrizzük meg öntudatunkat és haladjunk tovább emelt fővel, erős akarattal a nemzeti eszméknek és az ideáloknak azon az útján, amelyet Tisza István jelölt ki számunkra. Nagy szerencséje ennek a nemzetnek sohasem volt, de az is igaz, hogy a jó Isten sohasem ejtett ki bennünket a tenyeréből; mindig adott ennek a nemzetnek nagy férfiakat, akik válságos, nehéz időkön átvezették.

BARANYAI LIPÓT.

SZÁZADUNK TUDOMÁNYÁNAK SZELLEME.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

III.

A metafizika újjászületése. — Irracionalista áramlatok és az intuíció. — Az «életfilozófia», mint visszahatás a XIX. század racionalizmusára és módszertani liturgiájára. — Az egyedinek jelentősége az általánossal szemben. — «A tudomány összeomlása». — Herakleitos és Parmenides mai ellentéte. — Élet és gondolkodás. — A tudomány céljának félreértése. — A filozófiai rendszerek alkonya.

Hogyan tükrözi vissza s emeli öntudatba a XX. századi társadalom kultúrájának s tudományos gondolkodásának szellemét a *filozófia*?

A XVIII. század felvilágosodása nem akarja elismerni a metafizika jogosultságát: a XIX. század elejének romantikája viszont a legfőbb tudománynak tartja. A XIX. század pozitívizmusa megint úgy néz a metafizikára, mint az emberi gondolkodás életrajzának arra a szakaszára, amikor az elme gyermekbetegségen megy keresztül. A század utolsó évtizedeinek új-kantianizmusa is a filozófiát kimerítve látja az ismeretelméletben, mely tagadó állásponton van a metafizikával szemben. Most a XX. század filozófiája kitör az ismeretelmélet negatív korlátai közül: bátorsága támad a metafizikai eszmélkedésre. Szemében az újkantianus ismeretkritika mindig csak a megismerés határait szabja meg, Nietzsche szavával «félénk tartózkodástan», az igazság feltételeinek számontartója, de nem egységes világképet teremtő erő: legfeljebb csak kapu az igazság «szentélyéhez», a metafizikához.

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1942. évi 775. számában.

A század elején először Bergson szegezi szembe a szaktudományokkal a metafizikát: az előbbieket csak viszonylagos ismereteket, pusztán fogalmi szimbólumokat tudnak adni, az utóbbi ellenben, mint az Abszolútum tudománya, a valóságnak egyedi és egyszerű lényegét közvetlenül képes megragadni. A merész képzeletű s Platon szemléletes nyelvén megszólaló gondolkodó az értelemmel, amely mindig csak a dolgokban rejlő általános, ismétlődő, közös mozzanatokot fogja fel, szembeállítja az *intuíciót*, amellyel mintegy a dolog belsejébe helyezkedünk, hogy itt megpillantsuk és szemléljük azt, ami egyszeri és egyetlen lényeg. Az értelem fogalmi elemzése már ismert, változatlan elemekre bontja szét a dolgot, tehát olyasmire vezet vissza, ami nem maga a dolog, hanem csak ennek szimbóluma: az intuíció ellenben magát a dolgot ragadja meg. Az értelem a fogalomtól halad a dolog felé, az intuíció a dologtól a fogalom felé. Az előbbi csak a merev, mozdulatlan létet, az utóbbi a folytonos levést, az örökös teremtő folyamatot fogja fel. Mert minden pillanat az előzőhöz képest új, minőségileg különböző, kiszámíthatatlan.

Bergsonnak ez az antiintellektualista iránya a legszorosabb összefüggésben van antimechanisztikus felfogásával: az értelem atomokkal, szigorú okviszonnal, mennyiségi jelképekkel dolgozik, tehát már a mechanisztikus gondolkodásmódra és világnézetre van eleve utalva. Ellenben az ösztön s a belőle sarjadzó intuíció az élő valóságot, ennek sokféle minőségét, a folyton teremtő egyedi fejlődést ragadja meg, tehát nem a holt, passzív anyagnak, hanem a cselekvő Életnek közvetlen szemlélete. Az értelem az Életet nem tudja fölérteni, mert csak *kívülről* merev fogalmi skémák durva hálójába fogja, holott az élet *belülről* áramlik s az életnek ezt a teremtő lendületét (*élan vital*) csakis a magát elevenen beleélő közvetlen intuíció tudja megragadni. S ez a metafizikai felfogás, különféle változatban és árnyalatban, századunk gondolkodásának egyik tipikus jegye.

Az élet-, társadalom-, jog-, történet- és lélektudományban a XIX. század mechanisztikus szellemével szemben — mint láttuk — az *Élet* eszméje lép előtérbe, amelyben az Egész a részek fölött uralkodik. S amint ezek a tudományok

probléma-tudatukban s gondolkodásmódjukban vitalisztikus színezetet kapnak : most hasonlókép a filozófia is részben *életfilozófiává* alakul át, az ész racionalizmusa helyett az élet irracionális mivoltát s ennek intuitív látásmódját teszi meg tengelyévé. A század eleje óta olyan jellegzetes filozófiai irányok lendülnek fel s ragadják meg a rájuk már eleve diszponált társadalom lelkét, amelyekben az Élet fogalma diadalmaskodik, az Élet gyakorlati hatalma elhalványítja s jelentőségében lefokozza az elvont elméletet s ennek igazságfogalmát. Az *intensity of life*től duzzadó Amerika kifejleszti a *pragmatizmust*, amely szerint az Élet uralkodik a gondolkodás, a gyakorlat az elmélet fölött : az igazság ismertetőjegye csak a cselekvésre vonatkozó haszon, a megismerés az élet pusztá eszköze, amelynek igazságértékét csak az adja meg, vajjon az Életet fejleszti-e.

Ugyanekkor Dilthey alkalmatlannak bélyegzi az elvont analitikus gondolkodásmódot, a XIX. század jellegzetes ismerőeljárását, a történések folytonos összefüggésének, főképp a szellemi-történeti életösszefüggéseknek felfogására. A világnézetek végső gyökereit a feláramló Életben tapogatja ki : nem a világból kell az Életet megérteni, hanem megfordítva : az Élet jelentéséből kell jutnunk a világhoz. *Eucken*nek szinte prófétai sugallatú idealista aktivizmusa is antiintellektualista világnézet, amely az Élet önálló alakítására, az Élet emelésére és tágitására irányul. Szemében már a XIX. század végén az egész emberi történet nem egyéb, mint «az Élet önmagakeresése», az életmetafizika pedig az a törekvés, amely az életnek időfeletti értelméhez akar emelkedni, az élet szellemi egészéhez s a szellem egész életéhez.

Kierkegaard és *Nietzsche* a logocentrikus gondolkodású XIX. század fia ; biocentrikus filozófiájuk azonban a XX. században hat, mert ennek lelke hangzik rá igazán az értelem hatalmába vetett hit káprázatait szétromboló irracionális musokra. A múlt század közepén eltemetett *Kierkegaard*nak valóságos renaissance-a van manapság, mert azt hirdeti, hogy nincsen semmi szilárd, objektív, véglegesen lezárt, hanem csak levő exisztencia, ugrásszerű fejlődés, szubjektív személyes élet és igazság. A filozófia csak belső élményeink ügye

az objektív érvény lehetősége nélkül. A lét tartalmát nem ismerjük; értelme belső életünkben rejlik, de nem élményeinkre való reflexiónkban. A logikai gondolkodás, amely a világról objektív képeket és fogalmakat ígér, merőben célját téveszti. Az igazság csak szubjektív, mert az egyéniségtől függ. Sőt ezt a gondolatot Kierkegaard meg is fordítja: a szubjektivitás az igazság. És Nietzsche is hasonlóképen nem a saját kora, hanem a XX. század fogékony lelke számára hirdeti plasztikus, a gondolatok minden árnyalatát kifejező, művészi sugalmazó nyelvén, hogy a fogalmi megismerés csak az Életnek, a hatalomra törő akaratnak szolgálatában áll s nem alkalmas arra, hogy a valóságot híven megragadjja. A dolgokról csak metaforákban, fetisizisztikusan gondolkodunk, a magunk tulajdonságait vetítjük beléjük. A megismerés célja csak a dolgok felett való uralkodás, az Élet fejlesztése. Gondolkodásunk formái, a kategóriák, csakis biológiai-hasznossági eredetűek. Minden emberi gondolkodás mögött ösztönök és értékelések rejtőznek: a gondolkodás az akarat terméke. A gondolkodás törvényei csak a tőlünk logizált világ számára érvényesek. Űgynevezett »igazságaink« csak az emberi nem hasznosnak bizonyult tévedései. *Nietzsche*-nek ez a felfogása és az a gondolata, hogy nincsenek okok s törvények, nincsen kényszer, igazában nem a saját, hanem csak *Bergson* korában találunk visszhangra. Anyag, atom, lökés, nyomás stb. nem tények, hanem csak szubjektív interpretációk. A mechanika csak jelrendszer az egymással küzdő és egymást legyűró akaratquantumok tényei számára.

Az Élet hatalmát és elsőségét, másfelől a gondolkodás tehetetlenségét szegezi egymással szembe korunk egyik robusztus és jellegzetesen eredeti gondolkodója: *Klages*. Az életnek, az önfelelt, a magát az élményeknek odaadó, teremtő vitalitásnak legnagyobb ellenségét a mindent tudatossá tenni iparkodó szellemben látja. A valóság csak megélhető, de nem gondolható. Amennyiben mégis gondoljuk, eltorzítjuk. A valóság nem önmagukkal azonosnak megmaradó dolgok összege, hanem örökös folyás, változás, keletkezés és elmúlás. Az azonosság eszünknek pusztá fikciója s ezen épül fel a létezés, a megmaradó dolog, a szubsztancia

fogalma. A tudomány diadalmaskodik ugyan a természet felett, de a valóságtól mindjobban távolodik, fikcióival mind idegenebb lesz vele szemben, eleven sokszínűségét és minőség-gazdagságát fogalmilag lepárolja, rezgésszámokra redukálja, a mechanikus ismétlődés törvényeiben feloldja. A valóságnak ez a tudományos képe már nem az átélt valóság. A *Logos* megöli a *Bios*t, a valóság termékeny életerőit s ezek helyett mesterséges holt fogalmakat halmoz fel. A nemtudatos lelki élet a vitalitás áramlása, minden teremtő képesség forrása : a tudatos gondolkodás ellenben elidegenít a valósággal egy-nemű élményektől, ezeket kiszárítja s így az Életet megbénítja. Ezért a szellemet, «ezt a minden Életet megölnő hatalmat», száműzni kell. A cél : az ember legyen az Életnek újra eredeti tudattalan hordozója. Ehhez a célhoz vezető út csak a léleknek dionysosi belemerülése a természetbe s a vele való sympathikus egygyéválás.

Hová lesz azonban ezen az úton — kérdezhetjük Nietzsche tanítványától — az embernek sajátyszerű embersége? nem süllyed-e vissza az állatok vegetatív életébe? Jellemző, hogy a XIX. századi naturalizmus fájának ez a mi századunkba is áthajló vitalisztikus ága nem tud igazán virágba borulni : a *Logos* hívei mint vadhajást nyesegetik, mert meg vannak győződve, hogy a személyiség, a társas közösség, az emberi történet nem érthető a pusztá természeti létformákból : ezek sajátyszerű *szellemi* jelenségek. A XX. század filozófiája nagyrészt ezt bizonyítgatja a XIX. századdal s ennek mai naturalisztikus csökevényeivel szemben. S ennek a szellemnek ideális értékrendje van, amely objektív érvénnyel bír. A XX. század filozófiája törekszik kidolgozni platon-i aristotelesi nyomon az önértékek elméletét. S ezzel függ össze, hogy a legrangosabb filozófusok Euckentől és Bergsontól Sprangerig és Hartmann N.-ig pozitív álláspontot foglalnak el a vallás és a metafizika irányában is.

Az Élet filozófiájának imént jellemzett képviselői az ösztönből kisarjadt intuíció útján akarják a világot «megismerni». Az intuíció különféle formájának térhódítására jellemző, hogy még *Husserl* is, a logicizmus képviselője, akinek egész élete arra való vállalkozás, hogy a filozófiát «szigo-

rúan exakt tudománnyá» (*strenge Wissenschaft*) avassa, ennek elérésére fenomenológiájában az apriori lényeglátás (*Wesensschau*) intuitív alapján törekszik. Halála előtt ilyen címen írja meg hatyúdalát: «Az európai tudományok válsága» (*Die Krisis der europäischen Wissenschaften. Philosophia. Belgrad, 1937.*). De kérdezhetjük: jogunk van-e erről szólni? Vajjon nem haladnak-e sikeresen a tudományok eddig sohasem látott nagyüzemben a megismerésnek nagy-szerű célja: az objektív valóságismeret irányában, hogy általános érvényűen s mind behatóbb részletekben állapítsák meg azt, milyen a természet és a szellem világa? Vajjon nem éppen az utolsó évtizedekben hatolt-e bele a mikrofizika az atomoknak, a mikrobiológia a géneknek világába?

A tudományos munka világszerte ösztönösen tovább-folyik, az emberiség problématudata egyre gazdagodik s el-részleteződik, a gyakorlatban beváló, a technikában is szen-tesítést kapó elméleti-fogalmi megoldások száma egyre növe-kedik. S mégis a XIX. századnak a tudományért feltétlenül rajongó s a vallást is vele pótolni iparkodó optimizmusa most a XX. században megtorpan, az Élet hatalmával szem-ben a tudomány csődjének bizonyos árnyalata, a «Zusammen-bruch der Wissenschaft» hangulata férkőzik a lelkekbe: tetemes részük már nem várja a tudománytól sem a világ rejtélyeinek végleges megoldását, sem az Élet értelmének végső meghatározását. Mintha megrendülne az emberi ész erejébe vetett hit, noha a természettudományok egyre na-gyobb sikereket érnek el, a szellemi tudományok is meglepő módon gazdagodnak eredményekben, a technika pedig egye-nest eddig a képzelet szárnyain is alig utólérhető csodákat művel.

S mégis azoknak jórésze, akik a tudásról, az ész munkájá-ról elmélkednek, az életnek irracionális hatalmát értékesebb-nek tartják, mint a megismerésnek, a tudománynak erejét: az *irracionálizmus, az antiintellektualizmus különféle árnya-latban a XX. század tipikusan jellemző világnézeti iránya.* A korlélek társadalmi talajával is összhangban van ez a meggyőződés: annak, amit az ész tudománya megismertnek tekint, nincs igazi köze magához a léthez, az eleven való-

sághoz ; a tudomány sohasem tudja megtalálni az utat az egységes *egész*hez, ami éppen ezért mindig csak üres gondolat-szkéma, elméleti törekvések feladata marad. Az ész az elvontban és általánosban kielégítve tudja és érzi magát : az antiintellektualisztikus áramlat viszont az élet egyedi gazdagságának, ésszel föl nem érhető kimeríthetetlenségének elismerését követeli. Az Élet és Valóság nem szorítható és lajstromozható be mindenestül az ész tudományos fogalmi rendszerébe : a gondolkodás nem pusztán az általános alá foglálás, hanem szétválasztás, különszerűsítés, individualizálás is. A Világ és az Élet gazdagabb, sokrétűbb, színesebb változatú, semhogy minden benne ésszel felérhető lenne ; több, mint mérő mechanizmus és matematikum ; több, mint mérhető mennyiségek puszta summája : tele van eredeti, az általánosra vissza nem vezethető egyedi minőségekkel. Az ész tudománya az általánosnak kiszívására berendezett *módszertani liturgiájával* a modern kultúrát megmerevíti s az élet fölött szuveréne akar uralkodni. Pedig az élet a maga teremtő ösztönös dionysosi mámorával értékesebb, mint a túltudatos apollói tudomány. Az ész fogalmai túlságosan gyengék ahhoz, hogy az igazságot végleg és mindenestül megragadják és kifejezzék. Aki közvetlenül szemlélni tud, — és ez az igazi teremtő élmény — annak nincsen fogalmakra szüksége, hogy a szemléletet racionalizálva leírja. A tudományos, racionális fogalmak csak demokratizálják a megismerést, ellaposítják, az embert a valósággal való közvetlen élményszerű érintkezéstől eltávolítják, képtelenné teszik a szemlélésre, meggátolják abban, hogy diadalmaskodjék az Élettel való újraegyesülés által. Az általános és objektív tudomány feloldja az Élettel, a Valósággal való tudattalan kapcsolatot. A mai antiintellektualisták szeretnek hivatkozni a görög világ lehanyaglására, mint a tudomány következményére : Athén tönkrement, amikor az intuitív *Platon* művészi alkotása ködbe borult ; a művészi szemléletes mámor helyébe az Ész közvetett fogalmi világa lépett, amikor a platoni akadémia szelleme elplebejusodott. Az istenek megvetik az ösztöntől elszakadt, túltanult embereket, a sokat tudókat, az éppen ezért gögőseket. Az európai kultúrának

is egyébire van szüksége, mint tudományra, hogy valóban teremtő lehessen. Ott, ahol ma is alkot, azt nem a tudomány útján viszi végbe. A mai túlhajtott, még mindig mindent racionalizálni iparkodó tudomány — mondják — csak annak tanúsága, hogy a nyugati ember elvesztette a világritmussal és a saját irracionális lényegével való kapcsolatot: a fogalmaknak hamuszürkére kiégetett világában él.

A XX. századnak ez a tipikusan föllépő irracionalista gondolkodásmódja azonban nem veszi észre, hogy az észrt ugyancsak éppen az észttől kovácsolt fogalmi fegyverekkel támadja. A szabadon feltörő, ösztönös Életet akarja diadalra juttani az elvont, holt és merev fogalmakkal szemben. Az igazság világító tornyát azonban — már pedig az igazság fogalmára neki is szüksége van, mert a maga felfogását tartja a fogalmi racionalizmussal szemben igaznak — az élet tovarohanó és változó áramába állítja, amely egyhamar elnyeli. Így az élet zúgó-változó folyamának dinamikája magával sodor minden változatlan elvet, statikus lényeket, elmosza a szilárd szellemi partot. Az Élet győzelme a relatívumnak diadala az abszolútum fölött, a tovatűnőnek az örökkévaló fölött. A «minden változik» herakleitosi elvnek abszolúttá emelése a tudományt fellazítja, sőt feloldja, minden szilárdat kilúgoz belőle. Az igazságok csak hasznos és alkalmi munkahipotézissé halványulnak; a logikai törvények csak gazdaságos gondolatszokássá biologizálódnak; a dolgok pusztá ismeret-szimbolummá vékonyulnak, a természeti törvények csak gyakorlati megközelítő statisztikai értékekké fokozódnak le; a gondolati szükségképesség csak számítási lehetőséggé, a bizonyosság sejtéssé csúszik alá; az «objektív» tény csak az elmének szubjektív, módszertani virtuóz műfogásává törpül a megismerés munkája számára; minden ismeret fikcióvá légneműsödik; a gyakorlatnak életperspektivizmusa dönt a teoretikum fölött, az ösztönök és érzelmek győznek intuíción útján a racionális gondolkodás fölött. Mindebben egy úton halad bizonyos elágazásokkal a pragmatizmus, a gondolatökonomizmus, a bergsoni intuicionizmus, az egzisztenciális filozófia, az újpozitivizmus, az újromantika és a misztika.

A XX. század irracionalizmusa *Herakleitos* nyomában

halad, aki minden fogalmat a világ relatív folyásában oldott fel. De azért ebben a században is élnek eleai-típusú gondolkodók is a *Parmenides* fajtájából, akik a valóság és élet tova-zúgó hullámaiban az ész erejével a szilárdat, a változatlant, az abszolutumot keresik: az égbolt folyton változó felhői között az örök igazságok és értékek állócsillagai után kutatnak. Az *Életnek* irracionális ösztönös dinamikájával szemben nem mondanak le az *Ész* szellemi hatalmának statikájáról. A változó tarka tartalmakkal szembeszegezük a változatlan és állandó formák kategóriáit, a létnek világa fölé feszítik ki az érvénynek logikai hálóját s a valóság birodalma fölött iparkodnak szemlélni az örök értékek rendszerét. Ma jobban, mint valaha, szembenáll egymással a kor gondolkozásában az *Élet* relativizmusa és az *Ész* abszolutizmusa, a korszellemnek a mélységből feltörő irracionalizmusa és a tudományos jellegét megőrizni törekvő filozófiának racionalizmusa, az előbbinek nyugtalan és meleg élménymámora, az utóbbinak nyugodt és hideg logizmusa: az egyik feltétlenül hisz az *Élet* hatalmában, a másik az *Észnek* minden fölött diadalmas uralmában. A *Bios* híve a gondolkodást csak az élet hasznos termékének nézi, a *Logos* híve az életet csak a gondolkodás egyik kategóriájának tekinti; az előbbi szétrombolja az igazságot, mert az élettől függővé teszi, az utóbbi elhalványítja a valóságot, mert az ész szürke fogalmaiban akarja az eleven tarka világot felfogni; az előbbi kezében az értelem az élet puszta szerszámává törpül, az utóbbi szemében a lüktető, pirosuló élet a gondolkodás egyik szkémájává szürkül.

Élet és gondolkodás, irracionalizmus és racionalizmus, gyakorlat és tudomány azonban csakis az elméletben kihelyezve áll ily élesen és idegenül egymással szemben. A valóságban egymást folyton táplálják és kiegészítik, együtt járnak, válhatatlan egységet alkotnak. Csakhogy a hangsúly hol az egyikken, hol a másikon van nagyobb erővel: a XIX. században a gondolkodáson, a XX. században inkább az *Élet*en. Ha az egyik túlsúlyra jut, akkor hatalmát a másik le akarja rázni s új erőre kap: a racionalizmus és irracionalizmus, felvilágosodás és romantika, elvont fogalmi észmunka és kon-

krét szemléletes gondolkodásmód hullámszerűen váltakoznak, a nélkül, hogy bizonyos mértékig nélkülözhetnék egymást. A tudomány is kap hatalmas indítékokat az Életnek irracionális, érzelmi és akarati háttéréből s az élet ereje is fel-fokozódik a tudomány fogalmi munkája nyomán.

Az irracionális különféle irányai a XIX. század túlzó racionalizmusával szemben helyesen mutatnak rá arra, hogy a világ jelenségei nemcsak törvényszerűen egyformák, de egymástól egyedileg különbözők is s ezért az egyedi létformát tisztelni és vizsgálni kell; hogy nem minden egyszerűen egyetemesíthető és racionalizálható; hogy a világ több, mint merő mechanizmus, több, mint óriási mennyiségtani feladat, amelyet az ész a Laplace formulája alapján megoldhat; hogy a világ nemcsak mérhető mennyiségekből áll, hanem benne mérhetetlen egyedi és ősi minőség lakozik. Ezek az egyedi létformák azonban nem állanak mégsem ily mereven az általánossal szemben, mert sok-sok tulajdonságukat az általános átfogja. Ha pedig a tudomány a dolgokban nem az általánost, hanem az egyszerű-egyedit kutatja, ez az individualizálás még nem jelenti eleve azt is, hogy bele kell vesnie az irracionális szétfolyó áramába. A XX. század tudománya már szakított a XIX. századnak azzal a dogmájával, hogy az észnek főadata csakis az általánosnak, a törvényszerűnek kiszívása lenne s az igazság csakis az általánosban lakozhatnék. A fogalomalkotás nem eleve, természeténél fogva általánosító: nemcsak univerzális, hanem szinguláris fogalom is van. Az utóbbit a XIX. században úgyszólván csak az iskolai logika ismerte: a XX. században az egyedi fogalom erősen benyomult a tudomány szellemébe és módszertani gyakorlatába, sőt a metafizikába.

Nyilvánvaló, hogy a tudomány nem merőben általánosító elvont fogalmi skéma; de másfelől az is bizonyos, hogy az Élet sem csak tarkán változó folyás és lendület, benne is van bizonyos állandó elem, szilárdabb rend. A szerves életben az egész és részei között állandó strukturális viszony áll fenn, a különbségek mellett van megegyezés is, a variációban benne lakozik állandó rend is. Ahol pedig rend van, ott az ész jogosan veti ki logizáló törzsfogalmainak hálóját. Azonban az

Élet híve a fejlődésben örökösen csak a változást látja, míg az Ész védője mindig a rendre függeszti szemét : az egyik az élőlényben mindig csak a funkciókat tartja szeme előtt, a másik meg csak a struktúrát ; az egyik a szervek dinamikájára, a másik csak a szervek statikájára gondol, pedig a kettő válhatatlan egység. Az Élet nemcsak fejlődés, de rend is : viszont a gondolkodás nemcsak rendet teremt, de fejlődik is.

A természetben rend van, amelyet eszünk meg tud ragadni. A dolgok egyediek és különfélék ugyan, de bennük lakozik bizonyos egyneműség és tárgyi rend is. S az észnek is megvan a maga kategória-rendje, amely csodálatosan megfelel a tárgyi rendnek. Ha nem lenne meg a kettő között ez a conformitas, akkor a megismerés lehetetlenné válnék. Az Ész logikája nem szuverénen lebeg a világ fölött, hanem benső összhangban van vele. A dolgok rendje a fogalmak rendjével, ha sok tévedés árán s nem kimerítőleg is, fokozatosan kidolgozható, mert a kategóriák az észnek nem pusztán szubjektív törzsfogalmak, hanem objektív érvényük is van. A logika résztvesz a természet célszerű organizálásában s ezt mélyen áthatja. Az Ész és a Világ bizonyos megfelelőségének metafizikai föltevése nélkül érthetetlen a tudományos megismerés, a tudománynak a valóságot bámulatosan anticipáló gondolkodása és technikai alkalmazása.

A gondolkodás kategóriái tehát nem állanak ellentétben az Élettel sem : nem olyan merevek és erőszakoltak, nem oly hidegek és meddők, mint az irracionalizmus elrágalmazza őket, hanem rugalmasak, a valósághoz és az élethez símulók, velük homológok és ezért termékenyek. Ha annyira idegenek lennének a valósággal szemben, akkor miképpen érthetnők meg, hogy a tudomány a valóságot oly csodálatos sikerrel tudja meghódítani, az ész matematikai spekulatív szempontjait a valóságra oly sikeresen tudja alkalmazni, a világot minden irányban hatalmába ejteni s gyakorlatilag-technikailag kiaknázni? A XX század irracionalizmusa nem tudja sem az elméletben, sem a gyakorlatban kimutatni a tudománynak tehetetlenségét, megtörni az Észnek kategoriális hatalmát. Legfeljebb tudatosabbá teszi — s ez érdeme — a tudománynak korlátait és egyoldalúságát, erősebb fényt

derít ateorétikus, érzelmi és akarati tényezőire, az élet mélyéből feltörő erőkkel való összefüggésére és küzdelmére. Amikor azonban ezt cselekszi, maga is az Ész formáit használja, mintegy az *irracionalizmust racionalizálja*. A valóság szerinte alogikus, ezért nem racionális gondolkodással, hanem csak az intuíció erejével ragadható meg a maga eredeti mivoltában. De amikor az irracionalizmus különféle válfaja a valóságot alogikusnak minősíti, vajjon ugyanakkor már nem használja-e ebben a meghatározásában a logikát, amelyre az Észnek tőle lenézett tudománya mindezidáig támaszkodott? Az Élet hatalmának elmélete az Ésszel szemben maga is észbeli szerkesztmény, amely fogalmakkal dolgozik, meghatároz és osztályoz, azonosít és különböztet, bizonyít és cáfol, következtet és számol. De mehet-e az irracionalizmus elmélete logika nélkül egyáltalán filozófia-számba?

Az irracionalizmus iránya is számos értékes és termékeny intuitív gondolattal gyarapította megismerésünket. Ennek logikai formát és igazolt alkatot azonban mindig csak az Ész tevékenysége tud adni. A XX. század anti-intellektualizmusa sokszor termékenyen figyelmeztet a világ minőségi oldalára is, amiről már a gondolkodást bizonyos fokig leszoktatta a Galileitől kezdve mindent mennyiségi viszonyra visszavezető természettudomány: ma már az egyedi minőségek kutatása is komoly tudományos feladat számába megy. De azért továbbra is kérdezhetjük: honnan veszi a jogot az irracionalizmus az Élet nevében, hogy a valóság vizsgálatában csakis a folytonos egyedi változást, a teremtő levést vegye figyelembe s mindazt, ami általános, ami ismétlődő, ami rendet és törvényszerűséget jelent s a természet fölött szellemi és technikai hatalmat képvisel, megvesse, mellőzze, vagy legalább is másodrendűvé törpítse? A XX. századnak ezzel a filozófiájával nem szabad lenéznünk a XIX. század gondolkodásmódját: hisz ennek értékes örökségéből élünk, amely a fejlődésnek természetes szakasza volt. Alapeszméi és törzsfogalmi a multból beleterjednek lépten-nyomon — egyszer pozitív, máskor negatív előjellel — jelenünkbe is.

Sokszor olyan célok és feladatok nem teljesítésével

vádolja az irracionális áramlata a tudományt, amelyeket ez nem is tűz ki felelőssége tudatában maga elé. Vajjon állította-e valaha a komoly s nem műkedvelő tudomány, hogy a valóságról teljesen adaequat képet tud szerkeszteni, a dolgok végső lényegét meg tudja ragadni s határtalanul színes és sokrétű egvediségüket ki tudja méríteni? Vajjon a tudománynak, amikor lehetőleg mindent quantifikál s törvényszerű, *általános* formulákat állapít meg, van-e eszé ágában is megtagadni az *élmény*-valóságnak minőségekben gazdag, konkrét, *egyedi* jellegét? Vajjon tagadja-e a szemlélet jelentőségét az elvont gondolkodás spekulatív ereje mellett? Vajjon éppen a tudományok legkiválóbb képviselői nem hangoztatják-e az intuíciónak, a közvetlen s nem-fogalmi lényeglátásnak felfedezésükben játszott jelentékeny szerepét? Vajjon nem hatja-e át éppen a mai szaktudományt a végső kérdésekre nézve az *ignorabimus*nak gögtől mentes hangulata? Vajjon a problématudatnak mind nagyobb elfinomodása nem éppen az irracionális malmára hajtja-e a vizet, amikor a mind több tudás mind több problémát is jelent s egyben mind élénkebben figyelmeztet az ész gyarlóságára, a tudomány határait a valósággal és étellel szemben?

A tudomány portáján mindezekben az irracionális nyitott ajtókat dönget. Helyes, ha a tudományt figyelmezteti néha büszke egyoldalúságára. De ha a tudomány bizonyos feladatok szempontjából tehetetlennek és meddőnek tartja, vajjon mit iktat az ész munkájának helyébe? Közvetlen, szétfolyó, amorf meglátásokat, szeszélyes intuitív ötleteket és gerjedelmeket, érzelmi sejtéseket, ösztönös villódzásokat, szubjektív lelki felmozdulásokat, rendszertelen akarati kapródzásokat. Vajjon nem kénytelen-e, ha komolyan akarja használni az életnek közvetlen felláncolásait, ezeket az ész formáiba önteni, a logika közös nevezőjére hozni, mindenki számára érthetővé tenni, azaz : racionalizálni? Így az Élet dinamikája nyilván rászorul a gondolkodás statikájára, az Élet létbeli folyása a tudomány észbeli formáinak logikai szilárdságára. Az Élet relatív tartalma csak valami állandó abszolútumon mérhető s viszont az abszolútum az Élet relatívumában bontakozik ki. Ezen

az alapon szükségképen kezdet kell fognia az irracionális és a racionalizmus, a relativizmus és az abszolútizmus, a dinamikus és a statikus világnézet képviselőinek. Élet és gondolkodás szerves egység: a gondolkodás a magát formáló Életnek felsőbbrendű aktusa. Az Élet termékenyen fejleszti a gondolkodást s a gondolkodás plasztikusan mintázza az életet. Az Életnek, ha nem akar szétfolyni, gondolkodnia kell; s a gondolkodásnak, ha nem akar elvontan kiszáradni, elevenen élnie kell. Az Életben válik reálissá a gondolkodás s a gondolkodásban emelkedik ideálissá az élet. Az Élet megvalósítja a gondolatot s a gondolat megtisztítja az Életet. Ha az Élet elszakad a gondolkodástól, magasabb értelmétől megfosztott természeti folyamattá automatizálódik; ha a gondolkodás viszont elidegenedik az Élettől, öncélú meddőségre kárhózik. A tudomány fogalmainak az Életben kell gyökerezniük s az Életnek a tudomány fogalmaiban kell megszilárdulniuk. A tudomány nem lebeghet mint üres észformák rendszere az Élet fölött, amelyből tartalmat kell merítenie: s az Életnek, mint formátlan tartalomnak nem szabad meddón sóvárognia az Ész kategóriái után, hogy ezeket betöltse, hanem a kettőnek szervesen együtt kell működni s békésen élnie. A gondolkodás Élet nélkül elvontan üres: az Élet gondolkodás nélkül ösztönösen vak. A XX. század filozófiája sem teheti őket igazán egymás ellenségévé, legfeljebb az elmélet dialektikus légkörében. A kultúra mindig kettőből támad: érték-érzésből és gondolkodásból.

Ha az irracionális irány a szellemet az élet ellenségének kiáltja is ki, századunknak más gondolkodói már kísérletet tesznek arra, hogy az élettelen *testi*, az *élő*, a *lelki* és a *szellemi* világot mint egymás fölé szervezkedő létrétegek egységes hierarchiáját építse föl. *Hartmann N.* mind a négy létsíkot autonómnak tartja ugyan, de úgy, hogy minden létfokozat a legszorosabb összefüggésben van az alacsonyabb rétegekkel, ezekre támaszkodik s ezekkel tűnik is el. Az *élettelen testi valóság* kiterjedt, elemekre bontható, melyek a tér bizonyos részeit egymás mellett betöltik. Az *élő szervezet* is ezekből épül fel, de egy létplusz jellemzi: a részek

sokféléjén az Egész uralkodik. Az élő lények némelyikének a pusztá életjelenségeken kívül *lelki jelenségei* vannak, amelyek sajátyszerű Én-gócponthoz tartoznak, a tudathoz, amely előtt a dolgok mint tárgyak megjelennek s amely akaratával a dolgokra tud hatni, a világfolyamat rendjébe belenyúlni, miközben érzelmei vannak, kellemesen vagy kellemetlenül érzi magát. Ez a lelki élet az érzékileg észrevehető anyagi világ területére vonatkozik, a világ hat reá s ő hat vissza a világra. A *szellem* ennek fölébe helyezkedik*: a jelentések és értékek világába emelkedik; nincs kötve az érzékihez, ebben meglátja az általános értelmet, a relativumot az abszolútumon méri. Ez a szellem objektiválja a maga jelentéseit és értékeit a vallásban, erkölcsben, művészetben, tudományban, jogrendszerben. A szellemnek ezek az objektivált formái érzéki-anyagi burokokban jelentkeznek: hang- és írásbeli jelekben, társas viselkedési módokban, kultuszformákban, képekben, szobrokban, épületekben, könyvekben stb. A szellem mindig a *mundus sensibilis*-ben van adva számunkra: az érzéki jelekből kell megragadnunk, megértenünk, kihallanunk a szellem jelentéseit, céljainak és értékeinek összefüggéseit. A szellem tehát rászorul a lélek segítségére, amely az érzéki szemléletek útján mintegy a nyersanyagot szolgáltatja s az ösztönök, akarák és érzelmek mint indítékok útján az értékjelentések foganásában segítenek neki. A szellem létfokozata a lélek hajlamainak, fogékonyságának, képességeinek létrétegén keresztül lenyúl a biológiai létsíkba is s ezen át függ az élettelen világtól is. De azért ennek a függésnek ellenére a többi létréteggel szemben a szellem bizonyos fokig autonóm, a léthierarchia csúcsán trónol: az egész testi-lelki ember elé célokat tűz ki, ennek tevékenységét a szellemi jelentések és értékek irányában formálja: gondolkodását az igazságérték, cselekvését az erkölcsi érték, alkotásait a művészi érték értelmében szabályozza. Az eltűnő testet örök értékjelentések hordozójává avatja. Hogyan lehetne tehát a Szellem az Életnek ellensége? Ellenkezőleg: a Szellem a maga gondolkodásával és értékelésével az Életet szolgálja, mert fölemeli, tágítja, megtisztítja, megnemesíti, felsőbbrendű

szintézisbe iktatja. A Szellemnek így felfogott gondolata az irracionalizmust és a racionalizmust, az Életet és a Tudományt egymással kibékíti és összhangba hozza. Az Élet természeti oldalára célozva, itt is igaz Goethe szava: «Wer vom Geiste handelt, muss die Natur, wer von der Natur spricht, muss den Geist voraussetzen.»

Az irracionalizmus természeténél fogva hadilábon áll az észnek egységesen fogalmilag kicsiszolt nagy filozófiai rendszereivel. Távolról sem lehet becsvágya intuitív ötletfoltokból rendszert összefércelni, mert ez szembeszökő önellenmondás lenne: a rendszer lényege a szoros, logikailag igazolt összefüggés. Az életfilozófusok ezért nem szisztematikus filozófusok. Dilthey például a filozófia feladatát a világnézetek típizálásában látja s nem új egységes rendszer megteremtésében. Nietzsche, Bergson, Klages stb. gondolatgazdagsága nem kristályosodik ki fogalmi rendszerré: ez alapelvükkel is ellenkeznék. A rendszer az irracionalizmus szemében csak személyes, de nem logikai-tárgyi ügy. Ha önkénytelenül is a logika fonalán rendszeresebben s nem aforisztikusan fejtik ki gondolataikat, akkor is ezt «nyílt rendszernek» minősítik. Miért? Mert náluk az egyetemesnek, az egynek, az abszolútumnak helyébe a különösnek, az egyesnek, az egyedinek sokasága lép, ez pedig kimeríthetetlen, folyton növekvőben van, sohasem alkothat zárt rendszert. A rendszer előttük eleve gyanús, mert az Élet tarka teremtő egyedi gazdagsága nem gyömszölhető bele egy «rendszer» fogalmi fiókjaiba, mint ahogy az Észnek XIX. századi szürke logikai bürokratizmusa elgondolta. Nietzsche szava a XX. században jut érvényre: *systematisch, also unwahr.*

Az Élet filozófiája itt is túlzásba megy, mert megfelelkezik arról, hogy amikor a gondolkodás az egyest elkülöníti és partikularizálja, amikor az Egész szerkezetét, mint a részeknek kölcsönös összefüggését megállapítja, amikor tagol: akkor is már szisztematizál. Azonban a Logos híveinek táborában is századunkban erősen megfogyatkozott a filozófiai rendszeralkotás kedve és lehetősége. Ma, a szaktudományok rendkívüli előrehaladása korában, nem lehet könnyű

szerrel, mint a XIX. század elején, a nagy német idealizmus korában, néhány formális ösztövért elvet kijelenteni s ezekből a színes, gazdag világot mindenestül levezetni. A tudományok kategóriarendszere rendkívül kitágult : nem lehet rájuk erőszakolni apriori módon a tünemények sajátosságaihoz nem illő alapkategóriákat, amelyekből a «rendszer» kiindul. Így nem természetes, hanem csak mesterkéltné egység kölcsönözhető a filozófiai világképnek. Ma már eleve idegenkedik a kritikai gondolkodás olyan «rendszerőtől», amely a létet a tudatból vagy a tudatot a létből, a szellemet az anyagból vagy az anyagot a szellemből, az életet a mechanizmusból vagy a mechanizmust az életből, a világot pszichomorf monaszokból vagy a monaszokat a világból, az egész emberi történetet a gazdasági viszonyokból, a tudatot a tudattalantól akarja maradék nélkül levezetni s magyarázni. Korunk ezért nem lehet a zárt, fényes és bámulatot parancsoló, szilárd logikai architektúrájú és impozáns rendszerek kora. Ha ilyen rendszer merész fogalmi oromzatával mégis fölbukkan, csakhamar el is tűnik.

A végső cél természetesen a rendszer, mert a világ egyseges reális összefüggésének a fogalmak logikai rendszere felel meg. Ehhez az eszményi célhoz mérten azonban a XX. század filozófusa szerényebbé halkult. A világ és élet nagy problémáin töri ugyan a fejét, az egyes örök problémák megoldására kísérletet tesz, de sokkal óvatosabb, a nehézségeknek jobban tudatában van, semhogy egyhamar zárt rendszert szerkesztene, amelynek alapkategóriái mint állványok csakhamar összeomlanak vagy idővel elkorhadnak. Századunk bölcselkedésének ez is jellegzetes vonása : az óvatos bizonytalanságnak s a gondolkodás eredményeivel való elégedetlenségnek dianoétikus erénye mintha növekvőben lenne. A részletproblémákra vonatkozó filozófiai gondolkodás rendszeres ugyan, de fél magától a végső és teljes «rendszer» alkotásától, amely fölteszi már az összes örök problémák tárgyi megoldását. Ehhez mérten pedig túljózan és nagyobb valóságérzékű a XX. század fia.

ENYIM, TIED, ÖVÉ.

Áldorfay Ince regényes történetének első színhelyei a zirci kolostor, egy gyönyörű empire-kastély, és Dudar, egy szegény kis kálvinista falu. Amott a recreatióra szabadjukra eresztett kispapok vidám óráinak üde, friss rajza jól emlékeztet hűségével arra a képre, amelyet száz évvel Jókai előtt egy szerény pálos-költő, Kreskay Imre festett meg ugyanerről a tárgyról.¹ A kolostor hangulatos leírása, az útmenti gótikus pillértöredéktől a szép barokk templomig s a ma is megcsodált könyvtár-teremig, amelynek könyvvállványait a Bakony különböző fáiból egyetlen asztalos-családnak több nemzedéke faragta, mindenkiben, aki ott járt, kedves emlékeket ébreszt. Dudar Zirtől északkeletre, hegyek katlanában rejtezik; fáradságos, de szép az útja. A Cuha völgyéből a Bakonynak sok, vadvirágokkal gazdag rétjén, erdőborította hegyein egyre emelkedően visz Nagyesztergárra, Ányos Pál nemesi fészkébe és szülőfalujába s mégannyi úttal a kiesén épült kis faluba. «Ereken, patakokon kell járni híd nélkül; terebélyes vén fák keresztül nyújtogatják az úton vastag gyökereiket s a meztelen sziklafalról csepeg alá a víz». A község lakosairól az a hagyomány él, hogy ittmaradt tatároknak az ivadékai, a völgykatlanban megőrizték régi, a felső-dunántúli nyelvjárástól elütő tájszólásukat és, alig 8—10 kilométerre a zirci kolostortól, megmaradtak kálvinistáknak.² A fa a kenyerek. A Bakony bükkjeiből szenet égetnek, ebből élnek. Jókai még hallotta róluk és megjegyezte a rigmust, hogy

¹ *Orfeus Dafnisanak.* Kreskay költői levele Verseggyhez. *Költői levelezések* (RMK.) 1906, 59. l.

² Dornyai Béla. *Bakony.* 1927, 90. l.

Dudariak ¹ nem élhetnek.
Hacsak szenet nem égetnek.

Kis templomuknak egyetlen mellékajtaja, annak is csak egy, az építkezésekben már összenyomódott csücsíve mutatja, hogy egykor gót-stílusú katolikus templom volt a helyén. Zsellér-családok a lakói. A Csák-nemzetség egyik ősi fészke-
nek népe utóbb Ujlaki Lőrincé volt, majd a XVIII. század-
ban a Nádasdy-grófok majorátusához tartoztak ² — évszáza-
dokon át jobbágyi életet éltek.

Itt, jó helyt, keresett és talált helyszínrajzot, alakokat és adatokat *Enyim, tied, övé* c. készülő regényéhez a költő-
fejedelem. «Egy vezéreszme érik meg agyamban, — írja alkotó-módjáról emlékezéseiben — akkor ehhez meg kell találnom az alakokat, amik ezt a történetet keresztülviszik. Ez már tanulmány.³ Sok fejtörés, megfigyelés, megválogatás kell hozzá».⁴ Most készülő regényének e tanulmányai a ciszter-
ciek főmonostorához fűződnek, leíró részletek itt szerzett be-
nyomások emlékei, elgondolt főalakjainak egy része itt öltött
testet, meséjének nem egy fordulata itt alakult ki benne.

1874 nyarán töltött itt két napot, mint a ciszterciek
vendége.⁵ Vele volt felesége és nevelt leánya is. Az apát,
aki mindenről naplót vezetett, — személyére még rátérünk —
természetesen e látogatást is följegyezte.⁶

1874. július 14. Jókai cum consorte et filia Zirzum venit. — 15.
Jókai cum suis in comitatu Julii ⁷ a meridie ad Bakonybél ivit, unde
circa vespervas rediuit. — 16. Hospites mane hora sexta discesserunt.

¹ Jókai regényében Dudar neve mindig csak *Duda*.

² Dornyai Béla id. m, u. ott.

³ E pár sor tulajdonképpen Jókainak élete végén írt védeke-
zése Péterfy Jenőnek 1881-ben írt kritikája ellen. (*Összegyűjtött
munkái* 1901. I. k. 103. l.) «A regény ne csak az író játéka legyen,
hanem *tanulmány* is: «étude», mondaná a francia». Jókai hangoztatja,
hogy mindig sok fejtöréssel járó tanulmányokat végzett.

⁴ *Jókai önmagáról*. Beöthy Zsolt bevezetésével. 1904. 40. l.

⁵ A zirci régi vendégkönyvnek 1766. bejegyzése — Horváth
Konstantin barátom volt szíves kimásolni részemre — így szól:
Jókai Mór országos képviselő, 1874. július 15. — *Jókainé Róza.* —
Jókai Róza.

⁶ Rezucek apáti naplójából, ugyancsak Horváth Konstantin
szíveségéből.

⁷ Rájnjs Gyula cisztercita.

A napló édeskeveset mond ; de annyit kiolvashatunk belőle, hogy Jókai Dudaron nem járt. Fárasztó is lett volna számára az út, pláne asszonyokkal. De Bakonybélbe menet, talán a vadregényes vidék bámulata közben, kísézője, vagy Zircen más beszélhetett róla neki, olyanvalaki, aki előtt Jókai fölvehette a kérdést, hogy kálvinista község van-e a közelben. Az út leírását tehát s a községét és a templomét csak hallo-másból örökítette meg ilyen nagyon szépen. Emlékezetében azért maradt meg rosszul a község neve.

A «vezéreszme» nyilván már élt benne, mikor Zircre ment. *Férfi sorsa a nő.* Eleinte a költészetünkben Madách által szállóigévé vált mondat lehetett a regénynek elgondolt címe is. Azért maradt meg a könyv élén, az első, *Tavaszi c.* fejezet előtt. De az alapgondolaton kívül, amely kevés munkájában olyan hamarosan áttetsző, mint ebben, már kialakulóban kellett lennie a mesének is. Egy kimagasló tehetségű, kiváló képzettségű, nagyra hivatott emberpéldánynak, egy vérbeli Jókai-hősnek tragédiáját akarta megírni, akinek életefolyását sorsa három különböző leánylelekhez kapcsolja. Az első egy «talált kines». Egy gyöngéd érzésű, finomlelkű és művelt papkisasszony. Egymásra bukkannak s a leány odaadó, megértő, hűséges feleség lesz. A boldogságra termett emberpár egy Senki-szigetén (a regényben Kaliforniában) éli örökszép idilljét. A napsütéses világnak egy váratlan katasztrófa veti végét, az asszony egy hajótörésnek áldozata lesz. — A második, egy gögös mágnásleány, befelé él. Meg nem értő házasságuk két úri léleknek tapintatos, de hideg egymás-keresése, büszke zárkózottságuk miatt egymástól való lelki elkülönülése. Ez a helyzet és a félreértések sora vezetik a csupa-becsület-, csupa tisztesség-embert a harmadik leányhoz, az érzékiségtől fűtött, érzékiségével jól számító, gonosz démonhoz, s általa a romlásba, lázas, megzavarodott ésszel az éjtszakába.

Péterfy Jenő teszi föl a kérdést : e három nő miért mind *egy* férfi sorsa ? S az elsőnek, Szerénának oldalán mintaképe miért lesz utóbb gyöngye pszichológiai következetességű, ingadozó jellemmé ? Áldorfay Ince jellemének fejlődése miért ír le tört vonalat ? Az elevenre tapintó kritikának igaz van ; de el

kell fogadnunk, hogy Jókai így gondolta végig hősnének tragédiáját, gyengéje volt a jellemalkotás, neki csak az alak maga volt érdekes az élet változataiban, s hozzáfűzte a mesét. A mesét ezúttal a zirci két nap formálta benne művészivé, az itt kapott gazdag benyomásoknak egész sora színezte ki, szépítette meg, sőt népesítette be.

Hősnének megrajzolásához szüksége volt Jókainak a kolostori nevelkedés s a szerzetesi élet képére. Egy, a szerelemben igazán tapasztalatlan ifjúéra, akinek «sorsa» lesz a nő. Egy tisztaszívű, áhítatos, művelt fiatal teológus példája kellett, akinek szobájára az apja festette Madonna-kép sugározza a derűt s akinek lelkéből a hívőknek erős hite és boldog nyugalma árad. — Az idilli első felvonáshoz pedig szüksége volt egy elrejtett kis falura, ahol az a finomlelkű szűz rejtezik, akinek sorsával az ifjút sosra majd összefonja. A kolostor nagynevű vendége bőven megkapta itt mindazt, ami regényéhez még hiányzott, dúsabban, mint remélhette. A «tanulmány» és «megfigyelés» gazdagon gyümölcsözött. Jól mondja utóbb, általánosságban,¹ hogy «...akármerre járok az országban, jóakaróim mindenütt elém hozzák azokat a hagyományokat, amik vidékükhez vannak kötve». Egy kis bepillantás Jókai írói műhelyébe, a maga vallomásainak megvilágítására ezúttal különösen hálás föladat. Megmutatja, hogy ifjúkori élményeinek beszövésével és ragyogó képzeletének játékaival milyen elemekből alakult ez az első felében nagyon költői hangulatú alkotása. Úgy vélem, Zircen a hagyományokat ismertető jóakarók elseje maga az apátúr volt. Természetes, hogy az előkelő vendéggel sokat volt együtt. A refektóriumban, lakosztályában s bizonyára sétákon is, a gyönyörű parkban, a kolostor kertjében. Jókainak és az apátnak egyéniségét ismerve, föl lehet tenni, hogy hamarosan közvetlen modorban folyt a beszélgetés.

Miközben a házigazda, aki a rendi hagyomány szerint² «a régiekről» sokat tudott és szívesen beszélt, sorra elevenített

¹ Id. m. 32. l.

² Horváth Konstantinnak. a rend történetirójának szóbeli szíves közlése.

meg érdekes epizódokat a maga nemzedékének multjából és elődjéről, bizonytalannal nem gondolta, hogy a nagy mesemondó szép kék szemei benne magában figyelik a regény egyik nagyszerű alakját. Rezucsek Antal, az ősz apátúr, Jókai látogatásakor már 78. esztendejét taposta. Nemcsak vidám kedélyű, szelidségre termett,¹ szeretetreméltó ember volt, hanem hivatott családfő is. A szerzetesek apjukként szerették és tisztelték s ő valóban apailag gondolkodott és gondoskodott róluk, fiairól. Nem fiatal ember, 62 éves volt, mikor az abszolutizmus nehéz viszonyai között (1857) apáttá választották; azóta már három lustruma telt el a rend élén. Az előbbi nemzedékhez tartozott, abban élte most is, öreg korában, igazi életét, a szabadságharc nagy eseményeinek zirci vonatkozásait jól ismerte. Bizonyára szívesen beszélt róluk az érdeklődő költőnek. Különösen elődéről, Villax Ferdinándról. Ő volt a szabadságharc apátja, tehát látszólag ő a Jókai egyik hőse. Arisztokratikus gondolkodású főpap volt, finom modorát, szellemességét a pozsonyi országgyűléseken is jól ismerték. De nemcsak Kölcseynek és Kossuth Lajosnak volt szereplő kortársa, az udvar is kegyelte, még Ferenc József édesanyja, Zsófia főhercegasszony is kedves emberei közé számlálta.² Ennek köszönhette, hogy a szabadságharcban «résztvett ciszterciek ítélőbírája» ő maga lehetett s a visszatértekről maga ítélkezhetett.³ Egyenes természetű, katonás egyéniség volt, bizonyos fokig hűvös és zárkózott; de tiszteletet parancsoló, méltóságos megjelenés. Jókai csak ezt az egy vonását használta föl regényének apátjához. Aki a regényt ma olvassa, több mint két emberöltő messzeségből is tisztán láthatja, hogy Jókaira az ősz Rezucsek Antal közvetlen, meleg egyénisége mélyebben hatott, mint beszélgetéseik hőse. Az agg Rezucsekről, a szív emberéről mintázta a regény eszményi gondolkodású ősz apátúráját.

A díszes refektóriumban azonban nemcsak a mult és a jelen élt együtt, Rezucsek szavában, beszélgetéseikben:

¹ Horváth Konstantin, *Zirc története*. 1930. 220. l.

² Horváth Konstantin szóbeli szíves közlése.

³ Horváth id. m. 239. l.

Velük lehetett az előszállási plébános, Supka Jeromos is, a rendnek utóbb, 1879-től kezdve apátura. Nevezetes ember volt a rendtagok körében már eddig is. Alig 16 esztendő volt, mikor a szabadságharc kitört, s ő, a gyermekifjú lelkesedésével, a veszprémi gimnázium padjaiból esapott föl honvédek. Résztvett a dunántúli ütközetekben, Komárom védőivel kapitulált¹ s 1852. április 24-én lépett be mint húszéves ifjú a cisztercita rendbe, éppen akkor, mikor oda Ferenc József látogatását várták. Hallhatott tőle Jókai nem egy olyan részletet az első dunántúli harcokból, amelyeket maga eddig nem ösmert. Supka élményeiből egy-egy epizód bizonyára került a regénybe. De elhibázott dolog benne látni a regény főhősének, Áldorfay Incének példaképét.² Még a szabadságharc katonáiból is ülhettek az asztal körül idősebb ciszterciek, Supkán kívül is. Aminek éppen nem Supka Jeromos volt a tanúja, az apátúrtól hallhatta Jókai azt a legendás eseményt is, hogy a szabadságharc föllángolásának hírére — szépen mondja ezt el regényében — Zircnek valamennyi ifjú neveltje elhagyta a békének ezt a szelíd, csöndes, szép helyét: a rendnek 1848-ban nem maradt noviciusa. Mind elmentek és csak kevesen tértek vissza. Horváth Konstantin, a rend avatott történetírója név szerint is megemlíti hármát azok közül, akik katonák lettek.³ Ezeknek a részleteknek megismeréséből adódott az alkalom Jókai számára annak elképzelésére, hogy Áldorfay Ince és ellenfele, Stomfay Gideon, elhagyják Zircet. A főhősre még visszatérünk. De Gideonról mondjuk el most, hogy az ő alakjához is kapott Jókai Zirc multjából vonásokat. Egyrészt az osztrák egysegiesítő törekvések, sőt már Dréta idejében a Heiligenkreuztól való függés, másrészt a rendi élet kívánatos szigorítása miatt volt a rendben elégedetlenség is. A lelkek nem egyszer megromlottak, a fegyelem meglazult. Változatos időkben a forrongás könnyebben terjed, akadnak, — beszéli Horváth — «akik kockázatos vállalkozásokra is képesek». S vannak fegyve-

¹ Szinnyei. Magyar Írók. XIII. k. 121. l.

² Supka Géza. *Supka Jeromos. Jókai regényhőse, akiből zirci apát lett.* Magyar Nemzet, 1941. febr. 15.

³ Id. m. 238. l. Liebhardt Lukács. Minikus Vince. Rudics Dénes.

lem nélkül való, minden fékből kitörni kész fiatalok, akikben az igazi hit megrendült vagy egyáltalában nincsen, nemcsak kételkedők, hanem cinikusak is. Az ilyen egyéniségekből alakul az erkölcstelen kalandorok típusa, és Jókai éppen ebben az időben kezdett hajlani kalandor-típusok rajzolására. Műhelymunkájának romantikus jelleméhez tartozik az ellenképek festése. Gideon nemcsak hitben és becsületérzésben ellentéte, hanem mindúntalan hálátlan ellenfele, gyűlölködő ellensége is Incének. Mindkettejük képéhez Zircen kapott Jókai vonásokat.

De kapott regényéhez még néhány, s köztük tárgyí adatot is. Hallott arról, hogy Zirc mennyit szenvedett a szabadságharc alatt a küzdő csapatoktól is. Kmetty katonái, szabadsapatok, osztrák sereg váltogatták egymást: a regényben is olvasunk róluk. Mednyánszky szabadcsapata 1848 karácsonyán, majd közvetlenül az összeomlás előtt a kolostorban tanyázott. Jókai azt írja róla regényében, hogy e «guerilla-csapatnak magva a győri megyebörtönből kibocsátott negyven fegyenc» volt. De «az egész hadjárat alatt becsületes emberek voltak és vakmerőn verekedtek». Gideont tehát nem ennek, hanem egy olyan guerilla-csapat vezérének teszi meg, amely «rendkívüli talentumot fejtett ki a hadjárat alatt abban a taktikai manőverben, hogyan lehet az ellenséggel való találkozást kikerülni?» Ezt a csapatot Robespierre-ről nevezi el: egy kis tréfás vonatkozás van az elnevezésben arra a szubjektív emlékre, hogy az első szabadsapatot a pesti «radikális» ifjak alakították meg s Petőfi Desmoulins, Jókai Saint-Juste nevét vette föl. (Itt emlegeti először a később gyakran elmondott, de kétségbe is vont történetkét, hogy Rózsa Sándort ő kereste föl a félegyházi homokbuckákon egy zivataros éjtszakában a kormány kegyelemlevelével.)

A monostor múzeumában ma is láthatni egy sétatbotot, amely egyetlen hatalmasra nőtt káposztafaj virágtorzsájából készült. Jókai is látta. Megvan a nyoma regényében. Sós Márton, a dudari lévita mondja benne Áldorfay Incének:

«— Nézze csak felebarátom, találja ki, micsoda fából van az én botom? De csak vessen hozzá. Mondjon valamit.

Ince találgatta; az igaz, hogy csodálatos egy termény is volt

az : erei, csomói, cikkei vannak, bunkó a végén: fiatal szágópálma? aloeszár? fává lett pulykaorr?

— Egyik sem! — szolt diadallal a lévita: — ez annak a káposztának a virágtorzásaja, amit a tiszteletesné termeszt.

Egy másik múzeumi tárgy is magára vonta Jókai figyelmét Zircen. A folyosó falán lóg Milfajt Istvánnak könyomatú képe. Ez a Milfajt hírhedt zsvány volt, akit sikerült elfogatni. Veszprémben a vármegye felkóttette. Nagy esemény volt ez akkoriban, mikor Kisfaludy Sándor is hivatalosan panaszkodik a haramiák elszaporodásáról s mindenki retteg tőlük. A Bakony az igazi búvóhelyük. A múzeum kuriózumnak őrzi a képet. Jókai pedig Incét támadtatja meg egy bakonyi zsvánnyal, a Dudarra vezető rengetegben. Későbbben is szívesen tér vissza Rózsa Sándorokra, Sobri Jóskákra, haramia-jelenetekre...¹

Milyen más kép a dudari idill! Magától adódik, hogy Zircen vetődött föl a kérdés, — Jókainál nem ritka, de talán már idejövetelekor is megvolt terveiben — van-e a környéken kálvinista falu. Az is lehet, hogy a háziak egyike, talán éppen Rájnis maga vetette föl Jókainak a tatárivadékok Isten háta mögötti kis vityillóinak érdekességét. Oda képzelte a tiszteletesné asszony alakját, aki katolikusnak született s a ragyogóan szép, erős akaratú leányét, akivel Incének nagy lelki gyötrelmek árán kell összetalálkoznia. A kissé félszeg, de önfeláldozó és rokonszenves lévítára másutt is találhatott modellt, a nyakas, végül mégis emberies kurátor is más emlékei közül kerülhetett regényébe. A Dudarról hallottak mindenképpen mély benyomásokat hagytak benne, amelyek a regény megfogalmazásakor is melegítették szívét. Íme, néhány példa rá, hogy a gyönyörű tájon s magának a kolostornak, a szerzetesi életnek képén kívül mi minden került Zircről Jókai regényébe. Hogy is mondja maga? «A hagyományok, amik a vidékhez vannak kötve». Élményi erővel ható újdonságok egész sorát kapta itt s azokat beolvasztotta emlékei közé s elirányította csapongó képzeletének úttalan útjaira.

¹ A haramia sokszorosított képe a *Lócsei fehér asszonyban* is visszatér.

A maga emlékei élményekből, olvasmányokból és a köztudatból népesültek. Első felében az *Enyim, tied, övé* is a szabadságharc himnusza. «Visszaemlékező tapasztalat többnyire», ami benne él.¹ «Én jártam — úgymond — a korszak legnagyobb hőseivel együtt diadalútjaikon, s futottam, vesztett csaták után, futó betyárok vezetése mellett, úttalan mocsarakon, pusztákon keresztül; ... s láttam egy rombadőlt világot fejemre szakadni». A dunántúli harcok rajza talán Zircen alakult benne, de Perczel Móric csatáinak történetét, maga is jól tudta. Görgői híres felvidéki visszavonulása, ez a stratégiai remekmű, amelyet katonai példának emlegetnek s magának Görgőinek védelme (1874-ben!) jó anyag volt a regényhez. Még Branyiszkó is belekerül, burkoltan, s kiéli a regényben az államkincstár aranykészletének mendemondáit is. Mégis, ezeknél inkább élményi elem az, amit a nemzeti életakarat megnyilatkozásának évtizedéből s az akkor közelmúlt politikai küzdelmeiből illeszt a regénybe.

Ezekkel jutunk közelebb a főhősnek, Áldorfay Incének alakjához. A zirci forrásokra már rámutattunk. A szabadságharc idején a kispapságot elhagyó, utóbb szerelme miatt vissza nem térő ifjú példája, mondtuk, Zircen nem volt egyedülvaló. Hogy Supka Jeromos a szabadságharc kitörésekor még nem volt cisztercita, azt láttuk. Supka Gézának az a magyarázata, hogy «az Áldorfay név Jókainál olyasvalakit jelent, akinek családfáján sok volt a pap» (s a Supka-család ősei között sok az evangélikus pap), első olvasásra is erőltetettnek látszik. Annál inkább az, mert a zirci hagyomány is tudja, a köztudatban is élt s Jókai maga sem titkolta, hogy az Áldorfay Ince név a történetíró Áldor Imre nevét rejtegeti. Áldor munkálkodására mi, öregebb nemzedék, diákkorunkból mindnyájan jól emlékezünk: nemcsak szerkesztette, hanem népszerű modorban maga írta is a *Történelmi Könyvtár* c. vállalkozásának 38 füzetét a magyar és a világtörténet nagy alakjairól és eseményeiről. Az ifjúsági könyvtárakban sok-sok helyütt megvoltak ezek a füzetek. Ezek a művei

¹ Jókai id. m. 31. l.

azonban már a középiskolai tanár munkái voltak, abból az időből, mikor a politikát elhagyta s negyvenéves korában állami szolgálatba lépett. A majdnem 90 évet ért¹ ember pályájának ez a második, nagyobbik, de eseménytelen, csöndes fele volt, ötven esztendő. Ezt két emlékezetesebb korszak előzi meg: egyik a cisztercita, a másik a politikus és újságíró pályája. Mind a kettő indítéka volt Jókai regényének.

Áldor Imre a szabadságharc kitörésekor még nem volt, nem is lehetett tagja a rendnek: mindössze nyolcéves volt.² 1855-ben lépett a ciszterciek közé, novicius lett és 1858-ban a ciszterciek egri gimnáziumában «praecellenter eximio modo» tett érettségét;³ idetartozik talán az a körülmény is, hogy közben, 1857-ig az egri gimnázium igazgatója Rezucsek Antal, a Jókait utóbb vendégüllátó apátúr volt: Áldor Imre, akkor még Schmidt névvel, az őt jólismerő apáttal majdnem egyidőben került Zircre. Itt is — mint Áldorfayról beszéli Jókai — a rend legkiválóbb növendékpapja volt s Rezucsek úgy szerette őt, mint az *Enyim, tied, övé* ősz apátura Áldorfay Incét. A Pazmaneumba őt küldte el továbbtanulásra: büszkesége volt mindnyájuknak. 1860. augusztus 13-án tett fogadalmat. Ő volt az, aki álmaiban gondolhatott rá, hogy «egy hatalmi pályának biztos diadalra hívott versenyzője... egykor az optimates egyike, praelatus, felsőház tagja, egyházi fejedelem» lesz: «öneszed, önérdemed erejénél fogva». — Egy darabig mint cisztercita tanár működött Székesfehérvárt és Egerben, irodalmi kapcsolatokat teremtett (Szemere Páltól Falk Miksaig és Mindszenty Gedeontól Zilahy Károlyig sokan tartoztak jóakarói vagy meghitt barátai közé), majd 1863-ban teológiai tanulmányai befejezése végett megint Zircre került; 1864-ben azonban váratlanul kilépett a rendből. 1871-

¹ Áldor Imre 1928. december végén halt meg. L. *Irodalomtörténet* 1929. 73. 1.

² Szinnyeie s utána Ványi lexikona, majd az It. most idézett nekrológja helytelenül mondja, hogy Áldor 1838-ban született: a pontos adat 1839. november 22.

³ V. ö. Kardos Aladár, *Áldor Imre*. Ceglédi gimn. értesítője, 1909. 24. 1.

ben Pécssett Majláth országbíróval szemben még őt választják meg az orsz. kat. kongresszus tagjává.¹ De már a következő évben lemond a tagságról és megházasodik. Évvel természetesen együtt kellett járnia annak is, hogy a protestáns vallásra térjen át : mindez abban az időben történik, mikor Jókai Zircre ellátogat. Rezucsek apát egyik legkedvesebb szerzetes-fia, nem is egy évtizeddel azelőtt a rendnek egyik legnagyobb reménysége s máris büszkesége, immár egy előkelő gentry-család leányának a protestáns férje : Áldorfay Imre is hirtelenében föláldozta hitét szerelméért.² Hogy az agg apátúr megbocsátólag nyilatkozott-e egykori kedves fiáról, miként a regény apátja teszi, azt nem tudjuk. De hogy az éppen imént történeteknek van közük a regényhez, az az eddigiekből nyilvánvaló.

Jókai maga Áldor Imrét ismerte, de nem volt vele közeli barátságban. Az Orsz. Széchenyi-Könyvtár Áldornak két levelét őrzi a Jókai-hagyatékból, mind a kettő 1867-ből való. Áldor az egyikben egy fiatal írónak kéri az elhelyezését a *Hon* c. napilapnál, melyet Jókai szerkesztett ; a másikban engedélyt kér; hogy *A forradalom költészete* c. antológiájába Jókai munkájából is fölvehesse az ideillőt, sőt a szabadságharcból való újságokat is kér tőle e célra. Mindkét levélnek megszólítása *Mélyen tisztelt Jókay Úr!*, ami nem valami bizalmas barátságra mutat.³ Ebből lehet következtetni, hogy történetét Jókai inkább Zircen hallotta, ahol bizonyosan szóváltotték az Áldorról kapott híreket. A róla való beszélgetéseknek okvetetlenül hatásuk volt a regény több részletére.

Most vissza kell térnünk arra az időre, mikor Áldor a rendet elhagyta. Eleven újságíró-életet élt, népszerű és nagyhatású szerkesztő volt. Szerkesztette a Pesti Hirlapot, elindította az Ország-Világot, dolgozott sok napi- és hetilapba s ontotta a népies kalendáriumokat. Mindezeknél nagyobb hírt és rendkívüli népszerűséget szerzett számára, hogy éles

¹ U. o. 30. l.

² Ennek bizonyosága, hogy 1902-ben, még feleségének halála évében visszatért a katolikus egyházba.

³ L. az Irodalmi Levelestárban.

ellenzéki, heves 48-as politikát folytatott, Kossuth Lajosnak rendületlen híve volt. *Vázlatok a magyar emigratio életéből* c., 1870-ben megjelent munkájáról pl. azt írja a *Honnak*, Jókai lapjának egy névtelen kritikusa (*y. y.*), hogy a könyvnek főalakja, sőt úgyszólván *egyedüli* alakja Kossuth; s Áldornak «politikai elfogultságát» maga menti azzal, hogy «valamint a szabadságharcban, úgy az emigráció történetében is, Kossuth emelkedett a legmagasabb polcra s hazánknak akkor is dicsőséget tudott szerezni három világrészben, midőn Bécsből dölyfösen híresztelték, hogy Magyarország megszűnt lenni».¹ Áldor persze ennél sokkal lelkesebben szól Kossuthról. «Mint politikus — írja róla életírója² — az ultra ellenzékhez tartozott. Tüzes, heves vérmérséklete, nagy szónoki tehetsége, semmi melléktekintetet figyelembe nem vevő, befolyásolást nem tűrő, igazsága, meggyőződése érdekében vakmerően síkra szálló természete korának leghevesebb agitátorává tették». Valósággal fölkavarta a közhangulatot. Ő is, mint Áldorfay, a honvédelem kérdésében került szembe pártjával; ő is — az 1873-i pénzügyi összeomlás után, tehát mikor Jókai a regényt írja — külföldre megy ki dolgozni. Hogy utóbb (Jókaival együtt) követte Tisza Kálmánt a kormány átvételekor, az már sok egyébbel a regény megjelenése után történt. De hogy feleségével, akit nemes gondolkodású, finom lelkületű, eszményi jóságú asszonynak jellemeznek, nagyon boldog családi életet élt, arról még regényének megírásakor hallhatott Jókai.

Hogy Áldorfay Incéhez Áldor Imre volt Jókai modellje, az eddig sem volt kétséges. E néhány részlettel csak arra próbáltam még rámutatni, hogy mit használt föl a kissé érdemetlenül elfeledett embernek életéből regényéhez s ezzel is bővíteni akartam műhelytitkainak ismeretét. Jókai tapintatosságát és művészi módszereit ismerve, természetesnek látszik, hogy nem arckép, nem élethű ábrázolás volt a célja. Az első vázlatához, amelyet hősről készített, sok vonást vett Áldor Imre multjából és sorsából, de a vázlatot nemcsak

¹ 1870. aug. 9. 184., reggeli sz. tárcája.

² Id. m. 29. l.

ezekből a vonásokból rajzolta még; még sok részletét fölhasználta a közelmultnak. Teleki László akaratlan és nem keresett népszerűségét, majd neki tulajdonított titkos feladatok pletykáit (Napoleon herceg küldte ide aranyaival, a Bakonyban guerilla-csapatokat szervez) éppen úgy beleszővi Áldorfay történetébe, mint a rejtelmes császári kihallgatást: «Mikor audiencián volt a császárnál, — mondja egyik vélt barátja róla — megesküdött, hogy semmi mozgalomban sem fog résztvenni. El is ájult. Azt mondják». — Másutt Türr István szerepét keveri bele.¹ Áldorfay Ince is generális, mint az, és Türr is a 70-es évek elején vállalati igazgatóságot fogad el itthon. Türrnél is megvan a csöndes politikai pálfordulás. Legjellemzőbb, hogy Áldorfaynak felsőbb hivatalos helyen így hányják szemére azt, amivel Türrt gyanúsítják:

«Ön nagyon tréfás kedélyben van, mondá ő excellenciája. Azt a tízézer puskát kérdezem, amit Garibaldi küldött egy kettősfenekű hajóban... Hát nem azért küldték be önt, hogy a felkelést szervezze?... De hát mondja meg ön igazán, miért jött haza ebben az időben?

— Csupán azért, — szolt Ince jámbor iróniával — mert azt olvastam excellenciátok valamennyi hírlapjából, hogy idehaza most tökéletes boldogság van; — én is akartam belőle részesülni.

— Ami az újságainkban van, az igaz; hanem ehhez a nagy boldogsághoz az ön jelenléte nem kívántatik meg. Tudja ön, hogy önnek a neve egy népdalban is előfordul?... a nép azt éneкли önről, hogy majd hoz neki puskát! S amint azt meghallják, hogy ön hazajött, mindenki azt fogja hinni, hogy no most már kezdődik valami!»

De Áldor Imrén, Teleki László grófon, Türr Istvánon kívül még egy jeles magyar embernek életéből és munkáiból vett Jókai Áldorfay sorsához vonásokat és adatokat. Áldorfay Ince és Serena, a boldog házások a szabadságharc után Törökországba s onnan kilencven napi hajóúttal Kaliforniába mennek. Ott politikával, külföldi eseményekkel mitsem törődve, maguknak, gazdaságuknak s főként boldogságuknak élnek, jóléthez, sőt vagyonhoz jutnak. «A kaliforniai élet még akkor nem volt az, — mondja Jókai — aminőnek azt most Bret Harte genialis leírása után ismeri a világ. Akkor

¹ Supka is észrevette (l. id. cikkét), hogy Jókai «Teleki László, később Türr István köntösét húzza» Áldorfayra.

kivándorlott honfitársaim többnyire visszatértek már a hazába: s kedélyes társalgás közben sokat elbeszélgetnek arról, milyen volt a magyar emigráns élete San Franciscóban». ¹ Egy ilyen visszatért «honfitárs» volt csíktapolcai Xántus János, a híres utazó, több útleírásnak is szerzője. Nem kell arra hivatkoznunk, hogy Jókai könyvtárában «minden nevezetes útleírás» megvolt. ² Xántus amerikai leveleiből Jókai már a Hölgyfutárban is olvashatott egyet-kettőt. ³ Az Egyesült Államok belügyminiszterének megbízásából 1853-ban Xántus Kalifornia déli részét járta topográfiai fölmérések céljából. Innen hazaírt leveleit családja összegyűjtötte s 1857-ben híren-tudtán kívül kiadta. ⁴ Három évvel utóbb, már a maga intézkedésére, egy második könyve jelent meg Pesten *Utazás Kalifornia déli részeiben* címmel. ⁵ Ezek bizonyosan megvoltak Jókai könyvtárában, annál is inkább, mert Xántust Jókai személyesen is jól ismerte. Írói jubileuma alkalmával, 1894-ben Xántus «mint úgyszólván gyermekkori igaz barát» gratulál neki s arra kéri, tartsa meg «azon baráti kötetekben, melyben 50 hosszú év óta szerencsés lehettem helyet foglalni». ⁶ Alig kétséges, hogy egyike volt azoknak a «visszatért honfitársaknak», akiktől Jókai kaliforniai élményeit személyesen hallotta elbeszélni. Xántus 1861-ben rövid időre, majd 1864-ben, végképpen pedig 1872-ben jött haza s itthon volt, mikor Jókai az anyagot gyűjtötte regényéhez; az Állatkert, utóbb a Múzeum egyik igazgatója lett, gyakran találkozhattak.

Levelek Éjszakamerikából c. első munkájában eszményi dolgokat beszél el egy P...er György nevű emigránsról, aki az oda kivándorlottaknak valóságos jóltevője, gondozója; s

¹ *Enyim, tied, övé* III. k.

² Id. m. 37. l.

³ Mocsáry Sándor, Emlékbeszéd Xántus János felett. Akad. Emlékb. IX. 9. Bp. 1899.

⁴ Xántus János levelei Éjszakamerikából. Közli Prépost István. Pest, Lauffer és Stolp, 1857.

⁵ U. o. 1860.

⁶ Levele Jókaihoz 1894. jan. 5. Orsz. Széchenyi-Könyvtár, Irodalmi Levelestár.

még inkább V. .ga Ferenc torontáli alispánról,¹ aki nejével tél közepén érkezett oda : «igen természetes, hogy nem igen szokott oly élethez, mint minőbe itt lépett, noha erős akarat és férfias türelem volt benne, úgy nejében is minden, mit egy angyaljóságú, művelt és lelkes nőtől józan ésszel várni lehet . . . A beérkezett tavasz virágait már kibékülve mosolyogták meg ; s jelenleg tökéletesen meg vagynak elégedve helyzetükkel. . . Boldogok V. .gáék. V. .ga egy szilárdlelkű, talpig becsületes férfi, szeretetreméltó férj, emberszerető s áldozatra kész barát. Neje szerető nő, sorsával mindég megelégszik, mert nemcsak művelt, de lehet mondani tudós nő, minőt keveset láttam még az életben».²

Nem kell nagy képzelőerő hozzá, ha a régi jóbarátnak ezekben a soraiban véljük a regény kaliforniai idilljének legalább is a gondolatát megtalálni. Hogy a zöldségtermelésről : káposztáról, szőlőgazdaságról is olvasott benne Jókai, nem kell külön megemlítenem ; a majdnem gyermekkori jóbarátnak könyvében kétszeres érdeklődéssel nézegette e részleteket. A regény Serenája azután meghonosítja Kaliforniában a zöldség- és káposztatermelést. Még csak arra utalok, hogy Xántus János 1861-ben itthon nem talált megfelelő elhelyezkedést s a következő év júniusában visszament Amerikába.³ Jókai is elküldi Áldorfay Incét még egyszer Amerikába, hogy szolgálatait Lincoln elnöknek följánlja.

«A velem egyidejű korból vett regényeim alakjai mind élő emberek, s ha rendkívüliek is, de valóságosak» — mondja a költő.⁴ A fentiekben azt próbáltam megmutatni, hogy az *Enyim, tied, övé* regényének alakjait csakugyan az életből, kortársakról mintázta s igyekeztem néhány modelljét megjelölni. Módszeréhez tartozott a «vezéreszme» felközlése és kikristályosodása után az alakoknak egyenkint való gondos összeválogatása. Erről idézett nyilatkozatán kívül bizony-

¹ Megjelölése tévedés lehet, mert 1848-ban, majd 1861-ben a torontáli alispán Zombori Rónay Móric volt.

² Id. m. 40. l.

³ Mocsáry id. emlékbeszédében és Szinnyei, Magyar Írók XIV 1666. hasáb.

⁴ Id. m. 43. l.

ságai ennek a Nemzeti Múzeumban őrzött kis jegyzőkönyvei is. Friss színekkel készült sok kis akvarellje — milyen szép kis albumot lehetne belőlük összeválogatni! — mind a természetből vett képek. Ceruzajegyzeteiben viszont gyakori cím az, hogy *Alakok*. A megtalált «alakok» azután többször is kísértenek bennük. Romantikus jellemzésükkel — a mese-szövések érdekességéért Jókai a jellemrajz erejét könnyen föl-áldozza — hamar eltérnek az élethűségtől és tipikusan Jókai-alakokká válnak. De így kiformalódva meg újra vissza is térnek. Rackwitz Hanna grófnő sok vonására rá lehet ismerni Temetvényi Pálma grófnőben¹ s más-más változatban a bankár alakjával is találkozunk. Az ő modelljüket nem tudom megjelölni. A regény legérdekesebb alakjai azonban nem ők, hanem az első résznek emberei. Ez a rész Serena haláláig kerek egész, csupa melegség és költészet. Péterfy Jenőnek igaza volt: megokolatlan, hogy miért *egy* férfinak a sorsa három nő.

GÁLOS REZSŐ.

¹ *Akik kétszer halnak meg* c. regényében, 1881.

KÖLTEMÉNYEK.

Imádság a magyar paraszttért.

Én Uram, áldd meg a parasztot,
Barázdát bőven adj neki,
Adj a lelkébe konkolyozót,
Mely a rossz magot kiveti.

Adj melléje hű élettársat
És pórtájára hű kutyát,
Szedd ki a jeget a felhőből,
Amikor fölötte fut át.

Adj neki dusan rakott szérüt,
Jó aratást, bő szüretet,
Adj neki templomot vasárnap,
S a határba feszületet.

Adj lába elé sima lépcsőt,
Vihesse utja felfelé,
Hogy övé is legyen a nemzet,
S ő is legyen a nemzeté.

Adj piros palát a házára,
Hadd lássék meg rajta a mód,
Adj neki sok-sok bölcseséget
És kevés falukutatót.

Óseim.

Volt, aki Isaszegnél harcolt,
Volt köztük gazdag, ki fukar volt.

Volt, aki birtokát művelte,
S ki nem kelt mag maradt a lelke.

Éltek békén, falusi házban,
Ezernyolcszáz — s ezerhétszázban.

Legtöbbjük idegenül néz rám,
S nem több nekem, csupán egy évszám.

Jel nem maradt utánuk semmi,
Ez is erény : csöndben elmenni.

Fölásva papírtemetőket,
Én most kezdem ismerni őket.

Sírjukon már a fű sem zöldel,
Legyenek áldottak e földdel.

Meghalt Newyorkban.

Ő sem gondolta, én sem gondoltam,
Pest mellett éltünk, s meghalt Newyorkban.

Pest mellett éltünk víg gyerekséget,
S Amerikába vitte az élet.

Vitte négy húrja, vitte vonója,
Hogy a hírnévnek útjait rójja.

Nem jön már vissza élve, se holtan.
Föld alá tették messze Newyorkban.

Amivel nálam több lett, csak ennyi :
Két világrészben fogják feledni.

Szív.

A szó csak akkor ér ma valamit,
Ha bőséggel van benne dinamit.

A szívre is szurony kell, jó hegyes,
A jelszó ma : Szúrj! s nem az, hogy : Szeress!

Az én szavamban nincsen dinamit,
Senki előtt nem robban fel ma itt.

Szívem is gyöngé és szuronytalan,
Feltartom hát és megadom magam.

Idő.

Az idő is visel nevet,
Most úgy hívják, hogy : Korszak.
Belőle könny és vér lehel
És fojtó puskaporszag.

E korszakban mult életem
És velem mult sok kortárs,
Halk hangunkon túlharsogott
Ágyúszó és sikoltás.

Emlékszem, egyszer volt idő,
Mikor nem történt semmi . .
Az ember csak ily semmiben
Tud ember s boldog lenni.

FALU TAMÁS.

IRODALOM.

Katona József

— Waldapfel József: *Katona József*. 8. r. 200 l. Franklin-Társulat kiadása.

Az Eckhardt Sándor gondos szerkesztésében a Franklin-Társulathoz megjelenő *Magyar Írók* című vállalat egyik legutóbbi — s hadd hangsúlyozzuk mindjárt, hogy egyik legjobb — darabja Waldapfel Józsefnek *Katona Józsefről* írt műve.

A Katona Józsefről s különösen *Bánk bán*járól szóló irodalom már igen gazdag. Attól kezdve, hogy Vörösmarty *Athenaeum*beli *Játékszíni Krónikájában* 1839-ben március 23-án a pesti magyar színpadon először adott *Bánk bán*ról eléggé kedvezőtlenül ítélte, a darabot bár «erővel teljes»-nek, de «sok tekintetben hiányos»-nak s «némi vad»-nak, a főhős «charakter»-ét «legkevésbé sikerült»-nek mondván — egészen Waldapfel most megjelent könyvéig esztétikusok, irodalomtörténészek és színházi kritikusok egész csapata szolt a legjobb magyar történeti szomorújátékról és tragikus sorsú írójáról. Kétségtelen, hogy ebben az egész *Bánk bán*-irodalomban mindezt Gyulaiak még 1860-ban írt, de 1882-ben bővítve kiadott híres könyve — *Katona József és Bánk bánja* — a legalapvetőbb és legértékesebb. De jelentékeny Arany János *Bánk bán-tanulmányok* című, 1858-ból való töredéke is — mely aztán belekerült 1879-ben megjelent *Prózai dolgozatai* közé s 1898-ban külön is megjelent a jegyzetekkel. — Újabban is olvashattunk igen figyelemreméltó hosszászólásokat, ezek közt különösen kiváló Horváth Jánosnak 1934/5. évi egyetemi előadásában a Katonával foglalkozó rész, melyről bizvást elmondhatjuk, hogy *Bánk bán*ról szóló mesteri fejtegetéseivel méltán állítható Gyulai műve mellé. Horváth már utalhatott a tragédiának időközben Maglódon előkerült első kidolgozására s a *Bánk bán*nal évek óta végtelen szeretettel és hozzáértéssel foglalkozó Waldapfel sok érdekes és fontos cikkére, köztük a darab szövegébe idegenből átvett «idézetek»-kel foglalkozóra is, amelyek Gyulai idejében még nem voltak ismereteseek.

Gyulai és Horváth János fejtegetéseit és megállapításait Waldapfel gondosan felemlíti és felhasználja most szó alatt levő könyvé-

ben, a maga tartalmas és eredeti mondanivalói mellett. Nagy érdeme, hogy *Bánk bán* 1815-beli első kidolgozását — melyet Császár Elemér tett közzé pontos bevezetéssel az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1913-i évfolyamában — nyomról-nyomra összeveti a darabnak négy évvel utóbbi végleges szövegével s érdekesen kimutatja, hogy az első szöveg megírása után hogyan érlelődött tovább Katona lelkében a mű. Helyesen hangsúlyozza, hogy «a dráma lényegét, Bánk vívódását és tragikumát nem érintette az átdolgozás» — de viszont a mű «legmeglepőbb és legmegrendítőbb részleteinek» egész sorát köszönhetjük az átdolgozásnak.

Érdekes, hogy Waldapfel felfogása szerint a tragédia bekövetkezése voltaképpen «egy sorrendi kérdésen fordul meg». Tudniillik mikor Bánk lelkét két vihar verdesi, — a háza becsületét fenyegető és a hazája romlására törő — némileg megnyugodva a Melinda elleni merényletet illetően, mielőtt az teljesen megoldódnék, előbb elmegy az összeesküvők közé, őket lecsillapítandó, s a pártütést megakadályozandó. Ő ezt a közbelépését nem halasztja el, «nádori kötelességét» elébe helyezi családi aggodalmának, szerelmének és szegyenének», pedig ha nem hagyna időt az Ottó merényletének véghezvitelére — nem bontakoznék ki egyéni tragédiája.

A nagyszerű II. felvonásban — az összeesküvők között — mondja Bánk a sokszor idézett szavakat:

«Hogy Bánk leüljön a sötét szövetség
Gyászasztalához, ahhoz nem csekélyebb
Mint bánki sértődés kívántatik.»

Erre a «bánki sértődés»-re való utalást majdnem minden kritikus külön szóvá tette és kifogásolta. Arany is, Gyulai is a költő szavának, s nem a Bánkének mondja ezt, mert hiszen — mint vitatják — Bánk nem tudhatta előre, hogy az a félelmetes sértődés be fog következni. Horváth János átsiklik ezen a kérdésen, mint ahogy Péterfy Jenő sem tesz ellenvetést *Bánk bán*hoz írt kitűnő magyarázó jegyzeteiben. Azért-e, hogy nem akarnak Arany és Gyulai tekintélyével szembeszállani, vagy mert a maguk meggyőződése szerint nem kifogásolható Bánk ajkán a «sértődés» emlegetése — nem tudjuk. Waldapfel csatlakozik Arany és Gyulai felfogásához, hangoztatván, hogy Bánk «olyat jelez valami végzetes esetre, aminek lehetőségére gondolni egyéniségével is ellenkezik» — s azzal végzi idevágó fejtegetéseit, hogy «Bárany *Rostájából* kissé könnyelműen átültetett mondattal van dolgunk».

Valóban, az első kidolgozásban nincs benne ez a mondat, ami a

Rostában szószerint így hangzik: «Bánk nádorispán és hogy egy Bánk leüljön a fekete frigy éjjeli asztalához boszut lehelni, oda banki megsértődés kell».

Kétségtelen, hogy a darab végleges szövegébe Bárány kritikái Rostájából ültette át e szavakat — a «nem csekélyebb» szavakkal bővítve — Katona, de vajjon igazán «könnyelnűen»-e? Hadd utaljunk Szeremley Barna korán elhunyt és kevésbé ismert — még a Ványi szerkesztette *Magyar Irodalmi Lexicon*ból is kimaradt, pedig jeles tehetségű — irodalomtörténésznek az *Uránia* folyóirat 1808-i évfolyamában *Széljegyzetek a Bánk bánhoz* című cikkére, amelyben a «banki sértődés» vitás kérdéséhez szólva, igen megszívlelhetően hangoztatja Bánkról, hogy «azok után, amiket az udvarnál Gertrudis és Ottó részéről tapasztalt, nagyon is könnyen felmerülhetett lelkében egy ,banki sértődés' eshetősége, sőt ami valószínűbb, szünet nélkül mint kínzó balsejtelem perzselhette azt.» Így Szeremley a kérdéses három verssort nemcsak kifogásolni nem tudja, hanem inkább kiemelni, érdem szerint méltányolni, mint a kettős érzelemáradatban vergődő Bánk lelkének nagyon is emberi, nagyon is indokolt megnyilatkozását, akarata ellenére is kitörő rendkívül jellemző elszólását».

Azt hisszük, Waldapfelnek — a Katonára vonatkozó irodalom alapos ismerőjének — figyelmét Szeremleynek ez a fejtegetése elkerülte, de talán lesz majd módja is, kedve is reá reflektálni. Hadd hívjuk föl a figyelmet még arra is, hogy Bánk ezzel a vitatott mondással ott az összeesküvők között is kétségkívül a maga férji fájdalmára, s nem nádori szerepére céloz — *banki* és nem *báni* «sértődés»-re gondol.

A tragédia eredetiségének kérdésében Waldapfelnek már előbbi tanulmányai nagy fontosságúak voltak. Az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1931-i évfolyamában közölt cikkein kívül a *Császár-émlékönyvbe Idézetek a Bánk-bánban* címmel írt tanulmányban részletesen beuntatta a «legfeltűnőbb Schiller-, Wieland- és Veit Weber-idézeteket» — amelyekre Katona maga utalt a darab első kidolgozásához írt jegyzeteiben. Ezeknek az idézeteknek felhasználását Horváth János «korszerű irodalmi szokás»-sal magyarázza, s Waldapfel is hozzáteszi említett tanulmányában, hogy «a közölt idézettömeg megismerése meglepő, de korántsem kiábrándító». Az idézetek közt legfeltűnőbb és legterjedelmesebb Tiborc III. felvonásbeli panasza, — mely majdnem fordításnak bizonyult — de nagyon szépen jegyzi meg ebben a mostani könyvében (83. l.) Waldapfel, hogy a költő ezzel a szöveggel «mennyre magyar szenvedést akar éreztetni, ha jelentékeny része a föld népe egyetemes nyomorának készen kapott kifejezése is».

„A *Bánk bán* eredetiségéről szólva, a Shakespeare-utánzás vádjával szemben alapos vizsgálat eredményeképpen mutat rá arra Waldapfel, hogy «világosan Shakespeare-ből vett részlet, Shakespeare hatása alatt felhasznált motívum vagy szólam is alig akad benne» — de igenis «Katona művészetének lényegében, emberismeretében és lélekábrázolásában . . . oly mély rokonság van Shakespeare-rel, mint senki mással».

Rákosi Jenő — *A tragikum* című igen szellemes, nagyon érdekes és sok igazságot tartalmazó könyvében — azt hangoztátja Bánkról, hogy «a tragédia a szerelmes Bánkból került ki». Ezt alig lehet kétségbe vonni, s Waldapfel is azt mondja, hogy a darab főtárgya, — bár a nemzeti forradalom is jelentős része — mégis csak Bánk magánboszúja. De nem hagyható figyelmen kívül Waldapfelnek az a megjegyzése, hogy ha «a katasztrófa egyedül lényeges eleme . . . Melinda pusztulása volna», akkor «a szerelmi boldogság bemutatásának kellene a feszültséget biztosító kontrasztot adnia». Bizonyos, hogy Melinda sorsa nem egyedül lényeges tragikai eleme a darabnak — hiszen már Gyulai is jól hangsúlyozta, hogy a *Bánk bán* «alapeszmejét nem lehet egy uralkodó szenvedélyből kimagyarázni», Ezt Waldapfel is jól fejtegeti, hangsúlyozva, hogy ha már éppen egyetlen uralkodó szenvedélyt akarna valaki Bánk jellemében alapul venni, az nem annyira a szerelemfáltés, mint inkább a becsület féltése, s hozzáteszi, hogy a hősnek tragédiája azon sarkallik, hogy a jellem tudatos önfegyelmezésén a szenvedélyesség és indulatosság felülkerekedik.

Igen értékes része Waldapfel könyvének az, melyben Bánk tragikus nagyságát és lélektanát fejtegeti, s a hős belső küzdelmeit magyarázza, és kimutatja, hogy a darab többi alakját is ezekhez a lelki vívódásokhoz viszonyítva teremtette meg a költő, de úgy, hogy azért minden alak önálló életet éljen. Különösen érdekesek Waldapfelnek a Gertrudis királyné alakjára vonatkozó megjegyzései, melyeknek alapvető iránya, hogy nem a Bánk és Gertrudis küzdelme a darab lényege, mint ahogy sok kritikus és színpadi rendező s szereplő hiszi. Mert igen gyakran valóságos kerítónőnek hirdették és játszótták Gertrudist — Petőfi is «egy személyben királynénak s kerítónőnek» nevezi *Bánk bán* című versében — pedig ha, mint Waldapfel nyomatékosan mondja, Gertrudisnak nincsenek s «erkölcsi aggodalmai» hitvány öccse buja törekvéseivel kapcsolatban, de «Melinda kiszemelésében nincs része». Ez a mű tragikai alapjának szempontjából igen fontos disztinkció, mert hiszen, ha egyenesen a királynénak volna tulajdonítható Melinda megkerítése, akkor azzal a tragédia megokolása szenvedne. Jól mondja Waldapfel, hogy Gertrudisnak nem kell

nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk, mint «amennyi saját szereplése és nem mások gyanúja alapján megilleti».

S hadd utaljunk még egyszer Szeremley fentemlített cikkének másik, szintén nagyon érdekes magyarázó részére. Waldapfel azt mondja, hogy a darab III. és IV. felvonása közt azért van egy napi szünet, hogy a királyné halálát a költő hangulatilag előkészítse. Gyulai — aki szükségtelennek tartotta a drámailag henye nap közbevetését, — a szünetet csak Gertrudisnak az álomital utáni hosszas bódultságával próbálja mellékesen magyarázni, Szeremley azonban nagyon alaposan kimutatja, hogy a két felvonás közti időközre a költőnek «lélektani és logikai szempontból egyaránt nélkülözhetetlen szüksége volt».

Waldapfel könyvének derekát — a műnek körülbelül egy harmadát — foglalja el a *Bánk bán* fejtegetése. Első harmada a könyvnek a tanulóévekkel s Katonának a *Bánk bán* előtti darabjával foglalkozik. Az utolsó rész pedig Katonáról mint versíróról, visszavonulásáról, elhallgatásáról s a pálya befejezéséről szól. Katona darabjait, az idegenből átgyúrtakat, a regény-dramatizálásokat, s az első történeti drámákat is, részletesen és érdekesen fejtegeti Waldapfel, szinte lépésről-lépésre kimutatva az író haladását technikában és lélekrajzban. Ezek a drámák színészetünknek akkori szegény állapota és a cenzúra értelmetlensége miatt nem igen juthattak színpadra, de bizony nem is voltak remekművek. Jól mondja Waldapfel, hogy «hamis világ az, melyet Katona a színpadon és mohón habzsolt regényolvasmányjaiban megismert; mielőtt igazi emberismeretre szert tehetett». De a vidéken sokáig nagy hatással adott, bár rémdrámánál egyébként alig nevezhető *Luca székében* már vannak népies magyar alakok és sikerült jelenetek, a *Bánk bán* előtt egy évvel írt *Jeruzsálem pusztulásának* megalkotásában pedig — mondja Waldapfel — «valami monumentális szimmetria érvényesül». Azonban e darabban azt a jelenetet, melynek során az anya nemcsak megöli, hanem meg is főzi, s egy rézedényben be is hozza földarabolt gyermeke testrészeit — bizony Katona nem tudta «drámailag elfogadható»-vá tenni, mint Waldapfel mondja, mert ez nem egyéb rémesen hátborzongató ízléstelenségnél.

Könyvének utolsó részében Katona versírói méltatását adja Waldapfel. Jól mondja, hogy jó színészek ajkán Katona verse «a legremekebb szárnya drámai dikciónak». De ez csak valóban jó színészekre vonatkozik. Igazi versíró csak akkor lett Katona, mikor *Bánk bánnal* érvényesülni nem tudván, s így színpadi babérokat nem remélván — «lelke tragikus háborgásának kifejezésére» új teret

kellott keresnie. Nehézkes verseinek sok a formai fogyatékosága, de Waldapfel nem habozik őket a magyar líra sajátos értékeinek nevezni, s ebben van is valami igazság.

Nagyon értékesek Waldapfel munkája végén a jegyzetek. Ezek közt mindenekelőtt s nagyon helyesen azt hangsúlyozza, hogy «leg-súlyosabb tartozásunk Katona iránt összes munkáinak kritikai kiadása». Bár engednék a viszonyok, hogy ezt a tartozást a magyarság mennél előbb lerója.

Végezetül ne hagyjuk említés nélkül Waldapfel szépen folyó stílusát, de viszont ne hallgassuk el azt a néhány nyelvszeplőt sem, mely ezt a síma stílust ékteleníti. Nem tudjuk pontosan, ki, mikor és hol kezdte azt a néhány év alatt rettenetesen elharapózott, ma már az újabb könyvekben szinte állandósult értelmetlen pongyolaságot, hogy ahol mindig igekötővel kellene használni a *tűnik* igét: az igekötőt elhagyják. «Nem testvérnek *tűnik*» (72. l.), «forradalmi szelleműnek *tűnt*» (84. l.), «áttörhetetlennek *tűnő*» (84. l.), «bizonyítéknak *tűnő* nyom» (95. l.), «cinikusnak *tűnő* bölcselkedés» (99. l.), «régiesnek *tűnő*» (138. l.) — s még egy egész sereg példát idézhetnénk. *Feltűnik, letűnik, kitűnik*, vagy sok esetben a *tűnik* helyett: *látszik* — ezt kívánja a jó magyar nyelvérzék. Nyelvszeplő — mégpedig, sajnos, nagyon gyakori — az *is*-nek rossz helyre, nem az ige után helyezése. A leegyszerűsítés kifejezés is (44. l.) helytelen divatnak hódol.

S nem tudjuk, miért nevezi Waldapfel Gertrudis királynét minduntalan királynőnek. Királyné a király hitvese, — így mondja Katona is — királynő: aki maga uralkodik. (Bár Mária Teréziáért a magyar rendek mint *rex*-ért lelkesedtek.)

No, de ezek apróságok, amik világért sem csökkentik az igazi tudós éles elméjével és nagy gondosságával dolgozó Waldapfel bokros érdemeit s nem szállítják le valóban kitűnő könyve értékét. sz. k.

Erdély öröksége.

Erdélyi emlékirók Erdélyről. *Ravasz László* bevezetésével. Cs. Szabó *László* közreműködésével szerkesztette Makkai László. Az önálló Erdély születésének négyszázados fordulóján kiadta a Franklin-Társulat. Egyelőre I—IV. kötet. 1941.

Akárkinek fejéből pattant is ki az ötlet, hogy az önálló erdélyi fejedelemség alapvetésének négyszázadik évfordulója alkalmából — ami csaknem összeesik Erdély kisebbik felének a 22 esztendősi trianoni rabságból való hazatérésével — 10 kötetben a nagyközönség kezébe adja Erdély történetét, még pedig nem száraz forrásgyűjte-

ményekben, minő például az erdélyi országgyűlési emlékek nagyértékű, hatalmas sorozata, de nem is tudós történetírók munkáiban, hanem erdélyi kortársak emlékirataiban, följegyzéseiben, naplóiban — szép és szerencsés gondolat volt, megvalósítása pedig hazafias cselekedet, a nagy történeti fordulókhoz méltó irodalmi esemény. Az okmánygyűjtemények csak a szakemberek szűk körét érdeklik. A csupán bizonyos korszakkal foglalkozó, és még inkább az összefoglaló történeti művek már nagyobb olvasó-közönségre tarthatnak számot. Legnagyobb közönsége azonban, amely nemcsak tanulni, okulni, hanem szórakozni is akar, a kortársak emlékiratainak, naplóinak van, mint amelyekben az események mellett megtalálható a kor hangulata, öröme, szenvedése, csalódása, vágya, reménye írójuk közvetlen előadásában és nem egy tudós agy rendszerezésében.

A tervbe vett tíz kötet, melyből először négy jelent meg, lényegében az erdélyi szellem hódító útja a Királyhágón innen. Erdély ugyanis ezer éve legerősebb bástyája, sőt fellegvára a magyar nemzetnek. A honfoglaló magyarság nyelvében, de még inkább szokásaiban, vitézségében nagyjából bizonyára egységes volt. Mindamellett elhelyezkedése, vagyis letelepülési területe, földje és életviszonyai lassanként négy nagyobb tájsoportot fejlesztenek ki soraiban; még pedig az Alföldön, Dunántúl, a Felvidéken és Erdélyben.

A régi het királyi vármegyében lakó erdélyi magyarság, amelyet nyelvjárása nem a székelységhez, hanem a Tiszántúl népéhez fűz, lelkében, szellemében mégis más, mint az Alföld magyarja, de annál közelebb áll a más nyelvjárásokat beszélő székely testvéreihez. Az ok egyszerű. A tatárjárásig külső ellenséget nem látott alföldi magyar, szinte teljes biztonságérzésében, határtalan síkságán szabadon élhette ki ősi nomadizáló, individualista hajlamait. Fája, köve nincs. Építkezési anyaga a váraihoz is a föld, de ezek védhetőségének legfontosabb tényezője a víz. Ami emléke volna, azt is ellepi a homok, betemeti a föld. Ezért gyöngébb lakóinak történeti emléke is. Még nagyobb települési helyei is faluként hatnak.

Ezzel szemben Erdély magyarja csakhamar kénytelen volt ráeszmélni veszélyeztetett helyzetére. Délről és keletről a Kárpátok hegláncain túl, a szorosokon, hágókon betörésre mindig kész ellenség. Földje több munka mellett is kevesebbet fizet. De bőven van fája és köve. Építkezése tehát szilárdabb, tartósabb. Az ellenség közelsége és a királyi székhely távolsága kifejlesztik benne a magára hagyatottságnak, a maga erejére utaltságnak tudatát. A folyók völgyeiben választja települési helyeit. Több száz lélek otthona zártabb épületsoraival városias jellegű s alkalmas a polgári életforma

kifejlesztésére a vérbeli magyarság között is. Ha nincs is várfal, a templom maga várszerű, ahová veszély idején a környék népe is meghúzódik. Az egymásra utaltság, a szoros együttlét kifejleszti a magasabb szellemi, politikai, társadalmi, gazdasági műveltségre való hajlandóságot. A római korból öröklött nagyszerű emlékeitől és saját harcaitól is táplált történeti érzéke, a maga lábán járás, küzdelmeinek szenvedései és dicsősége, folytonos őrállása, sorsán okulni és cselekedni vágyása együtt formálták az erdélyi magyar lelket, le nem tagadható gyöngéi, hibái, sőt bűnei mellett is, egész nemzetünknek ezt a szép, nemes, drága értékét. Ha elemezni próbáljuk, megtaláljuk benne a szabadságszeretetet, az uralkodásra, államalkotásra és fenntartásra való rátermettséget, a magyarság világtörténeti hivatásának tudatát, ezzel a nyugati kultúra védelmét és kelet felé való közvetítését jelentő kötelességnek vállalását, a hagyományokhoz való ragaszkodás mellett a haladás vágyát, az úri gondolkozással együtt a demokratikus szellemet, a türelmességet, az óvatosság mellett a tettekre készséget és mindezek eredőjeként a mélyebb és magyarabb műveltséget.

Ez a magyarázata annak, hogy Erdély annyi kiváló politikust, író, tudóst stb. adott a hazának és innen van az, hogy Erdély irodalma és művészete, a székely népballadák és az erdélyi népművészet is, egész külön szint jelentenek a magyar életben. Gyönyörűen írja az alföldi születésű Voinovich Géza Gyulai Pálról szóló pompás kis tanulmányában, hogy minden más országrészünk írói «beleolvadtak a magyar irodalom egységébe, csak Erdély szépíróin érzik a hérces ország levegője, azokon is, akik az egész nemzetnek írnak, mint Jósika és Kemény. Erdély zivataros multját idézik fel, mely fölött tragikai árnyak boronganak, tájait festik, alakjaik lelkén, szenvedélyein, mint gyűlölködésein, valami zordon erő érzik. Hasonlón a székely népballadákhöz ; költői nyelvükön különös zamat. Belőlük Erdély lelke szól, hol szívósabb az emlékezet, éberebb a történeti nyomok emléke s az érdeklődés a közélet iránt, ami mind a hosszú különállás alatt fejlődött ki».

Ennek az erdélyi léleknek ma legkiválóbb képviselője, a tudós és filozófus püspök, aki nemcsak egyházának első igehirdetője, hanem a magyar sors sötét mélységeinek és fényes magasságainak ihletett magyarázójaként megpróbáltatásainkban, törekvéseinkben és reményeinkben az egész nemzet vigasztalója, erősítője, bölcs szószólója : Rávasz László írta az erdélyi szellemről a sorozatot bevezető kitűnő tanulmányt. Mint valami repülőgépről készült felvételen, megmutatja Erdélynek Magyarország földrajzi egységében különálló életegység-

gét, az erdélyi magyarság multját, fejlődését, sorsát, az egész magyar nemzethez, nemkülönb a szászokhoz és oláhokhoz való viszonyát. Egy-két mondat elég neki ahhoz, hogy meghatározza az erdélyi lelket formáló erőket, Erdély hivatását, hogy megállapítsa történelmének legfontosabb tanulságait. Ilyen döbbenetesen igaz tétele, hogy «mikor Erdély különváltik vagy éppen meghasonlik Magyarországgal, az mindig annak a jele, hogy halálos veszedelem fenyegeti az egész magyarságot».¹ Vagy ilyen az a másik, hogy «Erdély szelleme a lét és nemlét kérdésének felvetése. Ezért egész történelme létkérdések lüktetéséből áll. A holnapot mindig csak úgy tudja megmenteni, ha kockára veti a mátt». (XI. és XV. l.) (Csak mellékesen említjük meg, hogy a tanulmány legutolsó szavába sajtóhiba csúszott be: Dei helyett Deus).

Magára a sorozatra térve, az egyes kötetek Erdély történetének egy-egy korszakából való feljegyzéseket, emlékiratokat foglalnak magukban, a kötet szerkesztőjének bevezető dolgozatával. Az I. kötet alcíme *«Tündérország»*² s az 1541-től 1571-ig terjedő harminc év «örökség»-nek javát adja. Szerkesztője a magyar humanizmusnak és külföldi kapcsolatainak jeles ismerője: Kardos Tibor. Gondos, becses előszava kitűnő áttekintést nyújt a XVI. századbeli nyugat-európai és magyarországi, illetőleg erdélyi emlékiratirodalomról. Nem tudunk azonban egyetérteni a történetírásról vallott nézetével. Szerinte «a történetírónak szinte meg kell semmisülnie a tárgyban, egybe kell olvadnia a mult elérhetetlenül sokszerű emberi valóságával, mert csak így érheti el az igazság megtalálásának nyugalalmát. Vele szemben úgy gondoljuk, hogy ha a történetíró megsemmisülne a tárgyban és egybe olvadna a mult valóságával, az esetben nem tudná megtalálni az igazságot s nem mondhatna ítéletet emberekről és korokról. Ehhez tehát nem az író megsemmisülésére van szükség,

¹ Erdemes ezzel összevetni Mikó Ferencnek, Bethlen Gábor kortársának és hű emberének következő sorait: «Mert megtanuld, édes atyámfia! hogy minekünk mindenkor veszedelmünk Magyarországból volt, mikor egymást nem értettük, viszont igen szép csendességünk, mint nekik, nekünk is akkor volt, mikor egymás értelmében és szeretetében voltunk. Ez után is csak addig tartatik meg a magyar nemzetnek mind becsülete, ékessége, míg az úgy leszen, de mihelyt eszébe veszi ezt mind a két nagy szomszéd, hogy különben vagyon: hidd, bizony reád várjad a veszedelmet». III. köt. 125. l.

² Ezt az alcímet nem tartjuk szerencsésnek. «Tündér»-országnak ugyanis a XVI. század végi és a XVII. század eleji Erdélyt nevezgették tünékeny, gyorsan változó politikai helyzete miatt. l. Szádeczky-Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya* 172. l.

hanem felülemelkedésére az emberek és események fölé, mert e nélkül csupán csacska krónikás lehet és nem a szó igazi értelmében vett történetíró.

A bevezetés után részint szemelvények, részint teljes szövegek következnek Oláh Miklós, Verancsics Antal, Heltai Gáspár, (három munkájával), Mindszenti Gábor, Forgách Ferenc, Borsos Sebestyén és Nagy Szabó Ferenc, Bánffi Gergely és Szántó (Arator) István műveiből. Az eredetileg latin nyelven írt följegyzések mai magyar nyelven való visszaadását csak helyeselni tudjuk, mert egészen különös felkészültség és művészet kellene ahhoz, hogy valaki a fordításba bele tudja vinni a XVI. századbeli magyar nyelv ódon zamatát. Mindamellet is, a vasque vini LXX urnarum» (8. l.) kifejezésnek «70 literes hordó bor» magyar szövegét túlmerésznek kell minősítenünk, sőt megtévesztőnek is, nem annyira azért, mert ezt az immár nemzetközivé vált szót: liter még nem ismeri az 1868-ban megjelent Czuczor—Fogarasi-féle szótár, hanem azért, mert a liter jóval kisebb, mint a kupa vagy a veder, amelyekkel régebben a bort Erdélyben is mérték.

A jól összeválogatott szövegek után tömör időrendi táblázatot talál az olvasó, majd a főtebb felsorolt írók életrajzi adatai következnek. Az időrendi táblázatba hibák is csúsztak be. Így az 1542. évi marosvásárhelyi országgyűlés, melyen Fráter György Erdély helytartójává választatta magát, nem öt-öt, hanem hét-hét tanácsost választott a három nemzetből mellé tanácsul. E huszonegy tagú tanácshoz járult még a gyulafehérvári káptalan képviselője. Vagy például a speyeri egyezmény nem 1571-ben, hanem 1570 augusztus 16-án jött létre Miksa és János Zsigmond között.

A Báthory-címer három sárkányfogáról az 1572-től 1602-ig terjedő s nagyjából a Báthoryak korának nevezhető harminc év gazdag emlékiratirodalmát foglalja magában a «*Sárkányfogak*» alcímet viselő II. kötet. Cs. Szabó László szerkesztette és látta el kitűnő bevezetéssel. Sorain meglátszik, hogy írójuk nemcsak a forrásanyagban van otthon, hanem behatóan ismeri újabb és legújabb történetírásunk eredményeit és megállapításait is. Szereti Erdélyt, de rokonszenve ellenére is a szereplő vezéregyéniségek és tömegek (országgyűlési rendek, székelyek, szászok stb.) megítélésében is mindenkor tárgyilagos, igazságra törekvő. Külön is kiemeljük jellemző erejét. Néha egyetlen mondata elég arra, hogy az olvasó világos képet nyerjen valamely eseményről, hőseiről, háttéréről, következményeiről.

Alig egynéhány megjegyzésünk van a bevezetéshez. Először is nem tartjuk elfogadhatónak azt a beállítását, amely szerint «Erdély

földrajzi egység és területi önkormányzat volt a középkorban. Körülbelül úgy, mint — mutatis mutandis — a mai Kárpátalja». (VI. l.). Erdély ugyanis területi nagyságánál fogva, de földrajzilag, gazdaságilag, politikailag és népszáma tekintetében is mindig sokkal több volt, mint a mai Kárpátalja, mely önkormányzatához némi alapot csak lakosságának ruthén többségében találhat. Másodszor a bevezetés ismételtelen «románok»-nak nevezi a XVI. századbeli oláhokat (pl. XIII. l.), holott főleg kún-török eredetű kenézeik, vajdáik és szláv liturgiát használó pópáik kivételével nagy tömegekben akkor még mindenütt, amerre megfordultak, mint a Cseh- és Lengyelországba s a Kaukázusig is eljutott, vlach-oknak nevezett, rummy-albánszerb keveredésű vándor pásztornép voltak ismereteseek. De még az 1790-ben megjelent első politikai megmozdulásukat is e címen adták ki: *Supplex libellus valachorum*. Harmadszor, Erdély kormányzója, akit Báthory István már mint lengyel király állított Báthory Zsigmond kiskorúsága idejére Erdély élére, nem — amint az egykorú írók nagy része és az erdélyi törvénykönyv is nevezi — Géczy, (XXV, XXVI. és 214. l.), hanem Ghyczy János volt, a veszprémmegyei eredetű Ghyczy-családból. Végül Básta György osztrák hadvezér, ha nem is volt rosszabb, de semmi esetre sem volt jobb kortársainál. Még két szóhasználatot kell megjegyezés tárgyává tennünk. «Békés Gáspár... kinyúlik az északkeleti vármegyék után» (XIV. l.) «kinyúl» helyett. Továbbá «beképzelt» XXI., XXXI. l.) «öntelt» vagy «önhitt» helyett. Mindezek azonban csak kisebb szépséghibák a szépíró tollával írt, az erdélyi lélek vergődését átérző és finoman érzékeltető vonzó olvasmányban.

Nyolc, helyesebben hét író munkája következik ezután, az anyag gazdagsága miatt nagyrészt szemelvényekben. Ezek: Kovácsóczy Farkas, Bethlen Farkas, Gyulai Pál, Somogyi Ambrus, egy ismeretlen jezsuita, Baranyai Decsi János, Szamosközi István és Enyedi Pál. Ez utóbbi azonban szintén Szamosközitől való. Ugyancsak ez utóbbi kivételével valamennyi szöveg latin eredetiből készült fordítás. Időrendi táblázat és az írók rövid életrajza zárják be a kötetet.

Mindössze tíz év bőséges emlékiratanyagát hozza válogatott részletekben az 1603-tól 1613-ig terjedő *Tűzpróba* alcímet viselő III. kötet. Szerkesztője Bíró Vencel, Erdély fejedelem-kori történelmének jeles művelője. Rövid bevezetésében főleg Mihály vajdának Erdély történetében hosszú hónapokon át játszott szomorú szerepét ismerteti, kétségtelenné téve, hogy a vajda intézkedéseiben nagyoláh nemzeti törekvéseknek nyoma sincs. Az oláh jobbágyok terheinek némi könnyítése és papjaiknak a közszolgáltatások alól való mente-

sítése semmiféle messzebb menő következtetésre nem szolgáltat elfogadható alapot. A kor hőstét, Bocskay Istvánt, bölcs államférfiúra valló végrendeletének szavaival jellemzi. Végül a bevezetés a tíz évről szóló emlékiratok íróit mutatja be. Ezek: maga Bocskay, továbbá — annak bizonyosságául is, mily magas volt viszonylag a műveltség Erdélyben — Nagy Szabó Ferenc, Krauss György, Bíró Sámuel, egy ismeretlen szebeni szász és Borsos Tamás polgári rendű egyének, Sepsi Laczkó Máté ref. lelkész, végül a híres dunántúli eredetű nemes Gyulafi Lestár és az ismert székely nemes Mikó Ferenc. A magyar írók mindnyájan magyarul írtak, ha szemhatáruk és írásművészetük messze elmarad is az első kötetek külföldi egyetemeken tanult, humanista műveltségű, latin nyelvet használt íróié mögött. A két szász polgár német feljegyzéseit magyar fordításban hozza a kötet, amelyet az előzőkhöz hasonlóan, időrendi táblázat és az írók életrajzi adatai egészítenek ki.

A fejedelem alcímmel homlokán Bethlen Gábornak van szentelve a IV. kötet (1613—1629). Az ő halhatatlan nagyságáról szól az emlékirat-szerző kortársaknak minden sora. Ezek Keserői Dayka János, Bethlen Gábor udvari papja, majd Erdély ref. püspöke, Bojthi Veres Gáspár, Bethlen udvari történetírója, Redmecezi T. János ref. lelkész, Toldalagi Mihály, Bethlen ügyes, sokszor igénybe vett diplomatája, és Kemény János, egykor Bethlen apródja, utóbb Erdély szerencsétlen véget ért fejedelme. Makkai László talpraesett, rövid bevezetése csak nyert volna szempontokban, színben és jellemző erőben, ha a Szekfű Gyula Bethlen-életrajza mellett figyelembe veszi Angyal Dávidnak maradandó becsű írásait is Bethlen Gáborról. A kötetet, az előzők példájára, a Bethlen uralkodásának tizenhat éve alatt történt fontosabb események időrendi táblázata és az írók életrajzi adatai teszik teljessé. Köztük van végrendelete révén maga Bethlen is 30 sorban. Ez talán el is maradhatott volna.

Egyelőre erről a négy kötetről szólunk a nagyvértékű sorozatból, amelyért nem lehet a művelt magyar társadalom eléggé hálás a szerkesztőknek a gondosan összeválogatott anyagért. De különös hála illeti a Franklin-Társulatot is a kötetek rendkívül izléses nyomdai kiállításáért és igen tetszetős pergamentkötéséért.

Kívánatos volna, hogy az anyagában oly gazdag, még Erdély szomorú korszakaiból is annyi tanulságot, szenvedéseiből, küzdelmeiből annyi magyar szívósságot, tetterőt, lelket sugárzó sorozat mennél több olvasóra találjon és helyet foglaljon minden művelt családnak könyvgyűjteményében.

Nagy Miklós.

Új könyv Új-Budáról.

Ács Tivadar: *New-Buda*. Budapest, 1941.

Ma — amikor annyira időszerűek az emigráns-sorsok, a népek forradalmasításának és felszabadításának kérlelhetetlen tobzódásában — fokozottabb érdeklődéssel fordulunk Ács Tivadarnak immár harmadik könyve felé, mely a magyar szabadságharc menekültjeivel foglalkozik.

E kötet is, mint az előbbiek, kissé felemás természetű. Nem ad nagyobb szabású kutatásokon alapuló tudományos kor- és jellemképet, mint Jánossy Dénes alapvető munkája az angol és amerikai magyar emigrációról (szerénysege ezt bizonyára nem is tűzte ki céljául), csak néhány rokonszenves adalékot szolgáltat, népszerűbb kiadásban, a magyar bujdosásnak egyik szomorú fejezetéhez, közelebb hozva hozzánk sok magyar szenvedést és reménytelen vívódást.

Új-Buda az első magyar települők városa volt, a Missouri balpartján, s meglehetősen nagy irodalma van. Területén ma ismét fű nő és gabona terem, alapítóinak pedig még a nevét is elfújta a szél. Ács felveti a kérdést, miért nem sikerült e magyar kezdeményezésnek maradandó emléket állítania, miért kellett e városnak egyenlővé lennie a földdel? S egyik okát e pusztulásnak az elkerülhetetlen pionírsorsban találja. De hogy egyáltalában kitartottak ilyen soká, azt Ács szokott, kedves honfiúi derűlátásával a magyar őserőnek tudja be. Más népek régen elpusztultak volna «e rémséges vadonban», hol a legközelebbi fehér ember 120 mérföldnyire lakott. Nagyrészüik jóformán egy cent nélkül fogott hozzá a gazdálkodáshoz. Ezzel szemben az amerikai May Lilian Wilson kisasszony szerint a telep azért nem maradhatott fenn, mert alapításában «hallatlanul kevés gyakorlatiasság» mutatkozott. Alapítói államférfiak és tanárok, nem farmerek voltak, akiknek szokatlan gazdálkodásain, járatlanságán (s vendégszerető uraskodásain!) az amerikaiak bizony csak mulattak. A telepen különben is sohasem élt több 75 embernél, s már ezért sem boldogulhattak.

A másik ok, amit Ács felvet, hogy az első hívó szóra beálltak az amerikai polgárháborúba. Mennyivel közelebb esett a bujdosó magyar lélekhez a katonaelet, — karóhasogatás és erdőirtás helyett az emberiségért és szabadságért harcolás! De mért nem tértek vissza a háború után? Mért kellett más telepeseknek átengedni a már félig megszelídített földet? (Néhány mérfölddel arrébb új, virágzó kis város alakult, széles utcákkal, parkokkal, kollégiummal, bankkal,

egyetemmel, szép templommal, mindennel, amit egyik emigráns társuk, Pomutz György, New-Budáról álmódott meg s képzeletbeli térképébe olyan, tudósokat is megtévesztően és lelkesen belerajzolt. Csak éppen a Kossuth-tér meg a magyar utca hiányzott az idegen városból. Pomutz volt talán az egyetlen, aki igazán hitt a város nagy jövőjében.)

A pusztító okokat azonban — úgy gondolom — mélyebb távlatokban kell keresni. Új-Buda a romantika virága volt, mint a forradalom maga is. Jövőjére nem volt ráírva ez a megnyugtató szócska: örök. Telepe a mulandóság — vagy mondjuk — átmenetiség gondolatával épült. Hiszen Ujházy Klára, az alapító Ujházy László leánya szavait idézve: «Egy határozatban mindnyájan egyek voltunk, t. i. hogy egészen állandó lábra nem helyezzük magunkat, addig, míg Kossuth el nem jön; mert akkor ő vagy csatlakozik hozzánk, vagy ha ő másutt kívánckozna nagyobb szabású telepet alapítani, mi át fogunk vele együtt költözni». Az emigránsok szeme tehát mind csak egy fényre, Kossuthra, volt szegezve, ki a messzi távoból világított rájuk, mint Hero lámpája, s mikor ez kialudt, az ő reménységük is alámerült.

De Kossuthnak nem volt fontos Új-Buda. Egyáltalában nem akart Amerikában letelepedni. Csak abban értettek egyet Ujházyval, hogy egy helyben, etnikai egységben kell tömörülniök, Ujházy szerint Amerikában (főleg Kossuth vezérlete alatt), Kossuth inkább Törökországban látta a lehetőséget, «honnan közelebből lehet honunkba hatni». Csak ne szóródjanak szét. Bizonyos, hogy Kossuth-tal állandó levelezésben voltak s hogy Új-Buda nem egyszer nyugtalanította az osztrák kormányt. «Nekem fő kedvenc eszmém, — írja Ujházy Pulszkyknak — hogy minden magyar kivándorlóink és forradalmunk maradványai itt pontosuljanak össze, mert csak e szabad országban, ahol minden működésünk korlátlan, organizálhatjuk magunkat erősen s némi siker reményével hazánk újrászületésére nézve. Mit sem várhatni, ha szétszaggatva maradunk és ha egyik részünk Európában tengődik, hol a régi politica minden lépten akadályokat gördítend lábaink közé. Legfeljebb egynéhány ügynökünknek kellene maradni Angol, Francia és Német-honban, kik az itteni kivándorlók társaságával folytonos viszonyban lennének». A menekültek sorsa tehát, mint honalapítóké, másodlagos volt a nagy cél, az ó-haza felszabadításának szempontjából. Kossuth sem emigránsnak ment Amerikába, aminek meghívták, hanem «politikai ágens»-nek, ahogy később szemére vetették. Kossuthnak a világ színpadjára volt szüksége, hogy a világot felszabadíthassa. Így érthető, hogy a nagy lelkesedés, mely az első hónapokban valóságos Kossuth-láz-

ként szállt végig az Egyesült Államokon, lassankint kényelmetlen szorongásba ment át az egyre jobban békés megalkuvásra hajlamos világhelyzetben. A történelem — ha részletekben másképp színeez is — mindig ismétli önmagát, a relativizmus elmélete pedig sehol sem érvényesül annyira, mint a politikában. A kis érdeket elnyomják a nagyobbak. Az érzelmes szabadságért-lelkessedést keresztezik a népek hatalmi ösztönei, személyesebb érdekei. Így a világpiac, elnökválasztás, rabszolgaság kérdése óvatos, részben rideg elzárkózással tartotta magától távol az amerikaiak minden nemzetközi ellágyulását. S ha Kossuth romantikus és naiv idealizmusában azt hitte, hogy a gazdaságilag és politikailag megerősödött Unio egyenesen küldetészerű kötelességének fogja tartani, hogy az európai államok alkotmányos törekvéseit megvédelmezze, Angliával összefogva síkra szálljon a népek önrendelkezési joga mellett, tiltakozva az abszolutizmus ellen, mely idegen hatalom segítségét vehetné igénybe a szabadság elnyomására, csalódott.

Hasonló gyakorlati szempontok érvényesültek a forrongó európai államokban is. A józan, reális belátás felülkerekedésével megkötötték azt az egységet, a villafrancai békét, melytől Ujházy már évek óta tartott, de most mégis villámcsapásként hatott rá. Mit várhatnak ezek után a szabadság letörtjei? «Hiszen csak hízelkedjünk a francia Caesarnak és az olaszországi proconsulnak, mégis mernék fogadni, egy sem fogja elősegíteni a magyar ügyet, a tapasztalat szerint, s másnak saját érdeke mit sem fog gondolni velünk. Az olasz kormány csak úgy tett volna valamit a magyarokért, ha egy olyan népszerű férfi által sarkaltatik, mint Garibaldi. Már most, hogy a békés diplomatia hálójába kerítette az elszánt közt és közszabadság barátját, hosszú pausára lehetünk elkészülve, mely tán hosszabb lehet, mint hátra lehető kevés éveim s végtére is a száműzöttek szemétdombján adhatjuk ki utolsó leheletünket, mely a haza után sóvárogott». (Pulszky Terézhez, 1862.)

De még így is fel-felbukkant néha egy-egy csalóka reménység az emigráció szívében, így Ujházyban is, 1863-ban: «Valljon az új lengyel forradalomból nem fog-e kinőni valami közharci paripa, melynek farkába aztán mi is kapcsolódhatnánk?» De ez a reménység is elült. S mind e meddő politikai aspirációk alatt természetesen Bach és Schwarzenberg sem maradtak tétlenek. A nemzetiségek közötti úszítás nőttön nőtt (1864) s Kossuth minden titkos szervezkedése már az első megmozdulásnál el volt árulva. Vakondoktúrásainak minden kis folyosóját felfedték az osztrák kémek és ügynökök, kik ügyesebben dolgoztak a rendelkezésükre álló pénzösszegekkel,

melyeknek éppen Kossuthék mindig híjjával voltak. S következett a letartóztatások, kivégzések végtelen sora. «A magyarok pedig nemcsak hogy fel nem szabadultak az osztrák rendszer járma alól, — írja naplójában Ács Gedeon, 1861 — de még az ostromállapotba is visszaestek.» A párizsi és londoni magyar emigráció sötét vizzályba fúlt.

Csak kudarc lehetett a rideg válasz összes kísérleteikre. Úgy hogy lassan minden reménységük már csak a kiegyezés sivár csatornájába futhatott bele. — A magyarok széjjelszóródtak az egész világban. Voltak sokan, kik az amnesztiával élve, hazatértek. De a legdacosabbak, a komáromiak vezére, Ujházy, aki Debrecenben örökre leköthette magát a szabadság és függetlenség mellett, — Sirmezón maradt, Texasban, második letelepülése helyén, felesége holttestével. Szinyei Félix, első alispánnak és barátainak hazahívó szavára így válaszol, Jernyére: «Ha életem esthajnalán osztozhatnék még ily boldogságban, nem adnám kevés hátra lehető éveim egyikét egy egész örökkévalóságért és le is törölném arcomról 12 éves gyászom könnyeit. De kell: hogy hittetl fogadás első törvénye legyen minden férfinak.»

Ács Tivadar könyve két részre oszlik. Az első: mintegy bevezető, rövid áttekintés a jowai telep keletkezéséről, történetéről, kezdve a komáromi fegyverletételtől a kiegyezésig, részletesen megemlékezve azokról, akik az amerikai szabadságharcban résztvettek és kitüntették magukat. A másik fele 99 «ismeretlen levél». Itt Ács szempontjai megint ingadoznak. Ha egy csomóban lelte az értékes, még nem közölt anyagot (nem nevezi meg e forrást) s azt válogatás nélküli teljességében kinyomatta, valóban elkerülhetetlen volt némi ismétlés. Elnézzük, hogy a vidék leírását, a telep berendezését stb. vagy nyolcszor kapjuk, Ujházy, Lukács Sándor, Majthényi József több és többékevésbé részletes vagy színes leírásában. De akkor mire valók a napilapokban (*Pesti Napló* stb.) megjelent azonos tartalmú levelek? Ha pedig különféle oklevéltárakból, levelesládákból kereste össze könyvét, mint érdekes olvasmányt, — kevés nyomát látjuk a mű megszerkesztésének.

De e leveleket olvasni mégis annyi, mint résztvenni a szereplők legbelsőbb lelki életében. Itt az emigráció lelke remeg előttünk, amit nem lehet eléggé felbecsülni. A levelek három fővonalon szaladnak. Köztük legkisebb számban vannak az árulónak tartott Bangyának levelei, főleg Szemeréhez. Gyilkos jelentések Kossuthról, «kinek csillaga lejárt», Görgeiről, Eszterházyról stb. Hattérben a párizsi és londoni emigráció szomorú dulakodásaival, rágalmaival, féltékenységeivel; mind megannyi belső ok a várt forradalom sikertelenségéhez.

Ennél több levelünk van Ujházytól. Ezekből már idéztem is. Kezdetben csupa reménység és bizakodás a hangjuk, de az évek múltán egyre komorabban és szenvedélyesebben tör ki belőle a reménytelen honvágy. Ez leginkább kitűnik Szinyei Merse Félixné, Jekelfalussy Valériához írt hosszú leveleiből. 83 éves korában, önmaga vetett véget életének — idegen földön. De fia, László, ki később hazatért, visszaszerezte az ősi birtokot, Budamért, s szüleinek hamvait hazahozatva, a családi kriptában helyezte örök nyugalomra.

A könyv lírai betétjének mondhatjuk a harmadik csoportot, br. Majthényi József somogyi főispán 55 megindító levelét feleségéhez, ki nem akarta a száműzetésbe követni. Pedig micsoda világ volt az ott New-Budán, mai szemmel nézve! Szinte humorosan hat. «Itt a gazda, ha kihajt tavasszal 30 darab sertést, decemberben bizonyosan 70 darabot hajt haza tanyája közeli erdeibe s anélkül, hogy ő egész éven át látta volna őket, — tökéletesen kihízottan s leölésre alkalmasan kerülnek kezeire». A politikában pedig azt sem tudják, van-e felettük kormány vagy alkalmatlan tisztviselő. Csábítja szabadsággal, — amilyen otthon sincs — jóléttel, nyugalommal, természeti szépségekkel, vadmézszel, illatos erdővel, repülő hattyúkkal, márciusi ibolyával, ritka szép jácinttal «szeretett kedvesét», aki minderre csak óvatos kérdésekkel válaszol. Milyen a vidék? Milyenek a kilátások? «Hát sehonnan remény, hogy érkezzék valami egyéb, mint kérdések leveleidben, vajjon mit tegyél? Pedig ha szeretnél, magad is tudnád, kérdés nélkül, mit kellett tenni?». . . Az asszony amnesztiában reménykedik, vagy valami más, jó fordulatban, ami amerikai útjától eltereli. Holott erre semmi kilátás. «Hisz az eddigi eredményt csaknem egy nagyszerű fiacónak lehet mondani», — feleli Majthényi, biztatja, hogy más nő is kijött férje után s nem lett belőle semmi baj. Keservében Perczel Miklósnét emlegeti: «A Te szereteted másforma. Én legalább nem érzem. Hahogy jég hideg, az bizonyos. Én csak úgy hiszem, hogy kényelem közt igen könnyű az érzésdús és kötelességét teljesítő nő szerepe. Az nagy baj, hogy Te azt véled, hogy itt nincs más, csak nélkülözés. Mert leveleidben is kérdezed: *Ugye, rossz nélkülözni?* Erre csak azt felelem, miként csak attól függ, mit kell nélkülözni, teszem nekem nőmet, kit még mindig szeretek s lánykáimat nélkülözni szerfelett nehéz.» Az asszonynak valóban jó szímatja volt, mert a gazdasági berendezéshez szükséges pénzt meg nem kapván, Majthényi — talán az asszony hibájából, talán nem — a végén már valósággal nélkülözött Tivadar fiával együtt, kit vigasztalására kiküldtek, — s életmódjuk minden egyéb, csak báróinak nem volt mondható. Még egy utolsó kérdésre válaszol s megszakad

a levelezés : «Hát az indiánok mit nyugtalanítanak? Hisz itt nem laknak indiánok!» Tizenötévi száműzetés után a kiegyezéssel ők is hazatértek.

Még néhány apróbb megjegyzést : 1. A bécsi titkos rendőrség megállapítása szerint a magyar huszármegyeiben járkáló, rejtélyes Jagello Apollóniának, Tochmann lengyel emigráns későbbi feleségének neve nem Julia Eisfeldt, hanem állítólag Sarah Schuster. 2. Hasonlóképpen bécsi okmányok segítségével sikerült megállapítani, hogy a Zichy-féle ékszeres, melyeknek elsikkasztásával Schwarzenberg Kossuthot igyekezett megrágalmazni, s később a «Gyémántos» Madarász László rendőrminiszter esett miattuk gyanuba, — Bolliac Caesar, Kossuth egyik bizalmasának kezén tűntek el, ki a magyarság támogatására egy oláh légió megszervezésével volt megbízva. Ács Tivadar többször hivatkozik Jánossy kutatásaira. Nem kellett volna ezt is megemlítenie? 3. Ács közli Ujházy folyamodványát Fillmore, amerikai elnökhöz, melyben a magyarok pártfogását kéri. Először magyarul kapjuk a szöveget, utána — minden megjegyzés nélkül — franciául. De miért? S micsoda nyelven! Hogy a sárosi főispánnak semmi köze nem lehetett hozzá, — világos. Ugyan ki írhatta le ilyen rosszul a szöveget? S mi szükség volt két nyelven közölni a levelet? Dokumentum-e az ilyen szövegrontás? Csak a befejező sorokat idézem : «Jai l'honneur d'être Votre tres a le cisson serviteur». Értsd magyarul : alázatos szolgája.

De ne akadékoskodjunk. Nem egy új név, új adat került a kezünkbe Ács Tivadar jóvoltából, ki a magyar emigráció emlékeinek érzelmes és szenvedélyes gyűjtője. Buzgalmanak annyi eredménye mindenesetre megvan, hogy ébren tartja érdeklődésünket történelmünknek e fájdalmas fejezete iránt.

Rédey Mária.

A PLATONISTA CICERO.

— Első közlemény. —

I.

Rousseau azt mondja nevelési regényének, az *Emil*nek azon a helyén, ahol az irodalmi olvasmányokról beszél, hogy amikor növendéke Demosthenest olvassa, ékesszólásától elragadtatva így kiált fel: «Ez aztán a szónok!» Cicerót ellenben ugyanakkor elintézi ezzel az egy kissé fitymáló nyilatkozattal: «Ez prókátor».

A műveltek többsége máig általában így vélekedik Ciceróról. Mindnyájan találkozunk vele serdülő életünknek egy-két esztendejében, rajta tanuljuk meg a tiszta latin próza-stílust, a szónoki beszéd szerkezetét és kellékeit, s ismerünk meg egyetmást a római köztársaság utolsó századáról és küzdelmeiről. De ezután? Jobbára elmosódott iskolai emlékekből, néhány elkoptatott idézetből tevődik össze az a kép, amelyet Ciceróról életünk további során őrzünk, s meg kell vallani, hogy ezek az emlékeink is fakóbbak, idézeteink pedig ritkábbak, mint az ókor bármely más írójáról vagy írójától valók. Kivált a mai ember nincs már közvetlen viszonyban vele, sőt legtöbbször únja, s alig képes felérni ésszel, hogy miért lelkesedtek érte oly nagyon régebbi nemzedékek. Kétségtelen, hogy modern világunkban a retorikai műveltség mindinkább veszít becséből, ezért már nem igen értjük a cicerói elokvenciát és stílusa is mind idegenebb tőlünk. Ma már más elemekre, más hagyományokra támaszkodik irodalmi kultúránk is, s ha a modern lélek megtalálja is az élő kapcsolatot Homerossal és Sophoklesszel, Vergiliusszal és Horatiusszal, a szónok Cicero alig kelt már visszhangot benne. S mintha ebben az esetben maga az ókortudomány is megerősítené a közvélemény felfogását. Momm-

sen lesújtó ítéletének utóhatásai úgyszólván máig kísértének. Ha találkozunk is újabban a tárgyilagosabb méltatás kísérleteivel, nagy általánosságban alig olvashatunk egyebet Róma legnagyobb szónokáról régi, iskolaszerű szólalomknál. Ez pedig csalhatatlan jele szokott lenni annak, hogy valaki szellemi életünkben nem eleven tényező többé.

S másként vagyunk-e vajjon a filozófus Ciceróval? Hogy a latin nyelvet és szellemet ő tette filozofálásra alkalmassá s filozófiai szókincsünk nagy részét a görög nyomán ő teremtette meg, arra olykor még emlékezünk, de igazi jelentőségét alig mérjük le. A filozófia-történet úgy jellemzi őt, mint merő eklektikust, akiben nincs semmi eredetiség, akinek filozófiai értekezései, dialogusai görög minták utánzatai, kivonatai, s inkább csak azért érdemelnek említést, mert az Aristoteles-utáni kor filozófiájára nézve forrásul szolgálhatnak. De magával Ciceróval nem szoktunk filozofálni, művei nem ihletnek meg, mint egykor Szent Ágostont, s gondolatai nincsenek benne gondolkodásunk vérkeringésében, mint századokkal ezelőtt voltak. A filozófus Cicero ma mindenképpen időszerűtlen és hatástalan.

S végül az ember, ahogy leginkább a levélíróban nyilatkozik meg, s akiért Petrarca kora annyira tudott lelkesedni? E tekintetben ma szinte egyhangú a vélemény: gyöngé és hiú politikus, akinek meggyőződése és tettei ritkán fedték egymást, aki minden ügynek szószólójául szegődött, ha valamilyen előnnyel kecsegtetett. Vagy a legjobb esetben is: elfogult republikánus, akinek az idők szózatát megértő fölényesebb szellemmel, Caesarral szemben feltétlenül el kellett veszítenie a játszmat.

Ezzel a marasztaló ítélettel viszont szemben áll Cicero kétségbevonhatatlan hatása. S ez a hatás évezredekre terjed és folytonos volt. Cicero valóban az egészen kevesek közül való, akik eltörülhetetlenül rávésték történeti szereplésük és alkotásuk nyomát a nyugati kultúrára. Érthető ez a fenti megítélésből? Lehetséges-e, hogy egy fellengős «retor», egy harmadrangú, kompiláló filozófus és egy kárvallott politikus, aki a mellett embernek sem valami mintakép, oly mély és maradandó hatást fejthessen ki nemzedékeknek szinte vége-

láthatatlan sorára? Vagy talán ez egyszer az utókor is oly balul ítélte volna, talán annyira túlbecsülte volna Cicero-t, mint oly gyakran a kortársakat? Mi a titka az évezredek cicerói hatásának?

Zielinski szép könyvéből¹ részletesen ismerjük ennek a hatásnak természetét, folyamatát és fázisait. E könyv előnye minden másfajta Cicero-ábrázolással szemben éppen abban van, hogy a cicerói személyiséget és művet nem egyszeri történeti meghatározottságában, hanem a forma és a tartalom kategóriái felől, tehát mintegy időfeletti jelentésében, az emberi szellemnek sajátos megnyilvánulásaként szemléli és kíséri végig a századok váltakozásában, kimutatva róla, hogy európai történetünk fordulói, a nagy stílus-korszakokban éppúgy, mint a gondolkodás nagy korszakaiban jelenvaló volt és egyik legfőbb ösztönzőként alakította maguknak e koroknak szellemi arculatát. A Cicero megítélésében mutatkozó ellentétet ezzel Zielinskinek mindenesetre sikerül felülemelkednie; ámde a hatások tényeinek feltárásánál ő sem megy tovább, nem firtatja, hogy miért volt éppen Cicero a nagy ösztönző, helyesen: e kérdésben a forma és a tartalom neki a végső instanciákat jelenti. Dilthey ebből a szempontból pszichológiailag nyilván mélyebbre látott, amikor Cicerónak az utókorra való hatását elsősorban a római embernek fejlettebb történeti tudatából igyekszik megértetni, amely benne fejeződött ki legjellemzőbben és ezért vonzotta éppen a történetiség iránt fogékony korokat és egyéniségeket leginkább. Aki ismeri Diltheynek a modern emberről és világnézetének kialakulásáról szóló nagy művét,² ebben lépten-nyomon Cicero nevével találkozik nemcsak az újkori «humanisztikus» tudománynak, hanem az életérzésnek, a vallásosságnak, az erkölcsiségnek, a jog- és államfelfogásnak legfőbb ihletői között is. Csakhogy Dilthey viszont teljesen mellőzi a cicerói személyiséget, merőben a gondolati tartalmakra vigyáz s ezeket is a sztoikus-római hagyomány-

¹ *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*. 4. Aufl. Leipzig—Berlin 1929.

² *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation*. (Ges. Schr. II. Bd.) 3. Aufl. Leipzig—Berlin, 1929.

nak szélesebb szövedékéből fejti ki. Ezzel Cicero gondolkodása mindenestül beleilleszkedik abba az ókor végén keletkezett fogalmi rendszerbe, amely a római hatalmi akaratnak mintegy elvi kifejezéseként a «ratio naturalis» jegyében iparkodott autonom módon megszervezni az életnek és a kultúrának minden körét, s amely az újkor elejétől kezdve az ú. n. «természetes szellemi tudományok tanában» újra-éledve lassankint átalakította egész modern világunk képét.

Rendszerek, stílusok mindenesetre hatékony tényezők a történeti fejlődésnek, de nem az egyetlenek, hanem más tényezőkkel szövődnek s azonfelül maguk is még megvilágításra szorulnak. Velük jobbra csak a felszínen mozgunk, a történeti létnek csupán tájékozódásunkra alkalmas irányvonalait, úgyszólván racionális szerkezetét kapjuk bennük, de nem érünk le a gyökerekig, s főleg nem fogjuk meg magát a történeti folyamatot. A valóban termékenyítő hatások mélyebbről erednek az eszméknél és a formáknál. A történeti élet alakulását elsősorban tudvalevőleg tettek határozzák meg, ezek pedig mindig személyes jellegűek, és mert inkább látomásból, mintsem érvekből fakadnak, valamennyire mindig irracionálisak is. Ebből érthető, hogy hatásuk térben és időben egyaránt messzebb elér, mint a gondolatoké vagy az ízlés módjaié, és nyomaik is maradandóbbak ezekénél, mert érületi- és magatartásformákban, szokásokban, gyakran éppenséggel intézményes berendezkedésekben nyilvánulnak. Gondolatrendszereknek és stílusoknak is tetté kell válniok, hogy döntően határozzák meg a fejlődést. Épp ezért szükségképpen felmerül itt az a kérdés, hogy vajjon nem fűződik-e Cicero nevéhez is valamilyen tett, s nem ennek kell-e tulajdonítanunk évezredes hatását, — sokkal inkább gondolatai tartalmánál vagy stilisztikájának teljesítményeinél.

Ha Cicerót annyiszor méltánytalanul ítélték meg a multban s ítélik meg általában ma is, akkor ennek éppen az az oka, hogy irodalmi hagyatéka mellett, amely természet-szerűleg mindig csak szűkebb körök figyelmére számíthat, elhomályosodott előttünk egy valóban egyetemes kulturális érdekű tettének emléke, holott ennek nyomai máig elevenek. Mi volt ez a tette? Rövid szóval: ő volt az, aki meg-

szabta nyugati művelődésünknek humanisztikus-liberális irányát. Hogy ez mily nagyfontosságú tény, leginkább abból tűnik ki, ha meggondoljuk, hogy e nélkül a menetében és tartalmában pontosan és elvszerűen megállapított művelődési rendszer nélkül későbbi nemzedékek termékeny viszonya magához az antikvitáshoz alig képzelhető el: az irodalom, a filozófia és a vallás magában véve erre nem lett volna elégséges, mert betetőzés, de nem alapvetés. Vajjon hatott volna Platon a keresztény egyházatyákra, vagy Aristoteles a későbbi skolasztikára, ha nem áll fenn ez a művelődési rendszer s nem teszi őket előbb fogékonnyá irántuk? S beszélhetnénk-e újkori humanizmusokról, ha iskolázásunk rendje történetesen nem ezekben, hanem más keretekben fejlődik ki, például hasonlóan a zsidókéhoz vagy az arabokéhoz, akik szintén megéreztek a hellén hatást, de humanizmusra mégsem jutottak el sohasem? Azt tehát, hogy az antik kultúra tartalmai későbbi nyugati kultúránkba beáramlottak, kiváltképpen ennek a Cicero által megfogalmazott művelődési rendszernek köszönhetjük, amely már a császárkor elején intézményessé vált, amelyet részleteiben is kidolgozott Quintilianus és utóbb átvett Szent Ágoston, majd az ő nyomán valamennyi keresztény kompilátor, és amely virágzott akkor is, amikor az ókornak minden más intézménye már megrendült, az új eszmék és formák pedig még megállapodatlanul kavargtak. De túlélte ez a művelődési rendszer az európai történet későbbi nagy sorsfordulatait is, a népvándorlást, a sötét századokat, az új népek és birodalmak kialakulását, majd a reformációt, a felvilágosodást és a nemzeti szellem ébredését, úgyhogy hatása úgyszólván napjaink küszöbéig terjed. S bár a XVIII. század vége óta ez a hatás már mind szűkebb körre szorítkozik, végkép ma sem tudunk elzárkózni előle, ami annak jele, hogy itt valóban a nyugati szellemiség legbelsőbb lényegével van dolgunk.

Ez volt tehát Cicero nagy tette: ennek a hatásában páratlan művelődési tervnek megszerkesztése. Akárhonnan vette is hozzá az elemeket, már magában véve az a tény, hogy olyan egységes, elvszerű rendszerré tudta összekovácsolni, amely két évezreden át meghatározta az egymást

felváltó nemzedékek lelki arculatát, arra érdemesíti, hogy az európai kultúra megteremtői között említsük. Ámde épp e rendszernek belső, tartalmi kidolgozásában Cicero olyan utat követett, hogy ezzel külön is hála kötelezte az utókort, mert a műveltségben a szellemiség objektív mozzanatainak biztosított elsőbbséget a pusztán szubjektívekkel szemben. S ezt az egész nyugati kultúránk fejlődésének irányára nézve oly döntő jelentőségű objektív-tartalmi vonást, amelyet eddig alig méltattak benne figyelemre, nevezem éppen az ő platonizmusának.

Az európai művelődésnek erre a rendjére ugyanis a klasszikus ókornak három nagy egyénisége véste rá kitörölhetetlenül az emberről és alakításáról való felfogása nyomait: Platon, Aristoteles és Cicero. Platon volt a megalapozója, tőle származik céljának és eszközeinek megállapítása. A műveltség tükröztesse vissza az emberben azt a harmóniát, amelyet a filozófia ismer fel a kozmoszban. Más szóval: nem tetszésünk szerint, önösen és magunktól elkapatva, hanem a világ tárgyi rendje szerint kell kialakítani magunkban emberi mivoltunkat, e tárgyi rend után tehát kutatnunk kell, tudást (ἐπιστήμη) kell szereznünk róla s erre szolgál éppen a filozófia. Ezért válik Platonnál a filozófia — ahogy W. Jaeger egyik remek tanulmányában rámutatott¹ — a szó szoros értelmében paideiává, ami azt jelenti, hogy ekkor kerül a tiszta tudományos magatartás, az önzetlen tárgyi szemlélődés, azaz a theória a művelődés középpontjába. Mindenesetre olyan mozzanat ez, amely nyugati művelődésünk rendjét ettől kezdve a korszellem minden változása ellenére máig kitünteti, s akik főleg újabban oly hévvel küzdenek iskolázásunk intellektualizmusa ellen, talán a nélkül, hogy tudnák, platoni hagyományt döntögetnek. A művelődésnek ezt az intellektuális irányát azután Aristoteles még fokozza, aminek jellemző tanúsága az a felfogása, hogy a műveltség nem a nagy tömegeknek, hanem csak az arra

¹ *Platos Stellung im Aufbau der griechischen Bildung.* (Humanistische Reden und Vorträge. Berlin—Leipzig, 1937. Gruyter. 125—168. ll.)

hivatottaknak való: a tudományos magatartás, a *θεωρητικὸς βίος* az igazi emberré válásnak legfőbb követelménye. A művelődésnek későbbi rendi kiváltsága nem utolsó sorban ezen a felfogáson alapszik és ebből a zártkörűségéből mindmáig szintén megőrzött valamit. Mégis azzal, hogy Aristoteles a filozófiát — a tapasztalati valóságot is belevonva vizsgálódási körébe — fokozatosan kiszélesítette a tudományok egyetemes, tárgyi rendszerévé, a későbbi idők folyamán inkább magának a tudományos kutatásnak szervezésére hatott közvetlenül, a művelődés ügyének fejlődésére ellenben csak közvetve:¹ Platonnal, a nagy emberalakítóval, az *ἀνθρωποπλαστής*-szel szemben Aristoteles a nagy szisztematikus volt, könyvtudós, *ἀναγνώστης*, ahogy állítólag maga Platon nevezte.

Ennek a *filozófiai* szellemű képzésnek az elvét tehát Platonnál is, Aristotelesnél is az a meggyőződés érlelte, hogy a műveltség a magatartás módjában nyilvánul ugyan, ámde ennek tárgyi ismereteken kell formálódnia. A pusztá kétség magában véve még nem műveltség. Ezért foglalnak oly élesen állást a merőben formális irányú *retorikai* képzéssel szemben, amelyet a Kr. e. V. század óta a szofisták (*ῥητορικοὶ σοφισταὶ*) képviseltek, s amely nem önzetlen tudásra, hanem vitatkozásbeli készségre, a véleménynyilvánítás és az elhíttetés fogásaira nevelte az ifjúságot, gyakorlati politikai érdekből. Ma, amikor tudjuk, hogy a későbbi fejlődés Platont és Aristotelest igazolta, s amikor a filozófiatörténet közkeletű jellemzése nyomán úgy szoktunk tekinteni a szofisztikára, mint a Sokratesszel és Platonnal meginduló igazi filozófia történeti előzményére, utóbb pedig legfeljebb mellékhajtságára, rendszerint megfélekedünk arról, hogy Aristoteles után, a hellenizmus első századaiban, sőt még azután is sokáig, úgyszólván az ókor végéig, ez a két irány —

¹ Főleg Akadémia-korabeli irataival s ezek közt is első sorban a *Protreptikosszal*. Ezeket a késői ókor is jól ismerte, magára Ciceróra is hatottak. Erről v. ö. W. Jaeger: *Aristoteles. Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*. Berlin, 1923. Weidmann. 61. sk. II. Filozófiájáról mint a tudományok egyetemes rendszeréről u. o. 428. sk. II.

a filozófia és a retorika — tényleges hatalomként vetélkedett egymással az ifjúság nevelésében.¹ E vetélkedés során olykor kölcsönösen közeledtek egymás felé, gyakrabban azonban éles, szinte késhegyre menő küzdelemben álltak egymással. S vajjon rá szoktunk-e eszmélni arra, hogy ez a küzdelem — amely egyáltalán nem volt pusztán a filozófusok és a rétorok elvi ügye, hanem az egész közvélemény legbensőbbben érdekelve résztvett benne — elvégre a retorika javára is eldőlhetett volna, s hogy ebben az esetben alkalmasint egész nyugati kultúránk más irányban fejlődött volna?

Hogy nem így történt, az éppen Cicero kimagasló történeti érdeme. Cicero visszatér a platonai alakítás elvéhez, ezt a római ethosznak megfelelően praktikus-politikai irányba hajlítja ugyan és ezzel még személyesebb veretet ad neki; de ugyanakkor a tudományos-tárgyi elvnek rendeli alá, s ezzel viszont megóvja attól a szubjektívizmustól és relativizmustól, amelybe a szofista rétorok merítették. Szoktuk mondani, hogy Cicero tette a retorikát filozófikussá, azaz adott neki elméleti alapot, s a római retorikai gyakorlatra vonatkoztatva ez a megállapítás bizonytalannal helyes is. De hozzá kell fűznünk, hogy éppen a platonai hagyományra támaszkodva érte el ezt. Tekintve pedig a platonizmusnak κατ' ἐξοχήν pedagógiai célzatát, megértjük, — sőt csakis ebből érthetjük meg — hogy a szellemével beoltott retorikai elmélet Cicero kezében kiszélesedett a művelődés általános elméletévé. S ez az elmélet határozta meg a továbbiak folyamán a művelődés tényleges rendjét és szállt azután örökségként a keresztény utókorra. Azt tehát, hogy a platonizmusnak művelődési eszménye és művelődési tartalmai a latin nyugaton megszakítatlanul tovább éltek, kiváltképpen Cicero közvetítésének köszönhetjük.

Ismeretes, hogy Cicero ezt a művelődési elméletét legteljesebben *A szónokról* (*De oratore*) című dialogusában

¹ V. ö. H. v. Arnim: *Leben und Werke des Dio von Prusa*. M. e. Einl.: *Sophistik, Rhetorik, Philosophie in ihrem Kampf um die Jugendbildung*. Berl., 1898. — H. Gomperz: *Sophistik und Rhetorik*. Das Bildungsideal des εὖ λέγειν in seinem Verhältnis zur Philosophie d. V. Jahrh. Lpz.—Berl. 1912. 285 sk. 11.

dolgozta ki, s ez a mű — egyébként is egyik legragyogóbb műve — már külső formájával is arról tanúskodik, hogy megírásában Platon ihlette meg. A Cicero-filológia már régen kimutatni iparkodott e mű görög forrásait és mintáit, mint általában szívesen kutatta fel ezeket filozófiai írásai-ban is. Jórészt ennek tulajdoníthatjuk az elterjedt véleményt Cicero eklekticizmusáról. Mivel rendszerint merőben formális oldaláról nyúltak a kérdéshez, közvetlen gondolati és kifejezésbeli megegyezéseket keresve — s ezek a kortársak között természetesen mindig szembetűnőbbek — nem vették észre itt a korszerű megnyilvánulás leple alatt rejtőző időtlen platonizmus szellemét, azt, ami a platonizmusban αἰεὶ ἐσόμενον, s épp ezért legtöbbször elsikkadt a kezükben az is, ami magában Ciceróban eredeti. Mert vajjon a mű lényegét fogtuk-e meg akkor, ha megtudjuk, hogy Cicero nem közvetlenül Platon hatása alatt írta meg, hanem Aristoteles ifjúkori dialogusait s későbbi peripatetikus utánezataikat vette hozzá mintául? Talán mélyebben értjük-e, ha felfedjük előtűnk, hogy szorosán egykori mestereinek, az akadémikus Philonnak és Antiochosnak alapján dolgozta ki; vagy ha elfogadjuk, amit a legújabb ilyen «motívum elemzés» alapján bizonygatnak, hogy a sarkalatos kérdésekben egészen a sztoikus Poseidonios nyomdokain halad?¹ Maga Cicero úgy nyilatkozik, hogy amit a szónoklás terén elért, azt nem a rétorok iskoláinak, hanem akadémiai tanulmányainak köszönheti.² Ezért valóban csak mellékvágányra kerülünk, ha azt firtatjuk, hogy egyetlen íróból merített-e, vagy pedig a különböző filozófiai iskolák képviselőitől egyaránt tanult

¹ Larissai Philon hatását állítja H. v. Arnim i. m. 97. sk. 11. (Cicero... die leitenden Gedanken und zahlreiche Einzelheiten einer Schrift des Philon von Larisa entlehnt hat); Askaloni Antiochos mellett foglal állást Wilhelm Kroll: *Studien über Ciceros Schrift De oratore*. Rhein. Mus. 58. Bd. 1903. 552—597. 11. Poseidonios hatását Hans Kurt Schulte igyekszik kimutatni: *Orator. Untersuchungen über das Ciceronianische Bildungsideal*. Frankfurt a. M. 1935. (Frankfurter Studien zur Religion u. Kultur der Antike. Hrsg. v. W. F. Otto 11. köt.) 131. sk. 11. — V. ö. még a forráskérdéshez: Schanz-Hosius: *Gesch. d. röm. Lit.* I. ⁴ 1927. 461. 1.

² Or. 12. §: fateor me oratorem, si modo sim aut etiam quicumque sim, non ex rhetorum officinis, sed ex Academiae spatiis extitisse.

s azután ezt összeegyeztette, ami annál is inkább lehetséges volt, mert tudjuk, hogy a különböző iskolák ezidőtájt már mind közeledtek egymáshoz, főleg azonban Platonhoz hangolódtak. Pszichológiailag alig valószínű, hogy a nagyműveltségű és szüntelenül olvasó Cicero nem közvetlenül a platonai szövegek alapján dolgozott volna, noha kétségtelennek látszik, hogy éppen az első platonai ösztönzést Philontól kapta, se mellett még másirányú hatások iránt is fogékony volt. Ha ma valakit például hegelianusnak tartunk, akkor ennek bizonytalannal nem az a próbaköve, hogy szószerint kövesse Hegelt s ne termékenyüljön meg esetleg másféle irányoktól is ; aki pedig a szellemi munka természetét ismeri, tudja, hogy a döntő lökések sem származnak okvetlenül mindig az első forrásból, hanem adhatja őket valamilyen interpretáció, sőt jöhetnek kerülő utakon is : Szent Ágostonban épp a Cicero Hortensiusának olvasása ébresztette fel a platonizmust, Kantot ellenben a Hume-mal való foglalkozás tette platonistává. Csak éppen Ciceróval szemben alkalmazunk e tekintetben más mértéket, megtagadva tőle nemcsak minden önállóságot, hanem egyáltalán az igazi filozófiai készséget is?¹ Holott ha nem a betűhöz ragaszkodunk, hanem a szellemet tekintjük, akkor első sorban épp a *De oratore* alapján bizvást platonistának tekinthetjük őt, sőt ez az a műve, amelyben a platonizmust — legalább is egy irányban — továbbfejlesztenie sikerült. Ezért a nélkül, hogy ezúttal a gondolatok éréseinek vagy az értük való személyes vívódásnak (tehát a tulajdonképpeni filológiai kérdésnek) részleteibe merülnénk, megpróbáljuk a következőkben három általános szempont kiemelésével jellemezni ezt a cicerói platonizmust.

¹ Er war von Haus aus kein philosophischer Geist. Sein wissenschaftliches Denken war unselbständig, wurde immer nur durch fremdes ausgelöst, ermangeite der Ruhe und Stetigkeit, wurde wie im praktischen und politischen Leben bei seiner angeborenen Reizbarkeit im hohen Grade durch Einfälle und lebhaftige Gefühle des Augenblicks bestimmt. Das was ihn zum grössten Redner seiner Zeit und seines Volkes machte, stand ihm als Philosophen im Wege. (Pauly—Wissowa—Kroll : *Realencyklopädie d. klass. Altertumswiss.* II. 13. Bd. 1181. l.) E megállapítás a közfelfogás összegezésének tekinthető.

II.

A *De oratore* számos helye arról tanuskodik, hogy Cicero határozottan tudatában volt annak, hogy ebben a művében többet nyújtott merő szónoklattannál. Ilyen szónoklattani munkákkal ezidőtájt a legkülönbözőbb álláspontokról már bővíben találkozunk, filozófiai szellemüektől kezdve, aminő az Aristotelesé volt, egészen a gyakorlati kézikönyvekig (τέχνηαι ῥητορικαί), aminőket a céhbeli rétorok szerkesztettek. Egyetlen egy sem vált ezek közül egyetemes érdekűvé. Miért a Ciceróé? Mi avatja ezt a művelődés alapvető elméletévé?

Erre a kérdésre, amely mindenki előtt legelőször felmerül, mihelyt magából a műből indul ki, közvetlenül a történeti fejlődés szemléletéből adhatunk választ. Az egész ókor — a kezdeti időktől fogva — a szóban és írásban, de kiváltképpen a szóban való kifejezés képességében látta a műveltség legfőbb ismertető jegyét. Bizonyára nem véletlen, hogy már a sokszor idézett homérosi sorban: μύθων τε ῥητήρ' ἔμεναι πρηκτῆρά τε ἔργων (Il. IX. 433.), amely megjelöli, hogy az igazi férfinak szóban és tettben kell kitűnnie, első helyen áll éppen a szónoki készség követelménye, mert aki μύθων ῥητήρ, a szónak avatott mestere, nyilván inkább lelkesedik aziránt, hogy egyszersmind πρηκτῆρ ἔργων, nagy tettek végrehajtója legyen, s főleg másokat is készíteni tud erre. Vagyis a helyes beszéd a feltétele a helyes politikai magatartásnak. Az egész görög közéletnek és a nevelésnek is ezt a politikai célzatát ma általánosan ismerjük, ezért szükségtelen itt erre behatóbban kiterjeszkedni. Jelentette a teljes emberi létnek kibontakoztatását a polis keretén belül, ahogyan legjellemzőbben a πολιτικός (= καλὸς κἀγαθὸς) ἀνὴρ és a πολιτικαὶ ἀρεταὶ eszményei fejezik ki.¹ S ugyanez a felfogás hatja át a római életet is ősidőktől kezdve: a *virtus*-t, amely itt is a politikai közösségért folyó tevékenységben nyilvánul, a *vir bonus dicendi peritus* testesíti meg. Ebből érthető, ha a művelődés útja mindkét népnél múlha-

¹ V. ö. W. Jaeger: *Paideia*. Berlin-Leipzig 1934.

tatlanul a retorika felé vezetett, vagyis a szónoklás tervszerű, elméleti tanulmányozásának a fejlődés bizonyos pontján fel kellett váltania az addig merőben gyakorlati módját. A görögség körében ez a pillanat tudvalevőleg a szofisztika fellépésével, főleg azonban Isokratesszel következett be; a rómaiaknál pedig a hellenizálódás folyamata idézte elő s ismeretes, hogy bármily nagy volt is kezdetben az ellenhatás Rómában a görög rétorok működésével szemben, a retorikai tanulmány meghonosodásának mégsem állhatta útját, s a görög rétorokat még Cicero kora előtt latinok követték. Egyik esetben sem merült ki azonban ez a retorikai tanfolyam a szónoklásnak merőben szakszerű tanulmányában, hanem inkább a grammatika nyújtotta irodalmi képzésnek betetőzése és elmélyítése volt az általános antik felfogás értelmében, amely szerint a szónok a kiművelt ember: *πεπαιδευμένος*, vagy ahogy maga Cicero megfogalmazta; *nulla in re rudis* (De or. I. 32.), az, aki semmiben sem tájékozatlan. Még Platon sem tudta egészen kivonni magát ez általános felfogás alól. Bár számos dialogusában, főleg pedig a Gorgiasban igen lesújtólag nyilatkozik a retorikáról, irodalmi képző értékét mégsem tagadhatta meg: erről tanúskodik nemcsak az eszményi szónoklatról kifejtett enkomionja a Phaidrosban, ahol a retorikát a dialektikával hozza szoros kapcsolatba, hanem első sorban a saját írásművészete is: azokat az eszközöket alkalmazza ebben, noha más célzattal, amelyeket a retorika is tanított.¹ Az utána jövők ebben a tekintetben nem mindig követték: emlékezetes, hogy mennyire kárhozzátja éppen Cicero egyes sztoikusoknak éktelen,

¹ V. ö. magának Cicerónak nyilatkozatát Platon «ékeszszólásáról» De or. I. 47., ahol Crassus, aki tudvalevőleg magának Cicerónak felfogását tolmácsolja, a Gorgiasról szólva azt mondja: quo in libro in hoc maxime admirabar Platonem, quod mihi in oratoribus inridendis ipse esse orator summus videbatur. — Platon retorikai vénájáról szól Rudolf Hirzel: *Über das Rhetorische und seine Bedeutung bei Plato*. Leipzig, 1871. A szerzőnek az az állítása azonban, hogy Platonnál retorikával találkozunk mindenütt, ahol nem tudományos, hanem mithológiai fejtegetésekbe bocsátkozik (az *επιστήμη—δόξα* megkülönböztetése értelmében), mindenképpen erőszakolt s ma már túlhaladott magyarázat.

pongyola, szórszálhasogató stílusát.¹ De ezeket a szórványos eseteket nem tekintve, az egész ókor általában nagyra becsülte a szép stílust, s akár öncélúlag művelte, akár magasabb szempontok szolgálatába állította, mindenképpen a kulturáltság vonását, sőt egyáltalán minden kultúra keletkezésének feltételét látta benne : az élő és az írott beszéd csiszolt-sága különböztet meg a barbárságtól. Cicerónak tehát tulajdonképpen csak ebbe a közfelfogásba kellett belekapcsolódnia, hogy szónoklási elméletét általános műveltségelméletté tegye.

Van azonban még egy másik körülmény is, amely Cicerót erre készíthette, s ez már egészen személyes jellegű, szorosabban pedig éppen platonizmusából következett. Nevezetesen : a *doctus orator* eszménye, ahogyan a közkeletű iskolai retorika formalisztikus gyakorlatával szemben előtte lebegett, mint *non linguae solum, verum etiam animi ac virtutis magister* (*De or.* III. 139.), s ahogyan első sorban önmagában törekedett megvalósítani. Már Platon szerint a merő elokvencia, az εὖ λέγειν nem meríti ki a szónoklás fogalmát, hanem mély és széleskörű tudáson kell alapulnia : pszichológiai ismereteken, hogy hatni tudjon, mindenekelőtt azonban az igazság ismeretén, hogy helyes irányban hasson. Amikor a *Gorgias*-ban a körül forog a beszélgetés, hogy mi a szónok feladata s mi tehát a retorika tárgya, a szofista Gorgiasnak azt a meghatározását, hogy a retorika a rábeszélés művészete, Sokrates azzal cáfolja meg, hogy a szónoknak, mielőtt rá akar beszélni valamire, tudnia kell, hogy mi a jogos és a jogtalan, mi az igaz és a hazug, mégpedig tudnia kell akkor is, ha vissza akar élni művészetével, ha rá akar szedni valakit. Vagyis a retorika csak akkor lesz több szofisztikus szemfényvesztésnél, csak akkor fogja meghaladni a merő nyelvbéli készségnek, az elokvenciának körét, ha az igaznak a nem-igaztól való megkülönböztetésére, vagy ahogy Platon utóbb, az ideatan kielérlődésének idején mondja : ha a dialektikára épít. Így a *Phaidros*-ban már határozottan megköveteli a szónoktól, hogy értsen a dialektikához, azaz értsen hozzá, hogy szétfejtéssel és összevonással megfogja

¹ *De or.* I. 50. — III. 66. V. ö. *De fin.* IV. 6.

valamely tárgynak valóságát, eidosát. De mivel ez a dialektikus tudás — ahogy a dialógus végén Platon mesterien kifejti — állandóan közlésre, másoknak is megtermékenyítésére, tanítására ösztönöz, azért a dialektikán kívül szüksége van a szónoknak a lélek természetének ismeretére is. Tehát dialektika és pszichológia a szónoklás művészetének két pillére. Számbavéve pedig azt, hogy mennyire összefonódnak a filozófia kérdései Platon kezében, bizvást mondhatjuk, hogy ebben a kettőben az emberről és a világról lehetséges tudás egészét jelöli meg a szónoklás feltételeként. A dialektika ugyanis azzal, hogy a jónak eszméjében ér tetőpontjára, az etikát és a politikát is átíveli, a pszichológiában viszont éppen etikai-dialektikai vonatkozásai miatt teljes kozmológia válik láthatóvá, vagyis a szónoknak, ha több akar lenni mesteremberről, filozófiával kell foglalkoznia, a retorikához csakis a filozófián át visz az út.¹ S egészen ennek a platoni gondolatmenetnek szellemében érvel Cicero is a megelőző általános filozófiai tájékozódás szükségessége mellett. Nem elég, ha a szónok fordulatosan, ékesen és nyelvbőszséggel tud beszélni, ha nincs alapos műveltsége, mindezzel csak a felszínen reked. *Dicendi enim virtus, nisi ei qui dicet ea de quibus dicet percepta sunt, exstare non potest* (*De or.* I. 48.). Más szóval ezt úgy fejezhetjük ki, hogy Cicero a merőben formális retorikai tanulmányt helyteleníti és tárgyi megalapozását sürgeti. Ez a tárgyi-filozófiai szempont pedig a részletről, a szakszerű irányból szükségképpen az egész, az általános felé tereli szemléletét.

Teljességgel az általános műveltséget veszi végül célba Cicero a retorikai képzés menetének megállapítása során hangsúlyozott *copia rerum* elvével is, amelyből még jobban kiütközik platonizmusa. Platon ugyanis a *Phaidrosban* három kellékét jelöli meg annak, hogy valaki szónokká

¹ *Gorg.* 453a, 455a (πειθοῦς δημιουργός). — 459d—460a (περὶ τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἄδίκον κτλ.) — *Phaidr.* 265d—266d (δαιρεῖν καὶ συνάγειν). — 277 I (περὶ τὴν ψυχῆς φύσεως). — V. ö. Jul. Stenzel: *Studien zur Entwicklung der platonischen Dialektik.* Lpz.—Berl. 1931. 71 sk. 105. sk. — Az egész Gorgias—Phaidros-kérdést jól jellemzi H. K. Schulte: i. m. 62—77. ll.

válják : a természeti hajlamot, a gyakorlást és a tanulmányt.¹ Ez mindenestre élénken emlékeztet a tényezőknek arra a sorára, amelyet Aristoteles állapít meg az erkölcsössé válásnak, sőt általában minden művelődésnek feltételeként,² s amelyre ma is hivatkozni szoktunk, valahányszor emberi fejlődésről és alakításról van szó. A felismerés azonban régebbi keletű; a szofistáknál találkozunk e hármassal fogalommal először, rétoroknál és költőknél (pl. Isokratesnél és Euripidesnél) is előfordul, a filozófiai iskolákban pedig Platon és Aristoteles után már sűrűn használják, úgyhogy Cicero korában már általános antik hagyomány lehetett.³ Hogy Cicero mégis közvetlenül Platon nyomdokain halad, amikor a szónoki képzésben a spontán és a tudatos ténykedések viszonyát leméri,⁴ azt semmi sem bizonyítja jobban, mint az a szerep, amelyet ebben éppen a tudásnak, az ἐπιστήμηnek szán. A velünk született hajlamot ugyanis, a «természetet» — aminő a megfelelő szervezet, a folyamatos beszéd, a jó felfogóképesség és az éles emlékezet — nem tartja elégségesnek arra, hogy a szónoklás valóban *virtus* legyen, a szónok pedig *vir bonus*. De éppúgy nem elégszik meg a pusztá gyakorlással sem, mivel ezzel a szónoklás csupán mesterség, τέχνη volna, ebből pedig éppen Platon ismeretes felfogása szerint csak felületes, nem igazolható, vélekedésszerű ismeret, δόξα származik, de nem igazi tudás, ἐπιστήμη. Ezért kell a szónoklásnak is, hogy több legyen merőben szubjektív vélemények kifejezésénél, rendszeres tanulmányon alapulnia. S miből álljon ez a rendszeres tanulmány? Platon szerint az igazi, lényegbevágó tudást, az ἐπιστήμη-t tudvalevőleg a dialektika, azaz a filozófia adja meg. Ebből érthető, hogy Cicero is nemcsak az igazság tárgyi követelménye alapján — ma azt mondhatnók: ismeretelméleti szempontból — látja szükségesnek a retorika filozófiai elmélyítését, hanem magának a retorikának módszeres tanulmánya érdekében is.

¹ *Phaidr.* 269d : φύσις — μελέτη — ἐπιστήμη. V. ö. ezzel : *Menon* 70a : φύσει — ἀσκητόν — μαθητόν.

² *Pol.* VII. 15 (1334b) φύσις — ἔσος — λόγος.

³ W. Jaeger : *Paideia*. 387. l. — H. Gomperz : i. m. 175 sk. ll.

⁴ *De or.* I. 113—160. natura—exercitatio—studium.

Akárcsak Platon, ő is cáfolja azt a balvéleményt, hogy a retorikailag képzett ember, mert meggyőzni tud, mindenütt jobban megállja a helyét, mindenhez jobban ért a szakembernél is. Éppen ellenkezőleg áll a dolog : csak rendszeres tudományos megalapozottságból származhatik igazi ékes-szólás is : *rerum enim copia verborum copiam gignit.*¹ Ez a *copia rerum* azonban lényege szerint éppen azt fejezi ki, amit ma általános műveltségnek szoktunk jelölni. Vagyis Cicero szerint csak az válhatik szónokká, aki általános műveltséget szerzett. Ezt nevezi azután *oratornak*, megkülönböztetésül a merő ékesszólást űző *rhetortól*. Ebből nyilvánvaló azonban, hogy ránézve az *orator* nem szónokot jelent, hanem első sorban művelt embert, ugyanazt, amit az újkor elején a *gentilhomme* szóval jelöltek Európaszerte;² az az *ars oratoria* pedig, amelyben ennek az *oratornak* képzését kifejti, nem szónoklattan a szó szoros értelmében, hanem általános művelődéstudomány.

III.

Az eddigiekben a platonikus hatásokra két mozzanatban mutattunk rá : a szónoknak «tudásra» kell építenie, azaz ismernie kell a jót és a rosszat, a helyest és a helytelent ; és dialektikusan kell eljárnia, azaz az általánosból kell kiindulnia s innen haladnia a részleges, a speciális felé. Ismeretelméleti és módszeres-logikai mozzanatoknak jelöltük őket, s mindkettő kétségbevonhatatlanul a platonizmus alapmeggyőződése közé tartozik. Mégis inkább a platonizmusnak azokat az elemeit képviselik, amelyeket sokratikusoknak szoktunk nevezni.

Önként felmerülhet azonban az a kérdés, hogy vajjon abból, ami éppen legjellemzőbb Platonra, t. i. ideatanából, semmit sem találunk Ciceróban. Hiszen igazi megihletésről

¹ *De or.* III. 125. — A gondolat gyakran ismétlődik. Így : I. 20. *nemo poterit esse omni laude cumulatus orator, nisi erit omnium rerum magnarum atque artium scientiam consecutus.* V. ö. még I. 50. III. 72.

² Így pl. Montaigne : *Essais* I. 25 : *non un grammairien ou logicien, mais un gentilhomme.*

valójában csak akkor szólhatunk, ha az ideatannak valamelyes hatását is kimutathatnók.

Eddig általában ily hatásról nem igen beszéltünk. Cicero nem metafizikus a szónak abban az értelmében, hogy végső metafizikai elvek tisztázása izgatná. Kész megoldásokat fogad el, a kérdések finomságai elől pedig a *recta ratio*hoz menekül és egyeztetéssel tér ki. Jórészt azért ragadt rá az eklektikus jelző, s nem tulajdonított a filozófiatörténet nagyobb jelentőséget ez irányú nézeteinek. Pedig az ideatan hatása két irányban is megnyilvánul. Nem a tiszta metafizikában ugyan, hanem annak két alkalmazott területén, amely Cicerót már közvetlenül érdeklí: t. i. a történetnek és a művelődésnek problémájában. Cicero fedezte fel tulajdonképpen a valóság történeti szemléletének elvét azzal, hogy a platoni államtannak merőben eszmei, időtlen elveit a római világbirodalom tényleges formáira alkalmazta; s benne derengett fel először az, amit ma történeti érzéknek nevezünk, mivel a saját korát mint történeti feltételekben gyökerező fejlődési állapotot tudta tekinteni.¹ Erre itt bővebben nem terjeszkedhetünk ki, ez a cicerói államtan vizsgálata alapján külön tanulmányt érdemelne. Jobban érdekel bennünket ezúttal a másik, a művelődési probléma, amely egyébként szinte természetszerűleg összefügg a történetiséggel. E tekintetben a platoni ideatan ösztönző hatása két szempontból nyilvánul meg, ámbár mindkét esetben sajátos továbbfejlődéssel van dolgunk.

Az egyiket röviden abban jelölhetjük meg, hogy Cicero a hypostasist — amellyel Platon tudvalevőleg az ideákat önálló, objektív valóságként fogja fel — magára a tudományos megismerésre alkalmazza. Platon szerint az ideák világa megismerésünkön kívül álló, tőle függetlenül létező, egységes és zárt világ; Cicero ezzel szemben ezt az egységet és zárt-ságot magának a megismerés tartalmainak tulajdonítja. Ezért Platonnál a filozófia lényege szerint dialektika, azaz

¹ Ezt a tényt már Windelband észrevette (*Lehrb. d. Gesch. d. Phil.* 1919⁸ 147. l.). A platoni vonatkozás azonban homályban maradt előtte, holott erre már a Szent Ágostonnal való ko incidenciák is figyelmeztethetnek.

magatartás, a léleknek szeretetteljes odaadása az ideák világa iránt, reáirányulás a salaktalan létezésre ; Cicerónál ellenben a tudományok összessége, szorosabban az enciklopedikus tudományoké (τὰ ἐγκύκλια), amelyeknek körét maga Platon határozta meg először a *Politeiában*, éppen pedagógiai célzathoz, mint a filozófia előtanulmányát. Más szóval így is kifejezhetjük ezt : Platon szerint igazi tudás, ἐπιστήμη, csak az ideákról lehet, s a filozófia éppen erre való törekvés ; Cicerónál viszont az ἐπιστήμη már *scientia*, ez pedig azonos magával a filozófiával. Vagy egészen kiélezve a dolgot : Platon a filozófiát funkcionalizálja, hogy a «tudás» tartalmi jelentését annál inkább kiemelve ; Cicero tartalmilag értelmezi a filozófiát, de ugyanakkor a megismerési funkciótól teszi függővé. Hogy mi ebben már kései akadémikus, esetleg peripatetikus vagy éppen sztoikus hatás, ezúttal ne bolygassuk.¹ Kétségtelen azonban, hogy itt platon elv továbbfejlődéséről van szó, mint ahogy kétségtelen az is, hogy az ideatan itt valamelyest szubjektívalódott : a megismerés tartalmaiba helyeződött át.

Még szembeötlőbb ez a szubjektív irányú módosulás a másik esetben, amely tulajdonkép már az előbbiből következik, szoros logikával. Ha ugyanis azt, amiről igazi tudásunk lehet, vagyis azt az egyénfeletti objektív elvet, amelyet Platon éppen eidosnak, ideának nevez, a megismerés tartalmaiban kell keresnünk, akkor ennek egységét és rendezettségét éppen a megismerő emberi személy adja meg. Ez az anthropologikus felfogás azonban mégsem torzul relativizmusá, mint a szofisták körében, mivel Cicero szerint a

¹ Részletesen kitér erre Schulte i. m. 59. sk. ll. — V. ö. Richard Harder : *Die Einbürgerung der Philosophie in Rom* (Die Antike. Bd. V. 1929. 291—316. ll.). Harder is Cicero platonizmusát emeli ki s ebben annyira megy, hogy Herbartnak egy Cicero-tanulmányában (*Über die Philosophie des Cicero*. 1811. Hartenstein) kifejtett felfogását tovább szöve és kortörténeti analógiák alkalmazásával éppen a magatartásban, nem pedig scientifikus meghatározottságában látja a cicerói filozófia lényegét. Amennyiben a filozófia Cicerónál a humanitásban testesedik meg, annyiban Hardernek valóban igazza van. Csakhogy ennek a humanitásnak sajátos jegye Cicero szerint éppen az eruditio, a tartalmi összefüggések ismerete. Minderről alább lesz szó.

tudományok összessége — mint filozófia — mégis objektív egységet alkot. Csakhogy ez az egység éppen az emberben alakul ki. S a tudományoknak ezt az emberben kialakuló egységét nevezi Cicero humanitásnak, és eszményi formájában rajzolja meg az oratorban. A platonai ideák világa itt tehát úgyszólván szétterül a tudományok rendszerévé, ez a rendszer pedig mint a műveltség tartalma, mint humánus életforma az emberben ölt mintegy testet. Messze vezetne most tárgyunktól annak kimutatása, hogy e közben a platonai megismerésnek részben mithikus elve, az anamnézis, miképen racionalizálódott a természettől belénk oltott általános eszmék (*κοινὰ ἔννοιαι*, *notitiae communes*) tanává, amelyet Cicero is sztoikus hatás alatt magáévá tett. A platonai mag azonban félreismerhetetlen, ez első sorban éppen a megismerésnek művelődési célzatából tűnik ki.

Foglalkozzunk először a művelődés tartalmával. A *De oratore* legtöbbet idézett helye, amelynek megállapításai iskolakönyveinkbe is belekerültek, felsorolja azt a négy követelményt, amelyre a retorika elméletének meg kell tanítania bennünket.¹ E négy követelmény közül az első kettővel, t. i. hogy a nyelv szellemében és világosan fejezzük ki magunkat, Cicero nyilvánvalóan a grammatikai-stilisztikai képzés fontosságára utal, hozzáfűzve, hogy ez a kifejezésbeli készség leginkább költők és szónokok műveinek tanulmányában csiszolódik ki. Bővebben azonban ezzel nem foglalkozik. Nehezebb ennél, mondja, a másik kettő, hogy ékesen és a szóbanforgó tárgyhoz illően, neki megfelelően tudjunk beszélni. Erre csak a filozófiailag képzett szónok képes, akinek szellemi fölénye épp onnan származik, hogy *homo perpolitus*: kiművelt ember. Még pedig kiművelt mindazokban a tudományokban, amelyek a szabad emberhez méltók: *sit omnibus eis artibus, quae sunt libero dignae perpolitus*.² A művelődés tartalmára nézve ebből a megállapításból különösen két

¹ *De or.* III. 37. : ut latine, ut plane, ut ornate, ut ad id, quodcumque agetur, apte congruenterque dicamus.

² *De or.* I. 72. V. ö. I. 17 : eruditio libero digna ; I. 137 : id, quod est homine ingenuo liberaliterque educato dignum ; III. 127 : liberales doctrinae atque ingenuae ; et pass.

mozzanat érdemli meg figyelmünket. Először: Cicero a műveltség filozófiai elmélyítését itt a hellenisztikus kornak arra a tanulmányi kánonára alapítja, amelyet ἐγκύκλιος παιδεία néven szoktunk emlegetni. Másodszor pedig: itt találkozunk először ezeknek az enciklopédikus tanulmányoknak megjelölésében nyomatékos hangsúllyal a szabad-elvűség gondolatával. Mindkettő egyaránt szintén platonai kezdeményre megy vissza.

Mi volt ez az ἐγκύκλιος παιδεία? Tekintve azt a fontos szerepet, amelyet ez a tanulmányi rendszer nyugati művelődésünkben betöltött — hiszen bízvást mondhatjuk, hogy nemcsak iskolázásunk rendje, hanem jórészt tudományosságunké is benne gyökerezik — talán nem lesz egészen felesleges, ha itt röviden kitérünk e rendszer kialakulására, annál is inkább, mivel Cicero is ebbe a fejlődési folyamatba kapcsolódott bele.

Az elnevezés rövid néhány évvel Aristoteles halála után, a III. század elején merül fel először. Hogy pontosan mikor és kinél, eddig nem sikerült megállapítani.¹ Zenon, aki ezidőtájt alapította a sztoát, küzd ellene,² ebből valószínű, hogy már előtte használatos volt. Magánál Aristotelesnél kétség-

¹ Az antik hagyomány szerint, amelyet maga Cicero is *De or.* III. 127. (utána pedig Quintilianus *Inst. or.* XII. 11, 21) említ, a szofista Hippias volt e tanulmányi rendszer megalapítója. Erre hivatkozik E. Norden: *Die antike Kunstprosa*, 1898. II. 671. és újabban W. Jaeger: *Paideia* 400. l. is. Ez a megállapítás azonban csupán arra a tényre támaszkodik, hogy a szofisták tanítottak először τὰ μαθήματα: aritmetikát, geometriát, asztronómiát, musicát. Zárt rendszert azonban ezek a diszciplinák a szofistáknál még nem alkottak, mint később az ἐγκύκλιος παιδεία keretében: erről csak Platon óta beszélhetünk, amióta t. i. ő beiktatta őket προπαιδεύματα-ként művelődési tervébe, amiről alább lesz szó. Ezért az elnevezés is aligha volt náluk még használatos: ennek Platonnál feltétlenül nyoma volna, mivel ezirányú törekvéseikről is tőle értesülünk (*Prot.* 318a; *Hipp. mai.* 285d)

² Arnim, *Stoicorum vet. fragm.* Lps. 1905. I. 259.: ἐνιοι μέντοι ἐν πολλοῖς κατηγοροῦντες τοῦ Ζήνωνος, πρῶτον μὲν τὴν ἐγκύκλιον παιδείαν ἄχρηστον ἀποφαίνειν λέγοντα ἐν ἀρχῇ τῆς πολιτείας. Ezzel szemben félszázaddal később Chryssippos már a hasznát hangoztatja: *Stoic. vet. fragm.* III. 738. — Epikuros is kárhoztatva emlegeti. Ld. Arnim: *Dio v. Prusa* 77. l.

kívül még nem fordul elő. Ámde találkozunk nála egészen hasonló megjelöléssel. S itt nem a ἡ ἐμποδῶν παιδεία kifejezésre kell első sorban gondolnunk, tehát arra, amit később jellemzően «triviálisnak» neveztek; sem pedig az ἐλευθέρου ἐπιστήμαι fogalmára, amiben éppen az «artes liberales» neve jelentkezik először,¹ noha mindkettő bizonytalansággal összefügg a szóban forgó ἐγκύκλιος παιδεία-val és mintegy már előre jelzi ennek minőségét és tartalmát. Mégis szorosabban erre utal az aristotelesi szóhasználatnak egy másik kifejezése. Aristoteles ugyanis, mint ismeretes, exoterikusoknak nevezi azokat a vizsgáldásokat, amelyek nem merőben filozófiai tárgyúak vagy legalább is nem szigorúan módszerezsek, hanem a társas érintkezés kívánalmaihoz mérten dialogikus formában vannak kifejtve, s mivel épp ezért a «kívülállók» érdeklődésére is számíthatnak, sőt egyenesen az a céljuk, hogy körükben érdeklődést és kedvet ébresszenek a filozófia iránt, úgy is hívja őket: ἐγκύκλια φιλοσοφήματα.² Ebből világosan kiderül az ἐγκύκλιος-nak mint jelzőnek értelme a παιδεία mellett. Jelenti azt a műveltséget, amely szélesebb körök szükségleteihez igazodik, kivált pedig a társas érintkezés céljait szolgálja, tehát arra képesíti azt, aki megszerezte, hogy a hasonló műveltségűek körében sikerrel forogjon (erre vall már az ige is, amelyből származik: ἐγκυκλώ = körben mozogni), ma azt mondjuk: általános jellegű és épp ezért szemben áll azzal, ami szigorúan szakszerű és tudományos. Idővel azután ezt a szociális viszonylatot kifejező jelzőt tárgyasították s a benne megjelölt «kört» a tudományoknak vagy ismereteknek bizonyos zárt körére alkalmazták. Hasonló jelenséggel a művelődés történetében nem egyszer találkozunk. Ilyen volt tudvalevőleg az egyetem elnevezése is: eredetileg *universitas magistrorum et scholarium*, tehát társas közösségnek megjelölése, s ebből átvitték tárgyi területre: *universitas scientiarum*. Az ἐγκύκλιος παιδεία is eredetileg társas jellegű képződmény, utóbb lesz tárgyi jellegűvé.

¹ Arist. *Polit.* VIII. 2. (1337a 39. — 1337b 15).

² Id. Bonitz: *Index Aristotelicus*. Berlin, 1870. s. v. Aristoteles (105a): quos libros Aristoteles ἑξωτερικῶν λογῶν nomine significat, eosdem τὰ ἐγκύκλια, τὰ ἐγκύκλια φιλοσοφήματα appellare videtur.

Hogy ez az átértelmezés mikor ment végbe, pontosan nem tudjuk. De alighanem már elég korán; a rómaiak már az utóbbi értelmében vették át a görögöktől. De bármikor történt is, emlékezetes fordulópont az európai művelődésben, mivel az addig inkább készségeket gyakorló és fejlesztő grammatikai, irodalmi és zenei, továbbá gimnasztikai képzés mellett ekkor kerültek bele az iskolai tanulmányok körébe az ismeretek és honosodtak meg általánosan és végérvényesen benne. A döntő lökést erre nyilván éppen Aristoteles adta, ha nem is közvetlenül és szándékosan, de mindenesetre tudományprogramjának felállításával, az exakt, empirikus részletkutatásnak megindításával, amely azután az alexandriai tudományosságban folytatódott s természetszerűleg nem maradhatott hatástalan az iskolázásra sem. Az alaki képzésnek addig úgyszólván egyeduralkodó szempontja azonban ezzel mindinkább háttérbe szorult; nem a lelki készség kialakítása a paideia feladata, — vagy legalább is nem ez az elsőrangú feladata többé — hanem a lélek felruházása olyan ismeretekkel, amelyek most már elengedhetetlenek arra, hogy valaki művelt embernek tekintessék. Ez a jelenség sem egyedülálló a történetben: hasonló folyamatot jól ismerünk a XIX. század elejéről. Mint ahogy ekkor a szaktudományoknak páratlan arányú fellendülése szinte szükségképpen előidézte, hogy az új ismeretek az iskolai tantervekbe is benyomultak, mégpedig nem utolsó sorban azért, mivel az «általános műveltséghez» tartozónak vélték ezeknek a «vívmányoknak» ismeretét, — úgy a hellenizmus első századaiban is az egyre gyarapodó ismeretanyag helyet követelt magának az iskolában, nyilván akkor is csak azért, mert a műveltség kellékének tartották, hogy tudomásul vegyék azt, ami a kor szellemi életét mozgatja. Ezért a hangsúly ettől kezdve mindinkább az elméleti tudáson van, sőt hovatovább ez az intellektuális szempont válik uralkodóvá a korábbi tanulmányokban is. Az új, elméleti ismeretek a maguk képére alakítják az irodalomnak, a retorikának, sőt a zenének művelését is: ezekben is a gyakorlottságnál, a készségnél fontosabb most a tárgyi tudás.

Kétségtelen, hogy ezek az 'ismeretek' — értve rajtuk

első sorban a tárgyi világra vonatkozó pozitív ismereteket — nem Aristotelesszel tűntek fel először a görögség körében. Az egész korábbi filozófia az ión természetmagyarázóktól kezdve Anaxagorasig e tekintetben úgyszólván előre dolgozott Aristotelesnek ; a szofisztikában lábrakapott polimathikus törekvések pedig már az iskolázás terén is éreztették hatásukat. Csak Sokrates szakadt ki ebből a fejlődésből a belső bizonyosság keresésével : vele tudvalevőleg leküzdötte a szofisták felületes polimathiáját, ugyanakkor eltért azonban a kozmológiai iránytól is. De már Platon újra felvette a régi fonalat, egymásba oltva a filozófiának ezt a kettős irányát : mesterének etikai-logikai bizonyosság-tanát a világmindenség szerkezetére vonatkozó vizsgálódással. Hogy ebben az utóbbi tekintetben a régebbi kozmológusokon, Herakleitoson és az eleatákon kívül mennyire merített ösztönzést a szofisták tudományos törekvéseiből is, kiváltképpen gyakorlati vonatkozásban, ezt a kérdést még ma sem mondhatjuk végérvényesen tisztázottnak. Ennél némileg jobban ismerünk azonban egy másik hatást, s ez szempontunkból fontosabb is : t. i. a pythagoreizmusét, amelynek tanaival többszöri délitáliai tartózkodása alatt annyira megbarátkozott, hogy ezek át-meg átszötték gondolkodását. Az pedig, amit ebben a dór szellemű (tehát törvényszerűségekre már eleve fogékonyabb) pythagoreus körben ismeretek, τὰ μαθηματα, néven műveltek, éppen a kozmosz szerkezetére vonatkozó vizsgálódásokat foglalta magában. Persze ezeket egyáltalán nem valamilyen exakt vagy empirikus szaktudományi alapon és módszerességgel folytatták, hanem inkább spekulatív szellemben. Itt még összeolvadtak ezek a természettudományi jellegű vizsgálódások a léleknek földi és földöntúli, halálutáni sorsával foglalkozó töprengésekkel.¹ Ámde volt bennük egy mozzanat, amely a «tudomány» jövő fejlődésének csíráját foglalta magában, t. i. a számszerűség gondolata. Ez nyilvánul meg legkirívóbban abban is, hogy a zenével, ezzel az Attikában pusztán gyakorlatilag művelt tárggyal, itt a benne érvényesülő számviszonyok szempontjából, kozmikus összefüggéseiben,

¹ L. Kerényi Károly : *Pythagoras és Orpheus*. Bp. 1938. Egyet. Ny. (Filozófiai Értekezések. Kiadja a M. Filoz. Társ. 9.)

tehát egészen elméletileg foglalkoztak. A szám itt szimblum, amely a világ törvényszerűségeire figyelmeztet.

S ezt a gondolatot érvényesítette éppen Platon. A világ-nak számviszonyokban kifejezhető törvényszerűségeivel való foglalkozás szerinte út az igazi lényeknek, az ideáknak megismerése felé, ami éppen a filozofálásnak célja. Ezért tekinti a matematikát (abban az értelemben, ahogyan éppen a pythagoreusok művelték) a filozófia előcsarnokának. S ebből érthető, hogy amikor főművében, a *Politeiában* az állam leendő kormányzóinak, a filozófusoknak kiszemeléséről és nevelésükről beszél, akkor éppen ezeket a pythagoreusi matematikai tanulmányokat írja nekik elő. A gimnasztikai és múzsai, azaz grammatikai, irodalmi és gyakorlati zenei kiképzésben szerinte a legalsóbb rendnek, a parasztoknak és kézműveseknek kivételével a közösség minden tagjának egyformán kell részesülnie. Ezzel azonban csak az állam katonai és hivatalnoki szerveinek, az «öröknek» rendjéhez illő nevelést kap, igazi tudást, epistémét még korántsem meríthet belőle.¹ Aki vezetővé, azaz «tökéletes örré» akar lenni az államban, és a szelekció erre alkalmasnak minősíti, annak tovább kell tanulnia. Tudvalevőleg a huszadik életévre helyezi Platon ezt az első szelekciót, s itt négy tárgyat nevez meg, amellyel ettől kezdve a leendő filozófusnak foglalkoznia kell: az aritmetikát, geometriát, asztronómiát és zeneelméletet.² Csak ha ezekben kellő jártasságot szerzett, következik a második szelekció (a 30. életév körül) s bocsátható a jelölt a dialektika tanulmányára. S ugyanezeket a tárgyakat sorolja fel Platon a *Törvényekben* is, ahol azt mondja, hogy a szabad embernek nem elég, ha grammatikát, irodalmat és zenét tanult a múzsai nevelés körében, hanem matematikai tárgyakkal is foglalkoznia kell, mivel ezek felébresztik az elmét és rászoktatnak arra, hogy a láthatóban mélyebb, tisztább valóságot, «lényeket» pillantsunk meg, ami az ideák felé való emelkedésnek legfőbb feltétele.³

¹ *Polit.* VII. 6. (522a): μουσική, ἀντιστροφος τῆς γυμναστικής, ἔδειξαι παιδεύουσα τοὺς φύλακας... οὐκ ἐπιστήμην, παραδιδούσα.

² *Polit.* VII. 8—12 (524d—531d).

³ *Legg.* VII. 20 (817e). V. 16 (747b)

Látnivaló ebből, hogy Platon itt már teljességgel ugyanazokat a tárgyakat említi, amelyeket később éppen az enciklopédikus tanulmányok körében összefoglalólag quadriumnak volt szokás jelölni, megkülönböztetésül a triviumtól, amely a grammatikát, retorikát és dialektikát foglalta magában. Az újabb Platon-kutatás szívesen hivatkozik Platon valóságérzékeire, rámutatva arra, hogy gondolkodása mennyire nem fellengős, mint az ideatannak túlságosan racionális, szemlélettelen, azaz «modern» értelmezése alapján sokáig állították, hanem inkább korának tényleges helyzetéhez és szükségleteihez, főleg azonban az archaikus hagyományhoz igazodik.¹ Valamilyen szigorúan kötött «rendszer» valóban ebben a tanulmányi tervben sem szabad keresnünk, már csak azért sem, mert az *Állam* és a *Törvények* ebből a szempontból a matematikai tárgyak jelentőségét a cél azonossága ellenére is némileg eltérőleg szabják meg. Inkább csak a tanulmányok módjára és menetére nézve volt irányadó ez a terv, de éppen ebben a tekintetben korszakos fontosságú, hogy ha Platon a hagyományos gimnasztikai és múzsai nevelés anyagát felveszi is beléje, ezt csupán előtanulmányként fogja fel a matematikai tárgyak csoportjára nézve, emezek pedig ismét előkészítenek szerinte a műveltség betetőzéséül szolgáló «igazi» paideiára: a filozófiára. A tanulmányi menet ilymódon azonban nyilvánvalóan szervesen összefüggő egésszé, elvszerű egységgé alakul, amelynek hármas tagozatában mindenesetre már mind feltalálhatók a művelődésnek alaki és tárgyi szempontból számottevő tartalmai. Ezért egyáltalán nem véletlen, sőt inkább a természetes fejlődés megnyilvánulását kell látnunk abban, hogy amikor Platon után, a hellenisztikus kor filozófiájában már előtérbe nyomult a szisztematikus törekvés, ezt a szisztematikát belevitték a tanulmányok tervébe is, és így alakult

¹ L. Jul. Stenzel: *Platon als Erzieher*. Lpz. 1928. F. Meiner. 87. l. 177. sk. ll. — U. a.: *Studien zur Entwicklung der platonischen Dialektik v. Sokrates zu Aristoteles*. 2. Aufl. Lpz. 1931. Teubner. 14. sk., 30. sk. ll. — V. ö. W. Jaeger: *Platos Stellung im Aufbau der griech. Bildung*. (Human. Reden u. Vorträge. Berl. 1937. Gruyter 125—168. l és Kerényi Károly: *Platonizmus* (Athenaeum 1941. évf. 64—69. ll.)

ki az ἐγκύκλιος παιδεία lezárt rendje, amely azután évszázadokra úgyszólván kanonizálta a művelődés anyagát. A kezdeményezés azonban Platontól ered, aki ebben a tekintetben hatott az utókorra bizounyal a legegyetemesebben, mert tervével egész művelődésünk keretét és tagolását teremtette meg.

Menten felmerül azonban itt az a kérdés : mivel magyarázzuk, hogy ez a négy matematikai jellegű tárgy Platonnál a dialektika, azaz filozófia tanulmányát van hivatva megelőzni, az enciklopedikus tanulmányok rendjében pedig hovatovább a grammatikával és retorikával összefogott dialektikai-filozófiai tanfolyam után került, sőt el is különült tőle. A hellenisztikus kor íróinál, görögöknél és rómaiaknál egyaránt, a tárgyak egymásutánjára nézve meglehetősen tarka felsorolásokkal találkozunk ugyan,¹ ami részint talán abból magyarázható, hogy e propedeutikus tanulmányi kör és a filozófia egymáshoz való viszonyát különbözőképp fogták fel, aszerint, hogy az akadémia vagy pedig a sztoa (főleg Poseidonios) nyomdokait követték ; részint azonban onnan is eredhetett, hogy nem a tárgyak egymásutánja, hanem inkább kölcsönös összefüggésük érdekelte őket elsősorban. Ámde az a körülmény, hogy az iskolai gyakorlatban mégis a közismert sorrend honosodott meg, arra enged következtetni, hogy ezt követték már korábban is, ilyenformán tehát nem annyira irodalmi hatásra, mint inkább a gyakorlat folytonosságában alakult ki. Hogyan történhetett azonban ebben az esetben az átcsoportosítás és mikor mehetett végbe?

Erre nézve csupán feltevésekre vagyunk utalva. Voltaképpen kettős folyamatot kell itt számbavennünk. Az egyik a szaktudományoknak kezdődő elkülönülése a filozófiától. A matematikának már eredetileg valamelyes önállósága volt a filozófiával szemben, s ha a phythagoreusoknál, majd utóbb Platonnál összeszövődött is kozmológiai spekulációkkal, már az első akadémikusoknál újra megnyilvánult ez

¹ Nevezetesen : Varro, Vitruvius, Strabon, Philon Alex., Seneca, Plutarchos, Gelénus, Gellius stb. L. Aubrey Gwynn : *Roman education from Cicero to Quintilian*. Oxford, 1926. 82. sk. ll., továbbá Ed. Norden : i. m. 671. sk. ll. és H. K. Schulte : i. m. 80. sk. ll.

az öncélú művelésre irányuló törekvés. Ennek jelét láthatjuk egyrészt abban, hogy a filozófiát «rendszerbe foglalva», vizsgálódási körét pontosabban elhatárolni igyekeztek. Xenokrates óta tudvalevőleg általánossá vált a három részre: fizikára (azaz ontológiára és kozmológiára), logikára és etikára való felosztása, s ha szám-misztika alkalmazásával a lét elvi magyarázatában találkozunk ezután is, maguk a matematikai tárgyak e felosztás értelmében kiváltak a filozófia öleléséből. Másrészt azonban határozottan megnyilvánul az a meggyőződés is, hogy nem annyira a matematika az előcsarnoka a filozófiának, mint inkább a filozófia szolgáltatja a matematika tárgyi tanulmányozásának módszeres feltételét: az Oposi Philipposnak tulajdonított pszeudoplatonikus *Epinomis* jellemzően tanúskodik róla, hogy mennyire módosult már Platon közvetlen tanítványai körében a dialektikáról való felfogás, s hogy a fogalmi világot hovatovább már úgy tekintették, mint utat és eszközt a tárgyi világ megismerésére.¹ Az alexandriai tudósok körében már többször találkozunk a τὰ ἐγκώλια kifejezéssel ebben az értelemben: szaktudományok. Nyilván tehát ez a változott felfogás érvényesült e matematikai tudományok iskolaszerű művelésében is, amikor ezek elvesztvén a filozófiára előkészítő jellegüket, mint tárgyi ismereteket nyújtó diszciplínák külön csoportosultak az inkább készségeket fejlesztő nyelvi, irodalmi és filozófiai tanulmányok után.

De ezt a folyamatot segítette elő magának a filozófiának a sorsa is, ahogy Aristoteles óta a hellenisztikus kor filozófiai iskoláiban alakult. Az, amit Platon dialektikának nevezett, Aristoteles fogalmazásában tudvalevőleg *πρώτη φιλοσοφία*, azaz metafizika lett. Platonnál éppen ennek az általa dialektikának nevezett vizsgálódásnak előtanulmánya a matematika; Aristoteles ellenben a metafizika előtanulmányaként az analitikát jelöli meg, vagyis azt, amit később formális logikának neveztek. Ez az analitika pedig szerinte τέχνη:

¹ *Epinomis* 990a—991e. V. ö. Schulte: i. m. 88. l. — A kutatásnak ezt az irányát egyébként már magának Platonnak kései fejlődése előkészítette. Ld.: J. Stenzel: *Studien zur Entwicklung d. platon. Dialektik* 55. sk. ll.

a megismerésnek technikája, amely megtanít pontos fogalom-meghatározásra és bizonyításra. Ezek a műveletek pedig — ahogy már Sokrates példájából kivilágott — leginkább a személyes vitatkozásban sajátíthatók el és élesednek a tudományos vizsgálódásnak alkalmas fegyverévé. Ezért az analitika (vagyis logika), nemcsak a fogalmi tisztázásnak és bizonyításnak művészete, hanem egyszersmind azé a képesség is, amely ezzel a fogalmi felszereléssel kellően bánni tud, tehát a vitatkozásnak a művészete, azaz dialektika. A sztoikusok már éppenséggel így fogják fel a dialektikát. Ebből érthető, hogy ez a formális logikára szűkített filozófiai tanulmány, amelynek pusztán az a feladata volt, hogy a vitatkozás helyes módjára tanítson,¹ szoros kapcsolatba került náluk a retorikával és a grammatikával. Ezek a diszciplínák szerintük egyformán jelekkel és jelzettekkel foglalkoznak, ez fűzi őket össze s biztosítja egyúttal formális képző értéküket is. Kétségtelen, hogy ez a felfogás visszatérést jelentett a szofisztika művelődési eszményéhez, amelyet Platonnak azzal sikerült felülmúlnia, hogy a formális képzést is tárgyi ismeretekhez kötötte. De csak részben volt visszatérés. Mert amikor a sztoikusok a filozófiát is belevonták a formális képzés tárgyai közé, ezzel függetlenítették ugyan a matematikától, de a filozófiai kategóriákat a grammatikára és retorikára alkalmazva, alapját vetették egyszersmind e diszciplínák módszeres-tudományos tárgyalásának. Az első szellemi tudományok a sztoikus filozófia ösztönzésére keletkeztek, úgyszólván ellenpárjaként a platonai gondolkodás irányában megszülető matematikai tudományoknak. S így alakulhatott ki az enciklopédikus tanulmányoknak kettős csoportja is, híven visszatükrözve e kor tudományos törekvéseit, amelyek a spekulatív szellem elapadása idején inkább a részletekre irányultak; összefüggésüket pedig lazították. Az első e két csoport közül, a formálisan képző tárgyaké, mindenesetre jobban megőrizte a rokonságot a hagyományos paideia

¹ Így határozza meg Chrysippos a dialektikát: ἐπιστήμη τοῦ ὀρθῶς διαλέγεσθαι περὶ τῶν ἐρωτήσεων καὶ ἀποκρίσεων λόγων. Arnim, *Stoic. vet. fragm.* Lpz. 1903. Vol. II. fragm. 48.

irányával, mint a matematikai tárgyaké, bár az esztétikai szempont benne is háttérbe szorult most az intellektuálissal szemben.

Mivel a platonai művelődési tervnek szerves egysége ily módon megszűnt, érthető, hogy már a Kr. e. III. század közepétől kezdve az *ἐγκύκλιος παιδεία* állandó vita ütközőpontja volt. Ez a vita főleg három kérdés körül mozgott. Először: szorosabb vonatkozások nélkül egymás mellett felsorakozó disziplinákból áll-e az enciklopédikus tanulmányoknak ez a rendje, vagy pedig közös szálak fűzik őket egybe? Továbbá: kapcsolatban van-e ez a rend a filozófiával, vagy pedig elkülönül tőle? S végül: ha összefügg vele, akkor előtanulmánynak tekintendő-e, azaz *προπαιδεύματα*-e, vagy pedig azonos magával a filozófiával, úgyszólván a foglalata ennek és ebben az esetben inkább *πολυμαθία*? Különösen a hellenisztikus kor filozófiai és retorikai iskolái feszegették újra meg újra ezeket a kérdéseket, aminek bizonyára nemcsak elvi okai voltak, hanem a hatáskifejtésben való vetélkedés is érvényesülhetett benne.¹

S itt vette fel a fonalat Cicero. Talán semmi sem tanúsítja jobban, hogy a művelődés tartalmának megállapításában mennyire Platon eredeti szándékaihoz tért vissza, mint az a tény, hogy az enciklopédikus tanulmányok folytatását ő sem fogja fel öncélúnak, hanem pusztán a műveltség megalapozása végett sürgeti. Mintha valóban a platonai filozófiának mint *paideiának* eszméje éledne fel abban a kijelentésében, hogy *artes repertae sunt, ut puerorum mentes ad humanitatem fingerentur atque virtutem*: a tudományokat azért találták fel, hogy az ifjúság szellemét emberséggé és derekassá alakítsák velük.² Ámde Cicero nem másolja Platont, hanem csak követi, ezért valamelyes fogalmi eltolódással mindezek ellenére is számolnunk kell nála: a Platon óta eltelt három évszázad sem tűnhetett el hatástalanul felette. Ez a felfogásbeli módosulás kiváltképpen a cicerói tanulmányi tervnek

¹ Az adatszerű összeállítást l. H. v. Arnim: *Dio v. Prusa*. Berlin, 1898. 80. sk. ll., és kiegészítésül: H. K. Schulte: i. m. 83. sk. ll.

² *De or.* III. 58.

személyesebb jellegéből következett; abból, hogy nála a platoni filozófia mint a művelődésnek végcélja helyett az *oratornak*, az általánosan kiművelt embernek eszménye áll. Ebből a metatheziszből érthető, hogy szerinte a filozófia nem valamilyen külön, befejező tanulmány az enciklopédikus tanulmányok vagy akár a retorika után, hanem magukban azokban a tudományokban érvényesül, amelyek az *oratorrá* való képzést megalapozzák. A személyes műveltségben tűnik ki igazán a tudományok egysége és összefüggése. Ezért mondja Cicero, hogy az összes tudományos tanokat természetes kötelékek fűzik egybe, mint ahogy maguk a dolgok is égen és földön egyaránt *una vi atque consensione naturae* összefüggenek egymással. Ezek a szálak pedig éppen filozófiaiak, mert az ész erejével, *vi rationis*, ismerjük fel őket. Vagyis az enciklopédikus műveltség Cicero szemében filozófiai műveltség s ez biztosítja egységességét. Maga az a gondolat egyébként, hogy a tudományokat rokoni kötelékek fűzik össze, amint erre maga Cicero hivatkozik is, szintén platoni eredetű.¹

Hogy melyek ezek az enciklopédikus tanulmányok, arra nézve Cicero pontosan nem nyilatkozik, több megjegyzéséből kitűnik azonban, hogy a nyelvi-irodalmi ágakat éppúgy beléjük foglalja, mint a matematikaiakat.² Csupán a szabad-elvűség szempontját hangoztatja minduntalan és a legkülönbözőbb nyelvi fordulatban: *eruditio libero digna, artium liberalissima studia, quod est homine ingenuo liberaliterque educato dignum, liberales doctrinae atque ingenuae*.³ A kifejezéssel itt is Platonnál találkozunk először: *παιδεία ὡς τὸν ἰδιώτην καὶ τὸν ἐλεύθερον πρέπει*, az a nevelés, amely

¹ *De or.* III. 21.: est etiam illa Platonis vera vox, omnem doctrinam harum ingenuarum et humanarum artium uno quodam societatis vinculo contineri. Ubi enim perspecta vis est rationis eius, qua causae rerum atque exitus cognoscuntur, mirus quidam omnium quasi consensus doctrinarum concentusque reperitur. — Alkalmassint a *Politeia* VII. 530d helyére utal itt Cicero: αὐτὰ ἀλλήλων ἀδελφαὶ τινες αἱ ἐπιστῆμαι εἶναι, ὡς οἱ τε Πυθαγόρειοί φασι. V. ö. még 531d.

² *De or.* I. 61., 118., 212. II. 108. III. 127. V. ö. ezzel az *Orat.* 11—17; 116—120. §§.

³ *De or.* I. 17; I. 11; I. 137; III. 127.

a szabad polgárhoz illik, mondja a *Protagorasban*.¹ Ez a platoni visszhang itt annál feltűnőbb, mert Cicero azon kortársainál, akiket szintén foglalkoztatott az enciklopédikus tanulmányok rendje, a liberális szóval nem találkozunk: Varro csak *disciplinae*-t használ, Vitruvius pedig felemás módon *encyclios disciplinae*-t mond.

Mi készthette Cicerót e szó alkalmazására, s mi volt egyáltalán a liberális szónak e korbeli értelme?

Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy miként Cicerónak ezt a művét egészében a művelődés szempontja hatja át, úgy a liberális szónak jelentését is csak művelődési vonatkozásban foghatjuk fel helyesen, nem pedig szociális vagy politikai irányban: hiszen a szabad rómaiak között sem volt mindenkinek liberális műveltsége, viszont a «*graeculusok*» legtöbbször rendelkeztek vele. A szociális és a politikai mozzanat ezért csak másodlagos lehetett s legfeljebb utóbb, a liberális műveltség hatásában jelentkezett. Maga Cicero világosan kifejezi ezt, amikor beszél *de artibus, in quibus non utilitas quaeritur necessaria, sed animi libera quaedam oblectatio*.² Ez a *libera oblectatio animi*, a léleknek ez a szabad kipihenése, felüdülése, újjászületése (szó szerint *re-creatioja*) adja meg a liberális tanulmányoknak igazi értelmét; felszabadulás ez a tárgyak és körülmények, viszonyok és események s nem utolsó sorban éppen a politikai-társadalmi helyzet megkötöttsége alól. Valóban az egész platoni és aristotelesi filozófiának diagógikus szelleme feltárul ebben az egy szóban: az érdek nélküli lelki tevékenység, az önzetlen szemlélődés, vizsgálódás öröme, amikor a lélek merész ívekben kering a tárgyi világ körül a nélkül, hogy prédájává tenné, s ha hozzásimul is ehhez a tárgyi világhoz, ha odaadja is magát neki, mégis meg tudja őrizni tőle való függetlenségét. A liberális tanulmányoknak is az igazi indítéka ez a diagógé, vagy ahogy maga Cicero mindjárt a *De oratore* legelején

¹ *Protog.* 312b. — V. ö. ezzel: *Nomoi* 817e. ἔτι δὴ τοῖσιν τοῖς ἐλευθέροις ἔστι τρία μαθήματα κτλ., továbbá a VII. platoni levelet: 334b ἐλευθέρας παιδείας κοινωνία, amiben a saját filozófiai iskolájának szándékát fejezi ki.

² *De or.* I. 118.

kifejezi : az *otium cum dignitate*, szembehelyezve ezt mindenfajta *negotiummal*. Csak az ilyen értelemben felülemelkedett ember lehet igazán művelt ember. Új oldalról világosodik meg ezzel előttünk, hogy miért hangsúlyozza Cicero folyton a filozófiai műveltséget : csak ez lehet igazán liberális műveltség. S ne feledjük, hogy amikor Platon és Aristoteles a filozófiai magatartásnak ezt az eszméjét felállította, a demokrácia már hanyatlóban volt, a tirannis és a demagógia terpeszkedett el a görög közéleten ; s ugyancsak amikor Cicero újra életre keltette ezt az eszményt, ez a köztársaság haláltusájának ideje volt és a láthatáron szüntelen a diktatúra árnyéka fenyegetett : érthető ily körülmények között, s éppen ebben rejlik e férfiak nagysága itt is, amott is, hogy a tiszta szellemiség terére, a tanulmányokba mentették át azt a szabadságot, amely a politikai élet talaján már nem élhetett meg többé. Talán semmiből sem tűnik ki jobban, hogy mennyire a görög kultúra letéteményese volt a latin, mint épp ebből a tényből : más politikai helyzetben, más társadalmi fejlődés közepett is, mihelyt a műveltségről, ennek tartalmáról és formájáról volt szó, a görög polis sajátos politikai-társadalmi feltételeihez szabott felfogást veszi át.

Ennek a liberális tanulmányi tervnek mindamellert van egy szembeszökő hiánya a görög filozófia szelleméből fogant paideiával szemben : az esztétikai mozzanat ugyanis háttérbe szorul benne, vagy helyesebben : ez is intellektuális köntösbe öltözik. Cicero is már csak a nyelvi- és irodalmi tanulmányokban ismeri az esztétikumot ; a gimnasztikát nem is említi, a zenét pedig, amelynek gyakorlatát még Platon is annyira szívén viseli, már csak elméleti formájában veszi fel a tervébe. E tekintetben már egészen hozzáigazodik az enciklopédikus tanulmányoknak a hellenisztikus korban dívó intellektualisztikus felfogásához. De épp ez intellektualizmus miatt állandóan ott kísértgetett e liberális tanulmányok rendjében majd a polimathianak, majd a formalizmusnak veszedelme. Teljességgel Cicero sem tudta kiküszöbölni őket : csíráikban ott lappangtak megállapításai háttérben és főleg később, amikor terve iskolai valósággá vált, minden következményükkel megmutatkoztak.

A polimathia főleg abban fenyegetett, hogy Cicero a szakszerűség szempontját teljességgel kirekesztette. A liberális fogalmának ismertetőjegye épp ez is: nem szakszerű. Azok a tanulmányok liberálisak, amelyekben nem a hasznuk dönti el szükségességüket, *in quibus non utilitas quaeritur necessaria*, hanem amelyek módot adnak a lélek fellendülésére.¹ A görögség klasszikus korában a diagógikus és a banauzikus tevékenységnek ez az éles szembehelyezése egymással általában megfelelt a görög lélek és kultúra viszonyának. A hellenisztikus korban ellenben, mint fentebb volt róla szó, a szaktudomány már figyelemreméltó lépéseket tett előre, s ez egyáltalán nem volt banauzikus jellegű, mert hiszen szintén a diagógé szándékából született. A római szellem gyakorlati-politikai iránya viszont kevésbé kedvezett a diagógikus életformának. Ebből érthető Cicero gondolkodásának sajátos fordulata, amikor a liberális tudományoknak élethivatásból, tehát szakszerűleg űzött tanulmányát szembeállítja gyakorlati alkalmazásukkal, s éppen ez utóbbit teszi lehetővé szerinte, ha liberálisan foglalkozunk velük.² A liberális, azaz nem-szakszerű műveltség ebben az esetben azt jelenti, hogy csak kész eredményeket veszünk tudomásul, a problémákat ellenben nem bolygatjuk: ezért is véli Cicero oly könnyűeknek ezeket a szétágazó tanulmányokat.³ Vajjon Platon szellemének felel-e ez meg? Aligha. De a későbbi fejlődés Cicerónak ebbe a gondolatába kapcsolódott, az *artes liberales* ismeretanyagát valósággal kanonizálta, úgy hogy az századokon át szinte változatlanul származott át nemzedékről-nemzedékre, s a gondolat máig hat abban a felfogásunkban, hogy általános képzést nyújtó iskolában csak kész eredmények közölhetők, nem pedig problémák. Maga

¹ *De or.* I. 118.

² *De or.* III. 86. Omnes enim artes aliter ab iis tractantur qui eas ad usum transferunt, aliter ab iis qui ipsarum artium tractatu delectati nihil in vita sunt aliud acturi.

³ *De or.* III. 88. Sed si tota vita nihil velis aliud agere, ipsa tractatio et quaestio cotidie ex se gignit aliquid, quod cum desidiosa delectatione vestiges. Ita fit ut agitatio rerum sit infinita, cognitio facilis, si usus doctrinam confirmet, mediocris opera tribuatur, memoria studiumque permaneat.

Cicero is meg volt győződve róla, hogy aki így minden tudománynak felszedegeti a mézét, az általánosan kiművelt ember: *homo perpolitus*. Kétségtelen, hogy ugyanezzel a jelzővel illeti már Platon is azt az embert, aki filozófiailag foglalkozik a dolgokkal: *παιδευμένος άνθρωπος*.¹ Platon és Cicero közt azonban a filozófia éppen művelődési hatáskörében némileg már polimathikus irányt vett.

Az a körülmény, hogy a liberális tanulmányokból általános tájékozottság, széles látkör származik, nem enyhíti ezt a polimathikus célzatot, sőt inkább ebben az irányban éppen az ellenkező véglet, a formalizmus veszedelme tűnik fel a szemhatáron. Aki megszerezte ezt az általános tájékozottságot, az az elvekkel tisztában van, ezért mindenhez hozzá tud szólni s kritikailag állást tud foglalni. De emiatt szükségtelen részletesen foglalkoznia a dolgokkal. Sőt az elvi alapok birtokában határozottan előnyben van a szakemberrel szemben, mivel bármiről jobban és találóbban fog nyilatkozni nála.² A liberális műveltség ebben az értelemben tehát inkább formális készséget, az elsajátított ismeretek alkalmazásában való jártasságot fejez ki. A *homo perpolitus* nemcsak széleskörű tudással rendelkezik, hanem azonnal fel is tudja találni magát mindenütt. Ez a felfogás azonban nyilvánvalóan visszaesést jelentett a szofisztika álláspontjához, amelyet Platon a *Gorgias*ban pellengérezett ki. Ám ha Cicero szelídített formában, talán inkább csak a retorika kedvéért vallja is ezt a szofista tételt, s biztos tárgyi tudással akarja ellensúlyozni: ez később mégis kikelt csírájából. A humanista századok pusztá retorikai kultúrája bizonyonnyal a liberális tanulmányoknak ebben a formalisztikus megfogalmazásában gyökerezik.

Nem tekintve azonban ezeket az eltérő színeket, amelyek a későbbi fejlődésből kerültek bele a cicerói műveltség tartalmi szövedékébe, az alap és a minta egészen Platonra megy vissza. Széleskörű, általános tájékozottság, amely

¹ *Prot.* 343a.

² *De or.* I. 51. *Quiequid erit igitur quaecumque ex arte, quocumque de genere, id orator, si tamquam clientis causam didicerit, dicet melius et ornatus quam ipse ille eius rei inventor atque artifex.*

mégsem vész el valamilyen egyoldalú és elszigetelt specializmusban, hanem inkább csak a dolgok és viszonyok összefüggéseinek felismerésére képésít; s az ismeretek talpraesett alkalmazásának készsége, amely láthatóvá, érezhetővé teszi ezt a tájékozottságot, a nélkül, hogy felületes dilettantizmussá fajulna, mert ettől megóvjá épp az, hogy kész, rendszerbe foglalt ismeretekre támaszkodik: ez a liberális nevelésnek cicerói fogalma. Nem szükséges itt ismét rámutatni arra, hogy mily nagyjelentőségűvé lett ez a fogalom egész későbbi nyugati művelődésünkben. Amit máig az iskolai életben általános műveltségnek nevezünk, annak Cicero az atyja. S a középfokú iskola — a kolostori iskola, majd a latin iskola s később a gimnázium — évszázadokon át azt az anyagot tanította és abban a szellemben tanította, ahogyan Cicero a liberális nevelésre nézve megállapította.¹ De ha ennek a liberális nevelésnek fogalmát szerkezetében magunk elé idézzük, lehetetlen fel nem ismerni benne azt a platonit elvet, hogy az ember formálásáról csak akkor beszélhetünk, ha ez a kozmosz rendjéhez igazodik. A kozmosz rendje: tudjuk, hogy ez Platon szerint oly ideális rend, amelyben benne foglaltatik minden létezőnek a jóság, a tökéletesség fokán szemlélt «igaz» valósága. Ezért alakítás minden nevelés a szó szoros értelmében: alakítás ezzel az ideális kozmosszal való összefüggésünknek tudatában. Ebben az értelemben beszél Platon 7. levele a szabadelvű nevelés közösségéről: *ἐλευθέρας παιδείας κοινωνία*. És Cicero ebben is Platon nyomába törekszik. Mert a liberális műveltségnek szerinte is az egész kozmoszt, élő és élettelen világával egyetemesen át kell fognia: ekkor válik valóban egyszersmind humánussá is. A humanitásnak fogalmában Cicero visszahódít valamit abból a plasztikus erőből, amely a platonit paideiát annyira jellemzi, s amelyet a művelődési tartalomnak egy kissé intellektuális értelmezése közben elvesztett.

PROHÁSZKA LAJOS.

¹ Erre nálunk Fináczy Ernő meggyőzően rámutatott: *Az ókori nevelés története* Bp. 1922.² 269. 1.

KORESZMÉK A FÖLDTANI SZEMLÉLETBEN.

Az étellel teljes földfejlődés mostani legfelsőbb foka a gondolkodó ember. A gondolkodás évmilliók során kialakult lassú fejlődés eredménye, természeti adottság, az emberré levés megkülönböztető bélyege. Természettől fogva minden ember gondolkodó lény, tekintet nélkül gondolatainak mértékére, értékére vagy azok foglalatára. Évezredekken át az ember természeti lény volt s gondolatainak tartalma csak a természetben tett közvetlen tapasztalatokból adódott. Az emberi értelem és befogadóképesség véges voltából már a fejlődés korai szakán természetszerűleg adódott az ember érdeklődési körének megoszlása, mintegy a későbbi szétkülönült tudományok halvány csírája. Az ősi kezdeti természeti benyomások az emberben, állandó megismétlődéssel, folytonos gyakorlással tudattá rögzítődtek, nemzedék-változások során, az ivadékokban ismeretté váltak. A kialakult tudás az emberi művelődés változó szakán tudománnyá bővült, majd tudományágakra különült, melyek tárgykörük szerint más-más eszközökkel és különböző gondolati tartalommal, sajátos gondolkodási formáikban nyilvánulnak. Ez a gondolkodási forma az egyes tudományok tárgyköréből adódik, annak tartalmi lényege, aminek megállapítása és megértése csakis a megfelelő tudomány anyagának ismeretével történhetik. A földtani ismeretelmélet kialakítása szakgeológusok földadata.

A földtan tudományos művelése három fokozatban halad. Alapja a megfigyelő adatgyűjtés, folytatása a szét-elemző megállapítás, betetőzője a gondolati összesítés. A tudományművelés egykor csak arra hivatott keveseknek nehezen elérhető hivatása volt. Ma már a hivatásból foglalkozássá lett, mely többé-kevésbé gépies eszközökkel, megszabott

keretekkel és kialakított módszerekkel szinte iparszerűen végezhető. Ezért fokozott mértékben szükséges a tudomány lényegét tevő gondolati elemek ismerete, mint a tudományművelés nélkülözhetetlen tárgyi készsége. A földtani gondolat teszi a megfigyelési adatok bármilyen rendszeres foglalatát holt anyagból eleven valósággá, térbeli mozdulatlanságból, időbeli folyamatos történéssé. Bármennyire fontos is tehát a megfigyelési adat és tény, a tudományművelés végcélja a földtanban is a gondolati összesítés marad. Jó geológus tehát csak a helyesen gondolkodó geológus lehet.

Emberi létünk tartozéka, a gondolat, még a legelvontabb tudomány területén sem teljesen mentes a korok uralkodó eszméinek behatásától. Visszatükröződnek ezek bizonyos mértékben még a földtani gondolatokban is, az összesítések fokozatában. Az adatgyűjtés és szételemező megállapítás időtálló földtani szemléletből folyik, értéke tehát független a koreszméktől. De még az adatgyűjtésből is ki kell tűnni az irányadó földtani gondolatnak, hogy kritikai alapot adjunk a későbbi kiértékelésre. A koreszméktől befolyásolt földtani gondolat hibaforrása így a megfigyelésekre is kiterjedhet. Hozzájárul ehhez a földtani munka újabb hibaforrásaként az egyéni meglátás mértéke. Szemléletünk és meglátásaink nemcsak a koreszméktől függenek, hanem egyéni tapasztalataink mennyiségétől, gyakorlatunk tartamától is, tehát egyéni életünk során is változhatnak. Itt érvényesülnek aztán az egyéni reátermettség, képesség, adottság és tehetség is. Az összesítő földtani gondolatok alaphibái az egységes, egyveretű, azonos értékű meglátások hiányában gyökereznek. Mindezek tudatában a földtani munkában önmagunkkal szemben is kellő kritikát kell gyakorolnunk s hasonlóan bírálóan követhetjük a földtani gondolat megszabott útját is.

Cotta szerint a tudományban is változik a divat és minden gondolat, föltevés és elmélet is megfelelő kor szülötte. Azóta ezzel a megállapítással különböző fogalmazásban és meghatározott vonatkoztatásokban, ismételten találkozunk az irodalomban. Spengler a Kant-Laplace, Cuvier, Lyell, Lamarck és Darwin-féle elméletekben egyenesen politikai-gazdasági színezetet keres és ezeknek az elméleteknek az

iskolázatlan tömegekre gyakorolt nagy hatását is ebben látja. Földtani vonatkozásban újabban Beurlen hangsúlyozta különösen Darwin «liberális-individualista» szemléletét. Beeringer megismétli Cotta megállapítását, majd az aktualizmust és a származástant a megfelelő korok demokráciájának és liberalizmusának szellemi termékeül tekinti, a katasztrófaelméletben pedig a forradalmi idők szülöttét látja. Ezek a többé-kevésbé helytálló megállapítások önként következőnek emberi voltunk említett befolyásoltságából. Cuvier, Lyell, Darwin elméleti megállapításainak korszellemtől befolyásolt volta azonban nem tudatos beállítottság, hanem önként adódó, tudattalan, abban az értelemben és mértékben, amennyire mindannyian egyénileg is a környezetünk behatása alatt állunk, «korunknak gyermekei» vagyunk. Az említett elméleteknek tartós és átalakító hatását megfelelő, kellően megalapozott előtanulmányok tették lehetővé. Ezzel szemben a hirtelen, ötletszerűen, forradalmilag létesült elméletek, lehetnek bár szellemesek s a tudományos kutatásra termékenyítőleg hatók, mégis rövid életűek és sohasem átalakítók.

Újabban Haarmann mutatott reá a földtani szemlélet alanyi voltára és a személyes vagy egyéni szempontok kikerülhetetlenségére. Újból megállapította a földtani szemléletnek környezettől és korszellemtől függő voltát is. Ismeretelméleti kritikai megvilágításában eddigi földtani megismeréseink nagy része megrendül, új formulázást igényel és a földtan eddigi eredményei csökkent értékű tudománnyá kisebbednek. Bármennyire jogos és szükséges a tudományos önbeismerés, önbírálat és átértékelés a földtanban is, mégis e kritikáknak nagy részében is a korszellemnek megnyilvánulását kell látnunk. Nem véletlen, hogy a földtani szemlélet «átalakulási időszakát» éli és a meglévő elméletek ingadoznak. A háborús zavarokkal lehetetlenné vált közvetlen földtani munkaterületek nélkül a szakemberek régebbi megállapítások újraértékelésére kényszerültek és lelki magukra utaltságukból folyó önbeismeréssel keresik régi földtani észlelések maradós igazságtartalmát. Országok, népek, társadalmak meggingott léte mellett, kétségek között hanyódik a

tudományos mérlegelő összesítés is, megdőlnék eddig szilárdnak hitt nézetek az új csoportosításban folsorakoztatott megállapítások sokasága alatt. Elkövetkező békés időszakok gyűjtő-megfigyelő tapasztalati megállapításai lesznek hivatva ezeknek a természetbölcselettel átítatott, új szemléleteknek igazolására. Ezzel egyszersmind az emberi szellem foglalkoztatottságának körforgása földtani téren is újraindul.

A földtan nagy részére kiterjedő működésünk közel négy évtizede ennek a tudománynak meggyorsult fejlődési időszakára és hatalmas ismeretgyarapodására esik. Ezalatt másodízben éljük a tudományművelés céljának «világkép» és «világszemlélet» kialakításában való megjelölését. A világszemlélet hangoztatása történetesen most is forrongó politikai és társadalmi viszonyokkal esik egybe. A földtani «világkép» kialakításának egyetlen útja és lehetősége azonban csak az előítéllettől mentes megfigyelés, a tények gyűjtése, amelyeknek helyes értékeléséből önként adódik a tudományos kutatás kívánatos végcélja, a földtani összkép. Az ilyen «világkép» mindenképen időtállóbb, mert tényekből kristályosodik ki, a természetben észleletekből tömörül össze. Ez volt példaadó útja kutató elődeinknek, akik valóban telítve voltak földtani világszemlélettel, legcsekélyebb tudományos megnyilvánulásaikban is, anélkül, hogy ezt úton-útfélen hangoztatták volna. Alkotásaik ezért bármilyen átértékelésre mindig alkalmasak lesznek. Mestereink bennünket nem «világképre», hanem egyszerűen helyes földtani szemléletre szoktattak, tudván, hogy megfelelő tapasztalat és vizsgálatok után kialakíthatjuk összesítő földtani szemléletünket is.

A megfigyelésekből és tapasztalati megismerésekből nyert földtani gondolatok összehasonlításából és valószínű csoportosításából adódnak a föltevések, melyek a kutatások további során igazolást nyerhetnek. A beigazolt föltevések tényekké vált sorozatán épül föl az elmélet, az összehasonlító szemlélet legfejlettebb alakja. A kettő között állnak a tudományos kutatásra nélkülözhetetlen elképzelések (fikciók), melyek a gondolatok összesítésében sok ellenmondásba ütközhetnek, de kutatásra serkentő voltak miatt sok új megállapításra vezethetnek. Természetes, hogy ezek az elhatárolások

egymásbafolyók ; a kezdeti elképzelés jogos föltevessé lesz vagy megalapozott elméletté fejlődhetnek. Fordítva is történhetnek : kialakult elméletek meginognak és a szükségessé váló újraértékelés során tárgyilagos természetszemlélettel kell kikeresnünk azoknak valódi értékekül megmaradó elemeit.

A földtan ismeretanyagán végigtekintve, sűrűn találkozzunk ezekkel az ismeretelméleti elemekkel, amelyek végeredményben a megismerési adathalmazt egységes egészbe fűzik össze. A földtani megismerés fejlődésének útját is nagyon sok idejétmult elmélet jelzi, melyek rövidebb-hosszabb virágzás után eltűntek vagy megváltozott alakban tovább jutottak. Megismerésük a szakember számára tanulságos, mert reávilágít a földtani gondolkodás divatjára és fejlődésmenetére. A földtani megismerés és szemlélet fejlődésének kötetekre rugó részleteiben sűrűn jelentkeznek tévedések is. Ez azonban nemcsak a földtan sajátja, megvan minden más tudományban is. Nem jelenthetik tehát a földtan csökkentértékűségét s nem lehet miattuk a földtan egész épületének lebontását kívánni.

Jól körvonalazott mai tárgykörével, a földtan maga szabja meg a tudományos vizsgálat irányelveit és érvényesíthető ismeretelméleti elemeit is. A földtan a Föld keletkezésével, a szilárd földkéreg kialakulásával, anyagában és alakjában végbement változásokkal s az Élet fejlődésével foglalkozik. Földünk eredete elképzelhetetlen évmilliók messziségébe vész. Kialakulásától kezdve sokféle erő különböző változásokat létesítettek rajta, melyeknek módja, minősége, mennyisége és tartama szolgáltatja a földtani vizsgálat tárgyát. A földkéreg anyagában, a sokféle kőzetben, a földfelszín változatos formáiban, hegységekben, síkságokon, tengermedencékben és jegesekben látjuk a működő földtani erőknek eredményeit. A földtan tárgykörének ilyen fogalmazása magában foglalja már a teremtéselmélettől megszabadult földtani szemléletet, mely szerint a Föld nem a Teremtés által egyszer és mindenkorra rögzített alakjában áll előttünk, hanem hosszú, változatos fejlődéssel alakult és formálódik tovább, változásainak megszabott útján. Az ősködből fokozatos lehüléssel létesült szilárd földkéregnek kezdetben

kevésbé változatos anyagúnak kellett lennie és a légkör, folyóvíz, tenger hatásai nélkül egyszerűbb formákban jelentkezhetett. Ettől az állapottól kezdve a vulkáni eredésű kőzetanyagok háttérbe szorulásával és az üledékes kőzetek változatos sorának egyidejű túlsúlyrajutásával mindinkább bonyolultabb hegyláncolatok és térszíni formák is létesültek. A Föld sokoldalúbbá, szerves élettel teljesebbé, tökéletesebbé vált, valóban fejlődött tehát.

Földünk változásokból álló fejlődésének előidézői, tényezői : a különböző földtani erők, a vulkánok, szél, folyóvíz, tenger, jég, a szerves élet és most már érzékelhető alakban az ember is. Ezek a változásokat okozó erők földtani és nem fizikai értelemben tekintendők, hatásaik tehát fizikai alapon nem mérhetők, csupán földtanilag elemezhetők. Földtani vizsgálatainkban ezeknek a folytonosan működő földtani tényezőknek hatása, működésüknek eredménye különböző új anyagokban, meglevő anyagok összetételében és alakjában végbement változásokban, különböző térszíni formák létrejöttében és a megváltozott szerves életben áll előttünk. Mindezek azonban folyamatos működés megmerevedett végső termékei, melyeknek gondos elemző vizsgálatából a működés folyamatát kell megelevenítenünk, a működés tartamával együtt. A földtani tényezők működésének folyamatosságával és tartamával történéseket rögzíthetünk, amelyek a földtani oknyomozást földtörténetté teszik. A földtani oknyomozás tehát a földi fejlődéstörténet bonyolult és változatos filmjének visszafelé pergetéséből áll. Nagyon fogyatékosak azonban még azok az eszközeink, melyekkel Földünk «kővémeredt» jeleneteit újra mozgásba eleveníteni tudnánk. Azért filmünk csak afféle «rajzos film» lehet, melynek jelenetei, természetű adatok között, sok elrajzolt, elnagyolt képet mutatnak. A hiányos megfigyelésből üresen maradó filmkockák kiegészítési módja nem nélkülözheti a képzeletet, amely nélkül minden földtörténeti szemléltetés akadozó, kihagyó marad. Itt kerül előtérbe az egyéni képesség és össze-sítő készség, amelynek azonban mindenkor föl kell tüntetnie a megfigyelt tényeken és föltevéseken alapuló való-színűség pontos határait.

A földtani jelenségek által létrehozott változások helyzetének térbeli rögzítése mellett egyidejűleg a folyamatok és történések tartama, időbelisége is megállapításra kerül. A tér- és időbeliség kettőssége adja a földtani vizsgálatoknak minden más természettudománytól eltérő sajátos jellegét és megnehezített helyzetét. Miként a földtani tényezők fizikailag nem mérhető erők, úgy a földtani jelenségek időmértéke sem azonos a fizikai idővel, hanem csak jelenségek egymásrakövetkezésével rögzített viszonylagos idő. A jelenségek oksági kapcsolata adja meg azok egymásrakövetkezésének törvényszerűségét, fölismerhetővé teszi a történések folyamatát, de nem állapítja meg azok tartamát, aminek ezidőszert semmiféle általánosan elfogadható mértékegysége sincs. A szerves élet megjelenése óta a földtörténet eseményeinek kormegállapítása a szerves élet változása alapján történik. A szerves élet változásának és egymásrakövetkezésének sorrendje tapasztalati megismerések alapján állapítható meg. Ugyancsak tapasztalati megállapítás az is, hogy a szerves élet megváltozása egyes fajták kihalása, új típusok megjelenése nagy földtörténeti eseményekkel, földkéregváltozásokkal esik egybe. Közelfekvő tehát az a gondolat, hogy e változások szükségszerű következménye a szerves élet megváltozása is. Különleges, körbefutó földtani gondolkodásforma és gondolatkapcsolás ez tehát: a földkéreg egymásra következő rétegeinek keletkezését a bennük eltemetett szerves maradványokkal rögzítjük s ezekből a rétegekből fölépített földkéregváltozásokkal szakaszoljuk a földtörténetet és a szerves élet változásait.

A földkéregnek alakban is legszembeötlőbb változásai a hegyképződésben nyilvánulnak. Ebben összegeződnek az összes különlemű földtörténeti tényezők hatásai. Nem véletlen tehát, hogy a korszerű földtani vizsgálatok tengelyében a hegyképződés áll. Üledékgyűjtő medencékben gyűlnek össze megelőző idők pusztító tényezőinek hatásából származó különféle törmelékanyagok, egymásra rétegeződnek, vulkáni kőzetekkel átjárva, kiemelkednek, új felszíni formákat szolgáltatva, megújuló földtörténeti jelenségek hatása alá kerülnek. A hegyképződés tehát a sokféle földtani tényezők műkö-

désének összesítő eredője, legerőteljesebb megnyilvánulása s így a földtörténeti fejlődés szakaszainak állomásjelzője.

A Földünkön térben és időben végbement földtörténeti változások fölismerésével előtérbe került az azokat létesítő okok (erők) milyenségének és működési módjának kérdése. A hatalmas méretű jelenségekből a régebbi földtani szemlélet hatalmas, ma már nem észlelhető erők hirtelen, gyors lefolyású eseményeire következtetett, amelyek megismétlődő módon, végítélet alakjában nyilvánultak, az anyag és a szerves élet megsemmisülésével jártak. A következő időszakban új erők nyomán anyagában megújult a Föld s újjászületett az Élet. Ez a Cuvier-féle katasztrófa-elmélet, forradalmi idők terméke (1769—1832). A földtani jelenségek lefolyásának pontos megfigyelési adatai s főként az időnek a jelenségek tartamában való földtani fölismeréséből, lehiggadt idők nyugalmas társadalmi viszonyai között született a Lyell (1797—1875) által formulázott földfejlődési szemlélet. A földtani megismerésnek ez a lényegében még ma is irányadó alapelve mai erők tartós, állandó, folyamatos működését tekinti a földtörténeti mult ható tényezőjéül. Hosszú idők lassú változásaiból létesültek így azok a bármilyen nagyszabású változások, melyek a földtörténet oknyomozó vizsgálata során fölismerhetők. Különleges erők rendkívüli, hirtelen működésének föltételezésére nincs szükség. A földfejlődés lassú, egyenletes, folyamatos, nem pedig hirtelen kirobbanó földtörténeti szakaszokra tagolt.

A mai erők működésének azonosságán alapuló, aktualizmusnak nevezett oknyomozó földfejlődéstörténeti szemlélet a századfordulóig zavartalanul irányította a földtani vizsgálatokat. A legutolsó évtizedek vizsgálataiból kitűnt ugyan, hogy a földtani multban voltak egyes jelenségek, melyeknek mását ma nem találjuk és egyes földtani tényezőknek bizonyos időszakokban fokozottabb működési lehetőségét is igazoltnak kell vennünk, mégis ezek kivételes esetek s általánosságban az aktualizmus elve nélkülözhetetlen magyarázója a földtörténeti eseményeknek. A módosított aktualizmus szerint a földtörténeti multban mutatkoznak egyes, ma ismeretlen jelenségek. Ezek a «kihalt jelenségek» ma más

módon nyilvánulnak, hasonlóan a szerves élet sok kihalt alakjára, melyek nyomtalanul eltűntek vagy megváltozott leszármazottakban élnek.

Az aktualizmus elvén végzett vizsgálatok nemcsak a különböző földtani erők egységes elbírálását tették lehetővé, hanem az egymásra következő földtani tényezők működésében oksági kapcsolatok fölismerésére is vezettek. Megállapítható volt így a folyamatok egymásutánjának okozati összefüggése, a folyamatváltozások oka, a földtani tényezők működésének tér- és időbeli kötöttsége, azaz az egyirányban ható erők elhatárolt, korlátozott volta. Tapasztalati megismerésekből szűrődött le a földtani erők működésének meghatározott sorrendű ismétlődése, ciklikussága is, mely a korszerű földtani szemlélet alappilléreje.

A legkifejezettebben földtani jelenség az összes földtani tényezők folyamatos működésének termékéből létesülő hegyképződés. Míg a többi földtani tényező, víz, jég, tenger, szél, szerves élet működése és hatása többé-kevésbé szemünk előtt történik, folyamatában is megfigyelhető, addig a hegyképződés jelensége és folyamata közvetlenül nem észlelhető, csak végső eredményében áll előttünk. Érthető, hogy ezt a jelenséget kezdettől fogva egyszerre, gyorsan végbemenőnek tekintette valamennyi hegyképződési magyarázat. Még nyilvánvalóbbá tették ezt a szemléletet a hegyképződés újabb, minden szárazföldre kiterjedő, elemző-azonosító összesítések. Ezek ugyanis a hegyképződés tekintetében valóságos nyugalmi időszakokat különböztetnek meg a hegyképződés szünetelésével és a hegyláncok anyagát fölhalmozó, hosszú, lassú fejlődéssel (evolúció). Ezzel szemben a voltaképeni hegyképződés, a földkéreg megfelelő helyein gyors lefolyású, mindent fölforgató, valóságos forradalmi jelenség (revolúció). Ez a szembeállítás odáig haladt, hogy módszertani megkülönböztetést tesz a földkéreg nagy felületein végbemenő kéregmozgások lassú, folyamatos volta (szárazföld- és medenceformáló, epirogenetikus) és a szűkebbre korlátozott, gyors lefolyású hegyképződés (orogenezis) között. Földünk jelenkora ezen az alapon szünetelő hegyképződési időszak volna.

A hegyképződésnek ilyen fölfogása megbontja a föld-

tani szemlélet egységét. Valamennyi többi földtani jelenség állandó, folyamatosan működő s csak mértékben, megnyilvánulásának méreteiben vannak szakaszosan megkülönböztethető eltérések. A hegyképződés tényezői, előidéző okai hasonlóképen állandóan hatnak, hatásuk ugyancsak folyamatos. Lehetetlen tehát, hogy különböző hatásfokú megnyilvánulásuk (intenzitás), mely a folyamatos működésnek csak méretben jelentkező szakasza, módszertanilag elkülöníthető legyen. A hegyképződés «forradalma» a földkéreg megfelelő helyein hosszú idejű földtani fejlődéssel, üledékképződéssel és fölhalmozódással kellően előkészített, szükségszerű folyamat, melynek gyorsabb menetű lefolyása is csak viszonylagos. A földkéreg formáiban jelentkező nagyméretű változások térbelisége ugyanis hirtelen jelentkezik, időbeliségét azonban mértékben megállapítani nem tudjuk. A hegyképződésnek forradalmi jellegű éles elkülönítése az összefüggő megelőző folyamat többi részétől bizonyos mértékig a Cuvier-féle katasztrófa-elmélethez való korszerű visszatérés, mely a mai idők forradalmiságának szemléletéből fakad. A hegyképződés folyamatának folytonossága nem zárja ki a folyamat végeredményének a földkéreg alakjában és szerkezetében mutatkozó változások hirtelen, gyors «forradalmi» bekövetkezését, még kevésbé általában a forradalom lehetőségét és létjogosultságát. A folyamatosság hangsúlyozásával a hegyképződés forradalma szükségszerű fejlődési szakasz, mely a megelőző földtörténeti jelenségek elháríthatatlan következménye. Bármennyire különbözik tehát nyilvánulási módjában a többi földtani erők hatásától vagy eredményétől, mégis csak része, törvényszerű jelene, eseménye az összefüggő földtörténeti fejlődésnek. A földtani oknyomozó vizsgálatok szerint a földkéregben végbemenő szerkezeti változások, akár nagy területekre kiható, lassú, szárazulatképző, akár körülírtabb részekre szorító, gyorsabb, hegyképző menetűek legyenek, végső fokon ugyanarra az erőre, a Föld belső állapotára, vezethetők vissza. Ez a belső erő tartósan és folyamatosan működésben van, megnyilvánulása tehát, alaki különbözősége mellett is, mindenképen csak egységes elbírálás alá vonható.

Látjuk, hogy a hegyképződés gyors lefolyású jelenségül való elvi értelmezése végeredményben az időtartam megállapításától függ. De minden más földtani jelenség folyamatosságát is az idő szabja meg. A földkéreg összetételében résztvevő, térben jelentkező, sokféle anyag mindegyike megelőző sokféle folyamat végeredményé. A földtani szemlélet ezeknek oknyomozó kielemezéséből adódik, elengedhetetlen kiegészítője tehát az időszemlélet. Földtani időmérés csak a történések egymásutánjával végezhető. Tapasztalati megismerésekből tudjuk, hogy a jelenségek oksági kapcsolatában melyik jelenség az előzmény és melyik a következmény. Tudjuk azt is, hogy a keletkezett rétegek egymásrahalmazódásában, a könyv lapjaihoz hasonlóan, az alsóbbak régebbiek, a fölöttük levők mindinkább fiatalabbak. A könyv lapjait olvashatóvá tevő szöveg azonban a rétegekben eltemetett egykori szerves élet maradványaiból adódik. Az egymásrakövetkezés elve egymagában csak térbeli helyzetet rögzít, mely a földkéreg változásával térbeli helyzetében módosulhat. A szerves élet fejlődése, az egymásra-következő földtani időszakok eltérő, jellemző állat- és növényvilága, teszi lehetővé az egymásrakövetkezés megállapítását, a történések földtani idejét és a jelenségek folyamatának időtartamát. Ez a földtani időmérés és időszámítás azonban sohasem abszolút, mindig csak viszonylagos. Újabban mind sűrűbben jelentkeznek a földtörténet szakaszait határozott évekkel megállapító, különböző, csillagászati, fizikai, vegytani és földtani módszerek. Élénk képzeletű szakemberek már sürgetik is ezeknek az évmilliárdokra sokasodó földtörténeti évmillióknak használatát, amivel szerintük földtörténeti szemléletünk határozottabb, a folyamatok összehasonlítása kifejezőbb. Ez az abszolút időmérés azonban, egyelőre ugyanazon földtani időszakra és azok egyes jelenségeire vonatkozólag is, sokmilliós értékhatár-ingadozást mutat. Véges emberi elképzelésünk pedig már a történelemelőtti 10,000 éves távlatot is alig fogja át, azon túleső évmilliók szemléletünket semmiképen sem teszik határozottabbá, mert elképzelhetetlenül mosódnak el bennünk.

A földtörténeti időszemlélet így továbbra is csak viszonyí-

tott lehet. Sajnos, még ez a viszonylagos időszámítás is bizonytalanná válik mindannyiszor, ha messzeeső területek földtani történéseit korban azonosítani, egyidejű voltukat megállapítani akarjuk. A szerves élet elterjedését elősegítő vagy gátló tényezők szólnak bele itt a kérdés megítélésébe, mert ezektől függ a különböző területek azonos állat- vagy növényvilágának, a földtani kort megvilágító szerepe. Az állatok és növények elterjedési lehetőségeinek vizsgálatából azt találjuk, hogy bizonyos alakok megjelenése az azonosnak minősíthető rétegekben korántsem jelenthet valóságos időbeli egykorúságot. Úgy vagyunk ezzel, mint a gyümölcsfák virágzásával, mely általában tavasszal megy végbe, de korántsem egyidőben, hanem ugyanazon a helyen is, fajták szerint, két-háromhónapos időközben. Ha már most a gyümölcsfáknak ilyen «egyidős» virágzását a földtani történések arányában, sokmillió éves méretekre fölnagyítva képzeljük és még a távolságokból adódó térbeli különbségeket is hozzáadjuk, akkor képet alkothatunk magunknak a földtani jelenségek és történések «egyidejűségéről».

Ezzel a földtörténeti vizsgálatra legnagyobb jelentőségű, egyetlen példával, melyhez a részletkérdések nagy számában igen sok hasonló sorakozik, érzékeltetjük azokat a nehézségeket, melyek a földtani vizsgálat útjában, úton-útfélen jelentkeznek. Kitűnik ebből, hogy a mai erők működésének azonosságán alapuló aktualizmus nagyjelentőségű elve biztos vezetője és magyarázója a földtani vizsgálatoknak, de sok esetben nem oldja meg maradéktalanul a kérdéseket. A magyarázat és megoldás között maradó, sokszor nagy hézagot a munkaföltevések, elgondolások, azaz a földtani spekuláció tölti ki, amely szabad tere az egyéni hajlamoknak, elfogultságnak, befolyásoltságnak és képességeknek. Elmélyedő, kutatásra, megfigyelési tények gyűjtésére alkalmas nyugodt időkben a vizsgálatok zöme a tények megállapítására esik. A tények megfigyelési lehetőségének megnehezülésével vagy hiányával előtérbe kerül a fölfokozott földtani spekuláció, jobb esetben a korábbi vizsgálati tények újrakérődzésével, sokszor azonban csak egyszerű, gyökeretlen elmélkedéssel. Ezek azok az időszakok, amikor a föld-

tani oknyomozás főntebb jelzett hézagai szembeötlőbbé válnak. A mai idők gyors megoldásokat sürgető és lehetetlent nem ismerő szemlélete különösen kihat a földtannak ilyenirányú művelésére, mert ez a tudományág gyakorlati vonatkozásaival, a mostani türelmetlen nyersanyagkutatásokkal állandóan igénybe van véve. A földtan művelői, az itt vázolt okokból, erősen hajlanak filozófiailag is kevésbé értékelhető bölcselkedésekre, megfigyelésekkel és tényekkel alá nem támasztott s azokkal nem is számoló föltevésekre. A napisajtó kérészetű újdonsághajhászása és jelentéktelen történéseknek rendkívüli eseményként való föltalálási módja beférkőzött a földtani irodalomba is, bonyolult kérdések elnagyolt, gyors, mennél fantasztikusabb megoldásával. Ezek az elmélkedések azonban könnyen fölismerhetők, a földtani kutatás tárgyilagos eredményeitől jól elkülöníthetők. A sürgetést nem tűró és a mindennapos élet pillanatnyi kívánalmaitól nem befolyásolt tudományos földtani vizsgálat továbbra is a Buffon által megjelölt úton marad: «Gyűjtsünk tényeket — ezekből lesz a gondolat». Földtani gondolat csak földtani tényekből születhetik. A tények tárgyi tartalma előbb-utóbb szétfeszíti a divatszülte keretet és meztelen valójában helyesebb, minden befolyástól mentes formulázást sürget, mely a tényekből szárazon kristályosodik ki, minden tetszetős és színes külső keret nélkül.

VADÁSZ ELEMÉR.

A HEGYI PÁSZTOR.

I.

A hegyi pásztort, őstájak fiát,
Ki a természet életébe lát,
Éjjel becézi a Hold sугara,
Szót vált vele a csillagok kara,
A gyöngy Fiasyúk, a Göncölszekér
S titkokról szól mind, ha vele beszél.

Csodákat lát, midőn reggel a harmat
Elmossa az éjjeli nyugodalmat,
S dal, himnusz várja a fény záporát,
Mely elkergette az éj gyásztorát.
El-elharsantja bölcsődalait
Az ér, patak ; riadoz a csalit,
S a rengeteg ember-nem-járta mélye :
Titkokat susogva, bólogat feléje.

És ősz időn, ha jön a zivatar,
Ítélet-idő zűg fel. Mihamar
Hangversenyek vadonatűj zenéje,
Az elemek fényjátékos szava
S a sziklaboltok ágyúszózata
Dörgi haragját emberi fülébe.
A dalt a pásztor itt tanulja, itt
Hallgatja az istenség hangjait,
Amelyek néhanap földrengetőn,
Majd misztérium hangján sejtetőn,
Mint a mesék világszép ajkai,
Önnön maguknak kezdnek szólani —
Ők és a kakukkfű, harangvirág,

A vadgalambok bűgő öröme,
 A fülemülék nóta-ösztone,
 A szélkeltette síró áriák,
 Víg staccatói a tücsökdaloknak,
 S etüdök, mik cincérlanton fakadnak.

Tölgyek alól bámulja hallgatag
 Az égen rajzó felleghadakat,
 Amikbe sötét magként feketén
 Vonul be egy-egy bátor saslegény.
 Követi útját szeme ; elmereng :
 Nem álomvágya evez odafent ?
 S midőn a szőlő fűszálak hegyén
 Újongva gyúl ki a hajnali fény :
 Őt is átjárja, át, a halhatatlan . . .
 És szive vajudása dalba csattan.

II.

Költők, talán mi tudjuk egyedül :
 A dalba mily égadta tűz vegyül,
 A szín, fény, hang szépség-egyeteme,
 Mélységek, titkok megnyílt isteñe !

De költő vagy-é, mint a hegyi pásztor,
 Aki nótára pendül, valahányszor
 Fölajzza kedvét ihlet, indulat,
 S kúrhangja, mely merészen vág utat,
 Szabadszárnyon hordozza szertesztét
 Az ébredő érzés üzenetét.
 S az útonjáró, ha szomjan megáll
 Az érparton, az erdő fáinál,
 Míg ajka issza a forrás vizét,
 Dal édesíti mámorba szivét.
 A test üdül, a lélek fönt ível
 A hangok énekadta fényivel,

És foszladóban a szemem a hályog,
Magába nézhet és talál világot,
Melynek értelme tiszta emberi
S egy lendülettel őt fölemeli.

Ti szépülő éjek, ti nappalok,
Te föld, ti eszmék és csillagzatok,
Te gond, testvérség, te bú és öröm,
Te úrrá-levés a vad gyönyörön :
Á természet s a hit szül csak erőt,
Önnönbizalmat mindenek előtt,
Az állít talpra s emberré varázsol . . .

— — — — —
Ha költő vagy, mikép a hegyi pásztor!

HAVAS ISTVÁN.

IRODALOM.

Ég és föld.

Márai Sándor : *Ég és föld*. Révai kiadás.

A címlap : «Márai Sándor : *Ég és föld*» egyenesen megtévesztő. A jámbor és jóhiszemű olvasó, aki ismeri a kiváló szerző filozófikus hajlamait és tudomása van a könyv sokat ígérő címéről, azt fogja hinni, hogy Márai kalauzolásával kirándulást fog tenni a *Kosmos*ba, meglátja a világegyetemet legalább is Márai szemüvegén keresztül és ismeretekben gazdagon fogja letenni a könyvet, minekutána mohó szomjúsággal, hogy úgy mondjuk : egy léleketre végigolvasta. A jámbor olvasó csalódik, de tegyük hozzá azonnal : kellemesen csalódik. Mert Márai Sándor nem repül fel vele a sztratoszférába, nem invitálja merész keringésre az álló és bolygó csillagok rendszere között. Ehhez nem is ért. És könyvének csak azért adta ezt a szép és ígértes címet, mert tulajdon hitvallása szerint is hisz az égben és földben és mert ő is «ember ég és föld között.» De amit a szerző nem ígért, csak ad, az felér egy nevezetes csillagászati felfedezéssel : önmagát adja. Őszintén, szépítgetés, kímélet, retouche nélkül, minden vívódásával és vergődésével, hitével és kételyeivel, vágyaival és félelmeivel. Márai könyve nem önéletrajz, ahhoz határozottan laza kötésű, rendszertelen, néha bizony kapkodó, sőt önmagát ismétlő is. Ez a könyv inkább önleplezés. Ilyennek azonban rendkívül megkapó, érdekes, egyéni, és leleplezésről lévén szó, azt merjük állítani : *szenzációs*.

Mínthogy a szerző szemelláthatólag elkerülte, hogy meg-*szerkessze* könyvét, hogy valamely vezérmotívum hangsúlyozásával fonja egységbe ötleteit, epigrammáit, megfigyeléseit és önmegfigyeléseit : ennél fogva a kritikusnak kell megkonstruálnia azt a kristályosodási magvat, amelyből az egész mű kinő. Vagy legalább is az olvasóra zúduló benyomások fajtáiban fölismernie a teremtő mozzanatot. Mi ez a teremtő mozzanat az *Ég és föld*-ben? Az író határtalan tisztelete az írói hivatás iránt. Fanatikus tisztelettel csüng a mondaton, a szón, még a pont, a vessző, a pontosvessző és gondolatjel, az írásnak ezek a zenei utasításai sem kerülnek el áhítatos figyelmét. Érzem, hogy imádja a jelzőket. Egyik regényében megszámláltam

vagy ötszáz hasonlatot (azért olyan keveset, mert a regény szokatlanul rövid volt). Márai nem átalálja kimondani, hogy a költői mű felér a legnagyobb emberi alkotással és közeli atyafiságban van a teremtő Istennel.

Azonban *métier*-jának szeretete nem teszi egyoldalúvá, sem vakká az élet más javaival szemben. A legfőbb javak közé sorolja magát az életet. «Mennyit ad az élet, gondosan adja két kézzel, a reggelt és a délutánt, az alkonyt és a csillagokat, a fák füledt illatát, a folyó zöld hullámlzását, egy emberi szempár visszfényét, a magányt és a lármát. Mennyit ér, milyen gazdag vagyok, milyen megajándékozott, micsoda bőség, minden napszakban, minden pillanatban ajándék, egy csodálatos ajándék. A földig hajlok, úgy köszönöm meg». Ez az alázatban való földig hajlás milyen jelentős és milyen nemes mozdulat! Mennyivel őszintébbnek látszik, mint az elnész vagy elméskedő cinizmus, amely mindenkől gúnyt űz ; vagy az öntelt gög, amely mindent és mindenkit kicsinyel.

És vannak erők, titokzatos, most már csakugyan kozmikus erők, amelyek előtt födetlen fővel áll a csendben és a fényben ; erők, amelyek eldöntik sorsunkat, szél és szélcsend, a július perzselő heve és a tél könyörtelen szigorúsága, tavasz erjedése, ősz mélabúja, az erdő kábító illata, a nap izzása és a csillagok tündöklése. Olykor úgy megkapja az ihlet e mindenkitől ismert és senkitől föl nem fogott csodák láttára, hogy úgy érzi : a próza nem elegendő, nem elég színes, lendületes és ünnepélyes, hogy maradéktalanul kifejezze érzelmeit. Ilyenkor versben énekli meg mondanivalóit, hiszen ez is mestersége, ezzel kezdte húsz évvel ezelőtt, mint kevés közülünk. Ezek a rövid versek formára tökéletesek, tartalomra — epigrammák. Egyetlen példát legyen szabad itt idéznünk :

A csillag benned későn kel s korán
Nyugszik. Szemedben évek sokasodnak.
Egy vagy a számok titkos rangsorán.
A víz felveszi fényét csillagoknak.
A fény benned végül emberi lett :
Spektrumontul vagy ultraviolett.

Van egy fejezete a könyvnek, *Ars Poetica*-nak nevezi a szerző. Ezt a részt egy *Credo*-val vezeti be, amely hirdeti a szellem primátusát és örökkévalóságát : «Csak az a hit éltet, hogy a hűvös, a tiszta, az igaz és engesztelhetetlen szellem örök, nem lehet megsebezni, nem lehet büntetlenül megtagadni, nem lehet eredményesen meghamisítani. Mindenén túl megmarad, mindennél erősebb. Csak ezt hiszem, csak ez éltet, csak ezért nem ölöm meg magam, Isten engem

ügy segítsen». Ezt a szent és ünnepélyes esküt mindnyájan hajlandók vagyunk utána esküdni. Ez a szellem uralkodik valamennyiünkön. Ki papja, ki szolgálja ennek az örök géniusznak, a szerint, amilyen rangot osztott neki Isten kegyelme. Ez a szellem autonom, csak saját törvényeinek engedelmeskedik. Leülsz azzal az elhatározással, hogy írni fogsz. Tévedsz, nem te határoztál, hanem a benned lakó géniusz: «*Est deus in nobis, agitante calescimus illo*»: Isten van bennünk, az ő ihletén melegszünk.

Márai Sándor egykorú a XX. századdal. Most tehát 42 éves. És ezt nem tudja elfelejteni. Anyáink vagy nagyanyáink idejében a nők veszedelmes kora volt a negyven év. Márai a férfi veszedelmes korának tartja a negyven évet. (Ha tudná, mennyivel veszedelmesebb korok vannak életünkben!) Sokat foglalkozik, el-eljátszik vele, hol elkomorodik rajta, hol felvidul, milyen okossá, sőt bölcsé tette őt ez az elviharzott négy évtized. Leszúri tanulságait és mint becses orvosságot, kristály fiolában átnyújtja olvasóinak: «Ne add oda szívedet egészen és féktelenül eleveneknek, mert aki feltétel nélkül élőkhoz köti érzéseit, szenved és elpusztul. Szeress, de módjával. Mosolyogni kell, örülni az életnek, s pontosan annyit adni, amennyit kapsz. Semmivel többet». Mi is így gondolkodtunk negyvenéves korunkban? Nem tudom, nem merem mondani, nem emlékszem rá. Olyan régen volt. És erről jut eszembe: nem volna stílusosabb, ha a negyvenéves költőnek negyvenéves volna a kritikusa is? Harmincéves ne legyen, húsz semmi esetre. Az felette kegyetlenül bána el a szegénnyel. Mi már mindenén túl vagyunk, amin barátunknak még csak ezután kell majd átesnie. Már azt is alig — vagy nem sokáig — mondhatjuk, hogy ég és föld között vagyunk, mint Márai Sándor. Egyre messzebb az égtől, egyre közelebb a föld öléhez. De azért a költőt és legújabb könyvét is tisztelettel élveztük és szeretettel szeretjük.

—n —y.

Középkori költészetünk.

Kardos Tibor: *Középkori kultúra, középkori költészet. A magyar irodalom keletkezése.* A Magyar Történelmi Társulat kiadása. 1941. 290 l.

Kardos Tibor a magyarországi humanizmusnak egyik legszorgalmasabb és legeredményesebb kutatója. Eddigi kutatásai két irányban hoztak érdekes eredményeket: az olasz egyetemek és kancelláriák hatásának tisztázásában és a középkori deák-irodalom hazai életének megvilágítása terén. Legfontosabb megállapítása az volt, hogy a humanizmus antik hagyományai nem hirtelen és váratlanul

törnek elő, hanem hajszalereikkel a középkort is áthatják. Nincs tehát olyan éles választóvonal középkor és humanizmus között, mint régebben gondolták. Új és érdekes az a tétel is, hogy a középkor szellemi kincsében sajátos szerepe van a klerikus-deák, a papi iskolából világi elhelyeződéshez jutott írástudó vándoréletének.

Már ez a két fontos tétel is alkalmas arra, hogy a magyar középkor szellemi életét újszerű megvilágításhoz juttassa. Most megjelent könyvének alaptételét így fogalmazza meg: «A kultúrát itt is több forrás táplálja: egy szóbeli, melyben találkoznak ősi magyar és európai elemek, és egy írásbeli, amely egyházi és kezdettől fogva humanisztikus jellegű. A költészet-teremtő központok itt is az iskolák és az udvar, a költői alkotás természete és élete pedig nem igen marad mögötte az általános művelődési foknak. A szóbelileg hagyományozott költészet és műveltség, valamint a klerikusok képviselte kultúra kezdettől fogva hat egymásra, de igazán a magyar klerikus műveltségű világi költőkben, a deákokban találkozik.»

Új művének legnagyobb értéke a nyugat szellemi életének érdekes és tanulságos ismertetése. Ehhez járul, hogy elismerésre méltó gonddal szedi össze mindazt az adatot, ami nyugat szellemi világát hozzánk közvetíteni látszik: az udvar és az iskolák külföldi kapcsolatait. Fínom megfigyelései nálunk is már korán valóságos irodalmi körök létezését sejtetik. Így az ősi Gesta, a nagyobb és kisebb Szent István-legenda, Albericus törvénygyűjteménye, a Hartvik-féle Szent István-legenda között tárgyilag és prologus szempontjából olyan közösséget érez, hogy bensőséges kapcsolatban álló esztergomi irodalmi körről beszél. Színesen rajzolja III. Béla udvari életét, amelyben «visszhangra találhattak» a Minnesang darabjai. Nagyon érdekes az Anjouk udvarának bemutatása, a «lángoló stílus» megnyilatkozásai. Tagadhatatlanul sok új szint ad ezekben a magyar középkor megszokott képéhez. Friss és élvezetes olvasmány, szinte ragadja a lendület; idézetei nagyon sikerültek, még a versfordítások is meglepően ügyesek. Elemzéseiben finom észrevételek gyönyörködtetnek, tiszteletreméltó tudása egy-egy felbukkanó történeti névhez meglepő távlatokat tud kapcsolni. A száraz adat nála életre kél, egy-egy jelentéktelennek látszó vonatkozás szellemi áramlatok vezetékévé jelentősül. A magyar középkor valóban lüktető szellemi élet, és elismerés illeti Kardos Tibort, hogy ezt ilyen erőteljesen érezteti.

De van művének hibája is: hiányzik belőle a tudományos lehangolás. Az öröm azon, hogy képzelete előtt egy-egy fény csillan meg, egyszeriben arra ragadja, hogy a sejtést valóságnak érezze és éreztesse. Kardosnak nincsenek kételyei az ősi magyar istenhit mi-

voltáról; egyebütt is a vakmerőbb elképzelést legfeljebb egy «bizonyára» egyhítésével szövö előadásába. A szent-galleni kaland híradásában a táncot és isteneikhez való kurjongatást hadi táncnak és varázslóigéknek tartja. Hartvik pontificaléjának Stellájához — igazolhatlan voltuk ellenére — tavasz-ünnepi szokásokat kapcsol, és a gyanútlan olvasó abba a hitbe ringatózik, hogy a szép magyar fordításban közölt diákének magyar földről is kimutatható. A pünkösdi játékok középkori meglétét a «Nem anyától lettél» kezdetű népdal bizonyosságára építi, mintha ennek középkori eredetére valami bizonyosságunk volna. Általában: ami a magyar népköltészetben felhasználható motívum, az mind úgy szerepel itt, mint bizonyítottan középkori eredetű. Nincs különbség XVI. és XIX. századi lejegyzés között, szerzőnk szemében a középkori eredet mellett elég érv az, hogy az ő középkori elképzelésébe a motívum beleillik. A vágánsdeákok szereplésének jelentőségét nagyon helyesen emeli ki; de mintha elfelejtené azt, hogy ez a szereplés messze túlterjed a középkoron, minden motívumát költészetüknek ideköti.

Csak egy helyen mélyed el feltevésének részletesebb bizonyításába: amikor a természet szépségeinek átélését akarja igazolni az Árpádok udvarában. Ez a rész mutatja, hogy mennyi ujság maradt volna megállapításaiban akkor is, ha egyebütt sem homályosította volna el a tudós ember képzelete a tudományos kritikáját. Az is sikerült rész, ahol a goliardikus költészet honi virágzását adatokra építi. Kár, hogy ilyen részek ritkák a könyvében s ezért művét csak érdekesnek, de meggyőzőnek nem mondhatjuk.

Alszeghy Zsolt.

Örök barátaink.

Szabó Lőrinc kisebb műfordításai. Singer és Wolfner. Budapest. 402 l.

Szabó Lőrinc nem ad tervszerűen összeválogatott világirodalmi antológiát, de e verseket olvasva az az érzésünk, mintha egy toronynak különböző magasságban és más irányba nyíló ablakain át tekintenénk ki. A kilátás új, de a tájak ismerősek s emlékeinkkel összekapcsoljuk és kiegészítjük őket. A világirodalom lírájának legszebb tajaít csodálhatjuk itt, de most ne magukkal a tájakkal, hanem a reájuk nyíló ablakokkal, azaz magával a fordítással foglalkozzunk.

A műfordító feladata hasonlít az előadó zeneművész, vagy még inkább a színész feladatához. Nem szerez, hanem értelmez; nem alkot, hanem alakít. S ez az értelmezés, ez az alakítás mégis művészi munka. Mert amint a kotta gépies lejátssza, a szerep sablonos elő-

adása nem elégít ki bennünket, a műfordításnál sem elégíthet ki a nyelvünkre pontosan lefordított értelem rímekbe és ritmikus sorokba szedése. Megelevenítést, átélést, újjáteremtést, a műfordításnál átköltést kívánunk. Nem a vers szavait, hanem a lelkét, új, élő verset kell adnia a műfordítónak, amely nem külsőleges mivoltában, hanem az olvasóra tett hatásában hasonlít az eredeti vershez. Természetes, hogy hatásában is akkor fog leginkább hasonlítani, ha a fordító ugyanazokat a művészi eszközöket veszi igénybe, tehát az eredeti tartalmat eredeti formájában adja vissza. De ezen az alapvető követelményen túl mennyi mindenre kell még az igazi műfordítónak ügyelnie!

A műfordítás legnagyobb technikai nehézségét — úgy látszik, az első pillanatra — az adná, hogy a nyersen lefordított szöveg (vagy szövegrész) a nyelvek között levő tömörségi különbségek miatt hosszabb vagy rövidebb, mint az eredetiben. Ha rövidebb és a formát nem tölti ki, akkor a fordítónak vagy hozzá kell még tennie valamit, és akkor hamisít, vagy hígabbra kell eresztenie a mondanivalóját, esetleg ismételnie, — s a híg vers nem vers. Ha pedig az új szöveg hosszabb, akkor el kell hagyni belőle s ez újra a szöveg meghamisítása. A műfordítás e Scyllája és Charibdise közt csak a fordító művészi ihlete lehet a vezető. Megragadni a költemény központi jelentését, lelkét, hangulatát, amely szétsugározza fényét a részletekbe — a műfordításnak ez a bevezető élménye teszi lehetővé, hogy a technikai nehézségek megfelelően megoldódjanak. S ha a műfordító így dolgozik, akkor a fordításban nem lesznek sem a lényegyet érintő kihagyások, sem henyé, felesleges, sorkitöltő szavak.

A rím szerepe sem ugyanaz a műfordításnál, mint eredeti vers írásánál. Az eredeti vers költésénél a rímnek előkelő, tartalmat irányító, ihlető szerepe is van: királynő-rabszolga, ahogy V. Hugo nevezte. A műfordításnál azonban elsősorban engedelmeskednie kell s erre a nehezebb feladatra már nem jelentkezik olyan szívesen s a műfordítónak sokkal szigorúbban kell vele bánni.

Ami a nyelv kérdését illeti, vigyázniia kell a költő-műfordítónak, hogy a saját költői jellegzetességeit ne vigye át túlzottan a műfordításba, valamint arra is, hogy más magyar költők modorába se tévedjen, különösen olyanokéba ne, akiknek hangjához, nyelvéhez olyan hangulati elemek tapadtak, melyek a fordított műtől idegenek. Azt is el kell döntenie egyebek között, hogy ha réginült korok versét tolnácsolja, akkor azt a hatást keresse-e, amelyet az a vers a kortársra tett, vagy azt, amelyet a mai olvasóra. Vagyis ha például Ronsard-t fordítja, archaizáljon-e vagy sem. Műfordítóink általában nem archaizálnak, s így versolvasó nagyközönségünk könnyen olvashat

olyan külföldi, középkori alkotásokat, melyek hazájukban a nyelvbeli változások miatt a hasonló műveltségű olvasó számára már szinte hozzáférhetetlenek.

Érdeemes és érdekes a Szabó Lőrinc műfordításait összehasonlítani az eredetivel és más műfordításokkal; így jobban látjuk, milyen feladatokkal kell a műfordítónak megküzdenie. Nézzük például Verlaine híres versét (*La lune blanche*) a Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád és Szabó Lőrinc fordításában.

<i>La lune blanche.</i> (Verlaine.)	<i>Fehér hold.</i> (Kosztolányi.)	<i>Fehér a hold.</i> (Tóth Árpád.)	<i>A hold a fák közt.</i> (Szabó Lőrinc.)
La lune blanche Luit dans les bois! De chaque bran- che Part une voix Sous la ramée ...	Fehér a hold, Remegve kél, Az ág dalolt, Szólt a levél, Szavuk lesem. . .	Fehér a hold; Fénylő csalit S összehajolt Lomb andalít, Halk nesz- beszéd . . .	A hold a fák közt Szikrázva süt; galy moccan, ág zörg és mindenütt hangok remeg- nek . . .
O bien-aimée.	Ó édesem.	Te drága, szép. . .	Óh, hogy sze- retlek.
L'étang reflète Profond miroir, La silhouette Du saule noir Où le vent pleure..	A tiszta tó Száz árnyat űz. Rajt látható A barna fűz. A szél zokog . . .	A tó dereng Mint mély tükör s Mélyébe reng Vén fűzfatorzs, Szél búja rí . . .	A tó sötéten őrzi hideg tükrén az ében- árnyú fűzet; szél jajja rezzen...
Rêvons c'est l'heure. Un vaste et tendre Apaisement Semble descendre Du firmament Que l'astre irise...	Fel álmodók. Mostan suhan Az este lenn, Halkan-búsan És nesztelen. A csend mi mély..	Álmodni hí . . . Égből szelid Nagy béke száll S kék tüzeit Csillagsugár Rezdíti fent . . .	Álmodj szerel- mem. Maga a kék menny ereszkedik a csillagfényben, mely gyöngyeit szikrázva szórja...
C'est l'heure exquise.	Tündéri éj.	Óh óra, szent! . . .	Isteni óra!

A három fordító közül Kosztolányi ragaszkodik legkevésbé az eredeti tartalomhoz. Különösen a költemény vége felé tér el tőle. Neki, úgy látszik, a tiszta rímek voltak itt a legfontosabbak. Azért használ mult időt (dalolt), hogy a *hold*-ra pontos ríme legyen, a *tó* kedvéért fogadja el a kínalkozó, de prózai *látható*-t s a pongyola *mostan* arra jó, hogy középrímet ad a sorvégi *suhan*-nal. Az erre rímelő *halkan-búsan* pedig, e kor költőinek s magának Kosztolányinak is kedves szavai, melyek különösen fordításaiban kerülnek gyakran elő, s amelyeket itt az eredeti nem kíván, mutatják, hogy a fordító itt nem tud (s talán nem is akar) szabadulni saját modorától. A Tóth Árpád rímei is jók, de fordítása tartalmilag is hübb, nyelvének költői-

ségében és zeneiségében pedig az eredetivel vetekszik. (Az első versszakban az *l* hang nála is úgy dalol, mint Verlaine-nél.) Mindkét fordításnak fogyatkozása azonban, hogy formailag nem teljesen hűek, nem veszik tekintetbe az ú. n. hímnemű és nőnemű rímek változását, vagyis nem számítják szótagnak a francia sorvegi *e-t*, holott ez a franciában számít, s dalban ki is ejtik. Szabó Lőrinc már pontosan visszaadja az eredeti ritmust s bár így nyer egy szótagot, fordítása mégsem lesz híg. Tartalmilag is hű s rímei is szépek és eredetiek. Az alliterációt viszont elejti. Kár, hogy a *szikrázva* ebben a rövid versben kétszer is előfordul.

Igazságtalanság volna e három költő műfordítói képességét ennek az egy versnek az alapján ítélni meg. Inkább azt mutassa ez az összevetés, hogy ugyanamuk a versnek három jó fordítása is lehet, de azért mindegyik fordítás feláldoz valamit az eredetinek, ha nem is a szépségéből, legalább is a teljességéből.

Néha a versek nagyon is sok vért veszítenek a fordítói operáció alkalmából. Szabó Lőrinc-nél ellenben azt látjuk, hogy gyakran éppen ezáltal támadnak új életre. Az eredetiben túlon túl ismert és ismételtetett Catullus és Horatius versek plédául üdén virítanak az ő fordításában. Talán legbámulatraméltóbb fordítói erénye a hűség mellett a tömörség s éppen ezért a legtömörebb nyelvekből, a latinból és az angoltól készült átültetései a legnagyobbak. A Shakespeare-szonettek visszaadásai pontosság, tömörség, költőiség, metrika szempontjából műfordítói remekművek. Lehetne-e a következő sorokat tökéletesebben, több költői erővel fordítani :

Not marble, not the gilded monuments
Of princes, shall outlive this powerful rhyme ;
But you shall shine more bright in these contents
Than unswept stone, besmear'd with sluttish time.

Márvány, s királyi arany oszlopok
Nem élnek túl hatalmas versemet :
Tündöklőbb őreid e vers-sorok.
Mint vénségmarta, mosatlan kövek. (LV. szonett.)

Pedig a rendkívül tömör, sokszor homályos Shakespeare-szonettek visszaadása a legnehezebb műfordítói feladatok közül való. De örömmel üdvözljük ó-görög (Kallimachos) és német (Goethe, George) régi ismerőseinket, «örök barátainkat» is. Szabó Lőrinc műfordítói ihletét mindenütt szakértelem és önfegyelem támogatja. A legnehezebb feladatokat oldja meg legjobban, mert annál nagyobb erőt fejt ki, minél nagyobb ellenállásra talál. Műfordítói munkásságának éppen

«az akadálylegyőzés és a birtokbavétel öröme» az egyik hajtóereje.

De amikor e szép kötetről beszélünk, ne csak rímekre és verslábakra gondoljunk. «Mire jó mindez?» — kérdezheti számoszlopai mögül gúnyosan a «gyakorlat embere». Így felelhetünk neki: Azt a ma sokat emlegetett új világot nem a termelő és a fogyasztó ember fogalmára, hanem csakis a teljes ember fogalmára lehet biztosan felépíteni. A teljes embert pedig: a gondolkodó, érző, szenvedő, a vallás és a szépség vígasztalása után sóvárgó embert, nem a közgazdaság, nem az orvostudomány, még csak nem is a lélektan, hanem a költészet állítja legtisztábban elénk. S ha igazak Platon szavai, hogy «amit nem szépen mondunk, nemcsak magábanvéve hangzik rosszul, hanem meg is rontja a lelkeket», akkor az is igaz, hogy minél művészebb formában ismerjük meg az idegen költők mondanivalóját, annál inkább gazdagodunk léleekben, emberi mivoltunkban. S magyarságunkban is, ha ezt a mondanivalót egy kitűnő magyar költő tolmácsolja nekünk.

Kiss Ernő.

Vajda János.

Bóka László: *Vajda János*. Franklin-Társulat kiadása. Budapest. 158 l.

A magyar essay újabb fejlődésében sokszor bántó tünetek nyugtalanítják a tárgyilagos szemlélőt. A Macaulay nyomán megindult műfaj szép fejlődése nálunk Péterfy és Riedl után mintha néha fellengző, homályos, sőt nagyképű értekezésekbe fúladna bele. Könyvek keletkeznek más könyvekből, sőt más könyvből. A szerzők azt a könyvet, melyből adataikat merítik, vállvereggetve említik, vagy még úgy sem. Csak az idézőjelek — név megnevezése nélkül — magyarázzák némely fordulatuk ismerős voltát. Divat az adatok sorrendjét összezavarni, például az életrajz lehetőleg ne kezdődjék a születéssel, előre tiltakozni a teljesség vádja ellen, mennél több divatos kifejezést használni, mint «időpont», «attitűd», «időtlen», «belső hasadás» stb.

Bóka László könyve nem egészen ártatlan alkalom a fentiek elmondására. A szerző, ifjabb írónemzedékünk érdekes tehetsége, a maga útján jár, sokat olvasott, s el tud merülni egy író tanulmányozásába. Nála iskolájának hibáit elnyomja egy másik hiba, amely azonban múló természetű: fiatalsága. Ő sem dolgozik «a magyar irodalom eszmei múzeumának üvegszekrényei számára» (a szerző jellegzetes szavai), mert ami tudnivaló van Vajda Jánosról, azt,

szerinte, megtalálja az olvasó Kerekes, Rubinyi és Kéký könyveiben, de ő ezt műve 158. lapján írja s így mire odaért, már elfelejtette, hogy a 11. lapon még azt írta : «megbízható életrajza nincs.» Vajda János titok. Nem feledték él, mert sohasem ismerték. Nyilván most majd megismerik.

Bóka könyvét az 57 éves Vajdának Gyulai Pállal való ellentéteivel kezdi. Hosszasan beszél Baudelaire-ról, s egy darabig erőszakolva az összehasonlítást, végre megunja ő maga is és felkiált : «a párhuzamot itt végkép el kell ejtenünk». Vajda «alacsonyrendűsége» magyarázza külön voltát? Talán Arany, vagy éppen Petőfi előkelőbb származás volt? Bóka azt hiszi, Vajda nem is volt szerelmes Ginába, az egész csak amolyan szerepjátszás volt, magára kapott téma. Ez inkább eredetieskedés ; meggyőzni nem tud. Vajda János első szerelmének egész története megbízható adatok tömegével fel van fedve. A megállapítások olyan bizonyítékai állnak előttünk, melyeket nem lehet elvetni. A meg sem nyert éden elvesztésének visszatéró motívuma Vajda költészetében élményből indul ki. Hogy ez az élmény idővel már csak költői motívumként él tovább, az természetes. 30 év múltán nem szenvedett úgy Vajda János, mint akkor, midőn Kratochvíllné szép leányával, Georginával, Bécsbe költözött a gróf palotájába. Bizonyos, hogy soká a költő szobája falán függött a leány arcképe. Hogy később az előszobába került, sőt a költő, felesége előtt, becsmérőleg nyilatkozott első szerelméről, az nem másít meg tényeket. Vajda életében voltak kirívóbb hangulatváltozások is. Elesett emberi élet az övé, külön, abnormis testi tulajdonságok, lelki kisebbség agálása Arany ellen, akinek néha hízeleg, néha utánozza, néha ellene agyarkodik, Kammonbeli lomposainak társaságában. Örvendetesen ismeri be Bóka : «Gyulaiékat személyes indulat nem vezette Vajdával szemben soha».

A könyvnek dícséretére válik, hogy van új anyaga is, fő érdeme, hogy Vajda Jánosnak Homonnai Béla álnéven kiadott elbeszéléseiből több jó lelki vonást bányász ki. Igen jó Vajda verstechnikai fejlődésének rajza is. Néhány új megjegyzése igaz elmélyülésre vall. Sokat foglalkozik a költő röpirataival, bár ebben sem első, sőt van aki előtte alaposabban felhasználta e röpiratok lélekjellemző anyagát. Szerző különböző helyeken, a *Howvéd naplójának* csaknem egész szövegét közli. «Éppen eleget idéztünk e könyvecskéből», sokalja meg maga is műve 115-ik lapján. Ismételjük : tanulmánynak ez a könyv inkább örvendetes jelenség. Egy tehetséges és művelt fiatal író elmerült Vajda életének és műveinek tanulmányozásába, egy-két hibát ki is javított az eddigi irodalomban, régi idézeteknek új szint

és magyarázatot igyekezett adni, nem törekszik alapvető munkák szerepére (ezt csak a könyvhöz mellékelte ismertető szöveg hirdeti róla). Van még egy tulajdonsága, amely sok kortársa fölé emeli. Sub specie aeternitatis gondolkodik hősről, ami többek közt azt is jelenti, hogy még *saját korán* is felül tud emelkedni, véleményét nem befolyásolja még saját kora sem. Ez a határozottság, valamint műveltsége, eredetisége, temperamentuma arra jogosítanak, hogy tőle a tanulmány terén nagy és igaz értékeket várjunk.

Gy. E. P.

Haláltáncok története.

Kozáky István: *A haláltáncok története*. III. rész. *A mai haláltánc*. 87 ábrával. Magyar Történelmi Múzeum kiadása. Budapest, 1941. (Bibliotheca Humanitatis Historica VII.) Nagy negyedrért, 269 l.

Idestova két évtizede foglalkozik Kozáky István a haláltáncok irodalmi és művészettörténeti kérdéseinek megoldásával. A tudományos és a szépirodalom, a történelem és művelődéstörténet, a néprajz és a művészet kimeríthetetlenül gazdag anyagot adott kutatásaihoz, de a szerző nemcsak ennek az óriási anyagnak átvizsgálását végezte el, hanem itthon és a külföldön mintegy nyolcvan könyvtárt kutatott át és több ezer középkori kéziratot dolgozott fel. Rendkívüli önmeztagadás, szívósság és kitartás kellett ehhez az aszkéta-munkához, amellyel a szerző az adatok és utalások, a képek és rajzok milliónyi rengetegét gyűjtötte össze és sorozta rendbe s végül megalkotta belőlük nagyszabású rendszeres összefoglalását.

A nagy mű első kötete 1936-ban jelent meg, ugyancsak a Magyar Történelmi Múzeum kiadásában. Ez az első kötet a legrégebb időktől a haláltáncok koráig, vagyis a XIV—XV. századig foglalta össze a halál- és halott-ábrázolások történetét. A szerző már ebben az első kötetben világosan megjelölte kutatásának alapelveit s egyúttal ismertette tervezett műve mind a három kötetének anyagát, sőt már előre jelezte kutatásának legfőbb eredményeit is. A *Szemle* akkori (1937) ismertetése kiemelte a nagy munka értékeit és jelentőségét.

A most megjelent III. kötet a modern haláltánc műfajának lényeges vonásait vizsgálja, mindenekelőtt Holbein műveiben. E műfaj lényeges vonásai ugyanis már Holbein haláltáncában megvannak és magukban foglalják a mai haláltáncok műfaji ismertetőjegyeit. Éppen ezért ez a III. kötet elsősorban Holbein haláltáncának műfaji jellegét és motívumait vizsgálja s vele kapcsolatban főképp a magyar haláltáncművek műfaját, formáját és ábrázolási módjait.

Fejtegetései világosságot derítenek a magyar haláltáncművek összefüggéseire a német és az európai irodalom- és művészettörténet hasonló alkotásaival.

Holbein jelentőségét igen helyesen látja meg és emeli ki a szerző: Holbein előtt a középkorban három műfaj alakult ki: a haláltánc, a halott-tánc és a kísértet-haláltánc, viszont Holbein rajzainak hatása alatt az újkori haláltánc-műfajok megsokasodtak: így keletkezett az Everyman-haláltánc, a germán halott-tánc, az allegorikus és történelmi részletképsorozat, az élet-tánc és az általános emberi, egyetemes haláltánc-fogalom. Ennek a III. kötetnek érdeme, hogy kimutatja: miképpen keletkezett az egyetemes haláltánc-fogalom éppen a XIX. században. -

Értéke a kötetnek, hogy a szerző rendkívül gazdag irodalmi és művészettörténeti bizonyító anyagot halmoz fel: megállapításait mindig az irodalmi és művészeti alkotásokhoz fűzi, elméletei és következtetései sohasem gyökértelen elvonások. Négy század írói, költői és művészei vonulnak fel ebben a hatalmas kötetben, hogy haláltánc-alkotásaikkal megvilágítsák ennek a különösen izgalmas és mély távlatokat mutató műfajnak a történetét. Felvonul itt elsősorban a német költők hosszú sora, Hans Sachstól Hoffmannsthalig, hiszen Holbein szelleme elsősorban a német írókon és művészekén keresztül termékenyítette meg más nemzetek haláltánc-alkotásait, de felvonulnak mindazok a magyar írók is, akik felismerhetőn kapcsolatban vannak az európai haláltánc-irodalommal: az egyetemes haláltánc-motívumok gazdagon, bőven s új meg új változatokban ismétlődnek irodalmunkban a Comico-tragédiától Csokonain keresztül Vörösmartyig, Petőfiig, Aranyig és Adyig. Különösen értékesek a szerzőnek *Az ember tragédiája* haláltánc-jellegéről írt fejtegetései: a Tragédia a szerző megállapításai szerint az egész világirodalom egyik legeredetibb és legkiválóbb haláltánc-műve: tanulságosan veti egybe Madách remekművét a korabeli többi haláltánc-művel és így derül ki igazán, hogy a Tragédia felépítésében mily fontos szerep jutott a haláltánc romantikus elemeinek. A szerzőnek ezek a megállapításai valósággal felfedezés-számba mennek. Elismerés illeti azért, hogy idevágó fejtegetéseit könyvének német részében sokkal részletesebben fogalmazta meg, mint a könyv magyar szövegében. Bizonyos, hogy ezzel az eljárásával jó szolgálatot tett a Tragédia nemzetközi értékelése szempontjából.

S éppen azért, mert a hatalmas kötet két nyelven jelent meg, magyarul és németül, becsületet fog szerezni az egész világon a magyar tudománynak is. Ezt a tárgyat ennyi alapossággal, ily gazdag anyag

alapján s ily önállón egyetlen külföldi munka sem dolgozta fel eddig. A könyv magyar szövege 73 lap, német szövege 160 lap terjedelmű: ez könnyen megmagyarázható azzal, hogy a külföldi közönségnek a magyar irodalmi műveket részletesebben kellett ismertetni, amire a magyar szövegben nem volt szükség: de fontos abból a szempontból is, hogy a külföldi tudományos közvélemény végre nem sovány idegennyelvű kivonatból, hanem részletes eredeti fogalmazványból értesül egy derék magyar tudós kutatásainak eredményeiről.

A kötethez csatolt 87 tábla szemléltetően mutatja a haláltánc képzőművészeti kialakulását: a táblázatokat kiegészítő művészet-történeti fejezet nemcsak a híres külföldi művészek alkotásait mutatja be, hanem a magyar művészet nagy alakjainak alkotásait is magyarázza. A 87 táblán 532 kép mutatja a haláltánc-műfaj gazdag kivirágzását a művészetben.

Révay József.

A GILGAMESH-EPOSZ.

Sokáig azt hitték, hogy a kínait nem számítva, amelynek eredetéről különben semmi bizonyosat sem tudunk, az egyiptomi a föld legősibb kultúrája. Ez a hiedelem mindaddig töretlen volt, míg legutóbb dr. Wooley ásatásai ki nem derítették, hogy Mezopotámiában, a Tigris és Eufrátesz alsó folyásánál, az egyiptomit jóval megelőző, hatalmas kultúra virágzott, amelynek szálai egészen a bibliai özönvízig nyúlnak vissza.

Wooley az ősi Urnak, Ábrahám városának helyén végzett ásatásokat és egészen bámulatos eredményekre bukkant. Kétségtelenül megállapította, hogy a bibliai vízözön történelmi valóság volt. Azonkívül királysírokat tárt fel, melyekben káprázatos gazdagságú s magas művészi fejlettségről tanúskodó aranykincset, mozaikokat, fantasztikus női fejdíszeket, aransisakokat, aranyból, ezüsből és lapislazuliból készült ékszereket és szobrokat, többi közt egészen sajátos elgondolásban virágzó ágak közt álló arany kecskébak-szobrot talált, melynek szarvai szintén lapislazuliból készültek. Wooley azt is kétségtelenül megállapította, hogy ezek a sírok a 3300—3500 közötti időből valók Kr. e. De ekkor ennek a gazdag fejlődésű kultúrának már sokszázévesnek kellett lennie. Ezt a sírkamrák alatt talált egyéb leletek is kétségtelenül megerősítették. Ebben az időben Egyiptom még teljesen műveletlen, barbár föld volt.

Az ékírást, minden írások őstét feltaláló, katonailag és gazdaságilag is erős, toronytemplomokat és toronypalotákat, úgynevezett zigguratokat építő szumér-kultúra volt ez. S a szumér-kultúra irodalmi emlékeket is hagyott ránk. A többi közt egy nagy, 12 énekből álló epikus költeményt,

a mítikus Gilgamesh hősi énekét. Ez az eposz évezredekkel régibb a homerosi költeményeknél. Bátran mondhatjuk, hogy a világ legrégebb, tehát legelső eposza.

A következők világosabb megértése végett ajánlatos röviden összefoglalni a Mezopotámiában egymást váltó uralmak történetét. A tudomány mai megállapítása szerint a 6000-től 3000-ig terjedő időszakban Kr. e. városállamokban fejlődtek itt virágzó kultúrák. Ezeket a városállamokat először a szumérek egyesítették birodalommá. A szumérek nem voltak őslakói ennek a területnek és nem tartoztak a szemita fajhoz. Bevándorló hódítók voltak. Ragozó nyelvet beszéltek s ők találták fel az ékírást, amelyből a hieroglifák kombinációjával valamennyi későbbi civilizáció ábécéje származott. A nyelv s ez a fogalomjegyekkel dolgozó írás ázsiai eredetre vall. A kutatások a mai orosz Turkesztánban akadtak a szumérek nyomaira s egyes leletek főleg 1914-ből Dél-oroszországban is felmutatták a szumér-kultúra befolyását.

A történelmi korszak kezdetein, tehát 3000 körül Kr. e. két különböző faj él egymás mellett, részben egymással összekeveredve Mezopotámiában: a szumér és a szemita. Hosszú és elkeseredett harcokat vívnak a terület uralmáért. A harmadik évezredben még a szuméréké volt a fölény. Kr. e. 3500 körül a Tigris és az Eufrátesz alsó folyásánál terült el a szumér birodalom s később a két folyó középső vidékére is kiterjesztette uralmát. Kultúrája olyan hatalmas városokban virágzott ki, mint Ur, Ere, Eridu, Lagas, Kish és Gutium. Ezeket az eredetileg önálló városállamokat a helyi istenségek helytartói, afféle főpap-királyok kormányozták. Egyeseknek névjeleit az ásatások alkalmával meg is találták.

Körülbelül 2800 után az asszírok, akik Assur, Kalah és Ninive városát alapították, a Tigris felső folyásától előretörték a szumérek ellen. Vezérük I. Sargon, Agade városának alapítója, megteremtette a két folyó középső folyásánál az első asszír birodalmat, melynek uralma azonban csak két századig tartott. Az asszírok hosszú harcokba bonyolódtak az elamitákkal és más szumér városokkal, a főhatalmat azonban egy másik szemita törzs, az amorita ragadta magához. Ez a törzs alapította meg az első babiloni birodalmat

s építette fel az ókor egyik legnagyobb és legfényesebb városát, Babilont, amelynek neve : Babil-ili, a bibliai Bábel, annyit jelent, mint Isten kapuja. A birodalom megszilárdítója Kr. e. 1950 körül Hamurabbi volt, a világtörténelem első nagy törvényhozója, ki kőtáblákba véste híres törvényeit. A babiloni birodalomnak azonban folytonosan védekezni kellett a Kisázsia felől terjeszkedő indoeurópai hittiták, de főképp a nyugtalan és harcias asszírok ellen.

Ideiglenesen már I. Tiglath Pileser asszír király elfoglalta Babilont, de a hódítást csak III. Tiglath Pileser fejezte be 745-ben s vetette meg a második asszír birodalom alapjait. Ezt a birodalmat a trónbitorló II. Sargon virágoztatta fel. Hatalmas dinasztiát alapított s ez alatt érte el az asszír civilizáció fejlődésének tetőpontját. A trónon egyik nagy uralkodó váltotta a másikat, mint Sennacherib, Esharmaddon, Assurbanipál, aki Egyiptomot is meghódította.

Ninive rendkívüli gazdagsága azonban felkeltette a szomszédok irigységét s hamarosan az indoeurópai médek és a szemita chaldeusok osztoztak meg az asszírok uralmán. A chaldeusok megalapították a második babiloni birodalmat, melynek leghatalmasabb királya a városépítő Nabukadnezár, a bibliai Nabukodonozor volt. A birodalom nem sokkal élte őt túl. Fiát, Belzacárt, Cyrus, a hódító perzsa király taszította le trónjáról s ezzel Ninive sorsa is megpecsételődött. De Cyrus sem örülhetett soká Babilon birtokának, mert tőle meg Nagy Sándor, a világhódító macedóniai király ragadta el Mezopotámiát.

Mi a magyarázata hát, hogy ennyi pusztító háború után, az egymást megsemmisítő uralmoknak ilyen sűrű és állandó változása közt több mint ötezer esztendő távolából legalább is bizonyos fokig épségben és összefüggő egészben maradhatott ránk egy terjedelmes költői mű szövege?

A magyarázat elsősorban az, hogy a szumérek, asszírok és babiloniak maradandó anyagra írtak. Nem papiruszra rótták az írásjeleket, mint az egyiptomiak, nem is lágy viaszba karcolták, mint a rómaiak, hanem ellapított agyaghengerek és agyagtáblák felületére vésték be metszett náddal az ék-alakú betűket s ezeket az agyaghengereket és lapokat téglává

égették. A kiégetett agyag, ha gondosan készül, hosszú időnkig ellenáll az elemeknek. Sőt még a ki nem égetett agyagedények és táblák is határtalanul ellenállóak, ha jó anyagból vannak. S a babiloni írástudók nem győzik magasztalni a vízzel tisztított agyagot. Egy ilyen kis téglá, ha tiszta, jól kigyúrt agyagból készült, évezredekig is heverhet nedves talajban a nélkül, hogy alakját elveszítené. Ha kiszáritják, ismét visszanyeri eredeti keménységét. Ha írásjelek borítják, mint a babiloni téglalapokat, még a ki nem égetett táblákat is erőteljesen lehet jó kemény kefével dörzsölni a nélkül, hogy a felület a legcsekélyebb kárt is szenvedné s így meg lehet tisztítani minden ráakodott szennytől egyes ásványi sók kivételével, amelyeket megint más eljárással távolíthatunk el.

A mai Irak területén az utóbbi évtizedek folyamán végzett ásatások egyre több és több ilyen feliratos agyagtáblát hoznak napfényre. Mert ezek a táblák a Kr. e. harmadik évezredtől kezdve mind nagyobb mennyiségben halmozódtak fel. Különösen a második asszír birodalom királyai egész könyvtárakat rendeztek be az agyagtáblák örökéletű könyveiből. A terjedelmesebb szövegek táblák hosszú sorára írva, közös címmel ellátva és pontosan megszámozva sorakoztak fel az állványokon. Hogy ezek a könyvtárak létrejöhessenek, a birodalom minden városából el kellett hozatni a régi szövegek eredetijét, vagy a helyszínére mentek az írástudók az eredeti szövegek lemásolása végett. Egy ilyen ékirásos tábla, melyet a pensylvániai egyetem könyvtárában őriznek, le is írja egy írástudó utazását Nippurból Sipparba, hogy összegyűjtse és lemásolja ott a régi szövegeket. Az egyes táblákra vezetett feliratok és széljegyzetek bizonyítják, hogy minden példányt gondosan átnéztek és kijavítottak, hogy teljesen hű mása legyen az eredetinek. Ezeknek a könyvtáraknak az volt a rendeltetésük, hogy a közönség használatára álljanak, akárcsak a mi levéltáraink és könyvtáraink, azzal a különbséggel, hogy sokkal kevesebben használták őket, mert igen csekélyszámú volt az írástudó. Vigyáztak is ennek a könyvtárnak sértetlenségére. Az egyik táblán a következő felirat olvasható: «Arra az írástudóra,

aki nem viszi el az írást, hanem visszahelyezi az állványra, kegyelmesen tekintsen le NINNI istennő. Aki azonban kiviszi Eannából (ez a templom neve, ahol a könyvtárat elhelyezték), azt sujtsa engesztelhetetlen haragjával».

Így vált lehetővé, hogy a legutóbbi idők ásatásai révén az okmányoknak megszakítatlan sora került a mai tudomány kezébe, amely az akkori idők egész tudományos, vallási, költői és gazdasági életét felöleli. Ezekből az írott emlékekből a legapróbb részletekig megismerhetjük ezeket az ősi kultúrákat, sőt a birodalom városainak mindennapi életét is. Így maradt ránk a Gilgamesh-eposz különböző töredékekben, amint az egyes városromok könyvtáraiból különböző részletekben előkerült. Ezeknek a szövegtöredékeknek az összeállítása természetesen nem volt könnyű, mert a táblák eredeti rendje teljesen összekeveredett, egyes táblák elvesztek, megsérültek vagy apró darabokra töredezték szét. Rendkívüli türelem, a töredékek gondos egybevetése kellett ahhoz, hogy összefüggő szövegeket állapíthassanak meg. A legkülönbözőbb városokból kerültek elő a töredékei a nagy nemzeti költeménynek, amelyet, úgy látszik, legtöbb nagy város könyvtárában ott őriztek. Vannak szumér-, babiloni és asszírnyelvű töredékek. Az egyik szöveg maradványai kiegészítik a másik maradványait úgy, hogy ma már a szöveg jórésze ismert s ha itt-ott hiányoznak is egyes epizódok, az egész költemény tartalmi vonala elég pontosan megállapítható.

A Gilgamesh-eposz legteljesebb, de legfiatalabb szövege a második asszír birodalom korából való, még pedig Aszurbanipál híres könyvtárából. Az egész asszírnyelvű költemény tizenkét táblára terjed, amely tizenkét éneknek felel meg. A táblák jelző címfelirata a következő: «Aki mindent látott».

A költemény eredeti formájában 3600 sor terjedelmű lehetett. Az *Odyssea* 24 éneke 12,176 sor, viszont Dante *Poklá*-nak 34 éneke csak 4714 sorra terjed. A Gilgamesh-eposz minden táblája egy-egy oldalon három oszlop írást foglal magában és minden oszlopra 50 sort lehet számítani. Ennek azonban alig fele van meg teljes épségben s a hiányzó részek bizonyos fokig a költemény másutt megtalált részleteiből

egészíthetők ki. A 12 táblás, legteljesebb maradványon kívül vannak még más kisebb asszírnyelvű töredékek is.

Találtak azonkívül babiloni nyelvű példányokat. Ezek közül legjelentősebb a berlini múzeumban őrzött. A tábla 4 oszlop ékírást tartalmaz és megfelel az asszír példány X. táblájának. Az írás az első babiloni birodalom korából való, amelyben Hamurabbi uralkodott. Ez a szöveg tehát közel 1500 évvel régiebb, mint az asszír. Van a pensylvániai egyetemnek is egy babiloni táblája, szintén az első dinasztia korából. Jelzése szerint második táblája az egész kőkönyvnek, 240 sorra terjed, melyből 200 tökéletesen olvasható. Ugyancsak ebből a korból származik a Yale-egyetem táblája, 276 használható sort tartalmaz és kiegészíti a pensylvániai példányt.

Legújabb időkben azonban napvilágra kerültek szumér példányok is. Ezek a legrégiebbek. Az amerikaiak 1890-től 1900-ig jelentős ásatásokat végeztek Nifferben, az egykori Nippurban, amely a szumérok egyik legrégebb városa volt. Számos ékírásos táblát találtak itt, melyek a város főtemplomának könyvtárához tartoztak. Ezek közt van két olyan, melyet Langdon, a kiváló oxfordi asszirológus, a Gilgamesh-eposz szumér maradványának ismert el. A két tábla kevés szöveget tartalmaz és az is rosszul olvasható. Legutóbb azonban 1926—27-ben Wooley Úribeli ásatásai alkalmával szintén előkerült egy olyan tábla, amely körülbelül 200 szumér nyelvű sort tartalmaz a Gilgamesh-eposzból. Ez a 200 sor az első asszír szöveg XII. táblájának felel meg s azt egészíti ki.

A szumérnyelvű szövegek rendkívül fontosak az eposz eredete szempontjából. Az, hogy a költemény az asszír és babiloni szövegeknél sokkal régiebb szövegben is megvolt és hogy a szövegek a szumérok egyik ősrégi királyának tekintik Gilgamesht, kétségtelenné teszi, hogy az eposz még szumér eredetű. De más jelentősége is van annak a leletnek, még pedig az, hogy Mezopotámia kultúrájának megalapítói nem az asszírok és babilóniaiak, hanem a nem szemita szumérok voltak. Más leletek is ezt a történelmi igazságot támoogatják. Felfedeztek egy másik szumér költeményt is, amely a világ teremtését írja le. Ez lényegileg ugyanaz,

mint az előbb megtalált, de sokkal fiatalabb chaldeus kozmogonia. Nagyon valószínű, hogy a további ásatások még más szumér őseit is felfedik az eddig szemita változatban ismert mítoszoknak, himnuszoknak és egyéb irodalmi alkotásoknak. A régi panszemita felfogás tehát tarthatatlan, Mezopotámia ősi kultúrájának megalapítói a nem szemita szumérek voltak s a hódító szemita törzsek csak átvették tőlük a készen kapott kultúrát.

De vannak a Gilgamesh-eposznak olyan töredékei is, amelyekre Mezopotámián kívül akadtak rá, Kisáziában, a szintén nem szemita hittita uralom korából. Ez azt bizonyítja, hogy az eposz igen népszerű és elterjedt volt egész Nyugat-Ázsiában, továbbá, hogy egész tartalma, formája s a benne kifejezett eszmék és érzelmek megfelelnek ama nép érzésvilágának, amely a Kr. e. második évezredben legszívósabban ellenállt a szemita erő nyomásának.

*

Lássuk már most magát az eposzt.

Gilgamesh, — a szumér szöveg Istubarnak is nevezi s valójában azonos az ősmondák híres, kalandos Nimródjával — nagyerejű hatalmas király, olyan rettenthetetlen hős, akihez fogható nincs. Ő építette fel Uruknek, a bibliai Urnak hatalmas falait. Roppant nagysága már elviselhetetlen súlyllyal nehezedik alattvalóira. Az istenekhez fordulnak hát, hogy szabadítsa meg őket Gilgameshtől. Anu kérésére Aruru istennő sárból megalkotja Enkidut, az állati erejű vadembert, aki felveheti Gilgamesh-sel a versenyt. Enkidu megjelenése rettentő riadalmat idéz elő a pusztákon.

Enkidu olyan, akár az állatok,
 Testét bozontos szőr borítja, a haja
 olyan, mint a nőké,
 Haja kemény szálú, mint mezőkön a rozs,
 Nem ismer sem embert, sem hazát,
 ruhája mint Sumukán istené,
 Fűvet eszik, akár a gazellák
 S víznyomokból iszik, mint az erdei vad.

Enkidu pártfogásába veszi a vadakat s a nyájakat elcsalja pásztoraiktól. A vadászok így panaszkodnak rá :

Vad erejű legény szállt le a hegyekből,
 Erejének súlya egész földünkre rádől,
 Földünkön pávaskodik szüntelen,
 Szünet nélkül a nyájakkal csatangol,
 Szünet nélkül a források felé tart.
 Jaj, rettegek a közelébe menni,
 Betemette az árkokat, mit ástam,
 Ha tört vetettem, rendre széjjeltépte,
 A sikon legelésző nyájakat mind
 elcsalta kezemről
 S nem enged többé vadászni a sikon.

Gilgamesh fülébe is eljutnak a panaszok. Gilgamesh azt ajánlja, hogy a vadász vigye magával a legszebb hierodulát, a templom egyik szent prostituáltját. Ez megigézi Enkidut és elcsalja az állatoktól. Így is történik. A vadász és a prostituált megvárja a forrásnál Enkidut, aki hat napot és hét éjszakát tölt a hierodulával s azután vissza akar térni a vadakhoz. De a gazellák futnak előle, a rónaság nyájai riadtan menekülnek. Az erdő vadjai nem akarnak ráismerni. Hasonló motívum ez, mint a középkori egyszarvué, amelyet csak szűzleány tud megfékezni.

A hierodula szépsége annyira megbabonázta Enkidut, hogy ez be tudja őt csalni Urukba Gilgamesh-hez, akinek a félvad ősember nem ellensége, hanem barátja lesz s így egyesülve hatalmuk most már megdönthetetlen. Gilgamesh képviseli a leleményes észet, a kalandokat kitervező vakmerő képzeletet. Enkidu a kivitelhez szükséges, lebírhatatlan, nyers erőt.

Gilgamesh ég a vágytól, hogy nevét örökéletűvé tegye, ezért elhatározza, hogy elindul Enkiduval Humbaba legigázására. Humbaba a napnyugati földek óriás királya. Országában lángot hány a hegyek csúcsa és a hegyek oldalán csodálatos cédrusok emelik roppant koronájukat ég felé. A hősök fegyvereket készítenek maguknak és Shamashnak, a napistennek pártfogását kéri. Gilgamesh anyja, Niu-Sun istennő is könyörgő áldozatot mutat be neki.

A két hős ezután megindul Humbaba ellen. Gilgamesh borzalmas álmokat lát, amelyeket Enkidu fejt meg. A költeményben általában egymást érik a jelképes álmok. Az egyik álom szerint :

Rettenetes kiáltás töltötte be az egeket,
 A föld visszhangzott rá,
 A napvilág elsötétedett, és a sötétség
 eláradt mindenem.
 Villám lobbant és tüze kialudt
 és halál szerte mint zápor zuhogott le a
 földre,
 Azután újra világosság gyűlt és fel-
 lángolt a tűz is,
 A tűz, mely meglohadt és később hamuvá vált.

Azután eléri a csodálatos cédruserdőt, a küzdelem megkezdődik Humbabával. A kegyetlen harcban a szelek sietnek segítségükre :

A napisten és az egek istene meg-
 hallgatta Gilgamesh kérését
 És ime rettenetes szélviharok serkentek
 fel Humbaba ellen,
 A forgószelel és az északi szél s a déliszelel,
 nem különben
 A viharok minden szele,
 A fagyasztó szél és az örvénylőn kavargó,
 Minden gonoszság szele, együtt nyolcféle szél
 támadt fel Humbabára,
 Az arcába vágtak és csapkodták a hátát,
 Úgy hogy nem tudott előretörni
 S hátrálni sem.

Megadta magát és kegyelemért könyörgött. De a neki-bőszült Enkidu vért akart látni. Fejét vették hát a cédrusok királyának.

Ishtar istennő végignézte a rettenetes küzdelmet, látta Gilgamesht fejedelmi díszében és szemet vetett rá. Felajánlotta neki szerelmét és felsorolta az ajándékokat, melyekkel elhalmozza, ha feleségül veszi.

De Gilgamesh visszautasítja az istennőt, szemére hányja állhatatlanságát és hogy sok kedvese mind gonosz véget ért. Így becsmerli az istennőt :

Nem vagy más, rom csupán, mely rossz időben nem ad menedéket.

Kétszárnyú ajtó, melynek zárja nincs és a viharban ellenállni nem tud.

Pusztá palota, melyet a hősök kincséből kifosztottak.

Álnok csapda, mely rossz szándékait tévesztő álarc alá rejti.

Égő szurok, mely menten megsüti, ki hozzáér óvatlan.

Vízzel telt tömlő, mely elönti azt, ki vállára kapja.

Amulet, melynek nincs védő varázsa az ellenséges földön.

Saru, melyben elbotlik az ösvényeken, aki hordja.

Ezután következik az elhagyott és romlásba döntött szeretők felsorolása. De az istennő nem állja ki ezt a szégyent. Dúhe egekig csap és apja, Anu, rettenetes mennyei bikát küld a sértő elpusztítására. Tüzet fú ez az égi szörny. Száz bátor ember siet megfékezésére. Dühös párája elsöpri őket. Gilgamesh és Enkidu mégis szembeszáll a bikával. Enkidu szarvánál ragadja meg és földrenyomja a bős állatot. Ishtar szent hieroduláival és a templomi prostituáltak seregével kiáll Uruk falaira és onnan szemléli a szörnyű küzdelmet. Enkidu megöli a bikát, kitépi belsőrészeit s a báméskodó Ishtar arcába vágja.

Ezt a szentségtörést nem tűrhetik tovább az istenek. Enkidut titkos betegség szállja meg, amelynek során látomásos álomban megsejti az alvilágot, ahová az istenek büntetése küldeni akarja. Elkeseredésében megátkozza a hierodulát, aki a vadonból kivezette. Erre csakugyan nincs kegyelem, Enkidunak meg kell halni.

Gilgamesh megsiratja barátját és holttesténél megfogadja, hogy ellátogat őséhez, Umnapistihez, és megkeresi az örök élet titkát. Umnapisti a Mashu-hegyen él a boldogok között. Gilgamesh szörnyű kalandokon megy át, míg eljut odáig. Oroszlánokkal, forgószelekkel küzd meg s a nap kapuját őrző, emberfejű skorpiókkal. Végre eljut őséhez. Umnapisti nem más, mint a bibliai Noé. Elmondja Gilgameshnek a vízözön történetét, amely főbb részeiben pontosan megegyezik a Biblia elbeszélésével.

Gilgamesh azután eljut az Óceánhoz, átkel a halál folyóján és letör egy galyat az örök ifjúság fájáról. Ezt azonban hazatérőben elrabolják tőle. Sok viszontagság után meg-

érkezik Uruk városába. Itt nagy temetést rendez Enkidunak.

A szumér szöveg szerint útjában csodálatos fára akadt Gilgamesh, amelynek tövén kígyó fészkel, csúcsán pedig sas tanyázott. Gilgamesh kivágta ezt a fát és két bűvös erejű zeneszerszámot készített belőle. Ez a két bűvös hangszer a temetés során egy szertartási hiba következtében lezuhan az alvilágba. Gilgamesh könyörgésére megjelenik Enkidu árnya és elmondja barátjának a pokol borzalmaait. Ezzel végződik a költemény, amely e részben szinte előfutárja Dante *Divina Commediájának*. Hasonló alvilági vándorlás szerepel Guillaume de Digulleville, középkori normandiai költő verses elbeszélésében és Karl Spitteler *Olympusi tavasz* című nagy eposzában.

Ime a Gilgamesh-eposz tartalma, amennyire az egy-mást kiegészítő töredékekből összeállítható. Az a kérdés mármost, egyszerűen egy legendás hős nagy tetteinek kalandos, izgalmas meséje-e a költemény, vagy van valami mélyebb, szimbolikus jelentése is.

Egyes magyarázatok szerint a mezopotámiai csillagmítosz a kulcsa minden emberi civilizációnak, minden földi esemény előretükröződik az égi csillagképekben. Ennek a felfogásnak legújabbán ismét számos követője és tudományos magyarázója akad az új asztrológia egyre szaporodó hívei közt.

Ezeknek felfogása szerint a Gilgamesh az első napmítosz. A költemény tábláinak és énekeinek száma megfelel a napév 12 hónapjának. Sorra veszik a költemény epizódjait, álmotlásait s valamennyit a naprendszer jelenségeivel próbálják összefüggésbe hozni. Mindez azonban nagyon körmönfont magyarázat. Sokkal valószínűbb, hogy Gilgamesh hőstetteit éppen úgy a szumér nép keleti meseszomjúsága teremtette meg, mint ahogy az arabok Antar vitézi próbáiban, a perzsák pedig Rusztem kalandjaiban élték ki regényes vágyaikat. Lehet az is, hogy a költemény két mondakörnek egyesítése, melyek közül az egyik Gilgamesh, a másik Enkidu körül alakult ki s egymásba olvadva vált a síron túl is tartó fegyverbarátság hőskölteményévé.

Maga a hősköltemény nemcsak kétezeréves fejlődés nagy útját járta meg (a történelmi kor hajnalhasadásától kezdve), hanem tovább élt azokban az alakokban, amelyeknek megformálásához jellegzetes vonásokat szolgáltatott. Így föltétlenül befolyása volt a bibliai Sámson alakjának kialakítására. Nem egy motívuma felfedezhető Odysseus kalandjaiban. Nem egy hőstettét Nagy Sándornak tulajdonították később, amikor a macedón hódítóról legendakör alakult ki.

Gilgameshalakja éppen ennek az évezredes vándorlásnak tükrében egyetemes emberi jelentőségűvé nő. Mikor a szumérek képelete a saját nemzeti hőstét megteremtette, olyan típust alkotott, amelyben minden kor megtalálhatja a maga eszményképét. Szörnyek leküzdője, emberfeletti munkák végrehajtója, a jog és igazság bajnoka ez a hős, akit később a görögök Heraklesben testesítettek meg. Gilgamesht a szumérek nemzeti hősüknek tekintették, de annak tekinthette minden nép, mert nagy ereje, elméjének élessége, bátorsága és sikerei hízelelhettek minden nemzet hiúságának. E mellett az a típus, aki kielégíti a minden lélekben ott szunnyadó kaland- és utazási vágyat. Ezen a címen nemcsak szumér, nemcsak babilóniai népeké, hanem az egész emberiségé, és így alakja nemcsak a különböző ókori átköltésekben élt tovább, nemcsak azok a népek vették át, akik a szumér, majd az asszír és babiloni birodalmakat leigázták, hanem a középkor is s ami a legcsodálatosabb, alakját nem egyszer kétségbevonhatatlanul megtaláljuk a középkori keresztény templomok homlokfalának díszei közt.

KÁLLAY MIKLÓS.

A PLATONISTA CICERO.

— Második közlemény.¹ —

IV.

Kevés olyan fogalmunk van még, amely annyira magán viselné későbbi fejlődésének vonásait, mégis ugyanakkor annyit megőrzött volna az antik szellemiségből, mint épp a humanitás fogalma. Jelentősége magában az ókorban bizonyosan szűkebb körre szorítkozott, mint ahogy azt éppen későbbi hatásából ítélve vélni szoktuk, amióta újkori «humanizmusaink» révén egyetemesen elterjedt, úgyszólván világnézetté vált s modern életünknek meg kultúránknak minden ágába beleáramlott, de : ezzel egyszersmind ki is bővült, sőt alakot is váltott, úgy hogy ma már kénytelen-kelletlen rajta át tekintünk vissza magára az antik humanitásra is. Viszont : még azokban is, akik egészen modern értelemben pusztán az emberbaráti érzelmeknek, az emberi szolidaritásnak kifejezéseként fogják fel, megcsillan valami legalább is az antik etika színeiből ; annál elevebb ez a kapcsolat természetszerűleg ott, ahol a fogalmat magára az antik kultúra egészére mint művelődési tartalomra vonatkoztatjuk. Ebből a történeti fejlődésből származó rétegezethez és többértelműségnek tulajdoníthatjuk, hogy a humanitásra vonatkozó kutatás, minden számottevő eredménye ellenére, még ma sem tekinthető végképp lezártnak sem eredetére, sem jelentésére nézve. De bármiként vélekedjenek is a humanizmus mibenlétéről a kutatók, bármennyire befolyásolja is róla való felfogásukat akár egyéni lelki alkatuk, akár modern

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1942. évi 777. számában.

szemléletmódjuk, akár az antikvitáshoz való viszonyuk általában : abban a tekintetben szinte egyhangú a megegyezés közöttük, hogy a humanitásról mint életformáról csupán Cicero óta beszélhetünk s hogy későbbi fejlődését egészen napjainkig leginkább éppen cicerói eszménye határozta meg.

Mi ennek a cicerói humanitásnak az értelme? E tekintetben Aulus Gellius megjegyzése kínálkozik a legalkalmasabb kiindulásul. «Azok, akik a latin szókincset megalkották s helyesen is éltek vele, — mondja Gellius¹ — nem azt akarták — mint ahogy a közfelfogás véli — a humanitással kifejezni, amit a görögök 'filantrópia' néven emlegetnek s ami bizonyosfajta szívességet és jóakaratot jelent minden ember iránt egyaránt, hanem azt az értelmet tulajdonították neki, amelyet a görögök a 'paideiának' adtak, mi pedig képzettségnek és irodalmi kiműveltségnek szoktunk nevezni (*eruditionem institutionemque in bonas artis dicimus*). Kiváltképpen rászolgálhatnak a humanista névre azok, akik őszintén vonzódnak e tudományokhoz s törekednek utánuk. Humanitásról beszélünk pedig azért, mert valamennyi élőlény közül egyes-egyedül az embernek adatott meg, hogy érdeklődjék e tudományok iránt és művelje őket».

Gelliusnak ez a megállapítása több tekintetben a dolog lényegére tapint. Így mindenekelőtt abban, hogy a humanitásnak a gyökereit a görögségből származtatja s világosan megjelöli azt is, hogy hol kell keresnünk ezeket : nem ott, ahol a humanitás szónak görög megfelelője alapján közvetlenül sejtenők, etikai-szociális *eszmék* irányában, hanem a művelődés *tényleges* rendjének körében. S ugyancsak találoán mutat rá a humanitásnak irodalmi-tudományos jellegére is : *eruditio* nélkül nincs humanitás. A fogalom ezzel nyilván szoros vonatkozásba kerül az *artes liberales*-szel, ebből pedig az következik, hogy kései és reflexiv jelenség, tehát az antik művelődésnek abból a fejlődési korszakából való, amikor ez már elvesztette ösztönös-friss lendületét, de erkölcsi-politikai hatáskörét is, és intellektualizálódott. Megerősítik ezt Gellius idézett helyének további sorai, ahol Ciceróra és

¹ *Noct. Att. XIII. 17.*

Varróra utalva a humánus műveltséget éppenséggel a könyvtudással azonosítja.¹

Ezzel szemben azonban jogosan hivatkozik az újabb filológiai kutatás a humanitásnak jellemzően római szellemére, felmerülésének körülményeire nézve pedig az ifjabb Scipio Africanus körére.² Scipio filhellenizmusa általánosan ismeretes, ezért közvetlenül nála is csak ez az értelme lehetett a humanitásnak: görögös műveltség. De vajjon ismereti elemeknek (vagy akár gondolati rendszereknek) merő átvételét jelentette-e ez a humánus műveltség, vagy pedig inkább az életformának görögös alakulását, hozzá hasonulást a görögségben megnyilvánuló emberi teljességhez, mint ahogy ezt is, amazt is jól ismerjük — latin vonatkozásban — az újkor-eleji humanizmusból? Nyilván mindkettőből valamit, de lényegében egyiket sem. Mert ha megértjük is Scipio ifjúkori lelkesedését a görög eszményekért, a későbbi hadvezérnél és politikusnál, Karthago és Numantia meghódítójánál alig lehet feltételezni valamiféle iskolás tudományosságot,

¹ Humaniori, inquit [Varro] non ita, ut vulgo dicitur, facili et tractabili et benivolo, tametsi rudis litterarum sit, . . . sed eruditiori doctiorique, qui Praxitelem, quid fuerit et ex libris et ex historia cognoverit.

² Így már Max Schneidewin: *Die antike Humanität*. Berlin 1897. Weidmann. 22 sk. ll. E könyv főleg a cicerói humanitás szempontjából ma is jól használható anyaggyűjtemény; alapbelátásában is általában helyes nyomon jár, sajnos azonban, ügyetlen frászmódja, főleg pedig Ed. v. Hartmann filozófáinak megokolatlan belekeverése miatt sokszor élvezhetetlen. V. ö. még R. Reitzenstein: *Werden und Wesen der Humanität im Altertum*. Strassburg, 1907. Heitz. 7 sk. ll. — U. a.: *Das Römische in Cicero und Horaz*. Lpz. 1925. Teubner (Neue Wege zur Antike I. 2.) 14. l. — Rich. Harder: *Die Einbürgerung der Philosophie in Rom*. (Die Antike. V. Bd. 1929.) 297 sk. ll. — Rudolf Pfeiffer: *Humanitas Erasmiana*. Lpz. Berl. 1931. Teubner (Studien d. Bibl. Warburg Bd. 22.) 2. sk. ll. — I. Heinemann: *Humanitas* (Pauly—Wissowa—Kroll: *Realencykl. Suppl.* V. 1931.) 299 sk. l. — R. Harder: *Nachträgliches zu Humanitas* (Hermes. 69. Bd. 1934.) 66 sk. ll. — K. Kerényi: *Humanismus und Hellenismus*. (= *Apollon. Studien über antike Religion und Humanität*. Wien-Amst.-Lpz., 1937.) 251 sk. ll. — Horst Rüdiger: *Wesen und Wandlung des Humanismus*. Hamb. 1937. Campe. 25. l.

még kevésbé azt, hogy kivedlett volna a sajátos római életformából, felcserélve azt a göröggel: minden adatunk épp ennek ellenkezőjéről tanúskodik. Ha tehát mégis a *grex Scipionis* vált a humanitás bölcsőjévé, akkor ez itt bizonytalán többet jelentett pusztán irodalmi-tudományos kiműveltség-nél. Sokkal inkább az erkölcsi magatartásnak nemessége, fínomsága és tapintata nyilvánult benne, igazi arisztokratikus érzület, lelki emelkedettség, az előkelő rómainak oly jellemző *magnanimitas*, olyasféle, mint amit a görög ἀρετή fejezett ki s ami a καλὸς καγαθός-ban vált szemléletessé még a praesokratikus korban. Az élet alakításának ez a célzata az, ami a humanitásban éppen a «humánus», a sajátosan emberi, az «örök» emberi vonás, mert pathosz szólal meg benne s ezt nem pótolhatja semmiféle leszűrt tudás és irodalmiság, legfeljebb képletesen megjelenítheti és elmélyítheti, úgyszólván «példázataul» szolgálhat, egészen a szónak goethei értelmében.¹ Ezért tekinthetjük a humanitást bízást görögnek és rómainak egyaránt. Kétségtelen, hogy a görögök fedezték fel először magukban az élet alakításának ezt a pathoszt mint «örök» emberit, s ők teremtették meg egyúttal «példázatát», az irodalmat és a filozófiát is. De épp oly spontán módon jelentkezett ez a pathosz a rómaiakban is, épp úgy életüknek elsősleges és eredeti megnyilvánulása volt, akár csak a görögöké, s bár «példázatában» már hellén mintákon igazodtak el, ezt is sajátos pathoszuknak megfelelően alakították. Ebben különböztek éppen az akkori hellenizált világ többi népétől. Ezek mindent eltanultak a görögöktől, amit ellehetett tanulni, csak éppen a pathoszt nem, lévén ez eltanulhatatlan: ezért is hatott rájuk a görög kultúra inkább csak kívülről, mintsem gyökeresen, s vált hellenizmusuk — Kerényi Károly találó megjelölésével² — a szó szoros értelmében «felszínes jelenséggé», pusztán a polgárosultságnak, az urbanitásnak ismertető jegyév, de nem humanitássá.

¹ A pathosz szerepét a humanitásban már R. Reitzenstein találóan kiemeli, összefüggésben erkölcsi-esztétikai mozzanatokkal. A pathosz és az erudíció viszonyára azonban nem terjeszkedik ki. Ld. *Werden und Wesen der Humanität im Altertum*. 10—11., 26—28 ll.

² *Humanismus und Hellenismus*. 242. l.

Maga az a tény, hogy a humanitás szót a rómaiak alkották meg, s hogy azzal, amit jelezni akartak vele, csupán náluk találkozunk, mindennél beszédesebb bizonyossága annak, hogy itt nem kölcsönzött, eltanult, hanem csakugyan eredeti, törül-nőtt jelenséggel van dolgunk. S ezen nem változtat az sem, ha tudjuk, hogy a hellenizálódásnak ez elől a «felszínes» módja elől Róma sem zárkózott el. Sőt éppen ez a körülmény arra figyelmeztet, hogy a humanitás egyáltalán nincs ellentétben a filantrópiával, miként Gellius állítja, hanem feltételezi, magába foglalja az élet könnyítését és az embereknek egymásközti simább (azaz : éppen «felületesebb») érintkezését biztosító szokásoknak, formáknak, berendezéseknek ápolását is.¹ Ebből a szempontból fölöttébb jellemző, hogy amikor maga Gellius a filantrópiának görög értelmét tolmácsolja, talán akaratlanul is olyan szóárnyalatokkal él, amelyek már a latin humanitás hatására vallanak.²

A Gellius-féle felfogásnak és az ifjabb Scipio nevéhez fűződő magyarázatnak ezekből az egymásnak több tekintetben ellentmondó adataiból kétségkívül igen nehéz a humanitásnak valamilyen egységes fogalmát megszerkeszteni. E végből számon kívül kellene hagynunk, hogy az antik humanitás is fejlődött, s hogy ennek a fejlődésnek a képe mindig aszerint fog alakulni bennünk, amilyen mozzanatra vetjük éppen a hangsúlyt.³ Két eredményt mindamellettszűrhetünk az említett tényekből. Először : a humanitást bizonyonnyal a római szellem sajátos termékének tekinthetjük, mégis görög feltételeinek számbavétele nélkül nem érthetjük meg. Másodszor pedig : eredetileg a humanitás nem eszme, mint ahogy közönségesen beszélni szoktunk róla, hanem létforma, magatartásmód s ezért nem is eszmei hatásra bukkant fel, hanem a gyakorlatban érlelődött. Mégsem naív és reflektálatlan, mint az egészen ősi, ösztönös élet jelenségei, sőt inkább valamiféle feszültség, pathosz a kipattantója, amely már a korszakok delelője körül szokott jelentkezni és eszmélkedésre

¹ Kerényi : i. m. 243. l.

² V. ö. Reitzenstein : i. m. 23. l.

³ I. Heinemann : i. h. 285. l.

készítet. Innen érthető, hogy műveltség, tudás, erudíció nélkül nincs humanitás, de ebből származnak egyúttal a humanitásnak egyéni különbségei is: egyéniség csak ott mutatkozik meg, ahol műveltség és szenvedély, erudíció és pathosz keresik az emberileg elérhető egyensúlyt és kibékülést. A humanításban tehát az ember nyilvánvalóan történeti fejlődésének már eszméletes fokán akarja az életnek azt a teljességét, töretlenségét *tudatosan* létrehívni, amely a fejlődés spontán, eszméletlen fokán magától, szinte gyümölcsként kínálkozott. Ezért áll oly közel a naturalizmushoz, hogy a felületes szemlélő előtt sokszor rokonnak is tűnik fel: a humanitás is mindig kulturális és lelki válságok idején jelentkezik, visszatérést sürgetve az ősihez, az egyszerűhöz, a kiegyenlítetthez, a teljeshez, csakhogy ezt nem valamilyen elvont eszme formájában képzei el, mint a naturalizmus (pl. a sztoikusok a *ὁμολογία* elve szerint), hanem a hagyománynak tiszta forrásaiból fakasztja s épp ezért bizvást mondhatjuk, hogy ősi és voltaképpen mégsem ősi, mert az eredeti életnyilvánulásokat belátásból törekszik reaktiválni és szellemmel járhatja át.

A görögség körében ez a válságos helyzet tudvalevőleg a perzsa háborúk után következett be s az életnek meg a gondolkodásnak fokozódó racionalizálódásában, ugyanakkor pedig a régi, hagyományos formáknak bomlásában nyilvánult. Hogy csakugyan a szofisták fellépése idézte-e elő ezt a válságot, mint ahogy közönségesen mondani szoktuk, vagy pedig maguk is csak kifejezői voltak egy olyan feltartóztatatlan folyamatnak, amely mélyebb társadalmi-kulturális feltételekben gyökerezett, ezúttal ne foglalkoztasson bennünket. Tény, hogy ők jelzik a tetőpontját s a Protagoras-féle *ἄνθρωπος μέτρον πάντων* elve szinte sűrítetten kifejezi azt az anthropológiai irányt, amely a görög filozófiában náluk nyitja fel először a szemét. De vajjon az ember, mint a világrend középpontja, mint a megismerés legméltóbb tárgya mértéke-e egyszersmind az *igazi* emberségnek is? Itt kapcsolódik bele, mint ismeretes, a szofisták működésébe a Sokratesé, aki látszólag egészen az ő csapásukon halad, mégis a delphoi Apollon jelmondatának hirdetésével áttöri merő-

ben racionalisztikus és individualisztikus emberfelfogásukat. Mert a γνῶθι σαδτόν azt jelenti éppen: ismerd meg emberi mivoltodat, ismerd meg emberi *mértékeidet*, vagyis ismerd meg emberségedben azt, ami emberfeletti, isteni egyúttal benne s amire tulajdon daimonionod figyelmeztet. Ebben rejlik a mélyebb értelme annak, amit éppen Cicero mondott Sokratesről: hogy lehozta az égből a filozófiát és a földre telepítette.¹ A pusztán emberit, ahogy a szofisták naturalisztikus anthropológiájában tűnt fel, Sokratesnek valóban sikerült felülmúlnia, mégpedig azzal, hogy az embert a belátás szálaival is újra a mithoszhoz és a hagyományhoz kötötte. Innen nézve egészen természetesnek kell találnunk a leg-hívebb sokratikusnak, Platonnak «archaizáló» törekvéseit. Erről újabban sok szó esik, fentebb mi is már utaltunk rá. A valóság logifikálásában, amiben az ideatan lényegét szoktuk megjelölni, ma nem csupán időtlen felismerést látunk, hanem tudjuk, hogy ez a törekvés lelki feszültségekből született, vele korának vallásos, erkölcsi, politikai esettségéből keresett Platon kivezető utat, és épp ezért ideái nem absztrak-tumok, hanem mintaképek, példák, követelmények, amelyekben az életnek ősi formái elevenednek meg újra, minden-estre a lét magasabb síkján, azaz: a történeti keletkezés és elmúlás árja felett. Amikor tehát Platon archaizál, akkor nem «eszményíti» a multat — ezt a romantikus szándékot csak a modern kor fedezte fel, — hanem azt idézi belőle, ami emberileg «örökérvényű», s épp ezért egyúttal isteni is. Innen van, hogy csakis ott archaizál, ahol életformáról, magatartásmódról, a gondolkodásnak és a cselekvésnek mértékéről van szó. Ezt a mértéket azonban nyilván nem pillanthatta meg kora kicsinyes, hétköznapi, közönséges emberének arcu-latán, hanem vissza kellett emlékeznie évégből azokra a kez-deti időkre, amelyekre már előtte is a mithosz tekintett: amikor az ember még *héros* volt és emberi teljessége az isteni rokonság fényében ragyogott. A platonai anamnézis tehát tulajdonképen az ember lelki ősrétegének felfedését jelenti, de ugyanakkor egyszersmind visszaemlékezést az ebben az

¹ *Tusc.* V. 4. 10.

ősrétegben lefolyó «isteni» törtézésre is. Ezért sokat emlegetett mithikus jellege. Ezt a magában véve «közös emberi», személytelen, alakatlan, tehát történetietlen lelki ősréteget ugyanis éppen a mithosz érlelte történeti valósággá azzal, hogy plasztikus alakokban és sorsokban szólaltatta meg. Ebből magyarázható, hogy az «igazi» emberi létnek anamnézissel felfedezett mértékei — erkölcsiek, politikaiak és tudományosak egyaránt — anthropomorfak, de ugyanakkor egyszersmind theomorfak is, amiben pedig jelentkeznek és felismerhetők, az éppen az eidos, az idea, a szemlélhető, utánozható, követhető, mintaszerű valóság.¹ Ezért paideia a platoni filozófia, azaz : a visszaemlékezésből fakadó megismerés alapján való kiművelése, alakítása, tökéletesítése az embernek «igazi» emberré, s ezért kell benne keresnünk az antik humanitásnak, sőt egyáltalán minden humanitásnak az eredetét.²

Platónnál találkozunk valóban először az embernek azzal a nyomatékos említésével, amely a későbbi humanitásra annyira jellemző. Az *Apologia* Sokratese *emberi bölcsesség*-nek nevezi magatartását, ennek tulajdonítván, hogy vád alá került. Amikor az *Államban* a művelődés anyagának kiszemelése forog szóban, azt olvashatjuk, hogy a leendő filozófus-államkormányzónak avégből kell aritmetikával foglalkoznia, hogy a világ rendjében el tudjon igazodni, de még inkább azért, hogy *emberré váljék*. Az igazságos cselekvés jellemzése során pedig ugyanott az a fontos kijelentés hangzik el, hogy *az emberben legyen a belső ember a legerősebb*, nyilván mert csakis így lehetséges neki istenhez hasonulnia.³

¹ Az anamnézisznek erre az anthropológiai jellegére némileg már Julius Stenzel utal : *Studien zur Entwicklung d. platonischen Dialektik* 2. Aufl. Lpz.-Berl. 1931. Teubner. 19., 197. ll.

² V. ö. Werner Jaeger : *Platos Stellung im Aufbau der griechischen Bildung. (Humanistische Reden und Vorträge.* Berlin-Leipzig, 1937. Gruyter. 166 l.)

³ *Apol.* 20 d. : ἀνθρωπίνη σοφία. — *Rep.* 522 e. : μάθημα ἀναγκαῖον θήσομεν καὶ λογίζεσθαι τε καὶ ἀριθμεῖν δύνασθαι... εἰ καὶ ὁπίσθιν μέλλει τάξεων ἐπαίειν, μᾶλλον δ' εἰ καὶ ἀνθρώπος ἔσεσθαι. — *Rep.* 589 a : τοῦ ἀνθρώπου ὁ ἐντὸς ἀνθρώπος ἔσται ἐγκρατέστατος. — *Rep.* 613 b : εἰς ὅσον δυνατὸν ἀνθρώπων ὁμοιοῦσθαι θεῷ.

Érzelmes, filantropikus vonásról a platonai emberfelfogásban tehát valóban nincs szó, ellenben amit Kerényi Károly a hellenizmus humanizmusáról oly találóan megállapított, már Platonban is kimutatható: van benne valami inhumánus is, a szónak természetesen nem abban a jelentésében, hogy «embertelen», «barbár», hanem értve rajta éppen az emberi lényeknek «isteni» minták szerint való átszellemítését.¹

Két pillére van ennek a platonai «humanitásnak»: δίκαια τε πράττειν καὶ καλὰ ἐπιτηδεύειν, igazságosan cselekedni és a széppel állandóan foglalkozni.² Ismeretes, hogy a szépnak és a jónak az eszméje minő szoros, elválaszthatatlan kapcsolatban van Platon gondolkodásában. Mindig együtt említi őket, úgyszólván kölcsönösen határozzák meg egymást s ha helyenkint a jónak eszméjét tekinti is minden szépnak okául, másutt viszont a szépből származtatja a jót.³ De bármiként értelmezi is végső viszonyukat, a görögség páratlan formaérzéke, a mértéknek, az összhangnak, az aránynak kedvelése, az a szemléletmód, amelyet épp azért nevezünk esztétikainak, mivel a megfoghatatlant is megfoghatólag, «érzékletesen» látja és jeleníti meg, belőle sem hiányzott, sőt tanúságtételül a görög szellemnek e tulajdonsága mellett épp őt idézhetjük az elsők közt, különösen akkor, amikor az eszmét a konkrét egyedi valóságra alkalmazza. Épp ezért a καλόν és az ἀγαθόν mellett még egy harmadik fogalmat is számba kell vennünk a platonai anthropológiában, s ez a πρέπον: az «álló», a «megfelelő», amely épp azt az emberi magatartásmódot jelöli, amikor az erkölcsi derekasság esztétikai formában nyilvánul meg.

Az újabb filológiai kutatásból egyre tisztábban bontakozik ki előttünk, hogy milyen alapvető fontossága volt ennek a πρέπον-nak a hellenisztikus kor költészettanában, karakterológiájában, retorikai elméletében, főleg pedig etikájában, úgyszólván az antik szellemi élet alakulását és összefüggéseit ma több tekintetben másként látjuk,

¹ *Humanismus und Hellenismus* 245., 250. ll.

² *Rep.* 445 a.

³ γίγναιτ' ἂν ὑπο τοῦ καλοῦ τὸ ἀγαθόν: *Hipp. mai.* 297 b. — Az előbbire nézve l. *Rep.* 517 c.

mint azelőtt.¹ Kivált Panaitiosnak, ennek az Aristoteles után bizonyosan legigazibban görög gondolkodónak és a hellenisztikus századok legnagyobb nevelőjének² az erkölcsi szépről szóló tana részesült e végből újabban többfelől is behatóbb figyelemben. A *πρέπον* fogalma azonban már Platon korában kialakult s ha költők, rétorok, filozófusok nem használták is egészen egyértelműen, az az ambivalencia a *καλόν* és az *ἀγαθόν* közt, amely később (éppen Panaitiosnál) jellemezte, már kezdettől fogva megállapítható benne. Ez tűnik ki a vele rokon értelemben használt kifejezésekből is, aminek a *καιρός*, *μέτρον*, *ἀρμόττον*, *μέσον*, de leginkább mégis maga a *καλόν*. Így éppen Platonnál is, aki a nagyobbik Hippias dialogusában a szépnak mibenlétét próbálva megállapítani, ezt előbb az «illővel» azonosítja, magát az «illőt» pedig utóbb úgy határozza meg, mint a szépnak egyéni megjelenését,³ de ebben sem állapodik meg, hanem tovább keresi a «magábanvaló» szépet. Ha ez a dialogus nem feltétlenül hiteles is, hanem esetleg már az Akadémiában keletkezett s a peripatetikus hatásnak némi nyomait is elárulja, akkor sem szabad elsiklanunk a felett a tény felett, hogy Platon a *πρέπον* szót kétségbevonhatatlanul eredeti műveiben is mindig használja, valahányszor éppen a szépnak és a jónak konkrét megjelenését, valamilyen egyéni mozzanathoz való viszonyát akarja megnevezni. Így szól arról, ami az isten-

¹ Ld.: Max Pohlenz: *Τὸ πρέπον*. Ein Beitrag zur Geschichte des griechischen Geistes. (= Nachr. v. d. Ges. d. Wiss. zu Göttingen. 1933. Phil.-Hist. Klasse. 52-92. II.) U. a.: *Antikes Führertum. Cicero De officiis und das Lebensideal des Panaitios*. Leipzig, 1934. Teubner. 55 sk. II. et pass. — Rob. Philippson: *Das Sittlich-schöne bei Panaitios*. (= Philologus. 1929. 357-413. II.) — I. Labowsky: *Die Ethik des Panaitios*. Untersuchungen zur Geschichte des Decorum bei Cicero und Horaz. Leipzig, 1934. F. Meiner. — Joh. Stroux: *Die Anschauungen vom Klassischen im Altertum*. (= Das Problem des Klassischen und die Antike. Hrsg. v. W. Jaeger. Leipzig-Berlin, 1931. Teubner, 4. sk. II.

² Wilamowitz nevezi így: *Panaitios (Reden u. Vorträge* 4. Aufl. Bd. II. 1926.) 212. I.

³ τὸ πρέπον ἄρα τοῦτο λέγομεν, ὃ παραγεγόμενον ποιεῖ ἕκαστα φαίνασθαι καλὰ τούτων, οἷς ἂν παρῆ: *Hipp. mai.* 294 a.

hez és az emberhez illik ; hivatkozik arra, ami az élemedett korhoz és ami az ifjúsághoz illik ; beszél a szabad emberhez illő műveltségről ; a nőnek, a rabszolgának és a különböző foglalkozásoknak megfelelő magatartásról és cselekvésmódról ; s végül hangoztatja a költői művek részeinek, továbbá a szövegnek, a ritmusnak meg a dallamnak illő összhangját is.¹ Valószínű, hogy ezekben az esetekben Platon nem véletlenül, hanem megfontoltan és valamelyest már terminológiai értelemben alkalmazza a *πρέπον*-t, mint az egyéni viselkedésmódnak, tipikus emberi helyzeteknek, vagy pedig a műalkotás szerkezetének valamiféle szabályát, követelményét, amely az idea egyetemességében gyökerezik ugyan, mégis «közvetít» a konkrét emberi felé, az eszmét mintegy megjeleníti, a kézzelfoghatót az eszmének «megfelelteti». Erre vall a léleknek meg a műnek ontológiai összhangjáról és mértékéről való felfogása is, s lehetetlen észre nem vennünk, hogy mennyire megegyezik mindaz, amit erre nézve az *Államban*, a *Phaidrosban* és a *Philebosban* kifejt,² azzal, amit az ember alakításának s az emberi tevékenységnek «illő» voltáról megállapít. Semmikép sem mondhatjuk tehát, hogy Platont a szépnek és a jónak egyéni arculata nem érdekelte volna mélyebben : ezt kizárta már a görög szellemre nézve oly általánosan jellemző *μηδὲν ἄγαν* elve, amelyről Platon is lépten-nyomon tanúskodik s amelynek éppen csak az egyéniségre vonatkoztatva van értelme. Kétségtelen, hogy az individualitás csak Aristotelesnél és iskolájában, továbbá a sztoa körében jelentkezik elvként,³ és a *πρέπον* is csak ekkor ölt

¹ *Phaidr.* 278 d ; *Symp.* 198 a. *Legg.* 666 d. — *Apol.* 17 c ; *Gorg.* 485 b ; *Symp.* 198 a ; *Theait.* 146 b ; *Parm.* 136 d. — *Prot.* 312 b ; *Alk.* 135 c (ἐλευθεροπρεπὲς δὲ ἡ ἀρετή). — *Ion* 540 b ; *Alk.* 135 c. — *Gorg.* 503 a ; *Phaidr.* 268 d (*πρέπουσα σύστασις*) ; *Rep.* 399 a ; 459 e ; *Legg.* 670 d.

² *Rep.* 410 c. — *Phaidr.* 264 c. — *Phil.* 64 e (μετρίτης γὰρ καὶ συμμετρία κάλλος δὴ που καὶ ἀρετὴ πανταχοῦ συμβαίνει γίνεσθαι).

³ Ezért járt együtt a hellenisztikus korban az életnek ezzel az egyéni elbensősödésével az élet feltételeinek univerzalizmusa. Ld. erre nézve Georg Misch : *Geschichte der Autobiographie* I. Bd. 2. Aufl. Lpz.-Berl., 1931. Teubner. 102. sk. és 174. sk. ll., továbbá Max Mühl : *Die antike Menschheitsidee in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. Lpz. 1928. Dieterich (Das Erbe der Alten 2. R. H. 14.) 48 sk. ll.

határozottabb alakot, úgyhogy Panaitios etikájának már középpontjában áll. Eredete azonban — mint szellemi életünknek legfőbb alapformájáé — a platoni gondolkodásban van, szorosan : a platoni emberfelfogásban. A szépnek és a jónak szerves kapcsolata, ahogy a hagyományos *καλοκάγαθία* fogalmában kifejeződött, nyilvánul meg a *πρέπον*-ban is, csakhogy sokkal egyénibb veretel : akinek emberi egyéniségéhez «illő» az életformája, annál a jóság, az erkölcsi derekasság, az *ἀρετή* éppen megjelenésében, kifejezésében «tetszik» nekünk, olyképen, mint ahogy a műalkotás szemléletes harmóniája tetszik. S ez éppen a humanitás lényege. Nem véletlen, hogy a *πρέπον*-t a későbbiek a mérsékletesség érényéből fakasztották s hogy a léleknek valamiféle egészségét látták benne.¹ Humánus az, akiben nincs semmiféle szélsőség, aki lelkileg egészséges ; a humanitás mindig normalitás : csakis ott beszélhetünk róla, ahol az egyetemes mértékek egészen konkrétan, szinte megfoghatólag mutatkoznak meg az egyes emberben, s a tetszést épp az a látvány ébreszti bennünk, hogy ez a normalitás itt rá van hangolva az individualitásra, úgy szólván testéhez áll, vagy más szóval : az egyéni hajlamok nem tengenek túl nyilvánulásukon. S ezt az utóbbit külön is hangsúlyoznunk kell. A *πρέπον* valóban azt fejezi ki, amit az újkor humanista szellemű filozófus-

¹ Cic. *De off.* I. 5., 27. — A gondolat azonban szintén már Platonnál felfedezhető. Így pl. : *Charm.* 159 c, ahol a *σωφροσύνη* és a *καλόν* viszonyát fejtegeti ; vagy *Rep.* 403 a—c, ahol kimondja, hogy mindennemű mértéktelenség = esztelenség, ezzel szemben ő δὲ ὀρθὸς ἔρωσ πέφυκε κοσμίῳ τε καὶ καλοῦ σωφρονὸς τε καὶ μουσικῶς ἔραῳ, s aki nem így jár el, az ψόγον ἀμουσίας καὶ ἀπειροκαλίας ὑφείζοντα. — A *Rep.* 404e sokszor idézett helye szerint ἡ δὲ ἀπλότης κατὰ μὲν μουσικῆν ἐν ψυχῆις *σωφροσύνην*, κατὰ δὲ γυμναστικῆν ἐν σώμασιν *ὀγκίαν* hoz létre. *Rep.* 444e pedig már megtaláljuk az «egészség» fogalmának átvitelét a lélekre : *ἀρετὴ μὲν. ἄρα ὀγκία τις ἂν εἴη καὶ κάλλος καὶ εὐεξία ψυχῆς, κακία δὲ νόσος τε καὶ αἰσχος καὶ ἀσθένεια.* Hogy minő fejlődési összefüggés áll fenn e *ὀγκία τῆς ψυχῆς* és az aristotelesi *μεσότης* mint a *normális* emberi magatartásnak s épp ezért az igazi emberségnek (ἡ μεσότης ἀροότης πῶς *Eth. Nic.* 1107 a) mértéke és a sztoikus *κατόρθωμα* (honestum!) fogalma közt, ez egyszer külön fejtegetést érdemelne. Egyes adatok erre nézve Philippson, Pohlenz (különösen : *Antikes Führertum*) és Labowsky id. m.-ben találhatók.

költőjének, Schillernek szavával máig a cselekvésben nyilvánuló szépnek szoktunk nevezni; de utal egyszersmind a cselekvőnek érzületére is, arra az erkölcsi nemességre, «fennköltiségre», amely éppen esztétikai formában szólal meg: «báj és méltóság» a *πρέπον*-ban e szerint elválaszthatatlanul együtt van, akárcsak a szép és a jó a kalokagathiában. A kalokagathia egyetemesebb eszményének individualizáltabb formája jelenik meg tehát előttünk a *πρέπον*-ban, azon kor fokozottabb individualitásának megfelelően, amelyben megszületett és kialakult. Az Aristoteles utáni filozófia azonban, kivált pedig Panaitios e tekintetben csak közvetítő volt, mint ahogy általában közvetített e kornak minden szellemi megnyilvánulása: a karakterológia, a retorika és az új komédia is.

Az élet átszellemítésének mindazokat a jelenségeit, amelyeket a görögség körében a humanitás előzményeiként tekinthetünk, merőben belső, kulturális, művelődési, sőt bízvást mondhatjuk: pedagógiai feszültségek idézték elő. Különösen szembetűnik ez Platonnál, akinek ezirányú felfogása és megoldási kísérlete döntőleg hatott a hellenisztikus kor századainak szellemi életére még ott is, ahol vele ellentétes (pl. kozmopolitikus) törekvések érvényesültek. Egészen más történeti feltételek közt született meg ezzel szemben a humanitás a római életkörben. Itt nem valamilyen kulturális válságból jelentette a kibontakozás útját, nem olyan motívumok támasztották, amelyek csakis a szellem tartományai-ban hatékonyak, hanem a politikai helyzet alakulása és az ebből származó feszültségek hozták felszínre. A latin humanitás — vagyis a humanitás éppen igazi és teljes értelmében — a római birodalmi akaratra és sajátos ethoszának a görög életformával, általában a görög szellemiséggel való ütközésében érlelődött ki. Ismeretes, hogy ennek az ütközésnek eredménye más volt, több volt a pusztá recepciónál: az első példája volt ez a történetben annak, amikor egy nép egy másik, idegen népnek nyelvén és kultúráján ébred önmagára, amikor szemléletét egy tőle különböző világon kitágítva megerősödik saját életformájában s ezt a legteljesebben kifejleszti. Ráeszmélés volt ez arra, hogy a népeknek egymásközti nyelvi és kulturális érintkezése, javaiknak köl-

csönös kicserélése nemcsak hasznossági vagy hatalmi érdekből lehet termékeny, hanem elsősorban abból a szempontból, amit az egyik nép a másiknak a tiszta szellemiség terén nyújthat.

S ennek a lehetőségnek felismerése volt éppen a Scipio pillanata. Valóban világtörténeti jelentőségű pillanat, s Polybios leírásából ismerjük azt a feszült lelki helyzetet, amely kipattantotta. A világhódító Róma meghódolt a görög szellem fölénye előtt. Egy fajtája volt ez a görögösödés, amely Rómát elárasztotta, a felvilágosodási mozgalomnak, minden jellemző kísérőjelenségével. Mindenekelőtt a külső élet berendezései terjedtek el, megglazítva az ősi szokásformákat és patriarchális erkölcsöket; s amikor ily módon felbarázdálódott a római lélek, utóbb már a görög gondolat magva is megfogamzhatott benne. Hiábavaló volt a régi erkölcsök híveinek minden tusakodása e görögösödés ellen: főleg Tarentum elfoglalása óta a görög kultúra látható és láthatatlan ereken át beszivárgott Rómába, s az ifjabb nemzedék már azon az úton volt, hogy a Földközi-tengeri vidék többi népéhez hasonlóan kivetközzék népi öncélúságából, annak ellenére, hogy megvetésével sujtotta a meghódítottakat, s hogy bennük csak gyűlöletet ébresztett. Scipio is ilyen görögös műveltségben részesült. Mégsem elégedett meg vele, nem akart lezárulni benne, nem úgy tekintette, mint emberileg végső lehetőséget. Ránézve a görögösödés nem eredmény volt, hanem inkább feltétel: ingere, serkentője, erjesztő eleme annak, hogy igazi római mivoltában kibontakozzék, hogy *szóban és tettben méltóvá váljék őseihez*. A történeti helyzetnek ösztönös megsejtéséből fakadt-e nála ez a visszatérés az ősi magatartáshoz, vagy pedig inkább abból az ifjúi becsvágyból, hogy kedvezően hangolja maga iránt a közvéleményt, amely görögös műveltsége miatt őt is megróttá? Mértékre, egyensúlyra hajlamos természete nyilvánult-e meg benne, vagy talán éppen csak szócsöve volt felsőbb szellemi hatalmaknak? Nem tudhatjuk, mert épp a sorsdöntő fordulatok lelki indító okait rendszerint csak kevéssé ismerjük, mint ahogy nem tudjuk lemérni ebben az esetben azt sem, hogy minő része volt előidézésében magának Polybiosnak,

Scipio környezetében a görög kultúra megszemélyesítőjének. Kétségtelen csak az, hogy ennek a jelmondatnak kiejtésével: méltóvá válni az ősökhöz, ἄξιός εἶναι τῶν προγόνων,¹ gyökeresen megváltoztatta a római embernek a görögséghez való viszonyát. E szerint a görög létforma követése csak pótléka, látszata lehet az igazi római létnek: a görög műveltség ellenben ráeszméltethet ennek a *romanitas*nak értelmére. A hellenisztikus-római felvilágosodásnak az élet megkönnyítését és kényelmét célzó, hasznossági, racionális iránya helyébe ezzel ismét az alakítás pathosza lépett; a pusztalelki kitágulást felváltotta a létezésbeli, metafizikai elmélyülés. Nem fogadhatjuk el ezért azt a pusztapszichológiai magyarázatot, hogy a régi római erkölcs már nem felelve meg többé az újabb nemzedék igényeinek, bele kellett oltani a görög ethika erényeit, s ennek érdemét kell éppen Scipiónak tulajdonítani.² Scipio egyáltalán nem volt erkölcsi reformátor; nem a görög erényeknek szerzett polgárjogot Rómában, hanem inkább fordítva: mivel ezek itt már meghonosodtak, elmélyítette őket azzal, hogy visszafordult, retrogradált a régi római erkölcshez. Reformja tehát az egész római létformának gyökeresítésére irányult. S ez az elmélyítés, ez a gyökeresítés éppen az igazi «emberiesség», a humanitás. Egyelőre még bármiféle filozófiai spekulációtól szűzen,³ pusztán gyakorlatilag, mint érületi és magatartásbeli kifejezése annak a belátásnak, hogy mindaz hozzátartozik az emberhez, ami körülfonja, formálja és eligazítja őt emberi mivoltában. A régi római politikai erények, a virtus, a constantia,

¹ Polyb. *Hist.* .XXXI. 24.

² Így Karl Meister: *Die Tugenden der Römer*. Rektoratsrede. Heidelberg, 1930. 11. l.

³ Richard Harder: *Die Einbürgerung der Philosophie in Rom* (Die Antike V. Bd. 1929. 291-316. ll.) c., egyébként nagyon szép és tanulságos értekezésében ebben a tekintetben véleményem szerint túlságosan messzire megy, amikor azt állítja, hogy Scipio humanitása theoretikus magatartásban gyökerezett s ellentétben állt a mindennapi gyakorlati étellel (300—301. l.) Harder is itt Panaitios hatására hivatkozik, mint ahogy ez már Reitzenstein óta igen gyakori. V. ö. ezzel szemben I. Heinemann: *Humanitas*. R. E. Suppl. V. 299 sk.

a gravitas, a fides és a pietas jelentkeznek benne, de megoldva szűkösségüktől, helyhezkööttségüktől, konkrét voltak nehézkességétől, és átszellemítve, megenyhítve a görögség ethosának azzal az egyetemességével, amely a theoriából, azaz szemlélődésből fakadt. Nem véletlen ezért, hogy éppen az a Terentius, akinél a humanitás fogalmával ebben a jelzett értelemben először találkozunk, s akinek ismeretes mondását: *homo sum, nil humani a me alienum puto*, minden későbbi humanizmus jeligéjeként szoktuk emlegetni, szoros kapcsolatot tartott fenn Scipio körével. S hogy ennek a humanitásnak már ekkor a választékos kifejezési mód, az elokvencia volt egyik legjellemzőbb nyilvánulása, s benne nemcsak *dignitas*, hanem egyúttal *lepos* is érvényesült, későbbi forrásainkból következtethetjük.¹ Nem sok időbe telik azonban és a humanitás valóban átítatódik a spekuláció szellemével, s az addig egészen személyes művelődési eszmény a görög filozófia fogalmi köntösében jelenik meg. Ettől kezdve kap diagógikusabb jelleget, társul hozzá az erudició s ezzel egyszersmind feltűnnek benne a görög intellektuális erények is: a mérsékletesség, az igazságosság, kiváltképpen pedig a bölcsesség. *Sed est eloquentiae sicut reliquarum rerum fundamentum sapientia*. Ezt Cicero mondja, akinél a humanitásnak ez a nagyjelentőségű módosulása tudvalevőleg bekövet-

¹ Kivált Ciceróból. A megfelelő helyeket R. Reitzenstein dolgozta fel: *Scipio Aemilianus und die stoische Rhetorik* (Strassburger Festschrift zur 46. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner. 1901. 143-162. ll.). A humanitást ebben a tanulmányban éppen stiláris oldaláról mutatja be. «Welche Bedeutung es für Roms geistige Entwicklung und damit für die Kultur der alten Welt hatte, dass sich zum ersten Mal seit langem wieder ein festgeschlossener Kreis geistig und gesellschaftlich hochstehender Männer der Schulung einer Philosophie hingab, und zwar, einer Philosophie, die alle Lebensäusserungen, den Ernst wie die παιδεία, in ihre Betrachtung einschloss und überall ein bewusstes Ausgestalten eines Menschheitsideals verlangte, beginnen wir allmählich zu ahnen. Dass die Pflege der Sprache dabei eine so hohe Rolle spielte, ihre Ausbildung auch in der täglichen Rede als sittliche Pflicht dargestellt wurde, konnte für die Entwicklung des Latein nicht ohne tiefgreifende Folgen sein.» I. m. 155. l.

kezett, s hogy itt a bölcseséget éppenséggel mindennek alapjául tekinti, egyáltalán nem mellékes körülmény, sőt inkább jelzi nekünk, hogy az elokvencia is, mint a humanitásnak sajátosan a római politikai hagyományban gyökerező jegye, most a létező világ egyetemes rendjébe, a róla kialakított világképbe, világnézetbe tagozódott bele. Ekkor lép fel először a humanitás mint *eszme*, s róla valóban elmondhatjuk, hogy megfogalmazása a római filozófia születését jelenti. De ha ez a filozófia követi is a görög filozófiát az egyetemesítés irányában és eszközeiben, egy tekintetben feltétlenül különbözik tőle: azt a távolságot ugyanis, amely főleg Aristoteles óta a gondolkodásnak a mindennapi élethez való viszonyában mind szélesebbé vált, nem tartja fenn. Amikor közönségesen a római filozófia praktikus szellemére szoktunk hivatkozni, ezzel általában szűkebbkörű jelentőségét, ha nem éppen csekélyebb érdemét szeretjük jelezni. Kétségtelen, hogy ezzel a praktikus célzatával a római filozófia nem a görög szellem csapásán haladt, hanem azon, amely a scipiói archaizálás elvéből indult ki: méltónak bizonyulni az ősök-höz. A *mos maiorum* a római filozófiálás alapja és tartalma is egyúttal. De vajjon nem ugyanaz a szellemi magatartás nyilvánul-e ebben a gyakorlatiságban, bár más egyéni verettel és a korhelyzet különbsége miatt más tartalommal is, mint aminőt már egyszer Platon képviselt? A filozófiának az a feladata, hogy alakítsa az emberi világot egyéneiben és közösségében egyaránt; a filozófia tehát *paideia*, az emberalakításnak egyetemesen felfogott rendje. Ugyanilyen értelemben lesz humanitássá a cicerói filozófia is s innen van az, hogy amikor Cicero humanitásról szól, nem a sztoikusokhoz, nem az epikureusokhoz fordul, hanem mindig platonizál. Csekélyebb becsű vagy szürkébb feladat-e ez a gyakorlatiság a merőben elvont spekulációnál, aminő a korabeli filozófiai iskolákban folyt? *Ut enim in vita, sic in oratione nihil est difficilius quam quid deceat videre*, mondja ismét Cicero imént idézett mondatának folytatásaként: nincs nehezebb dolog életünkben és beszédünkben egyaránt, mint *meglátni azt, hogy mi illik*. *Πρέπον* appellant hoc Graeci, — folytatja —

*nos dicamus sane decorum.*¹ Talán sehol sem fejeződik ki jobban a görög és a római gondolkodásnak sajátos frigye, de egyúttal jellemző különbsége is, mint éppen ebben a mondatban. A scipiói örökség él tovább a gyakorlati célzatban, az életnek és a cselekvésnek komoly felfogásában, amit a Cicerónál már az erkölcsiség egyetemességét jelölő *virtus* szóval egyértelműleg használt *honestas* fejez ki leginkább; a görög *theoria*, azaz szemlélődés latolgatásán kifejtett forma-érzék hatása érvényesül viszont az erényes magatartás illő voltának, a *decorum*nak követelésében. Így alakul ki a humanitásnak mint a római filozófiai magatartás velejének konkrét eszménye, a *honestum atque decorum* és ebben a megfogalmazásban származik majdan át az európai utókorra

PROHÁSZKA LAJOS.

¹ Or. 70.

KÖLTEMÉNYEK.

Öreg vagyok ...

A virág másra mosolyog már,
A madár nem nekem dalol,
Napos mezőn más boldogan jár,
Én meghuzódom valahol.
Kicsiny szobám, meghitt öledben
— Hol nem zavarnak emberek —
Elüldögélek néma csöndben...
— Öreg vagyok, nagyon öreg.

Mért is törekszem ócska lantom'
Ernyedt húrját fölajzani?
Úgysem tudok újmódi hangon
Fáradt szívemmel dallani.
Eredj csak vissza, lant, a sutba,
Már hozzád nyúlni sem merek —
Olyan sötét arcom borúja...
— Öreg vagyok, nagyon öreg.

Nem az enyém ez a világ már,
S én nem vagyok való bele,
Rideg közöny, mi itt reám vár,
Hideg s bús életem tele.
Nekem már nincsen vágyam egy se,
Remény előttem nem ragyog —
De nem panaszlom, hisz' szerencse,
Hogy már ilyen öreg vagyok...

Életútam.

Életútam vége felé,
Múltam képe tűnik elé,
Hogyha nézem :
Megrezdül a szívem belé!

Sok nehéz harcot megértem,
Szeretet s hit volt a vértem,
Győzve ebben
Nem az enyém volt az érdem.

De csalódtam sok barátba',
Támadtak gyakorta hátba,
Ám nyugalját
Szívem mindig megtalálta.

Lelki sok vihart megérve,
Hálákat kell adnom érte:
Hogy az Isten
Bevitt egy szép boldog révbe.

Mint ha földön mennyi kitárul:
Adta nékem életpárul
Azt, akiről
Tudtam, soha el nem árul.

Holtaiglan hű volt hozzám,
S bánat úli sáppadt orcám
Amióta
Ő érette gyász borult rám.

De bármily sötét a gyászom,
S bár naponta könnyben ázom,
Égre nézve
A vigaszt ott megtalálom.

Ne panaszkodják az ember!
A jó Isten tartja szemmel,
És jobb pásztor
Ő nálánál sohasem kell.

SZEMLE.

Képzőművészet.

A Nemzeti Szalon március havában nagyszabású emlékkiállítással áldozott Aba-Novák Vilmos kivételes tehetségének. Az ünnepi kiállítást Gerevich Tibor egyetemi tanár, Aba-Novák művészetének lelkes híve rendezte. A nagy teremben freskóinak vázlatait, néhány kartonját, az oldaltermekben táblaképeinek, vízfestményeinek, rézkarcainak, rajzainak válogatott sorozatát állította ki, hogy Aba-Novák fejlődését mennél meggyőzőbben mutassa be. Aba-Novák esete bizonyítja a legjobban, hogy nem volt hiábavaló gondolat a mai magyar festészet és az olasz művészeti kultúra nagyszerű hagyományai között szorosabb kapcsolatot kötni.

A magyar műértő közvélemény az első világháború után bizonyos idegenkedéssel fogadta hivatalos köreink elhatározását, hogy tanulmányaikat fejleszteni akaró fiatal művészeinket nem Párizsba, hanem Rómába küldte. Külpolitikánk függvényének tartották és eredménytelenséget jósoltak neki. Párizs volt a fényforrás, ahová festőink és szobrászaink megújulás végett vágytak, és ahol a különböző nemzetiségű divatos mesterek a különféle izmusokat tanították. Róma és Itália ezzel szemben a XIX. századtól kevés hatással volt a modern festészet fejlődésére. A nazarénusok, majd az angol pre-raffaeliták másodkézből való stílust hoztak létre, egyedül Hans von Mareés művészetének kialakulására volt elhatározó jelentőségű, egyben jótékony az itáliai tartózkodás. Mareés a naturalisztikus emberábrázolást szigorúbb komponálással kapcsolta össze, pedig akkor még a természet kötetlen értelmezése, a táblafestés fejlődése előtt nagy lehetőségek álltak.

Mareés esete a festészet akkori állását tekintve szerencsés kivétel. Aba-Novák Vilmos és a római magyar iskola eredményei a XX. század harmincas éveiben viszont már szinte szükségszerűek. Magukban bízó határozottsággal állapították meg fiatal művészeink a l'art pour l'art elvének fokozatos elerőtlenedését, a lírai táblafestészet alapjainak megingását, az izmusok zsákutcába vezetését,

a kiválasztott műértők számára való festés csődjét és egyúttal a mindenkihez szóló, epikus előadású falkép új ébredését. Természetesen a végleges eredmények nem jelentkeztek volna nálunk oly meglepően hamar és nem jöttek volna létre olyan meggyőző világossággal, ha a nagy szellemi, illetőleg stílus-átalakulást nem egy kiválasztott festőtehetség munkálta volna.

Vitéz Aba-Novák Vilmos sorsdöntően fontos működése Rómából való hazaköltözése után 1930-ban kezdődik. Az előbbiek a Palazzo Falconieri-ben töltött évek alatt lettek világossá tudatos, elmélkedő egyénisége előtt, itt alakult ki fölfogása az új művészeti lehetőségek szerint, itt ért meg stílusa a falfestés számára. Rómából való visszatérte után már olyan határozott egyéniség, hogy alig tudjuk az Ernst-múzeumban rendezett kiállításán festői multját újabb képeiből kihámozni. A kubista törekvések, a nagybányai tanulságok, Fényes Adolf befolyása, sőt az akkori egész fiatal magyar festőtársadalmat irányító Szőnyi-stílus hatása is elhalványodott már Aba-Novák festészetében. Az olaszországi benyomások uralkodnak képein a nélkül, hogy egyetlenegy itáliai mestert is követne, sőt ott erősödött teljesen önállóvá, fejlődésképesen maivá modora. A régi nagy falfestők elveit vette át, de nem stílusát — megértette a képírás legkomolyabb, legáltalánosabb célkitűzéseit, amelyek a középkoriak és a későbbi mesterek munkáiban nyilatkoznak és amelyeket nem egyszer egész világ választ el a materiális szellemű, valeurökkel dolgozó és optikai finomságokért rajongó modern festők fölfogásától, előadás-módjától.

Ekkor tért át Aba-Novák Vilmos az olajról a temperára, ami szükségszerű technikai velejárója volt stílusfejlődésének. Elveit természetesen ő is először kisebb méretű táblaképekben próbálta ki, közülük azonban nem egy előre vetíti későbbi, szigorú szerkezetű, nagyvonalú falképeinek jellegét. Különösen itáliai városképei vallanak már komoly törekvésekről meredek sziklákra fölkúszó háztolongsáikkal, szűk sikátorokkal, míg cirkusz-festményeit bár fal képszerűen, de lazábban komponálja. Az utóbbiakban éli ki magát Aba-Novák lelkivilága robusztusan egészséges fesztelenségben. A cirkusz-képek szükségszerű szelepei voltak stílusa erjedésének: ezek a plakátszerű, karikatúrás, tarka ötletek vezették le Aba-Novák tehetségének azokat az erőforrásait, amelyek még Párizs nemzetközi szellemével, kötetlen ötletszerűségével tartottak rokonságot. Kivételesen raffinált az előadásuk. Tónusfestésről nincs szó, Aba-Novák végleg felszámol a naturalizmusnak ezzel az értékével, a természet, illuziója is sut bakerül, a töretlen helyi színek egymás mellett ujjonga-

nak, a felsorakozott artisták legtöbbjét csak groteszk színfolt jelzi, hogy annál kitűnőbbben érvényesüljön egy-egy merészen odavetett, finoman érzett rajzrészlet. A festői kultúra nemes melódiáját kétségtelenül túlharsogja az öntudatos újat-akarás harsogó jazzband-je. Merev nyugalom mellett handabandázó ágálás, a szín- és forma-ellentétek vad forгатaga, mely sokszor túleszi magát a térábrázolás világosságán. Cirkusz- és vurstliképeiben Aba-Novák elment a cirkusz szellemi kifejezés végső határáig.

Pedig ugyanakkor a képszemlélet, a festői előadás tekintetében már tudatosan készül a mély lelkitávlatokat, elnerülést föltételező vallásos és történelmi képekre. Sajnos, túlságosan belemerült a cirkuszfestés külső szellemességébe, így komoly tárgyú kompozíciói is tele vannak groteszk, eltorzított alakokkal, pedig ez nem lényeges eleme nagyszabású falképstílusának. A fölényes cinizmus, aztán későbbi vallásos kompozícióinak hitbeli erejét is lefokozza. Eleinte érezzük a távlat hiányát, az alakok zsúfoltan szoronganak egymás mellett, a dekoratív sík-komponálás későbbi önálló szerkezete még nem alakult ki. A kezekkel való beszéd is túlhangos, de ez nem annyira cirkuszképeire, mint inkább kiváló korai rézkarcaira, így különösen a *Mene-Tekel-Ufarzin*-ra vezetendő vissza. Az egykor falra író legendás kéz szimbolikus kifejező erejét későbbi falképeiben is sokszor újra és újra átéli.

Első nagyszabású egyházi képein, a jászszentandrásai templom sorozatán még ez a kiegyenlítetlenség tapasztalható, ezért olyan nyugtalanítóak, brutálisak ezek a festményei. A keresztet vivő Krisztus fájdalomosan torz feje mintha egy késői gótikus német oltárkép döbbenetes valóságérzését idézné, de a szegedi keresztelő kápolna szimbolikus ábrázolásaiban már látomásyszerű finomságokat éreztet. A fekete háttér is elmaradt, Aba-Novák Vilmos visszatért a Rómában kipróbált sűrűke alaphoz, mely ezentúl állandó kísérője falképstílusának.

A hivatalos körök dícséretes ítéletére vall, hogy Aba-Novákot a jászszentandrásai falképek által kiváltott nagy vita ellenére is az elmúlt évtized alatt elhalmozták nagyszabású történelmi és vallásos tárgyú megbízásokkal. Érezték, hogy olyan erőteljes és egyéni teremtő szellemmel állanak szemben, aki hivatva van az új magyar epikus falképstílus megteremtésére és a magyar festőművészetnek európai szempontból nézve is új és fejlődésképes vágányra terelésére. Ő maga okult leginkább a jászszentandrásai sorozat tévedéseiből, bár férfias természete dacolni kívánt a kritikákkal. Még legutolsó, a székesfehérvári városházában befejezetlenül maradt falképein sem

engedett az alakok torzító jellemzéséből, a markáns vonásokkal mintha bosszantani akarta volna a természethűséget kereső, nyárs-polgári felfogást. A hősök szegedi kapujának nagy ívén is az ókeresztény szellemben fogant, fenyegető Krisztus mellett durvaarcú kispapok lebegnek angyalok gyanánt, de gátlás nélkül alkotó ereje ugyanitt választékos finomságokkal is meglep.

A középkori falképirók és a barokk freskó-művészek dúsan áradó képzelet-gazdagságát idézik fel a párizsi világkiállítás magyar pavillonjának ünnepi csarnoka számára készült falképei, amelyeken a magyar-francia történelmi kapcsolatokat örökíti meg bámulatos egyéni erővel. Csodájára jártak a különféle nemzetiségű látogatók ennek a sorozatnak. Műértőt és laikust egyaránt lenyűgözött. Teljesen éretten jelentkezett beunük Aba-Novák komponáló módja, az egymás fölé sorakozó alakokkal, a szimbolikus és kozmikus elemeknek a jelenetekbe való vegyítésével, a fölírásos, tekergő szalagokkal. Ezek együttvéve dekoratív, ornamentális, egyben dokumentáris ábrázoló jelleget kölcsönöznek a képeknek. A szalagok fölírásaikkal az epikus történeti festés elbeszélő természetét is aláhúzták. Az alakok szoros egymásmellettsége egyszeriben indokolt, magától érthető lett, a tér illúzióját megtagadó fölsorakozásuk fölött a magyar sorsot jelző emberfeletti méretű kard, a Rákóczi-induló hanghullámaira táncoló forgatag, az ég kárpitját meghasító villámok viszont a dimenziók lelki végtelenségét érzetik. A kassai bevonulás falkép-tervében is egyesült az emberek tömege a megnyíló egeknek angyaloktól népes, fényugarakkal áthatott világával. Újra természetes lett földnek és égnek egybekapcsolása, mint a spirituális jellegű középkori és barokk-művészetben, ami annyira távol állott a valószerű színélményekben gyönyörködő, XIX. századi festéstől. Itt a fény- és színhatásoknak optikai, Aba-Nováknál viszont ismét kifejező, lelki jellege lett.

A székesfehérvári Szent István-mauzoleum falképein a párizsi sorozat eredményeit variálja, viszont ugyanitt a vitézi szék termében lévő képének, melyet vitézzé történt avatása emlékére festett, hangsúlyozott az ornamentális kompozíciója. Egyike legkitűnőbb műveinek. A nemes hatású falkép körvonalai kellemesen pengenek el a nagy falsíkon. Aba-Novák stílusa legérettebben a budapesti városmajori templom szentélyének két Szent István-kompozícióján és a pannonha'ni milléniumi kápolna befejezetlenül maradt falkép-ciklusán jelentkezik. Az előbbi kétségtelenül felette áll a városmajori templom mennyezetfestményeinek, amelyekben a teremtés napjait örökíti meg, az oldal-kazettákban a szent Család, az

apostolok, evangelisták és angyalok markáns fejeivel. A különböző lépték alkalmazása mellett kedvezőtlenül hat Aba-Novak karnációjának agyagossága is. Sohasem tudott örvendezni a bőr, a hús felületi színeinek, életet hangsúlyozó szépségüknek, Tiziano és Rubens izgató örökségének, előtte a formai mintázás ereje állt magasabban, pedig a növények és az állatok teremtésében megkapó színhatásokkal gyönyörködtet. A szentélynek alumíniumra, tehát ismét szürke alapra festett két nagyvonalú kompozíciójában minden salaktól megtisztultan férfiasodik elénk Aba-Novák Vilmos érett stílusa. A mester belátta, hogy sem a vallásos emelkedettséggel, sem a történeti komolysággal nem egyezik a fintorba hajtott ábrázolás. A plasztikus kezek kifejezése sem túlhajtott, vagy modoros mint legtöbb képén, de beszédes. Milyen kifejező Leonardo da Vinci *Utolsó vacsoráján* is a kezek nyelve. Aba-Novák képzelete most meghiggadt, lendülete megnyugodott, az előadás heve mérséklődött, a nélkül, hogy a festői látomány szépsége veszített volna egyéni erejéből. A töretlen vörösek, kékek, barnák, zöldek mellett milyen raffinált Szent István szíjjelterített palástjának vibráló sárgája. Itt válik valóra, hogy falképstílusában milyen értékekkel kárpótolt Aba-Novák a tónusfestés; az optikai látszat, a valeurök uralmának sutba dobásáért. Pedig hallatlan gyorsasággal dolgozott, a kompozíciók eszmei előkészítése, képszerű megérlelése mindig tovább tartott, mint valóságos megfestésük.

Különböző technikájú falképei mellett Aba-Novák mintegy pihenésképpen festette erdélyi és szolnoki népi jeleneteket, tájakat ábrázoló temperáit. Bár legközelebbi rokonságban vannak falkompozícióinak stílusával, mégis nem egyszer meglepőek e táblaképek rajzos és színbeli finomságai. Itt is markáns, férfias erejű, szinte harcban áll a természettel, de mégis ellágyul egy-egy vízfelület optikai élményének mesterei közvetítésében. Dunai uszály, zsögödi táj, vagy vidéki kocsmá megfestésével azoknak is különös örömet szerzett, akik csak a táblaképek festői kultúráját, meghitt finomságát élvezik.

Az emlékkiállításon láthattuk azokat a táblakepeit is, amelyeket élete végén, betegségének könnyebb szakában festett. Ekkor már nem bírta a freskófestés faradalmait, a nagyüzemű alkotás sebes iramát, orvosai ezt megtiltották, de a teremtő láz ekkor is dolgozott benne. Most lassabban és kisebb méretben alkotott, jobban megérlelte a finomságokat, szeretettel babrált el a részletek szépségein, kezdett érdeklődni a tónusértékek iránt. Az epikus előadás, a sok alak mozgatása most is elemi sajátsága maradt művészetének, de

a parasztasszonyok szoknyáinak, ködmöneinek virító pirosa, kékje, az edények csillogása most nem rikolt ki úgy az együttesből, a színek már törődnek egymással, tónusegység foglalja össze a képet. Az ég felhőinek szín- és fényzivatarai ugyan elárulják, hogy kozmikus jelenségeket pótolnak, mégis ezek a festmények bizonyítják leginkább, hogy mennyit fejlődött Aba-Novák tíz év alatt stílusban, értékben egyaránt. A Szépművészeti Múzeum biztosított magának a kései táblaképek közül néhány jelentős darabot.

Aba-Novák művészi egyénisége európai szemszögből nézve is fontos volt a magyar festészetben. Itthon és külföldön elhalmozták díjakkal, kitüntetésekkel, a Képzőművészeti Főiskola tanára lett, de ezek csak külső, bár nem egyszer komoly bizonyítékai jelentőségének. Ő harcolta ki újra a falakat a magyar festőknek, utána indulhattak meg kápolnák a templomok, paloták ékesítésére. Művészete nem történeti stílusú, eklektikus festészet, hanem élen haladó képzés, mely egyaránt szól műértőkhöz és laikusokhoz. Lehetséges Aba-Novák hatalmas erejét, egyéni képzeletű alkotásait különbözőképpen értékelni, a festészet szellemét reformáló, stílusújító jelentősége azonban vitán felül áll. Korai halála vesztesége az egész magyar kultúrvilágnak.

*

1942. volt a neve a Nemzeti Szalon ez évi első kiállításának. A mostani évvel jelölték közös vágjukat azok a művészek, akik tudatosan esküsznek a l'art pour l'art elvének alkonyára és vissza akarják vezetni a festészetet és a szobrászatot az anyaművészet, az építészet kebelébe. Törekvésük korszerű, az építészetrel való kapcsolat a kisebbségeknek is szárnyat adhat, az építészetbe való beolvadás stílust kölcsönöz, megfosztja az alkotásokat valóságuktól, kötetlenségüktől. Ez jellemezte a régi nagy stílusok ösztönös és harmonikus együttakarását is. A Társaság célkitűzése nem új, de tudatosításában kétségtelenül érdemük van.

Borbereki Kovács Zoltán, a festőből lett, monumentális szobrász áll a törekvések élén, ő igyekezett a kiállítás művészeinek munkáit egy nevezőre hozni, ő benne tudatosodott leginkább a figurális művészetnek ez az időszerű stíluskiadványa, amelynek zászlaját Aba-Novák hordozta, míg a halál ki nem tépte kezéből az ecsetet. A pannonhalmi olasz gimnázium számára alkotott, kétségtelenül még tovább érlelendő, óriási méretű Szent István domborművében a nagyvonalúságot, az egyszerűséget igyekezett középkori naívsággal és bensőséggel párosítani. Az *Ősz* című páros-szobra egy budapesti

kislakásos bérházon a magyar televényből nőtt ki, de a magyar parasztfarmák már kiteljesedtek, harmonikusakká lettek, mint a Parthenon alakjai. Ugyanezt az egységes fejlődést tapasztalhattuk tavaly András Kurta János szobrainak kiállításán is. Tömör, egyszerű, dús és életteli formák, de számolnak azzal, hogy földből gyúrták, kőből faragták őket. Kerényi Jenő lévai hősi emléke szinte kőszzerű. Főlöszleg azonban az alakok ruháinak hullámos redővezetésével az idomok nagyvonalúságát földoldani, a szobrot ilyen felületdíszítéssel ellátni. A tehetséges szobrász tanagra-jellegű stílusának a csökevénye ez, amelyet igyekezett monumentális alkotásaiba is átmenteni. Antal Károly faragja újból a pécsi székesegyház déli homlokzata attikáján álló apostol-szobrokat. Háromnak mintáját mutatta be a kiállításon, mindegyik tömbszerű: az alak szerves felépítésének félénk érzetése megegyezést keres az anyag élettelen tömegével. Alak és öltözéke egységes tömbként súlyosodik a talpazatra, mint a középkori szobrászatban, amely még nem állította talpra az eleven embert.

A kiállítás célkitűzése, az alkalmazott művészet hangsúlyozása különösen Hollósné Mattioni Eszter alkotásaiban jelentkezett legvilágosabban. Bár néhány szellemes technikájú táblaképet is mutatott be, mégis hímeskő-alkotásain volt a hangsúly. A síma márvány és műmárvány kapcsolódásával olyan műfajt fejlesztett ki, amely falak ékesítésére igen alkalmas. Egyházi tárgyú kompozíciói méltó és stílusos díszei lehetnek minden templomnak. Bensőséges, naív előadási módja is hozzájárul alkotásai megkapó hatásához. A győri templom szószékét a művésznő már ilyen hímeskőből készítette.

*

Bernáth Aurél kiállítása gróf Almásy Teleki Éva művészeti intézetében ezúttal is nagy élvezetet nyújtott a l'art pour l'art hitvallóinak. Művészetének tiszta festői értékei, melyek nem egyszer túlságosan elvetették a rajz segítő kezét, most is nemes tónusokban nyilatkoznak. Sötét, tetszetősségre nem törekvő, szinte önmagukba vonuló képeinek erős a hangulati tartalmuk. Alakjai bánatos magánosságban bontakoznak ki a félhomályból, inkább csak sejthető minden, mint látható a képen. Nem formálja meg őket, hanem csak érzeteti színekkel. Rendkívüli nyugalom üli meg munkáit. Minden árnyékba merül rajtuk. Kifejezése azonban most kevésbé misztikus, nem érezzük azt a nyomasztó szellemjárást, mely régebbi alkotásainak volt sajátja, a könnyedén odavetett csendéletrészeket színebben csillannak föl vásznain. Mindent szükséztlenül jelez, csak a

legszükségesebbre korlátozza festői mondanivalóit. Kerüli az apróbb részleteket, a dekoratív nyilatkozásokat. Színei levetették az anyaggal való kapcsolatukat, hogy mint önálló jelenségek hassanak. Bernáth Aurél kétségtelenül egyike legnemesebb eszközű magyar mestereinknek. Vele együtt néhai Rippl-Rónai József válogatott műveit is bemutatták, köztük nem egy jól ismert, de rég nem látott mesterművét és több kisebb apróságot.

*

Marffy Ödön vízfestményei és rajzai a Tamás Galériában újból bizonyosságot tettek a művész szenvedélyesen friss és közvetlen előadásáról. A szín és a vonal sokszor elfolyik, elszabadul a festő akaratától, a foltok, a vonalak néha fegyelmetlenek, de ez a kócos szabadság mégis érdekesebb, mint a száraz hibátlanság. Egy-két téli tájat ábrázoló vízfestménye különösen kiemelkedett művei közül. — Báró Hatvany Ferenc pasztellképei a művész franciás kultúrájáról tanúskodtak. Ízlés, könnyedség vezeti mindig ecsetjét, krétáját: természetet követő előadásmódjába sokszor halvány stilizálás is vegyül. Kétségtelenül hatással vannak reá a birtokában lévő francia mesterművek is.

*

Glatz Oszkár a Múbarát helyiségeiben állította ki azokat a festményeket, amelyek legjobban szívéhez nőttek s amelyektől nem óhajt megválni. Csupa szindús, megkapóan igaz parasztéletkép, rajtuk a magyar népiesség hímpora. Ünneplőbe öltözött piros-pozsgás menyecskék mellett barázdás képű öregek, akiknek arcát a beesületes munka szántotta tele ráncokkal. De nemcsak a magyar nép szeretete, lelke zeng ki ezekből a festményekből, hanem Glatz Oszkárnak legőszintébb naturalista fölfogása is. Megingathatatlan követője a természet közvetlen festésének. Bár elismeri az eltérő törekvéseket, magára nézve egyedül ezt tartja kötelezőnek, itt áll biztos talajon tehetsége. Ezért menekül oly gyakran a magyar vidékre, hogy ne kelljen az arcképrendelők igényeit, hiúságukat ki-elégíteni. Bujákon nem kell semmit sem elkendőzni, itt a maga közvetlen igazságában adhatja a természetet. — Gallé Tibor finom krétarajzai, köztük néhány magyar és idegen falusi kép magas te-tejű, tónusos házakkal egészítette ki Glatz gyűjteményét.

*

Kunffy Lajos festészete is a közvetlen természetfestés kultúráján alapszik. Minden kiállításán újból és újból megállapíthatjuk választé-

kos ízlését, melyet régebbi hosszú franciaországi tartózkodása alatt szívott magába és az igaz bensőséges kapcsolatot, amely őt a magyar vidékkel, annak színjelenségeivel összefűzi. Nagy odaadással merül el egy-egy tájrészlet, domboldal, dűlőút ábrázolásába, híven akarja éreztetni a rajzos és színbeli sajátságokat. Világos palettája a szabadban színekkel éreztet minden árnyékot, a műterem világításában festett alakjain azonban még ott settenkednek a régi iskolák barnás foltjai. Színfelrakása gyengéd, híg, sokszor szinte vízfestményyszerű: a vászon fehérjét mindig érezteti. Csendéletei között ép úgy találtunk szeretettel és műgonddal készült alkotásokat, mint tájképei között.

*

Nagyborosnyói Bartha László a gróf Almásy-Teleki Éva műintézetében bemutatott festményeivel beigazolta, hogy a fiatal festőnemzedék legizmosabb tehetsége. Fölfogása nagyvonalú. Bár mai nyelven szól hozzánk, festői stílusa a régi nagy mesterek tanulmányozása alapján alakult ki. Tintoretto izgalmas dinamikájának és François Millet áhitatos nyugalmanak hatása vitatkozik egymással művészetében. Részben e kora-barokk olasz mester merész rövidüléseit, átlós vonaláramlásait követi, részben Millet módjára zárt tömegszerűségben hangsúlyozza az előtérbe állított alakokat. Bensőséges csendéleti hangulat árad munkáiból, az alakok nem jelenetté kapcsolódnak, mozdulataikat nem a cselekmény, hanem az ettől független önálló képkompozíciónak térbeli vagy dekoratív jellege határozza meg, mint Puvis de Chavannes-nál, vagy Mareés-nél. Az utóbbinak a nápolyi Aquariumban lévő festményeivel szintén rokonságban van Bartha stílusa. Mindez a kiemelkedő hatás azonban nem homályosítja el Bartha határozott égyéniségét és modernségét. Újabban Bernáth Aurél mintájára ő is lazább színfoltokkal érezteti alakjainak felületét, de nem áldozza föl nagyvonalú tömörségüket. Nála ezek térben mozgó, teret töltő személyek, nem árnyképek, mint Bernáth anyagtalan lényei. Barthában több a valóságérzés, festményei mély tónusaik ellenére is realisabbak, mint Bernáth világtól elvonatkoztatott szín-álmái. Az ő színei sem világosak, mindent kékeszöld és barnásszürke árnyalatokban fürdet, ő is hangsúlyozza az ember és a világ örök összetartozását. Alakjai térbeliségük ellenére sem függetlenek környezetüktől, festészetének szellemi jellege kozmikus.

Összes bemutatott képei egy kivételével az utóbbi három évben készültek, mindegyik elmélyedő, megalkuvást nem ismerő

alkotás. A *Nyári este* című hatalmas kompozíciója szinte összegezi azokat az értékeket, amelyeket a Szinyei Merse Pál Társaság folyó évi nagy díjával jutalmazott.

*

A Műbarát egyik kiállításán Pituk József festőművész tuss-és ceruzarajzait ismerhettük meg. Bár naturalisztikus témákat ábrázol az élet mélységeiből, mégis legtöbb rajzán meglátszik, hogy örök-érvényű formái megoldásokra törekszik. Igen sok rajzán érezzük a klasszikus elődöktől átvett tanulságokat és ezek az esetlegességeken fölülemelkedő valóságközlések voltak rajzolóművészetének legkomolyabb értékei.

Május hó derekán a Műbarát helyiségeiben Tóth B. László temperáit és Eöszte András szobrai láthattuk. Tóth festői iránya kétségtelenül rokonságot tart Rippl Rónai későbbi pasztelljeinek és Szőnyi István festményeinek stílusával. Úgy kezeli a temperát, hogy a lágy átmeneteket, a finom árnyalatokat is éreztetni tudja. Az elmosódott formák levegős hatást kölcsönöznek képeinek. Városrészeleteinek épp olyan művészi a hatása, mint vidéki tájainak. Művei közvetlen benyomások lerögzítései, előadásuk mégis stílusossá nemesedik, sőt nem egyszer dekoratív törekvések is jelentkeznek a színfoltoknak síkban való elosztásában. Tóth Béla László művészetében érdekessé váltak a legmegszokottabb budapesti városrészeletek is.

Eöszte András erősen lírai szobrász, az érzés bensőségét, a formák átszellemítését hangsúlyozza. E miatt ellentétbe kerül a plasztikai stílus föltételeivel, de újabban már tömörebb az előadása. Egy-egy alkotását régebben olyan lelkiséggel telítette, hogy illusztrációi voltak egy-egy meghitt élménynek. Szobrai nem elhatároltságot jelentenek a térben, hanem szoros kapcsolatot a világgal, mintegy azt fejezik ki, hogy egy-egy köznapi benyomás milyen hatást tesz a művészre, mennyire zendítette meg Eöszte lelkének érzékeny húrjait. A terrakotta anyag különösen alkalmas könnyű alakíthatósága miatt ilyen művészetre. Vallásos tárgyú műveiben is a szeretet és a szenvedés Krisztusát ábrázolja, akiben a maga arcmásait adja vissza megnemesítve. Eöszte újabban azonban már többet gondol a szobrászi formálás szigorú követelményeire, mégsem ezzel, hanem művészetének lírájával fogja meg a szemlélőt.

*

A Nemzeti Szalonban mutatta be Orsós Ferenc, a törvényszéki orvostan kiváló professzora, teljes festészeti munkásságának váltó-

gatott darabjait. Orsós Ferenc épp olyan lelkesedéssel, lankadatlan akaraterővel fest, mint ahogyan kivételes adottsággal és céltudatossággal járja komoly eredményeket hozó tudományos és tanári pályáját. Szinte kettős életet él, a tudósét és az öncélú szépségeket hajszoló művésztét. Tulajdonképpen hajlamai szerint festőnek született, de a tudományos hivatás elragadta őt. Orsós azonban semmit sem csinál félkézzel: ha napjának legnagyobb részét katedrájának szenteli, késő éjtszakába nyúló estéit viszont a festészetnek. Csak szibériai fogsága alatt élhetett szinte teljesen művészi vágyainak, mikor expresszionista előadásban örökítette meg lázálmain. Ezek a festményei azonban nagyrészen odavesztek, csak egy-kettőt láthattunk mutatóban mostani kiállításán. Hazatérte után azonban a naturalizmusnak és az impresszionizmusnak lett a híve, ennek az egymásból fejlődő két iránynak a követője. Hol pontosabb rajzzal, hol feloldottabb festőiséggel oldja meg a feladatokat. A figurálisban, különösen az aktban a formát, a szerkezetet hangsúlyozza, virágcsendéleteiben viszont nem egyszer olyan friss az ecsetjárása, közvetlen a színfelfogása, mint a jelesebb impresszionista festőké. Mindig bevégzettségre törekszik. Következtesen végez el mindent. Szereti a nagyszabású vásznakot, a monumentálisan megfogott problémákat, amelyeknek nem egyszer a festői benyomáson kívül gondolati, szimbolikus jelentőségük is van. Egyik enigmatikus arkifejezésű női aktja például halvány háttérével, a sziklák között kanyargó folyójával Leonardo Mona Lisa-jának látományait juttatja eszünkbe.

Kétségtelenül a tiszteletreméltó akarás, a művészi szempontok tisztasága általános jellemzője Orsós Ferenc festői oeuvre-jének, tudományos professzori elfoglaltsága azonban meggátolta abban, hogy egész lélekkel festő lehessen. Az éjjeli munka, bármennyire varázsolnak a különleges villanylámpák fehér fényt műtermébe, nem pótolhatják az impresszionista festményekhez szükséges nappali szétszórt fényt, a pleinairt. Ezért kénytelen sokszor rajzzal kifejezni az alakok formáit, a színekkel való mintázás a mesterséges világításnál ingadozó és nem lehet teljesen biztos a színek térértéke sem. Pedig, hogy Orsós ösztönös tehetségével milyen kiváló festő lehetett volna, arról egy-két rajzán kívül néhány virágcsendélete és korai kis képe, a *Hegy és a felhők* című műve tanúskodik.

A kiállításon résztvevő szobrászok munkái közül természetesen Medgyessy Ferencnek néhány jól ismert alkotása emelkedett ki, de feltűnt Boda Gábornak finom női feje és Orsós professzorról mintázott mellszobra is. Szinte keleties, ornamentális formarendszert hangsúlyozott Boda ebben a portréban. Mikus Sándor képmásai az

ismert kisplasztikust is mint figyelemreméltó lélekábrázolót mutatták.

Kerényi Jenő egyike a legegényibb stílusú, fiatal szobrászainknak. Leginkább terrakottában képezi el kisplasztikai alkotásait. Az anyag könnyű formálhatósága ellenére is nem egyszer szigorúan tömörek munkái. Az alakokat egymáshoz szorítja, csak néha hangsúlyoz határozott körvonalakkal egy-egy jellemző mozdulatot. Nem keresi a szépséget, de alakjai kivételesen beszédeseek, kifejezőek. Bizonyára sokat tanult a tanagra szobrocskáktól és mai olasz követőitől, mégis mindig eredetiek a munkái. Mintha valamilyen ruganyos anyagból mintázná meg szobrocskáit. A részleteket csak bele-rajzolja az agyagba, hogy a nagyobb, független formákat ne befolyásolják. Munkáit több kiállításon láthattuk, gyűjteményesen pedig a Múbarát helyiségeiben mutatkozott be.

Bezerédy Lajos hasonlóan a terrakottát kedveli. A háború okozta érchiány miatt szobrászaink megtanulnak az agyagban is véglegesen gondolkodni, stílusához alkalmazkodni. Ő is az élet közvetlenségét érezteti, de nem olyan egyéni, mint Kerényi. Munkái figurális iparművészetnek mondhatók. Nem gondolkozik tiszta szobrászi módon, inkább rögtönöz, ami a könnyed agyagtechnikának inkább megfelel, mint az ércnek vagy a kőnek. Művei bár kevésbé szobrásziak, hatásuk mégis eredeti.

*

A Szinyei Merse Társaság művésztagjainak idei kiállítása a Nemzeti Szalonban nem volt olyan egységes, mint azt megszoktuk. Nagyjelentőségű művek közelében másodrendű alkotások függtek. Két szobor emelkedett ki, Pátzay Pál *Nővérek* című csoportja és Medgyessy Ferenc *Női akt*-ja. A nemes egyszerűségű, bensőséges hangulatú csoportot Pátzay reliefszerűen komponálta, csak a nagy formák érvényesülnek, míg a kisebb részletek, a puritán redők rajzosan a háttérbe vonulnak. Medgyessy alkotása dús formájú női test, idomai teltek, a karok a törzshöz zárulnak. Stílusában némileg rokon Renoir alakjaival, de körvonala ütemesebb, mint a francia mester munkáinak. Szőnyi István választékos színharmoníájú festményei és Csók István virágesendéletei voltak még a kiállítás legkiemelkedőbb értékei. A kiállítás kiváló rendezése Petrovics Elek érdeme volt.

A Képzőművészeti Társulat Tavaszi Tárlatán mutatta be a herceg Esterházy Pál díjára pályázó magyar történeti festményeket, de a nagy vásznak közül nem találtunk egyet sem, amelyben zavartalan

örömünk telhetett volna. Talán egyedül Döbrentey Gábor hatalmas képe — *Szent István kihirdeti szövetségét a horvátokkal és a velencésekkel* — emelkedett eszményi, történeti világba, viszont a vászon előadása festőtlen, száraz volt. Legtehetségesebb festőink távol maradtak a Múcsarnok kiállításától.

Hasonló volt a szobrászi anyag is. Alig találtunk a gipszek tömegében olyan munkát, amelyben fölesillant volna a plasztika lényegének ismerete. Legtöbb művész csak szolgálilag másolta a természetet, az érzelmi kifejezést hangsúlyozta, izommunkát, erőki-fejtést ábrázolt, de nem törődött a szobrászi elvonatkozás, az alakvagy csoportfölépítés sajátos problémáival, a szobor térbeli életével. Munkáiknak legtöbbje a banalitásba fulladt. Cser Károly lovon ülő *Attilájától* ugyan nem vitatható el az emelkedettség, a részleteken uralkodó stílustörekvés, a nagyvonalú emlékszerűség, de megoldása nem szerencsés, erőszakolt, keresett. Pedig néhai Hekler Antal annak idején hitt az alkotás mestermű voltában és szóban, írásban hirdette nagyszerűségét.

*

Az évenként a Nemzeti Szalonban visszatérő Balatoni Kiállításon az idén az ismertebb művészekon kívül különösen Cserepes István gyűjteménye vált ki. Ő is ösztöndíjasként tartózkodott tavaly nyáron a magyar tenger partján. Még mindig érezhető stílusán, hogy Csók István volt a mestere, színekultúráját, valeur-érzékét tőle vette, de Cserepes ösztönös festőisége inkább a zöldes tónusokban nyilatkozik meg jól. Ahogyan a háborgó Balaton tarajos hullámaint ábrázolja, az a színlátásnak és a festő készségének kivételes frissességét jelzi. Most még csak kisebb tanulmányokban képes színbenyomásait ilyen közvetlenül megrögzíteni, de reméljük, hogy fejlődése folyamán nagyobb vásznon is meg tudja tartani előadásának üde egységét.

*

A Múcsarnok falai között június havában ismét a vitéz nagybányai Horthy Miklósné legmagasabb védnöksége alatt álló képzőművészeti kiállítás nyílt meg. *A Magyar Művészetért* nevet viselő hatalmas seregszemle kétségtelenül különb volt, mint a rendes múcsarnoki tárlatok. Hiába, az eladás reménye legjobb művészeinket is becsalogatja a Képzőművészeti Társulat otthonába, amelyet rendes kiállításokon a vásár reménytelensége, vagy a fölfogásbeli ellentétek miatt rendszeren elkerülnek. Természetesen nem egy régebbiről ismert, egyéni vagy kollektív kiállításon már szerepelt festményt és szobrot

láthattunk viszont az anyagban, de sok újabb érték is emelte az együttes komoly színvonalát. Mindenesetre jobb és teljesebb képet adott képzőművészetünk mai állapotáról, mint a Kolozsvári Nemzeti Kiállítás, amelyen legjelesebb művészeink nem jelentek meg, vagy gyengébb alkotást küldtek. Hálásak vagyunk a Kormányzónénak, hogy életre hívta *A magyar művészetért* című mozgalmat és ezzel nemcsak biztosította, hogy minden évben megrendezhetik festőink és szobrászaink biztosított közreműködésével ezt a komoly színvonalú kiállítást, hanem egyúttal nagyban hozzájárul az eladási lehetőségek eredményes megszervezéséhez is.

*

A Szépművészeti Múzeum grafikai osztálya tanulságos kiállításban mutatta be legszebb lapjait, amelyek Ovidius *Metamorphosisának* illusztrációi gyanánt készültek. A XV. századtól kezdve a legnagyobb festőművészek, grafikusok Ovidiusnak ebből a könyvében olvasható munkájából merítették leginkább az antik mithológiával kapcsolatos ábrázolásait. Mantegna, Raffaello, Correggio, Tiepolo nevét éppen úgy megtaláljuk a dicső névsorban, mint Velazquezét, Rubensét, Rembrandtét, Boucher-ét, Daumier-ét, vagy a mi mestereink közül Lotz Károlyét. Nem egy kiváló remekműnek tárgya hozható kapcsolatba Ovidiusszal. A kiállításon leginkább rézmetszetek, rézkarcok, ilyen technikával készült reprodukciók szerepeltek, de rajzokat, olajvázlatokat is láthattunk. Mindegyik nemcsak tárgya miatt érdekes, hanem művészi szempontból is értékes munka. Összeállításuk és bemutatásuk Hoffmann Edith igazgató szakértelmét dicséri.

Ybl Ervin.

IRODALOM.

Művészettörténeti tanulmányok.

Hekler Antal: *Művészettörténeti Tanulmányok* (a belső címlapon: Hekler Antal kisebb dolgozatai.) — Szerkesztette és életrajzzal ellátta Láng Nándor. — Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Budapest, 1942. 8°, 452 l. 53 képestábla.

Kegyes cselekedettel áldozott a Magyar Tudományos Akadémia két évvel ezelőtt döbbenetes váratlansággal elhunyt rendes tagja, Hekler Antal emlékének, amikor Láng Nándor egyetemi tanár szerkesztésében könyvkiadó vállalatának kötetei között megjelentette az elhunyt tudós válogatott «művészettörténeti tanulmányait».

Hekler Antal élete és működése az elhivatottság érzése érvényesülésének példája. Szíve a tanári pálya felé vonzotta, de a szülői ház kívánságára mégis jogot hallgat és leteszi az államtudományi doktorátust is. Azonban a régészeti és művészettörténeti emlékekben olyan gazdag görög és olasz földön tett utazásai szinte mágikus erővel vonják őt a klasszikus archaeologia és a művészettörténet tanulmányozása felé. Az archaeológiában mestere Furtwängler Adolf volt, a kitűnő müncheni professzor, akinek munkáiban először jut döntő módon szóhoz a klasszikus archaeológiában a stílkritikai módszer, mely addig csak elvétve szerepel az antik régészet problémamegoldó tényezői között. Hekler Antal e mesterétől tanulta meg a biztos járást a stílkritika ösvényén, mely vajmi ingadozó talaj, ha nincs összekötve pozitív tudással és a történeti tények bizonyító erejével. A stílkritika azután Hekler Antalnak egész pályáján egyik legtöbbször, és hozzátehetjük, feltűnő biztossággal használt módszere maradt, melynek számos probléma meglátását és megoldását köszönhetette. Már Münchenben kezd foglalkozni Hekler a régészettel egyidejűleg művészettörténettel is, s itt főleg Hildebrand Adolfnak *Das Problem der Form* című műve gyakorolt reá maradandó hatást. Hekler Antal tanulmányainak ez a kettőssége azután végig, egész életén keresztül megmaradt, de különösen akkor vált szembetűnővé, amikor 1918-ban a Pasteiner Gyula nyugalomba vonulásával megüresedett művészettörténeti tanszékre nyert kinevezést. Ettől kezdve

megosztotta munkásságát a két tudományszak között (maga a tanszék is később «művészettörténeti és classica archaeológiai tanszék» elnevezést nyert) és megjelent művei, tanulmányai is majd az egyik, majd a másik tudományág gazdagodását jelentették. Azonban Hekler Antal munkásságának igazi súlypontja mégis csak a klasszikus archaeológia területére esett; ide tartozik legjelentősebb, négy nyelven megjelent műve, a *Görög és római arképszobrászat* is, és e körbe tartoznak legtöbbször idézett, legjelentékenyebb hatást tett tanulmányai és cikkei.

Hekler Antal nagy és, mint a fentiekből látjuk, igen változatos tárgyú munkásságot hagyott az utókorra. Műveiben és az egyetemi előadásairól tanítványai által készített és általa átnézett jegyzetekben a legfontosabb művészeti korszakok az egyiptomi ó-birodalmi művészettől a XX. század «sokféle izmus»-sal elkeresztelt művészeti irányaiig egyaránt megkapják nagyvonalú vagy részletekbe menő elemzésüket és, ha nem is mindenben találó, de mindig szellemes és egyéni látásmódról tanúskodó méltatásukat. Heklert a művészeti emlékeken s irodalmi forrásokon és hagyományokon felépülő művészettörténet kérdései mellett nagyon érdekelték a művészetnek esztétikai és metafizikai problémái is; ez az érdeklődése hozta létre a «művészi ábrázolás alapjai»-val, a «művészet és világnézet» kapcsolataival, a «művészeti hagyomány és forradalom» kérdéseivel foglalkozó dolgozatait.

Nem volt könnyű tehát az előttünk fekvő kötet szerkesztőjének, dr. Láng Nándornak feladata, akinek e nagy kiterjedésű és rendkívül változatos tárgyú irodalmi hagyatékból kellett az anyagot összeválogatni és a megértést elősegítő, sok helyütt valósággal nélkülözhetetlen képekkel ellátni. Hekler dolgozatai tudvalévően a legkülönbözőbb szaklapokban és revűkben jelentek meg Athéntől Stockholmig. A mai viszonyok között, a postai összeköttetések nehézsége miatt kétszeresen bajos volt tehát ebből a szempontból is a szerkesztő munkája. De a válogatás végül is kiválóan sikerült és a kötet a végén található Hekler-bibliográfiában kimutatott 243 könyv, tanulmány, értekezés, bírálat és cikk közül 36-ot tartalmaz tárgykörok szerint és időrendben csoportosítva. A szerkesztésnek ez a jó összeválogatás és könnyű áttekinthetőség egyik főérdeme, a másik pedig az, hogy a külföldi szaklapokban különféle nyelveken megjelent dolgozatokat most mind magyar nyelven, jól és pontosan készített fordításokban kapják az olvasók. (A németnyelvű cikkek fordítását, valamint a bibliográfia összeállításának munkáját dr. Erdélyi Gizella végezte nagy gondgal, mesterének járó tisztelettel és odaadással.) Bizonyos,

hogy néhány dolgozatot szívesen láttunk volna még a kötetben. A *Beiträge zur Kunstgeschichte der antiken Panzerstatuen* és a *Michelangelo und die Antike* című tanulmányok hiányát maga a szerkesztő indokolja bevezetésében a már említett nehézségekkel. De mi szívesen láttuk volna meg a *Szobormásolás az ókorban*, *A magyarországi barokk szobrászat európai helyzete* és a *Mátyás király, a renaissance-uralkodó* című tanulmányokat is, bár ezekkel az amúgy is terjedelmes kötet még jobban megdagadt volna és e tanulmányok mind magyar nyelven jelenvén meg, némi utánjárással amúgy is elérhetőek a magyar olvasókör számára. Láng Nándor szerkesztői munkájának gondosságát jellemzi és értékét még jobban emeli, hogy az egyes dolgozatok megjelenésének időpontja óta beállott és általában elfogadott attribúálási változásokat vagy a szerző felfogásában később jelentkező módosulásokat külön zárójel alkalmazásával mutatja ki minden alkalommal és így a kötet áttanulmányozásának élményszerűségét még inkább előmozdítja.

Láng Nándor szerkesztői munkáját végül majdnem negyven oldalas tanulmánnyal tetézi, melyben Hekler Antal életpályájának és munkásságának összefoglaló képét rajzolja meg;¹ baráti szeretettel emeli ki ennek az eredményekben gazdag tudós- és tanáréletnek legkiemelkedőbb állomásait és méltatja fontosabb műveinek tartalmi összefoglalásával azoknak jelentőségét a régészet és a művészettörténet szempontjából.

A kötet természetesen csak megközelítő képet adhat Hekler Antal nagyterjedelmű munkásságáról. De, mint már fentebb mondtuk, a dolgozatok kiválasztása olyan jól sikerült, hogy ennek a három és fél évtizedes tudósi és tanári életpályának sok fontos eredményéről, problémájáról ad áttekintést és sok, ma is aktuális művészettörténeti, régészeti sőt világnézeti kérdésre találhatunk bennük feleletet. És egyuttal megismerhetjük belőle egy kiváló magyar tudós gondolatvilágát, értékes tanítását és szeretetreméltó egyéniségét.

A kötet a közölt 36 tanulmányt, cikket és bírálatot, meg emlékbeszédet nyolc címszó szerint elosztva adja: *Antik művészet* (6 dolgozat), *Antik arcképszobrászat* (8), *Antik szoborművek Budapesten* (5), *Provinciális római művészet* (4), *Művészettörténet* (4), *Magyar művészet* (2), *Bírálatok* (4), *Nekrológok, emlékbeszéd* (3). Legkorábbi cikke az 1907-es dátumot, a legkésőbbi pedig az 1938-ast mutatja, tehát több

¹ Megjelent a *Budapesti Szemle* 1942. évi 771. számában, 65—92. l.

mint három évtized termésének válogatott darabjait látjuk magunk előtt. A kötet szerencsésen elegyíti azokat a dolgozatokat, melyek a közönség számára világítják meg a művészettörténet egy-egy területét, azokkal, amelyekben Hekler tudományos módszerességgel dolgozott föl egy-egy öt érdeklő problémát. Az előbbieket közül idézzük itt *A görög temető művészete* című cikket, mely tulajdonképpen a Magyar Nemzeti Múzeumban az első világháború előtt évenként szokásos előadássorozat 1910-ben tartott két előadásának összefoglalásából készült. Az akkor alig 28 éves fiatal tudós tárgyának tökéletes ismeretével vezeti végig hallgatóit az athéni Kerameikos intim hatású síremlékei, a kisázsiai sírépületek, a pagasai festett sztélék és a szarkofágok között. Feltűnik már nagy emlékmérete, alapos jártassága a görög élet és kultúra történetében és adatait azzal a szuggesztíven lelkes, magával ragadó előadásmodorral közvetíti hallgatóságának, mely azután egyre fejlődve és gazdagodva Heklert az idők folyamán a főváros és a külföld egyik legismertebb és legkedveltebb előadójává tette. De az a tulajdonsága, hogy a tárgyalt emlékek iránt az olvasó vagy a hallgató figyelmét már első mondataival felkelti és állandóan ébrentartja Hekler előadásmódjának és egyéni szókincsével feltűnő írói stílusának közvetlen következménye és az olvasó feszült érdeklődéssel követi fejtegetéseit akkor is, ha *A budapesti Szépművészeti Múzeum ruhás férfiszobor torzójáról* ír, vagy ha a görög isteneszménynek a portré fejlődésére tett hatását elemzi, vagy ha bemutatja, miképpen sikerült az általa felfedezett athéni Platon-fejnek és a régen ismert Platon ülőszobor torzójának útmutatása nyomán készült szerencsés összeolvasztásával Silanionnak az antik világban annyit dicsért és emlegetett Platoni képmása egy példányát korunk számára helyreállítania. De még elvontabb fejtegetéseibe is bele tudta vinni az előadásmódnak, az adatszoportosításnak azt a könnyed közvetlenségét és meggyőző erejét, hogy például vele együtt jutunk *A görög kultúra világhatalma és világjelentősége* című cikkének következtetéseihez, hogy a «modern embernek szüksége van az antik kultúra példái által nyújtott termékenyítő élmények tanulságaira, hogy lelkében újra erősödjék az eszmenyhit, az örök igazságok utáni vágy s a hagyomány tisztelete.»

De lebilincselő előadás- és írásmódján túl az antik és keresztyén művészet emlékeinek nagy ismerete, az antik és keresztyén kultúra fölényes áttekintése, az antik és keresztyén filozófia tanaiban való jártassága és bőséges irodalmi olvasottsága is szembetűnnek e dolgozataiban. Kitűnő emlékezőképessége révén, mely jól ismert volt tanítványai és barátai előtt, adatait, melyeket hosszú és állandó

tanulmányaival gyűjtött, fáradságos utánkeresés nélkül, nagy könnyedséggel tudta tudományos előadásaiiban vagy dolgozataiban rögtönözve felhasználni.

A kötetben közölt cikkei és tanulmányai közül mégis csak azok az írásai tarthatnak számot legközelebbi érdeklődésünkre, amelyek a régészet s művészettörténet magyar problémáiról szólnak, vagy amelyekben a modern embernek a művészettel szemben elfoglalt álláspontját fejtegeti.

Így jelenik meg a magyar olvasóközönség előtt első ízben magyar nyelven az a két dolgozata, melyben először tett kísérletet a pannoniai rómaiságban fennmaradt emlékekben jelentkező művészeti hatások felfejtésére és kimutatására. A *Kutatások Intercisában* című 1912-ben az Osztrák Régészeti Intézet folyóiratában, a *Jahresheftben* jelent meg, a *Pannonia művészetének és kultúrájának főirányai* pedig 1924-ben a Bulić-Emlékkönyvben. Az elsőben dunapenteleli ásatásainak és a Nemzeti Múzeum Régiségtárában végzett tanulmányainak eredményeit értékesíti; a másodikban az előbbi dolgozat eredményeit és tanulságait újabb tanulmányai alapján kiszélesíti és egész Pannoniára vonatkoztatva állítja elének. Kimutatja, hogy a római művészet időnként jelentkező és korban pontosan megállapítható változásainak a pannoniai római provinciális művészet is alá volt vetve. Megállapítja, hogy a hazánk területén előkerült pannoniai emlékek a görög-római művészettörténetnek mily emlékeivel hozhatók a legszorosabb kapcsolatba és így a jövődő kutatásokra útmutatást ad és irányt szab. Különösen bőven foglalkozik a mitológiai ábrázolásokkal, és kimutatja, hogy azok eleinte Itáliából, majd Galliából kerülnek hozzánk. Ő mutat reá először a Pannonia művészeti emlékeiben kimutatható és századonként változó itáliai, nyugati (Gallia, Germánia) és keleti hatásokra (Szíria, Egyiptom, Thrákia). Ha semmi egyebet sem írt volna Hekler, mint ezt a két dolgozatát, akkor is belevéste volna nevét a magyarországi római kutatások annaleiseibe.

Különösebb érdeklődésünkre tarthat számot még ma, húsz év múltán is, *A magyar művészettörténelem feladatai* című dolgozata, melyet a Magyar Történelmi Társulat 1921. évi közgyűlésén olvasott föl. Ebben a mennél teljesebb és megbízhatóbb műemlék-topográfia elkészítését, valamint a levéltárakban lappangó művészettörténeti adatok mielőbbi feldolgozását és kiadását sürgeti. Ezután gyors és pontos adatgyűjtést kíván az itt működött olasz, francia és német mesterek munkáiról és itt különösen az olasz és francia hatások végleges tisztázását szeretné látni. Fontos problémának tartja a Szepesség és Erdély művészetének kialakításában szerepet játszó német

művészet hatásfokának mielőbbi megállapítását is. Ebbe kapcsolja bele mint érdekes kérdést a XV. század folyamán jelentkező flamand befolyás hozzánk való útjának kiderítését. De meg kell keresnünk és ki kell mutatnunk, miképpen jelentkeznek e hatásokban és e hatásokkal szemben a nemzeti lélek átalakító ereje is. Végül mint legközelebbi feladatot a magyarországi barokk kutatások megindítását jelöli meg, melyben az ő igazgatása alatt álló egyetemi Művészettörténeti Gyűjtemény a Történelmi Társulat megértő támogatásával máris számottevő munka megkezdését jelenti. Heklernek ezek a követelései és kívánságai a magyar művészettörténet terén egy egészséges és jelentős munka megindulásának magvait rejtik magukban, melyekből azóta a lefolyt 20 év alatt máris sok, de még mindig nem elég valósult meg.

Hasonlóan érdekesekek azok az írásai, amelyekben a «művészet és világnézet,» valamint a «hagyomány és forradalom a művészetben» kérdéseiről értekezik. Az elsőben a világnézeti változásoknak és a kimutathatólag velük együttjáró művészeti stílusváltozásoknak kapcsolatait mutatja ki, a másodikban az imént megalapozott tételből, hogy a stílusváltozások a korszellem megváltozásával állanak okozati összefüggésben, bizonyítja, hogy a XIX. század pozitívizmusaának megdőléseivel megdőlt e világnézet pozitivistá művészeti stílusa, a naturalizmus és az impresszionizmus is. A XX. század expresszionizmusban, kubizmusban, futurizmusban jelentkező művészeti stílusváltozásai megfelelnek azoknak a törekvéseknek, melyek a XX. század első évtizedei emberének a hagyomány, a törvény és mindennemű kötöttség ellenében jelentkező forradalmasító törekvéseiben jutnak szellemi téren kifejezésre.

Bírálatai közül hármat közül a kötet és különösen E. Boehringer *Der Caesar von Acireale* című művéről írott bírálata (1936) felér egy nagy anyaggyűjtéssel felépített dolgozattal. Bírálataiban mindig tárgyilagos, de nem egyszer az irónia fegyvereivel is küzd a rosszindulatú ráfogás vagy tudománytalan álláspont ellen.

A kötetet a már említett bibliográfia mellett doktorátust tett hallgatói disszertációinak jegyzéke egészíti ki. A képek jól vannak összeválogatva és a mai szűkös papírviszonyok között kicsinységük ellen sem lehet kifogást emelni.

A sajtóhibák egy részének javítását a kötet végén már a szerkesztő elvégezte, legyen szabad nekem ezt itt hárommal kiegészítenem. A 259. lapon fentről 7. sorban 1831 irandó 1931 helyett; a 406. lapon alulról 3. sorban 1893 irandó 1895 helyett; a 438. lapon a 153. könyvcím helyesen *A középkor s a renaissance művészete*.

A Magyar Tudományos Akadémiát hála illeti meg a szép kötet-

nek kiadásáért, amelyet Hekler Antal tisztelői, barátai és tanítványai kegyelettel és megilletődöttséggel, az olvasó pedig sok tanulsággal és okulással forgathat.

Oroszlán Zoltán.

A magyarság életrajza.

Szabó István: *A magyarság életrajza. A Magyar Történelmi Társulat kiadása. Budapest [Franklin-Társulat] (1942) 8°. 276 l.*

Amint az egyének állampolgári jogai gyakorlása és közkötelességei teljesítése mellett családjá körében és a társadalomban van magánélete, foglalkozása (gazdasági tevékenysége), szórakozása, esetleg irodalmi, tudományos munkássága, éppúgy van az államalkotó népeknek, pontosabb kifejezéssel: a nemzeteknek az államhatalom működésével kapcsolatos politikai és ennek keretein belül belső, népi élete. Voltaképpen a nemzet is nép, de oly nép, melynek az államban megvan a maga egyéniségére szabott, külső hatalmi, politikai szervezete. Amely nép ellenben még vagy már nem alkot önálló államot, az csak népi, társadalmi életet élhet.

A történetírás elsősorban a nemzetekkel foglalkozik, mert a történelmet a nemzetek csinálják, vagyis azok a népek, amelyek magassabbrendű politikai képességeikről, rátermettségükről külön állam alapításával és fenntartásával tesznek bizonyosságot. A népekről viszont csak annyiban vesz tudomást, amennyiben mint kisebbségek az uralgó nemzet politikai, társadalmi, gazdasági stb. életét, törekvéseit befolyásolják. Ezzel szemben annál behatóbban tárgyalja a történetíró a nemzetek életét, még pedig nemcsak bel- és külpolitikáját, had- és pénzügyét, alkotmányos szervezetét, közigazdaságát, irodalmát, műveltségét, a vezető társadalmi rétegeknek a kormányzásban való részvételét, hanem a nemzetek belső, népi életéből is azokat a jelenségeket, amelyek a nemzeti erő növekedése vagy csökkenése révén visszahatnak a nemzetközi helyzetre is, mint pl. a népszaporodás, a kivándorlás, a társadalmi rétegek egymáshoz való viszonya stb.

Míg a kezdetleges történetírás alig nyújt többet a háborúk történeténél, lévén a háború a legnagyobb, a legkeményebb próbatétel, amelyben egy nemzet megmutatja összes politikai, katonai, erkölcsi, gazdasági erőin keresztül életrealitását, addig az igazi történetírás kiterjeszteni igyekszik figyelmét a nemzeti élet minden elképzelhető tényezőjére, úgy azonban, hogy a központi gondolat az állam politikai helyzetének vizsgálata marad. De természetesen a nemzet életét nemcsak kívülről, az állam hatalmi szervezetének működésében lehet figyelemmel kísérni, hanem belülről is a hatalmi szervezetet munkájá-

val, pénzével, vérével fenntartó nép sorsának változásaiban is.

Nemzetünk fejlett politikai érzékéből magyarázható, hogy történetírásunk nem foglalkozott kielégítő módon népi erőinkkel. A trianoni katasztrófának kellett jönnie, hogy ráeszméljünk népi erőink fontosságára, amelyekkel az elszakított területeken élő véreinknek föl kellett venniök a harcot a megsemmisítésükre törő ellenséges államhatalmakkal szemben. De fontos népi erőinknek mennél alaposabb ismerete azért is, mert ezekre van utalva a magyarság továbbra is a Bánságban, Délerdélyben s az észak-északnyugati Felvidéken. Fontos azért is, mert a «népi némettség» jelszavával hazánkban is megindult mozgalom a szemünk előtt emelkedett olyan jelentőségre, hogy következményeivel minden réalpolitikusknak számolnia kell Közép-európában. De fontos mindenekfölött azért is, mert a magyar nemzeti élet fája is akként terebélyesedik vagy sínylődik, virágozik és hozza vagy nem hozza gyümölcseit, amint a magyar népierők táplálják.

Az első világháborút lezáró összeomlásunkat megelőzőleg csak publicisztikánk, etnográfiai es statisztikai irodalmunk foglalkozott népünkkel, városaink elmagyarosodásával s egyes területeken a nemzetiségek térhódításával, a bukovinai, a moldvai és az Amerikába kivándorolt magyarság helyzetével, jövőjével, mígnem a trianoni békeparancs után rövidesen kiderült az az igazság, hogy megszállott országrészeinken és részben az anyaországban is utolsó erőtartalékunk a falvak magyar népe és hogy városaink magyarsága attól függ, mily erővel áll mögöttük a falvak magyar népe.

Részben ez igazság felismerésének következményeként, részben a népi német mozgalomnak hatása alatt indul meg itthon a csonkaországban és a megszállott területeken a falukutatás, noha nem mindig szerencsés irányban és kellő körültekintéssel. Mályusz Elemér jelöli ki elsőnek egy évtizeddel ezelőtt a hely- és néptörténeti kutatások programját. Azóta számos idevágó tanulmány jelent meg s Szabó István Ugocea megyéről írt kötetével kitűnő példát mutatott a munka módszerére.

Ily előzmények után adta most közre ugyancsak Szabó István *A magyarság életrajza* című alapvető művét, amelyben a komoly tudós szorgalmával, lelkiismeretességével és tárgyilagosságával a legkülönbözőbb történeti kiadványokból és eddig jórészt ismeretlen levéltári adatokból pompás összefoglaló képet nyújt a magyar nép eredetéről, alkotó elemeiről, egyéniségéről, fejlődéséről, sorsáról, lélekszámának alakulásáról, az ország területén elhelyezkedett idegen népekről s ezeknek a magyarsághoz való viszonyáról a honfoglalástól szinte napjainkig. A munka megérdemli a legrészletesebb ismertetést.

A hozzátvetőleg Krisztus születése idején egy halászó, vadászó finn-ugor és egy lovasnomád bolgár-török nép egybeolvadásából új népegyéniséggé alakult magyarság keletről nyugatra irányuló küzdelmes vándorútjának végső állomásaként szerencsés pillanatban és kedvező külső körülmények közt végzi el honfoglalását a Kárpátok medencéjében, amely éppen akkor állami szervezettség híján szinte kínálkozott állandó otthonul. Szláv, bolgártörök, avar, romanizált kelta néptöredékei csekély lélekszámukkal elég gyorsan beolvadnak a magyarságba, anélkül, hogy utóbbinak népi jellege észrevehető változást szenvedett volna. Felszívódásuk után az északnyugati Felvidék szláv tömbjének foltja kivételével az ország néprajzi képe egységesen magyar. A községekbe település első kezdetei Géza fejedelem korára tehetők s Szent István vármegyéinek katonai szervezete a szabad kisbirtokosok településeim épült fel. A községek alapítása az ország nyugati részein kezdődik s csak utóbb és jóval lassúbb ütemben megy végbe Keleten, először mindenütt csupán a hegyek aljái. Bár királyaink hatalma kezdettől a Kárpátok gerincéig terjed, a jóformán lakatlan északi hegyvidék Alföldre nyíló folyóvölgyeiben a magyarság csak a XIII—XIV. század folyamán jelenik meg. Más a helyzet Erdélyben, ahol a székelyek elhelyezkedése, ha nem is éppen a Kárpátok ormaiig, már a XI. században, kétségtelenül megállapítható. A magyarság terjeszkedési vonala a XV. században már állandósulni látszik.

Az Árpádok Magyarországa kezdettől fogva nagy vonzóerőt gyakorolt az erősebb központi hatalom által biztosított, viszonylag szilárdabb belső rendjével a szomszédos népekre. De míg a Keletről bevándorolt törökeredetű népelemek (besenyők, úzok, kúnok s a velük érkezett indogermán fajú jászok, stb.), akikkel királyaink okos telepítő politikával nemzetünk sorait igyekeztek gyarapítani, a XVI. századig teljesen beolvadtak a magyarságba, addig a magyobb számban betelepített vagy beszivárgott erdélyi és szepesi szászok, rutének, oláhok, majd a XV. században a török elől menekült rácok — nem szólva itt az említett népeknek kezdettől fogva felszívódásra ítélt szórványairól — zárt tömbjeikben megőrizték népi egyéniségüket nyelvökkel együtt. Ez a körülmény azonban akkor még nem jelentett hátrányos eltolódást nemzetünkre se néprajzi, se politikai tekintetben. Néprajzilag azért nem, mert nemzetünk erős számbeli túlsúlya mellett az idegenajkú elemek külön-külön csak töredéket képviseltek, így pl. az erdélyi szászok — mai lélekszámukból visszakövetkeztetve — aligha érték el a 15,000 főt ; politikailag pedig azért nem, mert népi egyéniségükhöz való ragaszkodásukban nyoma sem volt

holmi politikai törekvéseknek, noha a tótok, az oláhok, a rutének és utóbb a szerbek állandó és közvetlen érintkezésben maradtak az országunk határain túl élt fajrokonaikkal, sőt fajtestvéreikkel.

Itt merül fel az a kérdés, milyen magatartást tanusított a magyar államhatalom népi kisebbségeivel, vagy mai kifejezéssel élve, nemzeti-segeivel szemben. Erről a kérdéstről hosszabb vita folyt két kiváló történettudósunk : Szekfű Gyula és Mályusz Elemér között. A szerző nem foglal ugyan állást e fontos kérdésben, mindamellet is fejtegetéseivel, adataival lényegében eldönti a vitát. A vita a körül forgott, vajjon királyaink önkormányzatot adtak-e minden idegen népnek és ezzel tudatosan lemondottak beolvasztásukról, avagy kezdetben, a XI—XII. században tudatos beolvasztó politikát folytattak és csak a XIII. századtól fogva igyekeztek helyzetüket másnyelvű alattvalóiknak magukhoz vonásával a nekik engedélyezett önkormányzattal erősíteni a magánföldesúri hatalom terjeszkedésével szemben. E kérdéssel kapcsolatban megállapítható, hogy tudatos nyelvi beolvasztó törekvről a XVIII. század előtt nem lehet beszélni, mert az tudatos nemzeti politikát, illetőleg a kisebbség részéről az önkormányzat elnyerésére irányuló igyekezetet, tudatos politikai különállás után való vágyakozást tételezne föl. Az uralkodók és népeik között azonban akkor még a legerősebb összekötő kapocs nem a nyelv, hanem, mint Szent István annyiszor idézett *Intelmei* is bizonyítják, az egységes, azonos vallás volt és maradt még századokon át hazánkban épp úgy, mint az egész Európában. Nagy Lajos királyunknak erőszakos térítései a Balkánon, XIV. Lajos francia királynak véres hugenotta-üldözése, vagy Bethlen Gábor és I. Rákóczi György erdélyi fejedelmeknek az oláh alattvalóik reformálására irányuló kísérletei — mint azt e Szemle hasábjain ezelőtt 30 évvel kifejtettük (1912. júliusi szám, 18. l.) — mutatják, mily nagy jelentőséget tulajdonítottak az uralkodók egykor alattvalóik vallási egységének, hatalmuk politikai törekvéseik e legszilárdabb alapjának. Ezt a gondolatot fejezte ki a cuius regio, eius religio Luther-féle elve is és e gondolat alapján igényelték az orosz cárok Nagy Pétertől II. Miklósig a Balkán görögkeleti népeinek sorsába való beavatkozás jogát. De másfelől pl a szokás önkormányzat elérésére irányuló törekvéseiben sem láthatunk politikai tendenciát, bár a nyelvi, vallási, közműveltségi, gazdasági, egyszóval népi egyéniségük tudata megvolt is bennük, mert a népi autonómia vezethet ugyan kedvező körülmények között teljes állami önállósághoz, de magában még nem jelent nemzeti függetlenséget, különösen nem jelentett akkor, amikor pl. a székelyek és a szászok önkormányzata — hogy a többiekről ne is szóljunk — sem volt lénye-

gében tágabbkörű egy-egy anyaországi vármegye önkormányzatánál. Ezt vallja a szerző is, azzal a megállapításával, hogy «e közösségek önkormányzatainak fejlődése párhuzamos volt a nemesi vármegyék önkormányzatának fejlődésével s a kiváltságokban biztosított előjogok is többé-kevésbé a magyar társadalmi szervezet előjogainak jellegét öltötték fel» (63. l.). Helyesen állapítja meg azt is, «hogy az állam az önkormányzatban és kiváltságos jogokban részesített nem magyar népelemeket e kiváltságok útján illesztette be az ország társadalmi szerkezetébe» (65. l.). Ehhez csupán azt kell kiegészítésül hozzáfűznünk, hogy a középkori autonómiák már csak azért sem nézhetők maiszemmel, mert az állami tisztviselői karral akkor még természetesen nem rendelkező királyaink ez önkormányzati szervezetek útján gondoskodtak a törvények, a rendeletek, vagyis az állami akarat végrehajtásáról, a közigazgatási feladatok, a bíráskodás stb. elvégzéséről.

Ha azonban nem volt is «nemzetiségi politika», állandóan folyt a beolvadás a magyarságba, úgy, amint ez Európa többi országában is történt a kisebbségek részéről az államalkotó többségbe a beolvadással járó személyes társadalmi (gazdasági) előnyök miatt. Ez a folyamat mindenütt az idegen elem kisebb vagy nagyobb lélekszáma, szétszórt vagy elszigetelt zárt települése szerint volt gyorsabb, lassúbb, vagy alig észrevehető. De míg a tőlünk nyugatra fekvő országokban a hosszú, zavartalan felszívódás eredményeként nyelvileg meglehetősen egységes államok alakultak ki, addig nálunk és a tőlünk keletre és délre eső országokban a törökök nagy előretörése, pusztításai, majd kiverésük után az egykori hódoltsági területekre történt telepítések ezt a folyamatot sokfelé gátolták oly mértékben, hogy egységes néprajzi kép lakosságcsere nélkül ma már el sem képzelhető.

Népünk egységes gyarapodása a mohácsi vészig tartott egyfelől a természetes szaporodás folytán, másfelől az itt lakó idegenajkúak önkéntes beolvadása révén. Ez a lassú asszimiláció, mint a magyar életformának a nem magyarok számára legtöbbször emelkedést jelentő átvétele tette lehetővé, hogy felszívódásuk nem változtatott semmit a magyarság népi vonásain és nemzeti jellegén. Mátyás királyunk Magyarországának 4.000.000 lélekre becsült lakosságából 3.200.000 = 80% magyar volt. A más ajkúakra eső 20% megoszlott a tótok, németek, oláhok, rutének és rácok között.

A magyarságnak ez a hatalmas túlsúlya a török háborúk alatt ment veszendőbe. Az emberirtó, szakadatlan harcok, amelyek retentő pusztításaiból bőven kivették részüket az idegen zsoldos hadak is, épp a tiszta magyarlakta területeket sujtották az anyaországban

és Erdélyben egyaránt, míg ugyanakkor a hegyvidékek nem magyar népei jóformán zavartalanul fejlődtek. A felszabadító háborúk lezajlása után, a XVIII. század elején népünk lélekszáma már csak fele a Mátyás-korabelinek. Ezt az amúgy is kedvezőtlen arányt még kedvezőtlenebbé tették az elpusztult területekre történt telepítések, amelyek során a bécsi kormánypolitika el nem vitatható magyarellenes irányzata mellett további hátrányt jelentett népünkre földesurainknak kicsinyes vallási szempontoktól súlyosbított, szomorúan egyoldalú gazdasági felfogása, amellyel birtokaikat a csak munkaerőnek tekintett idegen jobbágyokkal rakták tele.

Az idegenek arányszámának erős felduzzadása és népünknek siralmas leapadása természetesen hozza magával nemzetünk politikai súlyának azt a megfogyatkozását, amely 1711-től 1790-ig, sőt 1825-ig tartott. A mélypont II. József korára esett, aki III. Károly és Mária Terézia nyomdokain haladva, hazánk néprajzi viszonyai alapján elérkezettnek látta az időt racionalista terveinek megfelelően közéletünk germanizálására s a néptörzsre lefokozott magyarság beolvasztására. E szándékával azonban már elkésett. Sorsunkat, nemzeti létünket megmentette, biztosította a magyar nép, az a paraszt, kinek ősei egykor a török elől a hegyvidékre menekültek, de a túlságosan felaprózott jobbágyföldeken megélhetést nem találva, 1710—1720 között rajokban indult az Alföldre, ahová az üres jobbágytelkek és egyéb anyagi kedvezmények vonzották. Vándorlásuk, szökésük, amely ellen hiábavaló volt minden törvényes tilalom, rendészeti intézkedés, egész népvándorlás jellegét öltötte magára. Népünknek ez a vezetés, irányítás nélkül véghezvitt második honfoglalása tartotta meg számunkra az Alföldet s államunk magyar jellegét a nagyarányú idegen települőkkel szemben. A XVIII. századbeli telepítéseknek egyik legfájdalmasabb, legbántóbb mozzanata, hogy az óriási földbőség mellett míg pl. az átlagban 4 forint vagyonértékekkel érkezett német telepesek új otthonaik felépítéséhez és gazdálkodásuk megindításához jelentős anyagi támogatást, sőt részben kész házakat, berendezett gazdaságokat kaptak kedvező jobbágyszerződésekkel, addig a túlnyomó többségében színmagyar zsellérség a földosztásból végképpen kimaradt.

Ennél is végzetesebb balfogása volt a bécsi kormányzati politikának az az eléggé el nem ítélt magatartása, amellyel az idegen népelemeket — köztük kivált a Balkánról betelepített vagy felhúzódottnak félnomád rácokat és oláhokat — hatalmi politikájának eszközeiként nemzetünk ellen használta fel a XVIII. század kezdete óta. E politikának az volt a célja, hogy egyik népet kijátszassa a másik

ellen s lehetőleg valamennyit a magyarság ellen. Ezzel szemben áll népünknek Keletről magával hozott türelme, szinte páratlanul barátságos, úri magatartása a másajkúak iránt, akiknek a magyar államhatalom mindenkor a legmesszebbmenő társadalmi, gazdasági, művelődési szabadságot engedélyezte, noha utóbbiak részéről gyakran találkozott elzárkózottsággal, féltékenykedéssel, sőt gyűlöléssel. A XVIII. század racionalista szellemében a vallás már nem volt többé az az erős összekötő vagy elválasztó tényező, mint előbb. Helyébe főleg a napoleoni háborúk óta a nyelv lép. Az egy nyelvet beszélők népi közössége lesz az állami lét legszilárdabb alapja. Viszont a pusztán dinasztikus vagy a csak hatalmi szervezeten nyugvó állam erős népi alapok nélkül már ekkor alulmaradt az igazi nemzeti államokkal szemben. A népi kisebbségeknek politikai öntudatra ébredése a nemzeti eszme mellett világra hozza a nemzetiségi kérdést. A magyarság 1790-ben megindult nemzeti megmozdulása szemben találja magával a szerb és oláh vezető rétegeknek nemzeti törekvéseit.

A régi békés érintkezési vonalakon azért a különböző népelemek asszimilációja csendben folyik tovább. A nemesség és a vagyonosodás folytán bekövetkező társadalmi emelkedés az elmagyarosodás útja marad ezután is, de az Alföldre irányuló nagy vándorlás lezajlásával visszamaradt kevésszámú magyar korábbi magasabb életszintjéről lecsúszva, itt is, ott is idegen — tót, oláh — környezetébe olvad.

A mű utolsó — ötödik — fejezetében a szerző A népiség történetének tényezői a legújabb korban címen áttekintést nyújt Magyarország alapjában kezdettől egységes nemzetiségi politikájáról, nemzetiségeink célkitűzéseiről, a magyarság és a nemzetiségek számszerű megoszlásáról, szaporodásáról, a kivándorlásnak a különböző nyelvű lakosság arányszámára gyakorolt hatásáról, az asszimiláció tényezőiről, az iskolákról, városaink elmagyarosodásáról, a magyarság veszteségeiről, stb. Izzó magyar lelke mellett is mindig emelkedett és tárgyilagos fejtegetéseit így végzi: «Valamely nép annál bizonyosabban tartja meg magát bármilyen jövődjé számára, minél tudatosabban viseli és éli a maga népiségét. Nem más népek lendülő vagy hanyatló sorsa a mienk, hanem valóban csak a magunké. Tiszta magyarságtudatra van szükség, amelyet a magyarságnak az élet egész szemléletét átható élménye táplál. Tiszta magyarságtudat, amely éppen a tények tiszta tudatában keresi a magyarság és a Krápátok övezetében élő népelemeknek új megértésének lehetőségeit és segíti elő a közös múlt történeti erőinek érvényesülését. Tiszta magyarságtudat, melynek számára a legfőbb kötelesség: megtartani a magyarságot, mely sokszor volt önmagát pazarló, és megtartani, kifejleszteni, kiművelni

benne azt, ami magyar. Magyarságunk e tiszta tudatának útját munkálja népiségünk történetének ismerete is: tükrében a magyarság örök történeti arca jelenik meg.»

A munkát, amelyben, tömören összefoglalva, megtaláljuk mindazt, amit minden öntudatos, művelt, de főleg közéletünkben vezető szerepet betöltő magyarnak tudnia kell népünk fejlődéséről, sorsának kedvező és kedvezőtlen fordulatairól, népünk s a másajkú népeknek egymáshoz való viszonyának alakulásáról, arányszámaik változásairól, kölcsönös beolvasztó folyamataikról, a hivatalos magyar államnak velük szemben tanúsított magatartásáról, bőszéges irodalmi rovat és egyes források (pl. Acsády Ignác: Magyarország népeisége a Pragmatica Sanctio korában című művének) lelkiismeretes kritikája zárja be.

Külön érdeme a szerzőnek, hogy úttörő munkájában gondosan felhasználni igyekezett minden eddig megállapított részleteredményt. A történeti igazságot keresi mindig. Állásfoglalásában óvatos, egyes, még nem egészen tisztázott kérdéseket (pl. a székelyek eredete) nyitva hagy. Kitérő az a megállapítása, hogy a magyarság politikája az idegen népekkel szemben lényegében kezdettől fogva egy és ugyanaz; fővonásai — tegyük hozzá — a Keletről hozott türelem és szívéllyesség, ellentétben másajkú népelelmeink többségének már említett zárkózottságával, gyakran nyílt magyargyűlöletével, holott nemzetünknek törvényeinkben is kifejezésre jutott idegengyűlölete mindig csak a külföldiek ellen irányult. Régi igazságot helyez új megvilágításba, mikor bemutatja a magyar és a másajkú lakosság érintkezéseit, keveredését, asszimilálódásának kölcsönösségét. Nemzetünk úri gondolkodása, szabadságszeretete az államigazgatásban, katonáskodásban, gazdasági életben, iparban, kereskedelemben, polgári munkában kiváló, társadalmi emelkedésre hivatott értékes idegenek nagy tömegét olvasztotta magába anélkül, hogy népi sajátosságai, szelleme változást szenvedtek volna. Viszont nemzetünknek is volt vesztesége jórészt az elszegényedett, magyar öntudatukról megfeledkezett szórványmagyarok sorából.

A mű új kiadása esetén kívánatos volna a bevezetésben a népiség szónak pontos tartalmi, fogalmi meghatározása. A szerzőnél ugyanis ez az újabbkeletű, ma annyira divatos szó jelenti magát a népet, tehát magyar népiség = magyar nép, magyarság. További értelme népelem, népi alkat, népi tényezőknek, népi tulajdonságoknak összessége, de előfordul megközelítőleg a népmozgalom szó értelmében (200. l.) is. Kívánatos volna továbbá egy betűrendes névés tárgymutató. Kisebb elírások: Lapospaták Lapos folyó helyett

(18. l.); a Déclaration des Droits éve 1789 és nem 1795 (54. l.). Az őrmények letelepedése Szamosújvárt nem Apafi Mihály fejedelemsége alatt történt, hanem 1700-ban (103. l.). A haczaki szó mellé zárójelbe odateendő volna «hátszegi». A «román» helyett szívesebben látnók az «oláh» szót, mely 1848-ig kizárólagosan használt volt nyelvünkben s amely szót Erdélyben számos község nevének jelzője és igen sok család vezetékneve őrzi. Ők maguk rumunyoknak nevezik magukat, de az egykori havasalföldi vajdaságnak Valachia, Valachei, Oláhország volt a neve, 1790. évi iratukban, a *Supplex libellus Valachorum*-ban maguk is a valachus = oláh elnevezést használják, bár kétségtelen, hogy a vlach eredetileg különböző, de főleg balkáni származású pásztorkodó népeknek volt gyűjtőneve.

Mindez apróbb észrevételek egyáltalában nem érintik magát a széleskörű, szorgalmas adatgyűjtésen felépített művet, amelyért ismételten őszinte elismeréssel adózunk szerzőjének.

Nagy Miklós.

Időszerű kérdések.

Wesselényi Miklós: *Keresztmetszet*. Gergely könyvkereskedés kiadása. 1942. 8° 199 l.

Napi politikai kérdésekkel foglalkozik ez a könyv és részekre osztva hírlapokban is láthatott volna napvilágot, mégis teljesen más hangot, ízt és színt kap az olvasó belőle. Kiemelkedik abból a zűrzavaros érzelmvilágból, amelyet a mai sajtó terjeszt maga körül. Gondolkodó ember bátor írása ez, aki nem restell keserű igazságokat kiáltani a társadalomba. Budapestről azt írja, hogy parvenű nagyváros, de mégsem világváros. A «zsidó szellemiség Pest dekadens voltában és hiszteriájában, a sváb elem a bürokratizmusban jut kifejezésre. Ennek ellenére nem vitás, hogy Budapest magyar város.» Erdély történelmi fejlődését és az erdélyi speciális szellemiség kialakulását a humanizmus, a függetlenség és gyakorlatiasság jelében látja, amely 1867-ig egyéni fölényt biztosított ennek az országrésznek. «De napjainkban klasszikus és felsőbbrendű értelemben vett erdélyi szellemiségről mint tömegjelenségről, sajnos, nem beszélhetünk». Erdélyi embernek saját hazájáról vallott ez a véleménye mindenesetre figyelemreméltó.

A magyarság és Európa című fejezetben a szerző rámutat arra a dualizmusra, amely a magyar lélekben az ázsiai pogányság és az európai értelemben vett keresztyénség között napjainkig fennáll. Talán azért, mert «a magyarság, a magyar lélek nem fogékony a misztika és a szimbólumok iránt».

Taglalja a város és a falu viszonyát és a földbirtokreform hangzatos jelszavait a gyakorlatilag megvalósítható programmal állítja szembe. Különös érdekességre tarthat számot a második világháború keletkezésének okfejtése, amelyet a világlátott tudós szemével ítél meg és tanulságosan állítja elének az események fejlődését. Igazi politikus és történetsszemlélő kizárólag csak kitűnő pszichológus lehet, aki az emberiség megismerését a saját énjének megértésén kezdi és a történelem alanyát és tárgyát: *az embert* tanulmányozza, hogy a társadalmi jelenségeket felfoghassa. Szerzőnk a történelemben nemcsak az anyagi okokat, hanem a lélektani eredőket is keresi és magyarázza. A szerelemről és a «végső dolgokról» szóló fejezetei ezért különösen megkapók és tanulságosak. Bátor hang szólal meg a zsidókérdést tárgyaló fejezetben, amelyben ezt a szerinte is túlértékelt, de égetően időszerű problémát véglegesen meg akarja oldani. A társadalmi keresztmetszet című fejezet az individualizmus és kollektívizmus harcát mutatja be és egy új, becsületes és igazságos világregnd kialakulását véli látni a mai forrongó kaoszban.

A könyv kis terjedelme ellenére gazdag anyagot ad, míg ítéloképessége, őszinte hazaszeretete és bátorsága lebilincseli az olvasót. A szerző méltó utódjának bizonyul könyvében nagy ősenek, az árvízi hajósnak.

Germanus Gyula.

Hangszerek, hangszínek.

Siklós Albert: *Hangszerek — Hangszínek.* Dr. Vajna és Bokor
könyvkiadók. Budapest.

Kemény fába vágta fejszójét a nemrég elhunyt Siklós Albert, a kitűnő zenetudós, amidőn három évtizeddel ezelőtt megjelent *Hangszereléstana*nak átdolgozását úgy hajtotta végre, hogy könyvét ne csak a hangszerelés művészete iránt érdeklődő szakzenész, hanem a drámai és szimfónikus zenét hallgató művelt laikus is forgathassa. Feladatát sikeresen oldotta meg: erről a könyv futólagos lapozgatása is meggyőző. Vajjon mi volt tanulságos eljárásának titka?

Szédítően gazdag adathalmaz, mely nemcsak a hangszerek leírására, technikájának ismertetésére szorítkozik, hanem részletesen feltárja előttünk azok multját, fejlődéstörténetét, sőt a kor stílusát is, amelybe a hangszer beleilleszthető. Eddig még senkinek sem sikerült egy-egy hangszer technikájának fejlődését úgy az olvasó elé tárni, hogy felnyílják előtte annak perspektívája is, mit hallottak ki egy-egy hangszer színeből, karakteréből különféle korok muzsi-

kusai. Csak egy példát idézek Siklós könyvéből. A fagótot a késői renaissance honosította meg az első kísérleti operák zenekarában, a XVII. század első felében. Akkor közömbös basszusnak tekintették és megtámasztották vele részint a színpadi kórust, részint a szólókat, duettekét kísérő harmóniakat. Száz évvel később Bach Sebestyén már nyelvspregiszternek érzi a fagót hangját és úgy használja fel zenekarában, mint a lipesei Tamás-templom orgonájának «Basson»-regiszterét. Haydn és Mozart fagótszólamaiból a hangszernek valami kedélyes, patriarkális, derűsen mosolygó tónusát érezzük ki. A romantika (Weber, Berlioz) a hangszer humoros hangszínezetét sokszor a groteskségig fokozza, de gyakran színezik vele kísérteties jelenetek diabolizmusát is. Wagner orkeszterében a fagót a ravasz, mézes-mázos megalázkodás (Mime), majd a tragikomikum (Beckmesser) hanghordozója. Csak a legújabb kor expresszionistái és neoklasszikusai jöttek rá, hogy a fagót felső regiszterében pasztorális melancholia (Stravinszky, Ravel), sőt mélységes, fojtott tragikum is lappang (Mahler, Strauss).

Ez csak egy példa a sok közül. De így vezeti végig az olvasót Siklós könyve minden fuvó-, húros- és ütőhangszeren, magyarázatait szemléltető példákkal fűszerezve. Könyvének stílustörténeti részeit tehát minden művelt olvasó megérti. De követni tudja azokat a fejtegetéseit is, amelyek a hangszerek technikai fejlődésére vonatkoznak. Itt nem elégszik meg a szerző száraz adatok felsorolásával, hanem végigvezeti az olvasót Európa összes gazdagabb hangszer-múzeumain. Szemünk láttára szedegeti ki a múzeumok vitrinjeiből a gótika, a barokk és a rokokó korok elavult hangszereit és megmagyarázza, hogyan lett belőlük a mai zenekar ördögös mechanizmusaival felszerelt kelléke vagy hogyan avult el mint a kiválasztódás versenyében értéktelen, hasznavehetetlen holmi. Nagy erénye Siklós művének, hogy első személyben mert tudományos könyvet írni. Ezt annyival inkább tehette, mert minden hangszer személyes élménye. Adatait nem könyvtárakban bogarászta ki, hanem tanulmányútjai során. Ismert minden hangszertörténeti múzeumot, annak minden vitrinjét, Stokholmtól Palermóig, Párizstól Varsóig.

Stílusa könnyedhangú, szellemes, folyamatos, menten minden professzori fontoskodástól. Témakörének rajongó szeretete, a muzsika áhítatos tisztelete árad minden sorából.

A hangszerelés misztériumába belemélyedni akaró szakmuzsikusnak szólnak a könyv ama részletei, ahol az érdeklődő pontos tájékozást kaphat minden hangszer hangolásáról, hangterjedelméről,

fogásainak lehetőségeiről, általában minden adatról, ami régebbi hangszerismertető művekben is fellelhető. De a szerző itt is megmutatta, hogy műve korszerű, mert felvonultat előttünk olyan hangszereket is, amelyek még kísérleti állapotban vannak ugyan, de már megvan a lehetősége annak, hogy idővel használható zeneszerszámmá váljanak. Érdekes például az a néhány oldala könyvének, ahol a vonóhangszerek basszusának, a gordonnak (nagybőgőnek) tökéletesítésére irányuló kísérletekről számol be. Kevesen tudják, mennyi munkát, mennyi fáradozást, küzdelmet rejt magában a hárfa pedáljának, a basszusfuvola szerkezetének megteremtése, a nyelvsípok basszushangszereinek még mindig le nem zárt tökéletesítési folyamata. Izgatón érdekes olvasmány az elektromos zongoráknak, az éterhullámhangszereknek, a zenekari harangoknak színes leírása.

Ezt a könyvet csak olyan sokoldalú szakember írhatta meg, aki az íráskészség és előadóképesség birtokában maga is virtuóz hangszerelő, de ezen kívül maga is négy-ötféle hangszeren játszott, és mint gordonkás évekig ült a Filharmoniai Zenekar cselló-pultjánál, a tudós készültségével figyelve a körülötte lezajló akusztikai jelenségeket. Hogy mennyire irtózott Siklós attól, hogy tankönyvet írjon, az könyvének külső beosztásából is kiviláglik. Szándékosan került minden fő-, minden alcímet, hogy folyamatos olvasmánnyá képezze ki munkáját. A fejezetekre való tagolást csak arabs számjegyekkel jelezte, de igen ügyesen megszerkesztett a tartalomjegyzék, amely a könyvben tárgyalt több mint kétszáz különféle hangszernek tudományos csoportosítását is feltünteti. Könnyen hozzásegíti az olvasót egy-egy hangszernek gyors megtalálásához.

E műve megírásakor nemcsak tudós volt, hanem finoman leleményes, mindig elmélyedő és mégis bravúros, szuggesztív egyéniségű zeneszerző is. A hangszerek keverésének kompendiumát, a zenekar fejlődéstörténetét, a vezérkönyvírás művészetét, a partitúra-olvasást, a karmesterség történetét, egyszóval: a zenekari misztérium elemzését egy második kötetben akarta feltárni. Váratlan halála ebben megakadályozta.

Neubauer Pál.

MAGYARORSZÁG ÉS AZ ELSŐ EURÓPAI HÁBORÚ OROSZORSZÁG ELLEN.

— Gr. Teleki László bizonyásgtétélei nyomán. —

— Első közlemény. —

Amidőn országunk a Szovjet-Oroszország ellen alakult és vele harcban álló európai szövetségben méltó helyet foglal el, időszerű megemlékezni arról, hogy a Világos utáni magyar emigráció vezérkara az osztrák uralom alatt szenvedő hazánk részére a cári Oroszország ellen akkor alakult hasonló európai szövetség útján régi önállóságát visszaszerezni, majd a szövetség keretében a maihoz hasonló helyet kivívni törekedett. A cári kormány ugyanis Konstantinápoly és a Boszporus birtoklására áhítozott s az arra vezető útja közben az akkor a Dunáig, illetőleg Erdély határáig terjedő európai Törökország területét fennhatósága alá helyezni és ezzel a Habsburg-birodalom keleti felét bekeríteni szándékozott, ami a monarchia létének veszedelmét jelentette és egyúttal a nyugati nagyhatalmak érdekeit is sértette. Az így dél és nyugat felé is törő Oroszországgal szemben már akkor szinte egész Európa — Törökország, Anglia, Franciaország, Ausztria, Itália képviselőiben Piemont és Németország képviselőiben Poroszország — szövetségre lépett s Oroszország legyűréséig együtt működött.

A magyar emigráció vezérei nem egységesen, hanem két egymástól független mozgalommal igyekeztek az oroszellenes szövetséghez való csatlakozás útján Magyarország részére az állami függetlenséget visszaszerezni, majd az országot mint értékes szövetségest a nagy koalícióba illeszteni. Kossuth Lajos és Teleki László akkoriban — az emigráció vezérlete körüli nézeteltérésük miatt — kissé feszült viszonyban voltak egymással s így Kossuth — néhány bizal-

masával — Londonból irányította mozgalmát, mialatt Teleki és Klapka György Párizsban, illetőleg Stambulban törekedett célt érni. Klapka tábornok a Telekivel együtt kifejtett ebbeli működését leírta és leírását közzétette Emlekeiben, míg Kossuth az általa irányított mozgalom részleteiről Írataiban hallgat. Amíg Kossuth fáradozásáról — az íráshagyatékában lévő memorandumokon és instrukciókon kívül — jobbra csak a nem mindenben megbízható osztrák kémjelentések adnak számot, addig Teleki Klapka barátjához és némi részben nővérehez, Teleki Augusztához, intézett leveleiben is a legközvetlenebbül nyilatkozik a maga és tábornok barátjának ebbeli reményeiről, törekvéseiről és munkálkodásáról általában. E levelek alapján írjuk le a Kossuth-emigráció vezéreinek a magyar nemzeti ideálok megvalósításáért folytatott küzdelmét az Oroszország ellen alakult első európai szövetséggel kapcsolatban.

*

Széki gróf Teleki László a nemzet és a Habsburg-ház összecsapásának idejétől — 1848 őszétől — fogva mint Magyarország párizsi követe és általában mint a magyar diplomáciai missziók főnöke Londontól Konstantinápolyig küzdött Magyarország önállóságának védelmében. Világos után a nemzet ideáljait képviselő magyar emigráció külpolitikájának — Kossuth mellett — egyik legmarkánsabb harcosa volt. Mint közíró az önálló és politikájában öncélú Magyarország kérdését a világ közvéleménye előtt napirenden tartotta és mint diplomata külföldi kapcsolatok szövése útján keresett szövetségestársakat és alkalmat, hogy barátai közreműködésével felszabadítsa az osztrákok uralma alá került hazáját.

Az első modern magyar diplomata már közvetlenül Világos után egy török-orosz, majd európaivá fejlődő háború kirobbanásában bízott, amely elmaradt, mert Anglia csak az oroszok támadása esetére biztosította Törökország támogatását. Alig egy évre rá a porosz-osztrák feszültségben bizakodott és a várt háborúval kapcsolatban *«Berlínen át»* vélt *«Pestre juthatni»*. E reménye is megghiúsult, mert I. Miklós

cár engedékenységre bírta a berlini udvart. Egy ideig a Franciaországból kiinduló, majd egész Európán végig hömpölygő demokratikus forradalom kitörésébe vetette reményét, melynek az 1851. évi decemberi francia államcsíny egy csapással véget vetett. Reményei újra fellobogtak, amikor 1853 nyarán az általa már 1849-ben megjósolt nagy keleti háború előjeleit észlelte.

«Vagy általános európai forradalom vagy ilyen háború áll előttünk», hangoztatta Teleki ismételten az 1851. évi decemberi államcsíny után írt leveleiben. Mint a száműzöttek általában, ő is a katasztrófák politikájának híve és a legkisebb ilyen jelre az illúziók világába emelkedett vígaszért, reményért. Az illúziók és remények táplálása életérdekük.

Az általános európai forradalom nem jött meg, sőt politikai értelemben a temető csöndje borult akkoriban az európai szárazföldre. A népek fölkelése helyett a fejedelmi udvarok és kabinetjeik összeütközéséből robbant ki háború s északon csillant föl az első sugár, amelyről úgy látszott, hogy jobb sorsot hoz a magyar bujdosóknak.

Ameddig az orosz birodalom óriási tere akár a cárizmus, akár a bolsevizmus egységes politikai vezetése alatt állott, az állandósulni és megszilárdulni vágyó politikai hatalom mindig arra törekedett, hogy az orosz birodalom részére a szabadon hajózható tenger felé — a Balti tenger, a Földközi tenger és a Csendes Óceán felé s így — minden irányban szabad kijáratokat szerezzen, hogy ezek útján a birodalomban élő népek sokféleségét könnyebben kiegyenlíthesse s másrészt terjeszkedési vágyait még azokon túl is kielégíthesse. Amíg a bolsevista uralom alatt ez az imperialisztikus törekvés a világ proletárjai felszabadításának ideológiája megett húzódott meg, a cári uralom alatt minduntalan a pravoszláv egyházhoz tartozó és más országokban élő kis népek vallási jogainak védelméről beszéltek, hogy ezzel az ürüggyel valóra válthassák terjeszkedési vágyukat.

Ezen gondolatmenet keretében a Romanov-dinasztia már régen vágyott arra, hogy az európai Törökországnak Oroszországba kebelezése után Konstantinápolyban székeljen. Így I. Miklós cár — mint a legitim dinasztikiák hivatott

oltalmazója — készségesen segítette a Habsburg-házat a magyar szabadságharc leverésében, de egyúttal arra is számított, hogy a hálás Ausztria majd nem ellenzi ezt az orosz törekvést, sőt adandó esetben melléje áll. Azóta, hogy fegyveres segítsége sikerrel járt, még az addiginál is nagyobb rokonszenvet érzett Ferenc József iránt. Teljesen szívébe zárta, mikor a fiatal császár a nyílt autokrácia terére lépett és birodalma külpolitikáját is maga irányította. Biztosra vette, hogy hálás lesz.

A sok sikertől elkapatva 1853 tavaszán érkezettnek hitte az időt, hogy Konstantinápoly irányában előre törjön. Az erre szolgáló ürügy teremtése végett meglepetésszerű ultimátumot küldetett a Portának, amelyben hangoztatta, hogy neki kötelességszerűen véget kell vetnie a török birodalomban élő valamennyi — tizenegymillió — görögkeleti keresztény szenvedésének. Azt kívánta, hogy a Porta szerződésben biztosítsa neki a fölöttük való protektorátust, amelyet majd az ő nevében a konstantinápolyi orosz követ gyakorol. Annál inkább bízott abban, hogy akciójában nem lesz magára hagyatva, mert a magyar menekültek oltalmazása miatt Ferenc József is neheztelt a Portára és mint szövetséges a török birodalomban élő római katolikusok fölötti protektorátus címén remélhetőleg szívesen osztozik majd a zsákmányban. Kívánságának megtagadása után 1853 július havában — a bécsi udvar előzetes értesítése nélkül — megszállatta csapataival a még Törökországhoz tartozott Moldvát és Havasalföldet. A nagy orosz hódításhoz vezető országút birtokba vételével az európai török birodalom felbomlásának veszedelmes kérdése a nagy politika központjába került és megkezdődött a három évig tartó diplomáciai és katonai akciók sorozata, mely a krími háború neve alatt ösmeretes és amelybe a magyar emigráció is bekapcsolódni törekedett.

*

«A világ maíd ámulni fog Ausztria hálátlanságán», mondta röviddel halála előtt Schwarzenberg Félix osztrák miniszterelnök, amikor az oroszok részéről tett célzásokról értesült, amelyek szerint Ausztria remélhetőleg támogatni fogja az

európai Törökországnak Oroszországba való bekebelezését.¹ A félelmetes orosz túlsúly fenyegető veszedelmének láttára a bécsi udvar mindinkább érdekpolitikát kezdett folytatni és geopolitikai szempontból inkább az ottomán birodalomra kezdett támaszkodni. Sehogy sem bízott az oroszok által csillogtatott közös zsákmányban, hiszen ha Oroszország elnyeli az európai Törökországot, a mellette eltörpülő Ausztria szolgálai viszonyba kerül vele szemben. Ha oltalma alatt Havasalföld egyesül Moldvával és Szerbia Boszniát is megkapja, akkor Románia Erdély és Bukovina, továbbá Szerbia Horvátország és a szerb Vajdaság elszakítását kísérelhetné meg. Nem csoda, hogy az orosz csapatoknak az alsódunai fejedelemségekbe vonulása után a bécsi udvar nyugtalanodni kezdett és ellenmondott az orosz törekvéseknek. Az előrelátható szláv izgatás a monarchia határán épp oly kevésbé kellett neki, mint a magyar emigráció forradalmasító mozgalma.

Az oroszellenes irány követésére nógatták az Erdélyt és Magyarország délvidékét féltő magyar konzervatívok is, akik Schwarzenberg halála és főleg a német pedanteriától mentes magyarokat kedvelő Erzsébet császárnénak Bécsbe érkezése után lassan vissza kezdték foglalni régi pozícióikat az udvarnál. Gr. Buol külügyminiszter, aki szentpétervári követ korában a cár részéről valami megalázásban részesült, császári urát szintén kimondottan oroszellenes irányba terelte.² A fiatal Ferenc József a tőle függő miniszterek és tábornokok véleményének és tanácsának meghallgatása után nagy önbizalommal sajátmaga irányította Ausztria külpolitikáját, amely orosz viszonylatban személyes ügye is volt, hisz a cárral való barátsága befolyásolta elejétől fogva mindvégig. Tiszta hálát érzett ő a nálánál harminc évvel idősebb I. Miklós irányában, de azóta, hogy a cár — a berlini udvarnál való közbelépésével — meggátolta a Habsburgok német hegemoniájának fegyveres erővel való biztosítását, reá neheztelt. Schwarzenbergtől is bizonyára gyak-

¹ Redlich F.: *Kaiser Franz Josef*, 120 l.

² U. o. 110. l.

ran hallotta, hogy a népek és fejedelmek körében a politika terén nem volt és nem lesz hála soha. Hálájának érzése mindjobban vesztett mélységéből. Ilyen alaphangulatban írta a háború döntő időpontjaiban a cárhoz intézett leveleit.¹

Ferenc József előre látta, hogy a készülő orosz-török háborúból egy esetleg Ausztriát is magával sodró európai háború lesz, de azért mégsem tudott és nem is mert már eleve határozottan föllépni I. Miklós ellen. 1853 szeptember 15-én ezt írta öreg barátjának Szentpétervárra :

«Mig a szociális rendet fenntartani kívánó elemek szomorú sejtelmekkel mérlegelik az általános konflagráció lehetőségét, addig a forradalmi párt teli örömmel és reménységgel. Amint nekem jelentették, Kossuth csak arra az időpontra vár, mikor Ausztria a háborúba sodródik. Erre a hadi színtér közelébe jön és megkísérli az új felkelést. Kínos reám nézve az a kilátás, hogy újabb vérontással kell majd az alig bevezétt forradalmat megsemmisítenem. Nem kétkedem, hogy háború esetén hadsereged diadalmaskodni fog, de megvallom, hogy a győzelem túlságosan drágának tűnik fel, ha a forradalmi akciónak Európában újra fellángolására és kiszámíthatatlan következményekre ad alkalmat.»²

A cár teljesen beleélte magát abba, hogy ő természetes oltalmazója a Keleten élő keresztényeknek, míg a Portát védő nyugati hatalmak a pogányság támogatói. Ferenc Józsefnek adott válaszában felkiáltott: «Hihető-e, hogy Oroszországnak e szent küzdelemben nem volna szövetségese?» Ferenc József óvatos magatartása annyira megtévesztette, hogy azt hitte, fiatal barátja nem hagyja cserben és támogatja orthodox kereszties háborúját. Pedig Ferenc Józsefnek az volt a gondja, hogy hogyan biztosítsa a monarchia nyugalalmát és biztonságát a nélkül, hogy háborút üzenjen Oroszországnak. Bár érdeke ellen volt, hogy Oroszország mint a szláv fajok védője és felszabadítója győztesen kerüljön ki a készülő háborúból, mégis csak benne látta az autokrácia legerősebb és legbiztosabb oltalmazóját. Attól

¹ Ferenc József I. Miklós cárhoz intézett leveleinek fogalmazványai, illetőleg másolatai megvannak a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban. (Idézi Redlich id. m. 119—140. l.)

² Redlich id. m. 135. l.

is félt, hogy támadása esetén a cár bosszúból lánggra lobbantja a pánszláv törekvéseket az osztrák-szláv tartományokban.

*

A Porta 1853 október havában hadat üzent Oroszországnak, mire Anglia és Franciaország Törökország segítségére siettek. Anglia az oroszvá váló Konstantinápolyal szemben féltette a Földközi-tenger fölötti uralmát, keleti kereskedelmét és India birtokát. Louis Bonaparte — aki III. Napoleon néven a franciák császára lett és akit I. Miklós cár vonakodott magával egyenrangú fejedelemnek elismerni — a kirobbanó háborúban jó alkalmat látott, hogy ezért bosszút álljon, Angliával karöltve hadi dicsőséghez jusson és egyúttal jelentékeny külpolitikai sikereket is elérjen. Egy győzelmes nagy háborúval el akarta felejtetni a gyűlöletes decemberi államcsínyt és egyúttal Franciaországnak biztosítani törekedett a politikai túlsúlyt az európai szárazföldön. E két nagyhatalom mint Törökország szövetségese a Fekete-tengerre küldött flottájával megoltalmazta Konstantinápolyt. Segédseregeik megérkezéséig a háború egyelőre csak a dunai fejedelemségekben és Kisásziában folyt.

Amint a nyugati hatalmak elhatározták, hogy véget vetnek Oroszország európai túlsúlyának, a cár legalább Ausztria és Poroszország barátságos semlegességét törekedett magának biztosítani. Berlinben célt ért, de Bécsben minden lépése sikertelen maradt. Ferenc József azt kívánta, hogy biztosítékképpen a cár csapatai távozzanak a megszállt alsódunai tartományokból, mert nem engedhette, hogy ezek orosz fennhatóság alatti tartományok legyenek, pedig másrészt a cár már biztos zsákmánynak hitte őket. Gr. Orlov rendkívüli orosz követnek azt is kijelentette, hogy még a cár által óhajtott vallásfelekezeti protektorátust is Ausztria szempontjából életveszedelmesnek és így elfogadhatatlannak tartja.

A kabinetek világában azt várták, hogy a cárral való tényleges szakítás után Ferenc József legott a nyugati hatalmakhoz csatlakozik. Londonban és Párizsban már jóval előbb számításba is vették e bekövetkező hozzájuk szegődést,

de Ferenc József — ki csak ott félt, hol vele szemben határozottságot és öntudatosságot látott — a carbonaro-mozgalom és a magyar emigráció hosszú tartama alatt folyton számolt e mindenütt feltűnő két ellenségével. III. Napoleontól azt hitte, hogy — mint a carbonarók régi barátja — Lombardia és Velence forradalmasításával őt megfenyegetni és kezessé tenni készül. A francia császár csakugyan Nagy Napoleon módjára egész Itáliát a maga hatalmi körébe vonni törekedett. A nemzetek egyesülésének és önrendelkezésének jogát hangoztatta és a magyar emigrációnak is kedveskedni kezdett. Ferenc József legveszedelmesebb ellenségét látta benne és nagy gondja volt, hogy helyesen tudjon eligazodni ilyen megbízhatatlannak tetsző uralkodóval szemben.

A helyett, hogy a fiatal császár nyílt és a hadüzenet végső következményére is elszánt szövetségesként az egyik hadakozó félhez csatlakozott volna, mindkettővel egyforma barátságban igyekezett maradni. Mindkettőhöz közeledett, de csak félig. Határozottan föltette magában, hogy nem visel háborút I. Miklós ellen, másrészt sohasem gondolt arra komolyan, hogy III. Napoleonnal formális szövetséget kössön. Tudta, hogy a mihamar mindenfelől szorongatott cárnak lehetetlen őt megtámadnia s így lépésről-lépésre közeledett a francia császárhoz, de azalatt az Oroszországgal való békés megegyezés fonálát is szövögette. Ilymódon a háború végső fázisáig egyformán ellenállott oroszbarát érzelmű tábornokai és a franciákkal rokonszenvező miniszterei erős nógatásának.¹ Azt hitte, hogy csak így lehet a dinasztia hatalmát fenntartani s birodalma épségét és egységét biztosítani.

Ez volt a háttére Ausztria ingadozó szerepének, amelyet Teleki László és barátai — a politikai bujdosókat jellemző optimizmusukban — nem tudtak megérteni. Nézzük már most, milyen terveket szőttek és milyen reményeket tápláltak bujdosóink — elsősorban Teleki László — a hosszú krími háború folyamán.

*

¹ *Polit. Arch.*, France, 1854. 3., 23., 29., 35. és 54A. (Az eml. bécsi levéltárban.)

A balkáni zavarok kitörésekor Teleki a svájci Evian-les-Bains-ben volt, hol Klapka is töltötte a nyarat. A genfi tömentén emelkedő dombvidéken van e kis fürdőhely, melynek langyos forrásvizét használta a gyomorbántalmakban szenvedő bujdosó. Együtt élvezte a két barát a szép természetet és az európai bonyodalmak beálltával a Genfben maradt bajtársak is oda gyülekeztek. Együttesen megbeszélték a helyzetet.¹ A közben-közben Genfbe néző Klapkának 1853 augusztus 8-án ezt írta Teleki :

«A keleti kérdésre nézve én még mindig sokat reménylek. Nem lesz lehető a békét fenntartani, mert a cár akarja a háborút. Hiszen gyáván viseli magát mind a francia, mind az angol, úgy hogy gyávában alig lehetne, — nagyon igaz — de azért bekövetkezend nemsokára, amit várunk. A (közvetítő) négy hatalmasság javaslatát, majd meglátod, nem fogja elfogadni az orosz.»²

A magyar emigráció mindvégig arra törekedett, hogy fölemelt fővel és diadalmasan térjen vissza a külföldi segítséggel általa felszabadítandó hazába. Mindvégig természetes szövetségese volt mindenkinek, aki Ausztria ellen tört. Így 1853-ban bujdosóink mindannyian abban az illúzióban éltek, hogy a hálás Ausztria Oroszország segítségére siet és szintén Törökország ellen fordul. A Porta fölhasználja majd a hozzája csatlakozó magyar menekültek közreműködését, velük együtt Magyarországra tör és fölkelésre szólítja föl a nemzetet. Ezzel Ausztriát harcképtelenné teszi és egyúttal felszabadítja a magyarok országát.

A genfiak — Teleki, Klapka és ott élő bajtársaik — tudták, hogy Kossuth még a háború kitörése előtt emlékiratot küldött a Portának, melyet memorandumaival azután is ostromolt. Kifejtette bennük, hogy Törökország okvetlenül háborúba elegendik Oroszországgal és természetes szövetségeseivel, Ausztriával. Arra tüzelte a Portát, hogy üzenjen hadat mindkét országnak, hisz Anglia, Franciaország és Amerika is támogatni fogják. Európa demokrati-

¹ Klapka Gy.: *Emlékeim*, 418. l. |

² Telekinek Klapkához intézett leveleinek egy része le van nyomtatva Klapka id. m. Függelékében.

kus pártjai és a független Magyarország is megsegítik. Ha őt Konstantinápolyba hívják, már eleve meggátolja az oroszok előrenyomulását. Ő egy magyar légióval és a török hadsereggel Erdélybe nyomul és nyolc nap alatt fegyverbe állítja Magyarországot. Délnyugatról az olaszok támadják meg Ausztriát. Ausztria harcképtelensége következtében hat hét alatt százezer emberrel a törökök segítségére siet és megakadályozza, hogy az oroszok átkeljenek a Dunán.¹

Kossuth ajánlkozását a törökök nem vették komolyan. Vele szemben Teleki és Klapka nem akarták hazájukat mindjárt berántani a készülő európai háborúba, hanem előbb be akarták várni a politikai bonyodalmak és a várt háború kifejlődését, hogy hozzáigazítsák a Magyarország fölszabadítására irányuló akciót.

A genfi tó mentén folytatott megbeszélések után a genfiak abban állapodtak meg, hogy amint a politikai helyzet jobban kiéleződik, Teleki Párizsban és Londonban körül néz a diplomáciai világban, Klapka pedig Konstantinápolyban följárja a Portának a magyarok segítségét. Mindannyian hálásak akartak lenni a viddini menekültek megoltalmazásáért és az önkényuralom legerősebb bástyájának gyöngítésével legalább egy lépéssel közelebb véltek jutni a magyar ügy diadalához. Ha a háború folyamán — főleg ha Ausztria Oroszország mellé áll — a hadi színtér kiterjed Magyarországra, Klapka megszerzi magának az alsódunai török hadsereg fővezérségét és a szervezendő magyar légióval együtt megjelenik Erdély határán.

A háborús bonyodalom mindinkább nőtt és Klapka Konstantinápolyba utazott. Teleki Párizsba készült és október 27-én ezt írta barátjának a török fővárosba :

«Sietve tudósítlak arról, miszerint ma indulok el innen Párizsba. ... Te ott, hol vagy, jobban ismered a körülményeket, mint én. Adja Ég, hogy a cselekvés terére fölléphess s e levelem már dicső működésed közepette találjon. Hiszen, ha ez meg lesz nyerve, úgy

¹ *Gensdarm.-Départ.* 1853 : 506., 515. és 910. sz. (Az eml. bécsi levéltárban.) Kossuth akciójáról részletesen I. Jánossy D. : *Die ungar. Emigration u. d. Krieg im Orient*, továbbá Lengyel T. : *Die Ungarn u. d. Krimkrieg* és Berzeviczy A. : *Az abszolútizmus tört.* II.

minden nyerve van, de vajjon meg lesz-e nyerve?! Én körülnézek Párizsban, aztán átrándulok Londonba is és mindenütt egyezésünk értelmében fogok működni. Frigyesek maradunk, úgy-e teljesen, mint eddig voltunk? — Teszek, amit tehetek. Ha egyéb nem, úgy koldusdiplomata leszek, ámbár ez szomorú kenyer! Ismerem! Alázatosan fogok kopogtatni, ha tehetem, néhány úr ajtaján; de ha ez sem lehet, vagy ha sehol sem találnának úgy bebocsátani, amint én értem, — úgy aztán Törökországban találkozandunk nemsokára. Nem tudom, mi leszek ott, de legalább leszek valami — mindenestre jobb a semminél. Londoni utamnak aligha lehetend sikere, de mégis megkísérlem. Legalább tudni fogjuk, mihez tartsuk magunkat.»

Az európai kontinentális politika szálai akkoriban Párizsban futottak össze s így magyar diplomáciai szempontból Franciaország fővárosa fontosabb hely volt Londonnál. A Pulszky, majd Kossuth által kiépített angol politikai és társadalmi kapcsolatok inkább csak támogatták a magyar emigrációnak Párizsban tett közvetlen lépéseit. Így a Párizsba sietett Teleki mihamar sürgött-forgott a diplomácia kohójához közelálló körökben, hogy hazája javára fordítsa az európai bonyodalmakat. A csipkedni szerető Szemere szerint *örökké hajlongott a nagy világban, szüntelenül mosolygott és fínomodott*.¹ Azt hangoztatta, hogy csak a magyar és lengyel kérdéssel együtt lehet véglegesen megoldani a keleti kérdést. Csak így lehet az orosz hatalmi szféra terjedésének útját vágni. Mikor észrevette, hogy a hivatalos körök fölötté óvatosak és előzékenyek Ausztriával szemben, azt erősítette, hogy ne törődjenek Ausztriával, hiszen úgylis az oroszok mellé áll. Különben sem az európai hatalmi egyensúly biztosítója. Csak az oroszok segítségével győzhette le a magyarokat és belső rendjét most is csak a szuronyok tartják fenn. Inkább veszedelme az európai békének.

Klapka azalatt Konstantinápolyban járt-kelt a török államférfiaknál és fölajánlotta a maga és menekült tiszt-társainak segítségét. Azt észlelte, hogy a törökök félnek a bosszúálló Ausztriától. Nehogy ingereljék és ellenségükké tegyék, a nyugati magyar emigráció férfait nem merik az európai hadiszíntéren alkalmazni. Húzzák-halasztják az

¹ Szemere B. *Naplója*, 219—20. l.

ügyet. Csakugyan, amint a vérmesebb reményű Kossuth Szabó Imre és Szabó István ezredeseket, Mednyánszky Sándor alezredest és Nagy Pál századost hamarosan Stambulba küldte, hogy Omer basa főhadiszállására menjenek s erről Bécsben értesültek, Ferenc József Buol útján legott arra utasította konstantinápolyi követét, hogy tiltakozzék ez ellen a Portánál és jelentse ki azt is, hogy a császári kormány elvárja, hogy a Porta nem fogadja be az odaérkezett menekülteket a török hadseregbe, sőt hogy egyáltalában nem is tűri meg őket a török birodalomban.¹ E helyzetben Klapka Stambulba kívánta Párizsban forgolódo barátját, a «legjelesebb magyar diplomatát, ki kitűnően képviselné (Konstantinápolyban) a magyar érdekeket.»

Teleki bízatta, hogy Ausztria végre is Oroszország mellé áll és akkor szabad keze lesz a Portának. Klapka föl-szólítására arra is gondol, hogy az emigráció egységes eljárásának megteremtésére Kossuthot fölkeresi Londonban. November 17-én ezt írta barátjának Konstantinápolyba :

«Adná az ég, hogy már azon polcon állanál, melyhez tehetségeid és nevednél fogva méltó igényed van ; hiszen akkor minden nyerve volna már. Félek azonban, hogy terveidre nézve váratlan nehézségekkel találkozotál. Az osztrák neutralitás s bizonyos stambuli elő-ítelek a menekültek célszerű alkalmazását most még sok részben akadályozzák. — De ne hagyj magad elkedvetlenítettetni. Igaz, hogy ezelőtt néhány héttel a keleti kérdés legújabb bonyodalmai kezdetén Brucknak (a konstantinápolyi osztrák követnek), — kit részben csak két nagyhatalmasság követte pártolt, az angol nem — a porta részéről ígéret tétetett, miként háború esetén a menekültek (különösen az úgynevezett ausztriai menekültek) csupán Ázsiában fognak alkalmaztatni. Igaz az is, hogy idegenek alkalmazását független parancsnokságokra még a nemzeti féltékenység is nehezíteni fogja. Szóltam eziránt avatott egyénekkel s ismerem az akadályokat, — azonban az osztrák neutralitás fönn nem tartható. Úgy értesültem, hogy már is intéztettek az osztrák kormányhoz föl-szólítások, melyekre annak határozottan fog kelleni nyilatkozni — vagy jobbra, vagy balra. Kérdezlek, lehető-e, hogy az osztrák az orosz ellen nyilatkozzék, az ellen, kitől egész létele függ? Ha ezt föltenni képtelenség, úgy tehát nem áll az osztrák előtt más alternativa, mint hogy az orosz szövetségesevé váljék, s azon esetre nemcsak bizonyos az általános

¹ *Haute Police*, Türkei, 12/2. 1853. (Az eml. bécsi levéltárban.)

európai háború, hanem az is, hogy tehetségeidnek a lehető legszebb tér nyílik nemcsak Ázsiában, de Európában is; mert az Ausztria iránti kötelezettség a Porta részéről ekkor teljesen meg fog szünni, a nemzeti féltékenységeket pedig a nemzeti érdek teljesen legyőzendí. Így ítélek én dolgainkról s biztosan hiszem, hogy nem csalódom; mert bizonyosan vélem tudni, hogy nem fog Ausztriának a semlegeség megengedtetni. — Minden esetre jót remélj s várakozzál, mert helyzeted napról-napra javulni fog; — míg itt diplomatiái föllépésnek részünkről nincs helye, nem tehetünk egyebet, mint várva az alkalmat, ügyelni mindenre; de a kedvező alkalom bizonyosan hamar fog bekövetkezni. . . Sok magas állású emberrel szóltam s minden, mit tőlük hallék, csak arra szolgált, hogy reményeim növeltesse. Tegnap az a hír érkezett ide, hogy Angol- és Franciaország véd- és dacsövetséget kötöttek egymással a török kérdésre nevezve, mi egyenesen általános háborúra mutat. Kossuthal még nem találkoztam; majd meglátogatom s tudodra adandom értekezésünk eredményét idejekorán. Egyezésünk szerint fogok a dologban eljárni. —

Mindenki biztosra vette, hogy Anglia és Franciaország az Oroszország által megtámadott Törökország segítségére siet és így európai háború fejlődik ki. Hazájának a nagy bonyodalommal kapcsolatosan való fölszabadítása végett Kossuth III. Napoleonnak is följánlotta segítségét s a megbízhatatlan Ausztria erejének lekötésére a szövetségesek hozzájárulásával fegyveres fölkelésre óhajtott fölhívni Magyarországot. A Bécsbe küldött osztrák kémjelentések szerint a figyelmét mindenre kiterjesztő III. Napoleon megbízottak útján titkos tárgyalásokat folytatott vele, de óvta mindennemű háborús manifesztációtól. Attól félt, hogy akkor Ausztria Oroszországhoz áll. Időnek előtte nem is akart forradalmárokkal szövetkezni, nehogy kompromitálja magát fejedelemtársai előtt. Azt tartotta, hogy szükség esetén az elnyomott népek ügyis készségei szövetségei.¹

Kossuth francia összeköttetéseit Teleki távoliaknak vélte, hiszen Teleki Kossuthot a *Tuileries*-kben lehetetlen és így egy magyar diplomáciai akció megindítására akkorigan alkalmatlan személyiségnek hitte. A III. Napoleon által gyűlölt londoni Központi Forradalmi Comité tagja volt és nevét belekeverték a Mazzini által szervezett 1853.

¹ *Gensd.-Dép.* 1853 : 920. és 1855 : 469. sz. (U. o.)

évi februári sikertelen milanói zendülésbe. Párizsba jövetelének hírére a milanói zavarok utáni napokban a francia kormány kiadta ellene az azonnali elfogatás parancsát. Teleki nem is ment hozzá Londonba. Ráeszmélt arra, hogy a francia titkos rendőrség figyelmeztetéseit és hogy a francia hivatalos körökben gyanúsak néznék a Kossuthtal való érintkezését. December 7-én azt írta Klapkának :

«Meg vagyok róla győződve, hogy az általános európai háború ki nem kerülhető. Nézetem szerint pár hét múlva Ausztria is le fogja vetni álarcát s nyíltan Oroszország mellé fog szegődni. Amint pedig ez megtörtént, azon pillanatban mindenütt ki kell gyulladnia az élethalálra elkeseredett harcoknak! . . . Másfelől értésedre juttatom, hogy mindeddig sem az angol, sem a francia kormány még a legcsekélyebb előzékenységet sem tanusítá a magyar és lengyel emigráció iránt, jóllehet főleg az utóbbinak vezeterei a lehető legnagyobb türelmetlenséggel várják óhajaik teljesedését. Én azt gondolom, hogy a világháború nagy kérdésének eldőlte előtt ezt hiába várják, mert addig ennek is függőben kell maradnia, míg a nyugati hatalmak a végső, visszavonhatatlan lépést meg nem tették. Jövő tavasszal ez is meglesz; én legalább biztosra veszem! Angliába még nem mehettem, mert itteni állásomat e lépéssel fölötte megnehezíteném. Amaz úr ugyanis (Kossuth), kivel ott találkoznom kellene, itt még mindig lehetetlen s főleg a legmagasabb körökben éppen nem kedvelt egyéniség. De mindazonáltal reményem van, hogy a körülmények hatalma e részben is változást fog teremteni, amely sok, jelenleg még ellentétes érdeket ki fog békéltetni.»

*

A háború kitörése után a törökök az Alsó-Dunánál és Kis-Ázsiában egyedül is jól védekeztek, de a háború gyors befejezésének reményében nagyon várták a nyugati szövetségeseik által ígért szárazföldi expedíciót. Ausztria semlegeségének, sőt jóakarátának biztosítására a nyugati magyar emigráció által följánlott segítséggel szemben — mint említettük — tartózkodók voltak s a nyugatról jött magyar vezérek és tisztek szolgálatát nem igen vették igénybe. Csak a Keleten élt és már Világos után mihamar a török hadseregbe lépett magyar tiszteknek juttattak a kisázsiai harctéren kiválóbb szerepet. Így Guyon tábornok mint Kurshid basa a török vezérkar főnöke volt Kis-Ázsiában, aki mellett

Kollmann honvédőrnagy mint Feizi basa és vezérkari főnök-helyettes szolgált. Kmety tábornok mint Ismail basa. Br. Stein tábornok mint Ferhad basa, Frits ezredes mint Iskender bej rótták le hálájukat a magyar menekülteket oltalmazó törököknek. Mindannyian a Kaukázus tövében és a török-orosz határ szélén fekvő Kars várát védték az ostromló oroszok ellen. A dunamelléki harctéren harcoló néhány honvédtisztnek csak alsóbbrendű szerepköre volt. A menekült honvédtiszteknek a török hadseregben alkalmazására és Ausztria talányszerű politikájára vonatkozólag Teleki december 17-én ezt írja Klapkának :

«Üzeneted azoknak, kikkel az emigráció tagjai közül találkoztam, megmondtam. Ők nem fognak útnak indulni, mielőtt lehető alkalmaztatásuk iránt valami megnyugtatót s bizonyosat nem tudnak. Értem természetesen a tiszteket . . . Szavahihető ember mondta nekem, hogy Ausztria kötelezte volna magát azon esetben, ha az orosz a legújabb békeajánlatokat el nem fogadná, teljesen lemondani az orosz frigyéről s Angol- és Franciaországgal azontúl egészen egy úton menni. Én nem hiszek neki. Ausztria csak időt akar nyerni. Azt lehetetlennek tartom, hogy az orosz ellen komolyan szövetkezzék ; az ő helyzetében teljes lehetetlen lesz neki olyasmit tennie, amit az orosz sem helyesel. Ausztria az oroszokkal szemben nemcsak ellenség nem lehet, de még igazán semleges sem maradhat. Sokszor beszélünk e tárgyról s mindig egyetértettünk. Attól félek csak, hogy Ausztriának sikerülend a világot félrevezetni ; szeretném, ha ez neki legalább Törökországban nem sikerülne. Ausztria közeledésének Angol- és Frankhonhoz nem lehet más értelme, mint az, hogy ezt parancsolta neki Miklós cár, — vagy avégett, hogy a két ország közt a viszálykodás magvát ily úton elhintse, vagy mert lehetők véli, hogy ily úton a négy hatalmasság súlya alatt Törökhon valami gyengyenes és vésszes békekötés elfogadására kényszerítettnek. Cas-sandrai szerepet játszunk. Adja Ég, hogy ne éppen akkor kezdjenek nekünk hinni, mikor már késő leend. Azt tapasztalom, hogy az itteni kormány bámulatos kímélettel kezd bálni Ausztriával s ez minket itt Párizsban minden működési lehetőségtől teljesen megfoszt. Én nem is tehetek itt most egyebet, mint összetett kezekkel várakozni . . .»

Ausztria nem volt hajlandó arra, hogy azt a szerepet játssza, amelyet a magyar emigráció forrón óhajtott. Nem volt hajlandó arra, hogy az oroszokat az alsódunai fejedelemségek elfoglalásához segítse és így általuk magát körülkeríttesse. A lovagias Teleki nem tudta elképzelni, hogy az autokrata Ferenc József cserben hagyja megmentőjét. Azt

tartotta, hogy aki Magyarországot és Észak-Itáliát hadsereggel és csendőrséggel tartja féken, annak nem szabad gyöngíteni segítenie régi támaszát. Még mindig reményli, hogy végre is az oroszok mellé áll. Panaszkodik, hogy nagyon lassan mennek előre az események. 1853 december 28-án és 1854 január 18-án így írt barátjának Stambulba :

«Sikerült Ausztriának itt is majdnem mindenkit félrevezetni. Azt hiszik, hogy el akar válni Oroszhortól. Azt hiszik, hogy lehetséges neki az oroszétól különböző, az oroszéval ellenséges politikát követni. Hiába állítjuk mi az ellenkezőt, hiába mondjuk, hogy Ausztria nem egyéb az orosz által galvanisált holttestnél! » «Legnagyobb bajnak azt tartom, hogy az emberek Ausztriára nézve még nincsenek tisztában és sokan még az érettebb státusférfiak közül is benne hű frigyest remélnek. Ezen hitet, coûte que coûte, meg kell dönteni! . . . Éppen most beszéltem egy igen magas állású férfúval. Ő az általános európai háborút bizonyosnak tartja s azt is, hogy e háborúban az osztrák utoljára kikerülhetetlenül az orosz részen fog állani ; de még most nem hiszi, hogy a mi förlépésünknek ideje eljött volna. Honfítársaink közül azoknak, kik már Törökországba szeretnének menni, azt tanácsolja, hogy még várjanak.»

Az oroszok előretörése miatt a politikai feszültség mind nagyobb lett a nyugati országokban. A nagy háború előszelére a francia külügyminisztérium felszólította Telekit, hogy fejtse ki nézetét Ausztriának várható állásfoglalásáról. Erről január 28-án ezt írta Klapkának Teleki :

«Sok mindenféléről kellene írnom, de fejem szédeleg, beteg vagyok. Úgysem írhatnék még bizonyosat, — a helyzetek egy napról a másikra változnak . . . Azért mégis azt hiszem, már régtől fogva s e hitemben még sohasem tántorodtam meg, hogy lesz háború, európai általános háború, amilyent mi óhajtunk. A befolyásos embereket, kikkel összeköttetésben lehetek, két dologról igyekszem meggyőzni : 1-ször, hogyha az osztráknak a neutralitás nem engedtetik meg, akkor az orosz mellé álland, mert eddigi neutralitását is csak arra használta, hogy az orosz érdekét szolgálja ; 2-ször, hogy Frankhonnak, valamint Angolhonnak is érdekében áll, ha kiüt a háború, Ausztriát az ellenséges táborban látni, mert akkor aztán a háború a Nyugat részéről több előnnyel lesz folytatható, mint lehetne az ellenkező esetben ; de mindenesetre a legkárosabb helyzet következnek be mind Törökországra, mind frigyeseire nézve az osztrák neutralitás további fenntartásából. Azt mindenütt komolyan és erősen állítják, hogy a neutralitás nem fog Ausztriának megengedtetni. Így hát nyugodt vagyok, mert ügyünk előbb-utóbb nyerve lesz. Ily értelemi-

ben készülök a külügyminiszternek egy iratocskát benyújtani, mire általa egyenesen fel vagyok szólítva. Én az ily iratocskának a politikára kevés befolyást tulajdonítok, mert különösen a jelen eseményekre nézve áll az leginkább, hogy a helyzetek hatalmasabbak az embereknél.»

«Iratocskájában» Teleki azt bizonyíttgatta, hogy Ausztria Oroszország mellé fog állani.¹ Nagyon csalatkozott. Ferenc József — mint láttuk — visszautasította gr. Orlow rendkívüli orosz követ előterjesztéseit. Megbízásából Buol 1854 február 7-én tudtára adta a párizsi és londoni kormányoknak, hogy Ausztria császára nem engedett ama baráti érzelmeknek, amellyel I. Miklós cárnak hódol s így méltán elvárja, hogy az 1815. évi szerződések által megszentelt birtokállományának megvédésében támogatják. Császári urának ama reményét is hangoztatta az osztrák külügyminiszter, hogy a nyugati kormányok minden eszközzel leszerelik a forradalmi pártot, mely minden kormány ellensége. Hadd oktassák ki arra, hogy a rend és a szerződések fenntartása érdekében egyesült hatalmak sehol sem tűrik a rend és szerződések megsértését. Ausztria pénzügyi támogatására is felhívta Buol a nyugati hatalmakat. A forradalmak megrendítették az osztrák állami pénzügyeket és a készülő események is új áldozatokat kívánnak. E pénzügyi reorganizáció — melyért Ausztria hálás lesz — csak elősegíti majd Európa pacifikációját.²

A nagy nyilvánosság köreiben is mindinkább bizonyossá vált, hogy Anglia és Franciaország is hadat üzennek az oroszoknak, de Ausztria politikája még mindig ingadozónak látszott. Teleki már attól tart, hogy Magyarországnak semmi haszna sem lesz a háborúból. Február 13-án ezt írja Konstantinápolyba :

«Helyzetünk még mindig bizonytalan.» A (nagy) háború nem kétséges ugyan többé, de még Ausztria nem vetette le álarcát! — Sajnos helyzet! Én csak attól félek, miként utoljára is azt fogom magamról elmondhatni, hogy oleum et operam perdidi. Járok-kelek, ameny-

¹ Szemere B. *Naplója* I. 223. 1.

² Buol Colloredóhoz és Hübnerhez febr. 7. (Polit. Arch., France, 1854: 3. sz.)

nyit csak lehet. Csupán viszonyaim fenntartása tekintetéből mentem azelőtt nem régen egy nagy vadászatra, mintegy hatvan mérföldnyire Párizstól, hova egy nagy úr, az itteni legnagyobbnak legközelebbi rokona (Napoleon-Jérôme herceg) is ment és hova mint meghívandó vendégek egyenesen általa valánk kijelölve: Andrássy Gyula és én. Vele mentünk odáig az ő kocsiján és vele jöttünk vissza. Ott pedig néhány napot töltheténk az ő társaságában. Azon mulatságnak az a következése lett, hogy azóta is még néhányszor találkoztunk vele s többek közt ma is a hercegnél ebédelünk, ki az egész vadásztársaságot megvendégeli a királyi csarnokban (a Palais Royalban). Az egész multság alatt természetesen politikával nem foglalkoztunk, de csak mégis ejthettünk néha-néha egy-két szót.»

ÓVÁRI-AVARY KÁROLY.

SZÉLJEGYZETEK EGY ÖNÉLETRAJZHOZ.

René Doumic, a Francia Akadémia tagja, klasszikus tanulmányt írt Molière *Misanthrope*járól. A bevezető szakaszban megállapítja, hogy a halhatatlan költő életéről keveset tudunk. Első életrajzírói, La Grange és Vinot, összegyűjtött műveinek előszavában érintik ugyan pályája fontosabb mozzanatait, de La Grange, aki hosszú éveken át, napról-napra érintkezett vele, finom tapintattal elkerülte, hogy a költő életének intim, talán pikáns vonatkozásait feltárja. A későbbi biográfusok, pamflet-írók, kritikusok sem növelték tetemesen Molière életének külső eseményeit és belső forrongásait illető tájékozottságunkat. Maga a költő volt a legóvatosabb a magánéletére vonatkozó közlésekben.

És most René Doumic hozzáteszi: «Sajnáljuk, hogy így van? Hiszen bizonyára jónéven vennénk egy és más pontban némi biztosabb tájékozódást Molière-ről. De miért vágyódunk erre? Mert szeretnők kielégíteni kíváncsiságunkat. Talán léha és illetlen kíváncsiságunkat.» Az emberek és közülük is leginkább az irodalomtörténet szenvedélyes kutatói megfélekedeznek arról, hogy nagy költőknél éppúgy, mint nagy művészeknél, egyedül a mű, az alkotás fontos. A túlságosan részletező életrajz könnyen eltéríti figyelmünket erről az egyedül fontos tényezőről és túlzott világításba helyezi a költőnek olyan jellemvonásait, élményeit, szenvedéseit és örömeit, amelyek közösek mindnyájunkkal és nemhogy kiemelnék, hanem elhomályosítják azt, ami a költőben egyedülálló és soha meg nem ismétlődő. A költő valódi megismerésének egy az útja: «*Tolle, lege!*» Vedd a kezedbe és olvasd el. Akkor meg fogsz tudni róla mindent.

Akkor meg fogod tudni, hogy Molière haragudott az orvosokra, mint minden olyan szegény ördög, aki életében többet volt beteg, mint egészséges. És meg fogod tudni, mit tartott az úrhatnám polgárról, a tudálékos asszonyokról, a *Rambouillet*-palota széplelkeiről, a fecsegő filozófusokról, az álszentekről, Isten árendásairól és haszonélvezőiről, szóval a Tartuffe-ökről.

Amiről az irodalomtörténetírók, az adatvadászok és okirat-közlők oly keservesen panaszkodnak, hogy Molière-ről nagyon keveset tudunk, az fokozott mértékben áll Shakespeare-ről. Róla még kevesebbet tudunk. Egy sor összefüggő kézírás sem maradt utána, csak néhány kézjegye.

Már most ebből a hiányosságból, amelyen a jövő is aligha fog segíteni, vajjon ebből a szegényes, még a szegényesnél is inségesebb életrajzi tudásból az következik, hogy Shakespeare-ről semmit sem tudunk? Ellenkezőleg, *mindent tudunk róla*. Mindent, ami fontos. Nem tudjuk, hány osztályt járt a stratfordi latin iskolában, ellenben tudjuk, milyen döbbenetes intuícióval látott bele Caesar, Augustus és Antonius Rómájának lelkébe. Nem tudjuk, hozzászegődött-e valamely politikai párthoz. De tudjuk, hogy tüzes angol hazafi volt, aki rajongó szerelmi vallomást tett hazájának a *János királyban* és a *II. Richárd királyban*. Nem tudjuk, mennyire mélyedt el a filozófusok műveiben. De ismerjük *Hamletjét* és ez elegendő arra, hogy minden idők egyik legmélyebb, leggazdagabb, legeredetibb gondolkodójának tekintsük. Hogy' történt korai, elhamarkodott házasságkötése Ann Hathaway-vel, hogy' hagyta el szülővárosát, milyen nagyvárosi fertőkben fetrengett, amíg megtalálta önmagát és talpraállott, melyik *tavernben* érezte magát legjobban: ezt mind nem tudjuk. Elég vakmerők vagyunk megvallani: mindez nem is érdekel bennünket, Éppoly kevésbé, mint mindaz, ami hús és vér, izom és ideg, haj és szakáll volt benne. Ami éppoly végképpen és jóvátehetetlenül porrá omlott, mint amilyen végképpen halhatatlanok alkotásai. És nem tagadhatom el, hogy amikor Stratford-on-Avonben a Holy-Trinity-Church oltára előtt álltam és az oltártól balra Shakespeare síremlékét meg-

láttam, inkább turista kíváncsiság, mint meghatottság volt az az indulat, amely e nevezetes pillanatban úrrá lett rajtam.

Tudvalevő, hogy ma a romantikus életrajzok divatja járja. A lelemény hijjában szenvedő szépírók vad mohósággal vetik magukat a történelem nagy alakjaira és a készen kapott adatokat felcifrázzák saját fantáziájuk keshedt művirágaival. Minél kevesebbet tudunk hitelesen egy nagy emberről, annál szabadabbá válik a pálya a fantázia részére. Mondanunk sem kell, hogy mind Shakespeare, mind Molière többszörösen elszenvették ezt az operatív beavatkozást. Ők már nem tiltakozhatnak az ellen, hogy megcsónkítsák, vagy ami még sokkal gonoszabb cselekedet, megtoldják, «kiegészítsék» szellemalakjukat. De a közönség sem igen hallatja tiltakozó szavát. Sőt vannak romantikus életrajzok, amelyek az úgynevezett best-seller-ekhez tartoznak, amelyek sikere nagyon meghaladja a legnépszerűbb és legértékesebb regények kelendőségét. Hogy mi az oka ennek a visszás jelenségnek, az olvasóközönség e pervertált magatartásának, oly kérdés, amely kívül esik mai szemlélődésünk körén.

Az életrajznak van egy egészen speciális neme, amelynek szintén nagy keletje van: az önéletrajz. Elolvastunk egy csomó ilyen önboncoló művet. Sommás ítéletünk róluk: először, hogy nem őszinték, másodsor, hogy odaállanak a mű elé és azt árnyékba borítják. A fától nem látjuk az erdőt, a szerzőtől nem látjuk a művet. Vagy ha igen, akkor hamisan látjuk. Nem úgy, ahogy elfogulatlan, csaknem azt mondanám, pártatlan korunkban láttuk, amikor a szerző még nem árult el önmagáról mindent, ami művének megértése szempontjából felesleges és közömbös. Egy ilyen önéletrajzról szándékozunk beszámolni ezúttal, kiindulva abból a bizonyára jogos feltevésből, hogy olvasóim a hősnek legalább főbb műveit ismerik, tehát érdeklődéssel fordulnak a művek alkotójának személye felé. Meg fogják látni, hogy a szerző nem szűkmarkú az adatközlésben. Némelyek talán úgy fogják találni, hogy őszinteségi rohamai itt-ott görcsösek, a jóízlésbe ütközök. Csodálkozásuk annál nagyobb lesz, mert ezt az írot, eddigi művei alapján, nagytudású,

fantáziával megáldott, leleményben gazdag, eredeti írónak, mindenekelőtt pedig komoly gentleman-nek ismertük. És most éppen az ő leleplezése nyomán, egy egészen más természetű urat fogunk megismerni.

Az író, akinek önéletrajzáról beszélni szándékozunk, Herbert George Wells, a jelenkori angol regényírás egyik legmarkánsabb jelensége. Tehetsége, stílusa, tárgyválasztása egészen kívül áll a megszokott és jórésztben megúnt sablonon. Nem a szerelmi cselszövések, társadalmi harcok, osztályok összeütközése érdeklik és foglalkoztatják, hanem az idő metafizikai jelentősége, a Kozmosz titkai, az emberélet jövője, a világok harca. Fantáziájának körülbelül az a struktúrája, ami a repülőgépe: a földön pihen; ha motorját begyujtják, egész testében megremeg, mintha türelmetlenül várná, mikor emelkedhetik fel a levegőbe. De mielőtt a kívánatos stádiumot elérné, több-kevesebb ideig még mindig a földön kell gurulnia. Végre elérkezik a nagy pillanat, mikor gördülő kerekei elhagyják a biztos talajt és fölszállnak a magasba. Wells regényei is a földről indulnak: a valóság talajáról. Elbeszélő művei nagyjából a kezdő fejezetekben olyan realiztikus benyomást tesznek, mint a többi regényíróké. De valahogy az az érzésünk, hogy ezen a szinten nem jól érzi magát, nem is otthonos. Egyetlen merész szökéssel nekirugaszkodik és már benne van a fantasztikum légius birodalmában. Hőse felül Londonban a St. Pancras, vagy a Victoria-Station-en a vonatra és elutazik délre vagy északra. Az állomások egész reális, rendes, unalmas állomások, egymást követik, mint bármely más, ugyanazon a vonaton ülő utas számára. Az egyik állomáson azonban utasunk kiszáll. Elhagyja a vonatot, elhagyja úitársait, akikkel közömbös, éppenséggel nem metafizikai témákról beszélgetett és elhagyja a valóság világát és minden átmenet nélkül megérkezik egy új, lehetőleg négydimenziós világba. Csodálatos, emberformájú szörnyekkel vagy szörnyetegszerű emberekkel találkozik; az Időgép segítségével tetszése szerint száguld hátra, a messze századokba, vagy előre, a jövő évszázadokba, sőt évezredekbe. Így születik sorban a *Modern Utópia*, a *Csodálatos látogatás*,

a *Mesék térről és időről*, a *Világok harca*, a *Sejtések*, a *Háború a levegőben*.

Egészen más alkatú termése a költő fantáziájának és a tudós intuíciójának a *Short History of the World* és az *Outline of History*. Ezekben a történelmi összefoglalásokban a nem-szakember megmutatta a szakértőknek, hogyan lehet a világtörténelmet egyéni színezéssel, eredeti meg-látásokkal és a történelmi tárgyilagosság szándékolt és kevélyen hangsúlyozott félrevezetésével egészen újjá formálni, mintegy megreformálni, egy radikális szocialista és republikánus világfelfogás szolgájaként tenni. A történelmi könyveknek nagy sikerük volt (egyebek közt nálunk is). A közönség, amely mohón falta őket, valósággal megzavarodott, hogy regényírónak vagy historikusnak nézze-e Wellst és melyik minőségében tartsa nagyobbak.

Az önéletrajz jóvoltából sokkal többet fogunk tudni ennek az írónak a magánviszonyairól, mint Shakespeare-ről és Molière-ről együttvéve. Jó ez neki? A sok felesleges és flészértő részlet nem igazolja-e René Doumic tételét, hogy addig jó egy nagy írónak, amíg keveset tudunk róla? Mint ahogy számos esetben igazolódott, hogy akik személyesen megismerkedtek egy-egy színésszel, muzsikussal, szóval olyan Isten teremtményével, akitől ma divat autogrammot kérni, rajongóból gyakran váltak csalódott és kiábrándult látókká. Ilyen csalódottság és kiábrándultság jár a legtöbbször az önéletrajzok nyomában is, amelyek szintén a személyes megismerkedést közvetítik az íróval. Például a jelen esetben is.

Herbert George Wells önéletrajza nincs híjjával az érdekességnek, sőt a tanulságnak sem, de egészében inkább kínzó és kiábrándító, mint kellemes és épületes olvasmány. Vallomásai néha megkapnak, néha visszataszítanak bennünket. Így például nagyon tetszetős, hogy hosszas tévelygések, önkínzások, fáradoalmak és áldozatok árán végre megtalálta azt az utat, amelyen világunknak haladnia kell, hogy felszabaduljon mindaz a sok lehetőség, amely még előtte áll. Sőt pontosan fel is térképezte ezt az utat. De hogy melyik ez az út és mi a kívánatos végeélja, arról elefelejt tájékoztatni bennünket. H. G. Wells szerint az ön-

életrajz egy agyvelő története. Nem tartja a saját agyvelejét elsőrendűnek. «Ha agyversenyeket rendeznének, mint ahogy szépségversenyeket és kutyaversenyeket tartanak, kétlem, hogy akár a harmadik díjat is elvinném.» Nem is meri összehasonlítani saját agyvelejét olyan éles és egyszerűségében finom agyvelővel, mint Einsteiné, olyan változatos, gyors és hajlékony aggyal, mint Lloyd Georgeé, vagy G. B. Shaw pompás és gazdag szürke-rétegével, vagy Julian Huxley hatalmas tudásraktárával. Még a közrendű halandók is túltesznek rajta emlékezőtehetség és egyéb hasznos képességek dolgában. Nincsenek nyelvismeretei, noha sok időt töltött külföldön. London az ő hazája, az ő egész világa; de azért London útvesztőjében sem tud eligazodni. Feje kicsi, agya könnyen kimerül, szíve rendetlenül ver, előadás közben meg-megakad, a tanári szigorlaton a legnehezebb kérdésekre játszva megfelelt, ellenben egy könnyű kérdésnél erőt vett rajta az *aphasia*, a beszédre való képtelenség; erre felkelt, otthagytta a szigorlati termet és természetesen elhasalt.

H. G. Wells szegény emberek gyermeke. Első emlékei egy London melletti kisvároshoz tapadnak, Bromley-hez, amely már rég London külvárosa lett. Kispolgári környezet, ócska, ütött-kopott bútorok, elhanyagolt lakás, szörnyen piszkos udvar gyermekora színhelye. Apja szatócs volt, lámpát, olajat, gyertyát árult, anyja egy vendégfogadós leánya, aki hajadon korában cselédként szolgált. Hárman voltak testvérek, csupa fiú. Mind a hárman elég bajt, gondot és fáradságot okoztak anyjuknak, aki csinos szobalányból korán átalakult bigott és kedélytelen öregasszonnyá. Nem értette az anyaság művészetét. «Meg kell mondanom — írja Wells — hogy néha akaratlanul is rosszul bánt gyermekeivel, tudatlansága és merevsége miatt.» De itt tolu fel mindnyájunkban az első kérdés, hogy vajjon ezt csakugyan meg kellett mondania? Mi kényszerítette rá? Az igazság fanatikus szeretete? Nem ilyenek azok az igazságok, amelyeket fanatikusán szeretnünk kell. Vagy az önvédekezés ösztöne? A bíróság előtt senki emberfiát nem lehet arra kényszeríteni, hogy apja, anyja, vérrokona ellen tanuvallomást tegyen. Azt hiszi Wells, hogy az ő szavahihető-

ségén csorba esik, avagy a világ tudomása az ő jelleméről, érdemeiről és nagyságáról hiányos lesz, ha nem bántalmazza sírban porladó anyját annyi évtized elmúltával?

De ugyanezt a visszatetsző kíméletlenséget tanúsítja családjának többi tagjai iránt is. Megtudjuk tőle, hogy az apja könnyelmű, kocsμάzó ember volt, aki többet törődött a crickettel, mint nyomorúságos boltjával és többízben különvált feleségétől, akinek savanyúszagú, puritánízű erkölcsprédikációit nem állta. Még kínosabban hatnak az önéletrajznak azok a fejezetei, amelyek Wells házaseletének intimitásait lepezik le. Kétszer nősült. Első felesége unokahúga volt, úgynevezett *frigid* nő, aki nem volt hajlandó az udvarlás és jegyesség periodusaiban kegyeivel megajándékozni a viharosan követelődő ifjat. Ezért az asszony ki is kap egykori férjétől. Úgy látszik, hogy házasságuk idejében sem igen tudott lánggra gyúladni az akkor már eléggé ismert író magánszemélye iránt. Ezidőben való magatartása szintén lesújtó kritikában részesül és végül is a házasságrigy felbomlásához vezetett. Második felesége megfelelt ugyan a költő érzeki igényeinek, de gyenge volt, beteges és korán el is halálozott.

Ami már most az olvasót visszásan érinti ezekben a családtörténeti közlésekben, az a túlzásba csapó őszinteség. Az angol szépirodalomból évszázadokon át számúzve volt minden frivolitás, sőt mindaz, ami a sexussal kapcsolatos, aminek kimondása az illelkódexbe ütközik. A hipokrizisnek speciális angol neme, az angol nemzeti *Cant* állott őrt a szépirodalom bejáratánál és lángoló pallossal úzött el minden merész szót, minden merész író, aki nem kifogástalan dress-ben jelentkezett bebocsájtásért. E részben az utolsó egy-két évtized gyökeres változást hozott. Lawrence volt az első, aki elképesztette honfitársait a nuditásnak, a szeméremsértő leírásoknak, a trágár szavaknak valóságos zuhatagával. Aldous Huxley, Linklater s megannyi más igyekeztek túltenni mesterükön. Önéletrajzában H. G. Wells is hozzájuk esküszik.

Isten látja lelkemet, a természet nem alkotott túlzottan prűdnek. Egy-egy drasztikus szótól, amely nevén

nevezi a gyermeket, sem elsápadni, sem elpirulni nem szoktam. Férfitársaságban szívesen meghallgatom a csípős tréfát, vagy adomát, ha van benne elmésség, vagy csattanós pointe. De az ízléstelenséget nem állom. Én előttem hiába ágál a legeslegújabb költészet esztétikájának ifjú és törpe óriása; hiába int le azzal, hogy te már vén vagy, nem érted a mai világot, okosabb, ha elhallgatsz. Én ennek a törpe óriásnak mégsem fogom soha elhinni, hogy a gyomor, a belek, vagy a különböző mirigyek rendellenes működésének részletező, klinikus leírása tiszta költészet és lényegesen hozzájárul a világirodalom kincsházájának gyarapításához. Az ilyen excessusok csak virtuskodások, amelyek gyökere a lélek tudatalatti rétegeibe nyúl le. Hogy minéműek ezek a gyökerek, annak megállapítására Freud, vagy Jung, vagy Adler hivatott és nem mi.

Valami hiányzik Wells önéletrajzából, amit angol frók és közéleti férfiak életrajzában ritkán nélkülözünk: Eton, Harrow, Oxford vagy Cambridge. Szülei olyan szegények voltak, hogy ilyen fényűző iskolázásra nem is gondolhattak. Gyermekkorában boltosinasnak adták és így módot nyújtottak neki arra, hogy megismerkedjék a posztómérés rejtelmeivel, a különböző szövetnemekkel, az inaskollégák szemtelenségével, a segédek ütlegeivel és rúgásaival, a főnökök olymposi göggyével. Aztán volt segédtanító vidéki iskolákban. Végre aztán mégis rendes, sőt nagyon kitűnő iskolába jutott. A South-Kensington-i természettudományi főiskolában kapott ösztöndíjas helyet. Tanítványa lett a nagy Thomas Huxley-nek, aki forradalmasította a természettudományokat és olyan mély nyomokat hagyott a tudományos gondolkodásban, mint Newton vagy Darwin.

Ezen a ponton kezd az önéletrajz igazán érdekes lenni. Miért? Mert nem Wells-ről beszél, hanem Thomas Huxley-ről. A leírás eleven, színes és plasztikus. Annyi évtized távolán keresztül is meg lehet érezni, milyen döntő hatást tett a nagy tudós a kis tanítványra. Huxley kis előadótermében tanított. Lent állt a katedraasztal és a fekete tábla között (mindig állva beszélt), hallgatói az amphiteatrum lépcsőzetes padjain ültek. Köröskörül a polcokon

csontvázak és koponyák, viaszmodell-sorozatok a különböző fejlődésfokokozatok demonstrálására. Huxley sárgás, négy-szögletes arcú ember volt, élénk, de kicsiny barna szemekkel, amelyek mintha hatalmas, szürke szemöldökének sziklája mögött leselkedtek volna. Roppant homlokáról dús, szürke haját fésült hátra. Tiszta, erős hangon adott elő, sietség és lomhaság nélkül, néha hátrafordult, hogy valamit felrajzoljon. Wells elbeszéli, hogy Huxley előadásait Darwin is gyakran végighallgatta, Huxley barátja és szövetségese. Nagy emberek voltak mindketten, merészen gondolkodtak, egyszerűen beszéltek, szerényen és becsületesen éltek. Ma természetesen divatban van, hogy lenézik őket és szántalmasan elavultnak bélyegzik felfedezéseiket. De ez az értékelés éppoly igazságtalan és nevetséges, mint ha egy ma élő, átlagos műveltségű ember azzal kérkednék, hogy többet tud a világtörténelemből, mint Ranke vagy Oncken, akiknek sejtelmük sem volt az 1914—18-i világháborúról, Versaillesről és Trianonról, az 1931-i összeomlásról és az új világháborúról, az igaziról.

Ezen a south-kensingtoni főiskolán szerezte Wells azokat a természettudományi ismereteket, amelyeket később részint fantasztikus regényeiben, részint világtörténelmi kézikönyvében értékesített. Amit az antropológiából, zoológiából, fejlődéstanból tudott, azt mind Huxley-től szedte fel.

Vannak események, amelyeknek nagy jelentőséget tulajdonít, különben nem emlékeznék rájuk olyan pontosan még ma is, 76 esztendőskorában, és nem tartaná érdemesnek, hogy önéletrajzában feljegyezze őket. Ilyen esemény például, hogy diákkorában szürke ruhát viselt és ugyanilyen színű felöltőt. Mindig ugyanezt a ruhát és mindig ugyanazt a felöltőt. Gallérja fehér volt ugyan, de celluloidból készült. Jegyezzük meg továbbá, mint fontos kortörténelmi adatot: mindig keménykalapot viselt. A puha kalap csak később lett divatos. Vasárnap cilindert és zsakettet öltött. Wells odáig megy önéletrajzírói lelkiismeretességében, hogy szeretne pontos részleteket adni egymást felváltó cilindereinek kezdeteiről, felemelkedéséről, hanyatlásáról és bukásáról. Mert ezek a cilinderek épp úgy mérőföldkövei az emberi

történelemnek, mint azok a szörnyen sivár londoni házak, amelyekben diákeveit töltötte. Nagy sajnálatára ezt az értékes témát: «A cylinder történeti és művelődéstörténeti jelentősége» kénytelen átengedni más írónak.

A létért való küzdelmet nem tette a sors kényelmessé, vagy mulatságossá hősünk részére. Miután kiszabadult a posztóboltból, ahol a padlatot kellett felloccsolnia és az idősebb segédek és főnökök jóindulatú és nevelő célzatú rugásait és ütéseit elviselnie; miután nagy ügyel-bajjal bevégezte egyetemi tanulmányait, a nélkül, hogy a diplomáig eljutott volna: ott állt a világban, nem is a világban, hanem abban a rengeteg Babelben, amelyet Londonnak neveznek, pénz nélkül, állás nélkül, sőt világos hivatástudat nélkül. Nemzedékének legtöbb tagja, egyetemi társainak túlnyomó többsége, beérkezett. Mint tanár, gyáripari vezető, nagyállású államhivatalnok, tudományos intézet feje. Már majdnem nagykorú volt és még azt sem tudta, mihez kezdjen, noha sem szüleire, sem testvéreire, sem bármiféle rokonra vagy pártfogóra nem támaszkodhatott. Mégis révbe ért.

Mint diák megbukott. A tudományos pályafutásra alkalmatlannak bizonyult. Mit tesz ilyenkor egy fiatalember, aki nagyon elmésnek érzi magát és meg van győződve példátlan képességeiről? Felcsap írónak. Becsületére válik, hogy önéletrajzában megvallja: első írói munkái az akkori legalsóbbrendű folyóiratok leghitványabb közleményeinek torz másolatai voltak. Szemét. Sem fantázia, sem megfigyelő erő nem volt bennük. Az egyetlen műforma, amelybe sikerült valami életet és szellemet belevinnie, a levél volt. De levelet — olyat-amilyet — mindenki tud írni. És ha a levélírás már a szó felsőbbrendű értelmében való irodalom volna, akkor egy nagy bank, vagy iparvállalat főlevelezője joggal pályázhatna Lord Maculay vagy Ambrus Zoltán babérjaira. A levélírás egyebek között már csak azért sem irodalom, mert nem lehet belőle megélni. Igaz, hogy a valódi irodalomból is csak igen nehezen. Wells úgy segített nyomorúságán, hogy beállott segédtanárnak egy obskurus zugiskolába. De itt is tovább üldözte a balszerencse. Wells úgynevezett szellemi lény volt, aki a sporthoz nem értett. Kedve sem volt hozzá.

A diákok főszerelme pedig a sport volt. Legdurvább és legerőszakosabb formájában. A gyerekek, akik haragudtak rá szellemi fölénye miatt, amelyet nem mulasztott el soha feltűnően hangoztatni, és finom angol kiejtése miatt, amely kín volt a gyerekek paraszt-fülének : alávaló módon boszulták meg magukat. Egy tagbaszakadt fickó, nem sokkal fiatalabb, mint a tanár úr, rugby közben felemelte és földre pottyantotta. Wells elájult. A szó szoros értelmében lepedőben vitték haza. Úgy érezte, mintha a belei megszakadtak volna. Veséje megsérült, belső vérzése támadt. Az orvos másnap megvizsgálta és konstatálta, hogy bal veséje össze volt roncsolva. Nemsokára tüdővérzés is jelentkezett. A költő némely pillanatban a tüdővézesek extatikus boldogságát érezte. Gyönyörű pillanatok voltak ezek, amikor csaknem könnyekre fakadt, úgy tudta sajnálni önmagát. Csak a halál gondolatától borzadt vissza ; egyrészt mert szeretett volna világot látni és még semmit sem látott belőle ; másrészt, mert vágyódott a világhíres író rangjára és dicsőségére (s vagyonára) és ettől még meglehetősen messze volt.

Valamire mégis jó volt a hónapokig tartó kényszerű pihenés : sokat olvasott, verset és prózát egyaránt ; kezdett figyelni a formákra, a nyelv ritmusára, a stílusbeli fínomságokra, amelyeket eddig észre sem vett.

És még valami haszna volt Wellsnek betegségéből. A sok gondos és mélyen szemlélődő olvasás hatása alatt tudatára ébredt annak, hogy nem úgy lesz íróvá az ember, hogy a fejére csap és azt mondja : hopp, író leszek. Hanem, hogy az írói foglalkozás művészet plus mesterség. Mesterség, amely nem születik még a kiválasztottakkal sem, hanem igen szorgalmas, fárasztó és körülményes tanulást követel. *«Poeta non fit sed nascitur»*. Így tartja a közmondás. De ez a közmondás éppen olyan hamis, mint például ez a társa : «Ki mint vet, úgy arat», vagy «ki korán kel, aranyat lel». Aki tanulás nélkül ír, az nem ír, hanem firkál. Abból más, mint dilettáns, nem lesz soha. Ezzel a felismeréssel együtt jár egy másik, nem kevésbé fontos, sőt döntő felfedezés : Wells rájött arra, hogy nem ismeri a korabeli való világot és ezért elhatározta, hogy írásaiban a fantasztikumhoz fordul.

Ennél aztán meg is maradt, csaknem egész írói pályája folyamán mind a mai napig.

Csaknem egy évig tétlenül élt, ahogy ő mondja : majd egy évig haldokolt. S akkor azt mondta : elég volt a haldoklásból. S nyomban hozzálátott, angol szívóssággal és elszántsággal, hogy visszatér az életbe. De ez sem sikerült olyan könnyen. Tanári alkalmazást keresett valamelyik londoni magániskolában, de nem kapott. Sokat koplalt, de közben sokat tanult is. Rendületlenül olvasott és dolgozott tovább. A British Museum *Reading Room*-jában, ebben az ideális, gyönyörű, kerek teremben az éhes tanár- és írójelölt nemcsak olvasott és tanult, hanem télvíz idején ingyen melegedett is. Végre egy Henry House nevű magániskolában megkapta a fizika-tanár állását. Legkiemelkedőbb emléke ezzel az állásával kapcsolatban az, hogy az iskola starja Northcliffe volt, egy Harmsworth nevű kalandor ügyvéd elsőszülött fia. Ez az ügyvéd azért költözött Irlandból Londonba, hogy nagy karriert érjen el. De ez nem sikerült neki. Annál inkább a fiának. Sőt a fiainak. Wells tanítványa már diákkorában ujságot szerkesztett és adott ki, amelybe Wells is írt. Ez volt az a szerény kezdet, amely elindította a majdani nagy ujságfejedelmet diadalmas hódítóújtjára. Később megszerezte az *Evening News*-t, aztán megalapította a *Daily-Mail*-t, végül beült a brit újságírás fejedelmi trónjába, vezére lett a *Times*-nak és egyike a világ leggazdagabb embereinek. Testvéröccse, Lord Rothermere, akit mi magyarok hálás emlékezetünkben őrzünk, szintén óriás sikerű pályát futott be.

A következő évben H. G. Wells nagyot emelkedett a pedagógia ranglétráján. Tanára lett a Briggs-féle Levelező Egyetemnek és az egyetemi vizsgálatokra előkészítő szemináriumnak. Az előkészítő szeminárium intézménye nálunk 'sem ismeretlen. A jogi szemináriumok, amelyek a szigorlatokra készítenek elő, népszerű és eléggé jövedelmező intézmények. A könnyebb fajsúlyú jogászfijúság épp oly szívesen veszi igénybe szolgálatukat, mint a gimnázisták az úgynevezett puskákat, a latin klasszikusok fordításait. A Levelező Egyetem ugyanazt a célt szolgálja, mint a szeminárium, azzal a különbséggel, hogy az élőszo helyébe

a levélben való oktatást teszi. Ez arra jó, hogy vidéken élő diákok is előkészülhessenek a szigorlatokra, vagy olyan ifjak, akiket a kenyérkereset gátol abban, hogy akár az Alma Mater-t, akár a jogi szemináriumot látogassák. Wells mindkét intézetben jól megállta a helyét. Tárgya a biológia volt, amelyet még a nagy Huxleytől tanult.

A tanítói mesterségtől az írói mesterségre való áttérést ügyesen és stílusosan hajtotta végre, amennyiben szerkesztője lett egy pedagógiai folyóiratnak, az *Educational Times*nak. Tehát tanított és írt egyszerre. Írt azonban másfelé is. Például a *Forthnightly Review* című félhavi folyóiratba, amelyet akkoriban a méltán rettegett Frank Harris, Bernard Shaw életrajzírója szerkesztett. Wells egy *Meres Világegyetem* című tanulmányával állított be Harrishoz. Ez a cikk a négydimenziós világegyetem leírását tartalmazta, ami akkoriban vakmerően új dolog volt, főképp egy konzervatív folyóirat számára. A nagyhatalmú szerkesztő maga elé citálta az újoncot és bömbölve kérdezte tőle: «Mit akart ebben a cikkben megírni? Mondja meg, miről van benne szó? Mi az értelme?» Wells izzadt, dadogott, próbált valahogy kimagyarázkodni, tízszer is belefogott, de mindig belesült. Végre Harris a cikket el- és a szerzőt kidobta. Az ifjú óriás úgy érezte, hogy egy világ omlott benne össze. Most megint visszatérjen a katedrára és rossz gyermekeket tanítson meddő igyekezettel a természettudományok elemeire? Szerencsére erre nem került sor. Wellsnek egy másik cikke nagyon megtetszett Oscar Wilde-nak és az igen melegen beajánlotta Harrishoz. A két haragos kibékült és Wells állandó munkatársa lett Harrisnak. Már-már révbe ért élete hajója, de most újabb nehézségek és bajok szorongatták. Első házassága balul ütött ki és sokszor hosszú időre megbénította munkaerejét. Tanítványai sorában megismerkedett egy ifjú hölgygel, Amy Catherine Robbins-szal, akibe beleszeretett. Catherine szabadszellemű, gazdag olvasottságú, finom megjelenésű, nagyon szőkehajú és nagyon barnaszemű lány volt. Egy éjjel Wells végképpen ráeszmélt, hogy jelenlegi élete kibírhatatlan és neki oly életre van szüksége, amelyet számára egyedül Miss Robbins testesít meg.

Olyan feleséget kívánt, aki nem kritizálja örökké, nem ütközik meg furcsaságain, nem veszekszik vele, ellenben képes megérteni és követni, szóval igazi társ. Szóval Isabelt mindenáron fel akarta váltani Catherine-nel. És ez — nem minden nehézség nélkül, és elég hosszú idő elteltével — sikerült is neki. Közben írói neve is nyert súlyban és népszerűségben. Első munkatársa lett a *Pall Mall Gazette*-nek, amelyet éppen akkor vásárolt meg Astor, az amerikai multimilliomos. A jövevény valósággal felforgatta a konzeratív angol ujságírást, pazar honoráriumokat osztogatott és igyekezett a legjobbakat zászlaja alá toborozni. Wells novellákat és vázlatokat, de azonkívül irodalmi kritikákat is szállított. Megvallja, hogy ezt csak szükségből cselekedte, mert érteni soha sem értett a kritikához. Aki regényíró, vagy drámaszerző, az mindig okosabban teszi, ha tartózkodik a kritikáírástól. Mint ahogy viszont nem nagyon szeretetreméltó jelenség a színházi kritikus sem, aki darabot ír. Hogy miért? Arról felesleges beszélni.

Az önéletrajz sokkal többet foglalkozik Wells magánéletével, mint írói fejlődésével. És ez a műnek nagy hibája és hiányossága. Könyveiről csak akkor emlékezik meg részletesebben, ha azok sorsa hatással volt magánéletére. Így például *Ann Veronica* című regénye nagy botrányt vert fel. Hősnője a nemi dolgokat illető őszinteségben messze túl megy a megengedhető határon. A regényt a könyvtárak bojkottálták és a papok kiprédikálták. A Wells ellen annak rendje és módja szerint megszervezett campagne vezére és éltető lelke St. Lee Strachey, a *Spectator* tulajdonosa volt. A *Spectator* embere «undorral és felháborodással» olvasta Wells regényét. Később a kritikus és áldozata kibékültek. A legnagyobb szellemek, Chesterton, Masterman, Olivier és G. B. Shaw nyíltan Wells mellé állottak. Fischer Unwin, a legtekintélyesebb kiadó megvásárolta a könyvet és ahogy Wells mondja, még pénzt is keresett rajta. *Ann Veronica* nemcsak az angol regényre, hanem az angol életre is nagy hatással volt. Sok gátlást megtört, sok fiatal lányt bátorított az úgynevezett szabadszerelemre, sok természetes gyermek

születésének lett elindítója. Természetes gyermek? G. B. Shaw erre azt mondta: minden gyermek természetes.

Még egy furcsa haszna lett, saiat bevallása szerint, Wellsnek az *Ann Veronica* körül támadt viharból. Olyanok, akik nem ismerték eddigi irodalmi munkásságát, mohón rávetették magukat régebbi regényeire, abban a reményben, hogy ezek is táplálékot fognak nyújtani erotikus izgalmaiknak. Ezer és ezer példányban kelt el a *Világok harca*, *Első ember a holdban*, *Csodálatos látogatás*, holott ezek erotika dolgában olyan száraz kősziklák voltak, amelyekből még Mózes varázsvesszeje sem tudott volna élő vizet előcsalni. Viszont az *Ann Veronica* körül támadt harc diadalmas befejezése arra ösztökélte a szerzőt, hogy tovább haladjon az erotikának most már kitaposott útján, ha lehet, még nagyobb merészséggel. Így keletkezett *Az új Machiavelli* és a *Házasság*. De ezekkel már nem volt semmi baj. Végre is nem lehetett azt mondani, nem is mondta senki, hogy Wells szándékosan pornográfiát űzött, vagy hogy a köz-tisztéletben tartott erkölcsi törvényeknek hadat üzent! Komolyan foglalkozott a sexus kérdéseivel; igyekezett fényt deríteni rejtelmekre; megvilágította biológiai, fiziológiai és szociológiai vonatkozásait. Tanított és felvilágosított. De szándékai tisztasága felől a legcesekélyebb kétséget sem támaszthatunk.

Az olvasó számára az önéletrajznak azok a fejezetei a legkedvesebbek, amelyek a szerző nagynevű és általunk is ismert kortársairól emlékeznek meg. Íme egy példa. Egyike a legjellemzőbbeknek. A *Pall Mall* szerkesztője magához kérte és átadott neki egy színházjegyet azzal, hogy menjen el a Haymarket Theatre-be és írjon kritikát Oscar Wilde *Eszményi férj* című új drámájáról. A színműnek óriási sikere volt. Ezen az estén ismerkedett meg Wells a tíz évvel idősebb Shaw-val. Látásból már ismerte, de eddig soha sem beszélt vele. Bemutatkozott neki és együtt mentek el a színházból. Shaw akkoriban feltűnően sovány, vöröshajú, 30 év körüli fiatalember volt. Az egész föld-szinten csak ő nem volt frakkban. Szerény barna ruhát

viselt. Úgy beszélt fiatalabb kollégájával, mint egy szerető bátya az öccsével. Akkoriban még csak kitűnő essay-ista, kritikus és szocialista szónok volt. Néhány regényt írt csekély sikerrel. Darabjairól senki sem tudott. Mikor Wells belépett a Fabian Society-be, amelynek Shaw elismert vezéregyénisége volt, közelebbi kapcsolatba léptek egymással. Akkor már Shaw megnősült, pénzgondjai sem voltak. Sok kérdésben ellenfelekként állottak egymással szemben, de versengés vagy éppen féltékenység soha sem támadt köztük. Vidéki lakóhelyéhez közel élt Josep Conrad, a lengyel származású regényíró, a *The secret agent* szerzője, aki soha sem tanult meg tökéletesen angolul és mégis szokatlanul hőses angol prózát teremtett, sajátos, egészen újszerű angolságot, amelyben az idegenes szerkezetű mondatok tele voltak furesa, egyénien alkalmazott, ritka angol szavakkal. Éppen ez a külföldi íz tette népszerűvé és szerezte meg számára a kritika elismerését is. Eredetileg hajós volt és legszívesebben tengerészregényeket írt, amelyeknek Angliában természetszerűen mindig nagy közönségük akadt. Conrad nem becsülte sokra Wells-t, kispolgárnak tekintette nemcsak az életben, hanem írói mivoltában is. Szeretett volna jótékonyan hatni rá. Kigyógyítani megrögzött lomposágából, laza szerkesztésmódjából. Conrad színesen és plasztikusan látott, Wells sommásan és szkematikusan. Ennek folytán hosszú sétáiknak végét nem érő vitái mindvégig meddők maradtak.

Joseph Conrad Wells házában ismerkedett meg jeles író társával, G. B. Shaw-val. Az első találkozás lélekemelő volt. Shaw a társalgást ezzel a könnyed és szeretetreméltó mondattal vezette be: «Tudja, kedves barátom, hogy a maga könyvei nem érnek semmit?»

Conrad halálosan elsápadt, egész testében reszketett és fojtott hangon kérdezte házigazdájától:

— Sértő szándékkal mondta nekem ez a fickó ezt a durva gorombaságot?

— Szó sincs róla, — felelte Wells mosolyogva — ez a modora.

Conrad szerette volna párbajra kihívni Shaw-t, de

Wells felvilágosította, hogy a párbajt Angliában nem ismerik, főképpen nem abban a társadalmi osztályban, amelyhez ők mindhárman tartoznak. Lengyelországban, Conrad hazájában, nyélbe lehetett volna ütni ezt a lovagias ügyet.

Wells nem volna igazi angol, ha egy-egy óvatlan pillanatban el nem árulná, hogy legalább egy cseppnyi benne is van honfitársai snobságából. Több helyen eldicsekszik anyagi sikereivel, társadalmi emelkedésével és félig tréfásan, félig komolyan felsóhajt, hogy a lovagi méltóságot is elérte volna, ha tudták volna róla, hogy exponált republikánus és pacifista. Még így is megtörtént, hogy házában előkelő lordok és ladyk fordultak meg. Egyebek között Balfour volt miniszterelnök, Lady Robert Cecil és Lady Sassoon, egy valóságos Rothschild-ivadék.

Hogy Wells írói jellemének legszembeszökőbb vonása az emberiség és a Kosmos jövőjével való beható foglalkozás, mondhatnók a jövendőmondás, azt mindenki tudja, ha őt csak felszínesen ismeri is. Már 1908-ban a *Levegő háborúja* című könyvében előre megmondotta, hogy a légiháború a hadviselést három dimenziójúvá fogja tenni és magát a háborút totális háborúvá, amely a katonaságot és a polgárságot egyformán érdekli és izgatja. Pedig ekkor a repülés még gyermekkorát élte és Blériot légi útja a La-Manche csatorna fölött világrengető esemény volt. Azt is megjósolta Wells ugyanabban a könyvében, nagyon helyesen, hogy a háborúval szemben való magunktartása gyökeresen meg fog változni. Nem leszünk többé pusztá nézői, sport-érdeklődésből élvező tanui, hanem szenvedő áldozatai a nemzetek összecsapásának. Azonban a bibliai mondás, hogy «senki sem próféta a maga hazájában», nemcsak a térre, hanem az időre vonatkozólag is érvényes. Senki sem próféta a maga hazájában, de a maga korában sem. Wells egyre profétált, és sem honfitársai, sem kortársai nem hittek benne. Mire kezdtek volna hinni, már késő volt.

*

Minekutána alaposan és több ízben végigolvastuk, sőt azt mondhatjuk áttanulmányoztuk ezt az önéletrajzot és

azonfelül teljességében ismerjük Wells műveit, felvetjük mimagunknak a kérdést :

Jó ember ez vagy rossz ember? Idealista vagy siker-
vadász? Hívó vagy istentagadó? Művész vagy mesterember?
Lángész vagy rutinier? Emberbarát vagy embergyűlölő?
Meg kell vallanunk, hogy ezekre a kérdésekre nem merünk
határozottan válaszolni. H. G. Wells mindenesetre proble-
matikus természet. És talán akkor közelítjük meg leginkább
az igazságot, ha azt mondjuk róla : *ember*, ami több, mint
ha azt mondanók : nagy ember. És ha azt mondjuk róla :
író, ami több, mint ha azt mondanók : kiváló író.

De az az egy bizonyos, hogy az önéletrajz az embert
nem helyezi valami kedves világításba. És az írot alig
egy lépéssel hozta közelebb hozzánk.

SEBESTYÉN KÁROLY.

A PLATONISTA CICERO.

— Harmadik és utolsó közlemény.¹ —

V.

A cicerói humanitás történeti méltatását mindenkor megnehezíti, hogy előzményeinek számbavétele nélkül alig érthetjük meg, viszont ezeket az előzményeket javarészből éppen cicerói forrásból kell rekonstruálnunk. Ha mellőzzük a korábbi jelenségeket, nem ismerhetjük fel a cicerói humanitás eredetiségét, az a körülmény pedig, hogy ezekről is tőle szerzünk tudomást, könnyen arra készthet bennünket, hogy csupán filozófiai tanok merev skémáinak visszatükröződését, gondolati szerkesztményt, absztrakciót lássunk benne.

Épp ezért a *honestum decorumque* fogalmát is hasztalan elemezzük akár nyelvi származására nézve, akár tartalmában: a dolog igazi valójából valami mindig ki fog csurranni a kezünk közül. Rámutathatunk például a cicerói értelmezés alapján a *honestum* és a *decorum* lényegbeli azonosságára, valamint arra a pusztán fogalmi megkülönböztetésre, amely szerint amaz a magatartás alapját, szubsztanciáját, emez pedig a megjelenését, mintegy attributumát fejezi ki.² Jellemezhetjük a *honestum* mibenlétét az erkölcsi szépnek fogalmával, a sztoikus *καλόν* megfelelőjeként, ahol a társadalmi helyzethez és az életkörülményekhez illő magatartásmódnak alapjában véve esztétikai kategóriája határozza meg az

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1942. évi 777. és 778. számában.

² *De off.*: I. 94. a két fogalom elválaszthatatlanságára utal: nam et, quod decet, honestum est et, quod honestum est, decet... Quicquid est enim, quod deceat, id tum apparet, cum antegressa est honestas.

erkölcsiség kötelező mértékét; a *decorum* fogalmát pedig ugyanakkor felfoghatjuk a *πρέπον* értelmében a szépség cselekvésbeli megnyilvánulásának, vagyis olyan képletnek, amely az esztétikum régiójába ágazik ugyan, de szorosan az emberre, az emberi életre és cselekvésre, ennek mértékére és egyensúlyára vonatkozik.¹ Mindezzel csak megjelöljük és körülírjuk a cicerói humanitás jegyeit, de ki nem merítjük a lényegét.

Közelebb talán csak akkor férkőzünk a kérdéshez, ha legelőbb is számbavesszük legáltalánosabb tényként, hogy Cicero a humanitásban kétféle hagyományt fűzött össze egymással: egy görögöt és egy rómat, vagy szorosabban: egy platonit és egy scipióit. Hogy azután a részletekben hogyan szövődtek e hagyományok számai, azt alkalmasint sohasem fogjuk tudni világosan kibogozni. A scipiói örökség látszik erősebbnek, bár nyilvánvalóan ebben is már görög hatások érvényesültek. De már a külső körülmények is a scipiói befolyás felülkerekedésére vallanak: Cicero első mesterei, akiket utóbb éppen *A szónokról* szóló dialogusában is szerepeltet — L. Licinius Crassus, Marcus Antonius és Quintus Mucius Scaevola, — még a Scipio körének szellemét közvetítették neki.² A *politior humanitas* (*De or.* II. 72.) magatartásmódjának nagyúri előkelőségét, a *honestum decorumque* eszményének különösen azokat a vonásait, amelyek a politikai vezetésre jelölnek ki, bizonynyal elsősorban ezekből a scipiói hatásokból származtathatjuk. De legfőként innen eredhet mélyen emberi, az egyéni lét egészét, teljességét megindító

¹ *De off.* I. 15.-ből kiderül, hogy a *forma et tanquam facies honesti* az erkölcsiségnek úgyszólván teljességét felöleli, mégis különösen (*De off.* I. 141.) ea, quae pertinent ad liberalem speciem et dignitatem. A *decorum* pedig mint *ornatus vitae* (*De off.* I. 93.): id esse, quod consentaneum sit hominis excellentiae in eo, in quo natura eius a reliquis animantibus differat. — S e megfélelésnek az a módja, ut in eo moderatio et temperantia appareat cum specie quadam liberali. (*De off.* I. 96.).

² Ld.: Zielinski: *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*. 4. Aufl. Lpz.-Berl. 1929. Teubner. 4, 275 sk. II. — V. ö. Richard Heinze: *Ciceros politische Anfänge. (Vom Geist des Römertums. Ausgew. Aufsätze.* Lpz.-Berl. 1938. Teubner, 61, 288. 1.)

volta, tehát éppen az a mozzanat, amely a görögség körében logifikáló hajlama miatt egy kissé mindig, különösen azonban a sztoikusok anthropológiájában háttérbe szorult — még Panaitiosnál is. Shogy mindezek mellett ebben a humanitásban a nyájasságnak, az emberekkel való barátságos, kíméletes, enyhe bánásmódnak szociális erényei is szerepelnek, szóval az a *φιλανθρωπία*, amelyről szintén már a Scipio köréből hallunk,¹ ezúttal csak jegyezzük meg a nélkül, hogy további boncolgatásába bocsátkoznánk, mivel a cicerói megfogalmazás eredetiségét erről az oldalról alig foghatjuk meg.

E végből fordítsuk figyelmünket inkább arra a vonásra, amelyre már Gellius utal a cicerói humanitás meghatározásában s amely az enciklopedikus tanulmányokról előadottak után minket is jobban érdekelhet, arra t. i., amit maga Cicero úgy fejez ki: *litterae*. A humanitás kétségkívül közvetlenül emberi magatartásban, tehát formális kiműveltségben nyilvánul; ámde ez a magatartás még sincs tárgyi tudás, erudició nélkül, ez az erudició pedig kiváltképen irodalmi kiműveltséget jelent. Ebben már félreismerhetetlen a görög szellemi hagyomány, sőt lehet, hogy az erudíciónak ez az irodalmi értelme a hellenisztikus korban éppenséggel *τύπος* volt, s Ciceróhoz is ilyenként került.² Mégis Cicero eredetiségét kell látnunk abban, hogy az erkölcsi magatartást, a *humaniter vivere*-t éppen irodalmi kiműveltséggel kapcsolta össze. Ebből pedig mindenekelőtt az a belátás származott, hogy a «humánus» életforma nincs pusztán valamilyen kimagasló egyéniségnek sajátos természetéhez vagy egy szűk körnek ízléséhez és törekvéseihez kötve, hanem a kellő feltételek — azaz: éppen az irodalomban való jártasság megszerzése — mellett általános emberi iparkodás célja is lehet. Amennyiben tehát a humanitás egyetemességéről szó esik, ez közvetlenül nem a sztoikus *ratio sive natura* elvéből, hanem az irodalomnak egyetemességéből ered. Irodalmilag is elő-

¹ R. Harder: i. h. 301. sk. II. — Heinemann: i. h. 300. I.

² Nam apud Graecos, cuicumodi essent, videbam tamen esse praeter hanc exercitationem linguae doctrinam aliquam et humanitate dignam scientiam. *De or.* III. 94.

szőr Cícero fejezte ki a humanitást¹ s azóta tekintjük a humánus műveltség legjellemzőbb kellékének éppen az irodalmi kiműveltséget.

E mellett az általános célzata mellett van azonban a humanitásnak egy sajátos bélyege is, éppen irodalmi vonatkozásában : t. i. nem minden irodalmi képzettség egyszersmind humánus jellegű, hanem van «inhumánus» irodalmiság is. A cicerói megfogalmazásban ilyenformán összefüggés jön létre a humánus és a liberális műveltség között s ami a kettőt egymáshoz fűzi, az éppen a decorum fogalma.

Ennek az összefüggésnek megértése végett ismét Platonra kell visszanyúlnunk. A *Törvények* II. és III. könyvében ugyanis Platonnak olyan megállapításaival találkozunk, amelyeket úgy tekinthetünk — ahogy erre az újabb kutatás rámutatott² — mint a klasszicitás fogalmának első megvilágítását. A művészi alkotásnak a mértéke e szerint nem az, hogy a nagy tömegnek tetszik-e, mert ennek csak az szokott tetszeni, ami az érzékeit csiklandozza. Becsét inkább a «helyesség» dönti el, az ὀρθότης, vagyis az, hogy mint műalkotás a műfaji követelményeknek megfeleljen.³ Ez pedig más szóval azt jelenti, hogy az irodalmi, a zenei vagy akár a képzőművészeti alkotások megítélésében a szubjektív szempontoknak háttérbe kell szorulniok a tárgyi szempontokkal szemben. Platon ezt úgy fejezi ki, hogy minden műbírálatnak legelőbb is azzal kell számot vetnie, hogy mit akar valamely mű megjeleníteni, azután, hogy mennyire sikerült ezt elérnie, végül pedig, hogy minő eszközöket alkalmazott a művész e végből.⁴ Hajdanában — mondja — e

¹ Harder i. h. 306. l. — V. ö. M. Pohlenz : *Antikes Führertum* 140. l.

² Joh. Stroux : *Die Anschauungen vom Klassischen im Altertum.* (= Das Problem des Klassischen und die Antike. Acht Vorträge hrsz. v. W. Jaeger. Lpz.-Berl. 1931. Teubner) 2. sk. II.

³ Legg. 655 d. : λέγουσιν οἱ πλείστοι μουσικῆς ὀρθότητα εἶναι τὴν ἡδονὴν ταῖς ψυχαῖς πορρίζουσαν δύναμιν. — u. o. 668 b : καὶ τοῦτοις δὴ τοῖς τὴν καλλίστην ὀρθὴν τε ζητοῦσι καὶ μουσικὴν ζητιτέον, ὡς ἔοικεν, οὐχ ἥτις ἡδεῖα, ἀλλ' ἥτις ὀρθή· μίμησις γὰρ ἦν ὀρθότης, εἰ τὸ μίμησέν ἔσον τε καὶ οἷον ἦν ἀποτελοῖτο.

⁴ Legg. 669 b

tekintetben nem volt semminemű kétség, mert tisztán elkülönítették egymástól a művészi alkotások fajait, formáit és kifejezési eszközeit; most ellenben a tömeg szája-ízének hódolva maguk a művészek összezavarják a helyes rendet a mennél nagyobb érzéki hatás kedvéért: így kerekedett felül a művészet dolgaiban hozzáértőknek, az «arisztokratáknak» ízlésén a pusztá látványosságra éhes tömegeknek, a csöcseléknek (θεατροκρατία τις πονηρά) az ízlése.¹ Ez a kellő rend pedig, az ὀρθότης μουσική, amelyre maguk a Múzsák és Apollon neveltek, mindig valami törvényszerűt, a dolgoknak tárgyi valóságában rejlő egyetemes mozzanatot (δίκαιον των Μουσῶν καὶ νόμιμον) fejez ki, de — egyéni, érzéki, azaz: művészi formában, s épp ezért ugyanazt jelenti, amit a korábban kifejtettek szerint Platon másutt a πρέπον szóval szokott jelölni. A πρέπον mint a megfelelőnek, az illőnek kifejezése, láttuk, éppen az egyetemesnek konkrét megjelenését tárja fel előttünk s a Törvényeknek idézett helyei e szónak nyomatékosabb alkalmazása nélkül is éppen ezt a körülményt emelik ki. Azzal tehát, hogy Platon a művészi alkotások terén a πρέπον-t, vagyis a megfelelést a művészi tárgy és a művészi ábrázolás módja közt, az ősi hagyományban gyökerező arisztokratikus vonásnak minősítette — megteremtve ezzel éppen a klasszicitásnak, azaz a művészileg elsőrangúnak a fogalmát és mértékét, — szükségképpen azt idézte elő, hogy amikor ez a πρέπον a cicerói humanitásnak már eleve arisztokratikus eszményében a *decens*-nek, a *decorum*-nak elnevezése alatt érvényesült, nemcsak a művészi-irodalmi ízlésnek jegyeit vitte bele a humanitásba, hanem ez az ízlés épp ezáltal csakis mint a klasszikus alkotásokon kicsiszolt ízlés válhatott humánussá egyszersmind. A πρέπον-nak, tudjuk, van ezenkívül erkölcsi értelme is: az esztétikumnak rászármaztatása az erkölcsi magatartás módjára, és ez szintén már Platonnál feltalálható, de kiváltképen Panaitiosnál került előtérbe. Cicero is, amikor a közfelfogás szerint Panaitios nyomán a *decorum* fogalmát megalkotta, elsősorban erkölcsi tartalmait ölelte fel: erre vall a *honestum*-

¹ Legg. 700 a—701 b; u. o. 669 d—670 b

mal való szoros összekapcsolása, amelyre már előbb utaltunk. Ámde akárhonnan vette is Cícero a *πρέπον* — *decorum* fogalmát közvetlenül : az a körülmény, hogy szónoklattani, nem pedig erkölcstani műveiben találkozunk a kifejezéssel először,¹ biztosan figyelmeztet arra, hogy művészi-irodalmi értelmében lebegett elsősorban a szeme előtt, stíluskérdésnek tekintette tehát, az erkölcsi *decorumot* pedig csak utóbb, mintegy az irodalmi *decorum* mintájára szerkesztette meg. Innen van az, hogy az előbbi az utóbbinak úgyszólván eltulajdoníthatatlan tartozéka. A humanitás fogalmába is szükségképpen innen került bele. Ha a humanitásban erudicióról esik szó, ennek értelme mindig ez : a humánus embernek van biztos irodalmi ítélete, nem tévesztik meg a tömeg ízlésének útszéliségei, nem bódul el az olcsó siker mákonyától.

A klasszicitáson kívül van azonban ennek az irodalmi ságnak még egy másik vonása is, amely a humanitásnak sajátos cicerói jegyeként minősíthető. Ez szintén az irodalmi *decorummal* függ össze, de nem a tárgyi rendet hangsúlyozza mint a klasszikus elv, hanem az alkalmosságát. Az a mozzanat ez, amit a görögök *καιρός*-nak neveztek, az ízlésnek azt a fajtáját jelölve meg vele, amely inkább a tapintatban, mint a belátásban, inkább a kedvező pillanatnak, mintsem a kifejezés eszközeinek megválasztásában nyilvánul. Elvi megfontolás tárgyává ezt a *καιρός*-t először, úgy látszik, a szofisták tették, kiváltképpen Gorgias, előbb nyilván a retorika szabályainak alkalmosságú használata érdekében, utóbb ismeretelméleti szempontból, s nyomukban haladt azután tanít-

¹ *De or.* I. 144. : ad rerum dignitatem apte et quasi decore. — III. 210—212. (arról szól, hogy minden műfaj másféle stílust követel.) — *Or.* 70—74. §. (költészet, képzőművészetek, színészet). — De ugyancsak *De off.* I. 97. is : decorum, quod poetae sequuntur. V. ö. Max Pohlenz : *Τὸ πρέπον*. (Nachr. v. d. Ges. d. Wiss. Gött. Philhist. Kl. 1933) 60. l. 2. jegyz., 75. l. — Szónoklattani műveiben Cícero egyébként is kevésbé igazodott még görög minták után, mint filozófiai műveiben. Erre nézve l. Pohlenz : i. m. 75. l. 3. jegyz., és Otto Pasberg : *Cicero in seinen Werken und Briefen*. Lpz. 1926. Dieterich (=Das Erbe der Alten II. R. 11.) 97. l.

ványuk, Isokrates is.¹ De mint a szofisták fogalmi készletének legfőbb eleme, ez is átment Platon gondolkodásába, ő pedig megfosztotta attól a relativizmusától, amely éppen szofisztikus értelmezése óta hozzátapadt. Platon a *καιρός* szót főleg kétféle értelemben használja nyomatékosan: először mint a *πρέπον*-nak szinonimáját s ebben a tekintetben szükségképen intellektualizálja, arra a mértékre és rendre utalva vele, amely csakis a végletek kiküszöbölésével idézhető fel éppen a «helyes közép».² Amit az imént klasszicitásnak mondtunk, annak tehát a *καιρός*, a szerencsés pillanat úgyszólván a kapuja, amely a «helyességre», a «megfelelésre», a «részek illő összhangjára» nyílik (*τὴν προσήκουσαν τάξιν ἀπειληφε*), s épp ezért természetszerűleg esztétikai jellegű mozzanat, de mint mindaz, amiben mérték és összhang nyilvánul, vonatkoztatható egyszersmind az erkölcsi magatartásra is. Ebből érthető éppen, hogy másodsor a *καιρός* olyan értelemben is előfordul Platonnál, mint ami összefüggésben van a *τύχη*-vel, a sorsszerű véletlennel, a kiszámíthatatlan vakszerencsével. A tömeg — mondja — ugyan csak sokat szokott fecsegni erről, de igazi érzéke nincs hozzá, nem tudja a kellő pillanatokat megválasztani.³ A *καιρός* is tehát valamiképpen arisztokratikus érzületben gyökerezik:

¹ V. ö. Heinr. Gomperz: *Sophistik und Rhetorik*. Das Bildungsideal des εὖ λέγειν, in seinem Verhältnis zur Philosophie des V. Jahrhunderts. Lpz.-Berl., 1912. Teubner. 165 sk. ll. — Isokrates is a *πρέπον*-nal hozta összefüggésbe s ebből már úgyszólván egy esztétikai elmélet körvonalai bontakoztak ki. Erre nézve: M. Pohlenz: *Tò πρέπον*. 54. sk. ll. és Labowsky: *Die Ethik des Panaitios*. 105. l. — V. ö. még August Burk: *Die Pädagogik des Isokrates als Grundlegung des humanistischen Bildungsideals*. Würzburg. 1923. Becker. 122 l.

² *Politicus* 284 e: ὅπουσαι πρὸς τὸ μέτριον καὶ τὸ πρέπον καὶ τὸν καιρὸν καὶ τὸ δέον καὶ πάντ' ὅπουσαι εἰς τὸ μέτρον ἀπωχίση τῶν ἐσχαίων. — *Legg.* 636 e, 687 a

³ *Legg.* 709 b: ὡς θεὸς μὲν πάντα καὶ μετὰ θεοῦ τύχη καὶ καιρὸς τάνθρωπινα διακυβερνῶσι: ζῦμπαντα. (V. ö. Sophokl. *El.* 75—76: καιρὸς γάρ, ὅσπερ ἀνδράσι μάλιστα ἔργου παντός ἐστ' ἐπιστάτης.) — *Legg.* 916 e: οἱ πολλοὶ... τὸν καιρὸν δὲ καὶ ὕπου καὶ ὅπουτε ἀτάκτως καὶ ἀορίστως εἴωντες τῇ λέξει ταύτῃ πολλὰ ζημιούονται τε καὶ ζημιούσιν ἐτέρους. V. ö. *Rep.* 421 a; *Polit.* 305 d.

a beszédnek és a magatartásnak olyan stílusát fejezi ki, amelyben van fantázia, a nélkül, hogy szenvedély volna benne. Épp ezért, ha «születés» kell is hozzá, mégis csak belátásból származhatnak : annak felismeréséből, hogy a körülmények, a helyzetek hatalmasabbak nálunk, ennek ellenére minden körülmények közt, minden helyzetben meg tudjuk találni beszédben és magatartásban egyaránt a megfelelőt. Ez a «szerencse» azonban csak annak osztályrésze, aki erény és műveltség, ἀρετή és παιδεία dolgában valóban az elsők közt van.

A hellenisztikus korban a καιρός nemcsak Aristotelesnek és iskolájának, hanem különösen a sztoikus gondolkodóknak kedvelt témája volt s általában a πρέπον-nal együtt foglalkoztak vele a retorikai stílus-elméletben éppúgy, mint az etikában.¹ Mindkét irányban a mérsékletesség erénye, a σωφροσύνη szolgált a kifejtés alapjául és ennek ez kétségkívül intellektuális színt adott, bár éppen gyakorlati-erkölcsi vonatkozásában volt valamelyes atheoretikus vonása is. Így kiváltképpen Panaitiosnál, akinél éppen ebben a tekintetben az újabb kutatás egyre határozottabban hivatkozik platonai ösztönzésekre.² Épp ezért akár Panaitiosból merítette Cicero ezirányú nézeteit, akár közvetlenül Platonra nyúlt vissza, akár pedig ezidőtájt már közhellyé vált felfogást szűrt le : kétségtelen, hogy alapjában véve platonai gondolati örökséget fejezett ki. Erre vall, hogy amikor a *decorum in omnibus factis, dictis, in corpore motu et statu* jegyeit iparkodik megállapítani, az εὐταξία, azaz a tárgyi rend, *ordo rerum* mellett megnevezi az alkalmosságát is : εὐκαιρία, *opportunitas temporum*.³ Mindkettő a mérsékletesség, *modestia* erényének megjelenése, s ha a tárgyi rendnek az elve a *decorumban* a platonai esztétika klasszicitási elvét idézi, viszont az alkalmosságát politikai gondolkodásának arisztokratikus vonását tükrözi vissza. A tömeg, *maior pars hominum* ízlése egyformán távol van mindkettőtől : mint ahogy nincs érzéke a műalkotásban megnyilvánuló «rend» iránt, úgy cselekvésében sem

¹ V. ö. Pohlenz : i. m. 62. sk. ll. — Philippon : i. m. 399. l.

² Philippon : i. m. 391. l. Pohlenz : *Antikes Führertum*. 56. sk.. 62., 81. sk. ll. *Tò πρέπον*. 55. l. Labowsky : i. m. 63., 107. sk., 116. ll.

³ *De off.* I. 126., 142—144.

tud illően alkalmazkodni a pillanat megkövetelte helyzetekhez. Egészen kicsiny dolgokban ez sokszor még kirívóbb, mint nagy dolgokban, mert a nagy dolgok szabályozva vannak, e szabályok megszegésétől általában mindenki tartózkodik, de apróságokban, egy szemrebbenésben, egy időszertlenül elejtett megjegyzésben menten elárulja valaki «inhumánus» voltát.¹ Azzal, hogy Cicero a *καρὸς*-ban, az *opportunitas*-ban a finom, úri tapintatnak megnyilvánulását látja és ennek alapján vonja bele a humanitás körébe, újabb bizonyítékát szolgáltatja annak, hogy a humanitás eszméjének kialakításában elsősorban sajátos római szellemi erők működtek közre nála, amennyiben pedig elméleti mozzanatok hatottak, ezek inkább a platonai eszmekörben gyökereznek, de nem a gorgiaszi-isokratesi fejlődési irány vonaláról származnak.

A *decorum* mint az irodalmi és egyúttal magatartásbeli választékosságnak kifejezése ily módon szűkebbkörű megjelölése annak a képletnek, amely általánosabb jelentésében az emberhez éppen emberi mivolta miatt illik. A *decorum* nemcsak az emberhez általában «illő» dolognak a fogalma, hanem ugyanakkor mindig «illik» valamilyen egyéniséghez is. A *πρέπον* — *decorum* fogalmának ez az általános és részleges értelemben való megjelölése alkalmasint már Panaitiosnak abban az elveszett művében is előfordult, amelyet a közfelfogás szerint Cicero is ismert és használt. Magának Cicerónak erre vonatkozó fogalmazása nem minden tekintetben világos.² Alkalmasint érezte, hogy itt az éles megkülönböztetés alig lehetséges: ami az emberhez általában méltó, az adja meg az egyéniségnek is a fölszabadulást, *ita naturae consentaneum est, ut in eo moderatio et temperantia appareat cum specie quadam liberali*; az egyéni teljesítmény pedig az emberiségnek általában is díszül és tisztességül szolgál, *elucet in vita*.³ Ezért kerül oly szétválaszthatatlan kapcsolatba

¹ *De off.* I. 145—146.

² *De off.* I. 96—99. V. ö. M. Pohlenz: *Antikes Führertum*, 60. sk. II. L. Labowsky: i. m. 8. sk. II.

³ *De off.* I. 96., 98.

egymással Cicerónál egyfelől a *liberalitas* és a *dignitas*, másfelől pedig a *decorum* és a *honestum* fogalma.

Az utóbbi fogalompárról már e fejezet elején volt szó. Foglalkozunk most befejezésül még egy kissé az utóbbival, természetesen itt is a nélkül, hogy túlságosan hozzátapadnánk a szavakhoz, inkább Cicero egész munkásságát és szellemi irányát tartva szemünk előtt.

A humanitás, szorosabban pedig maga a *decorum* a legbensőbb összefüggésben van e szerint az *artes liberales*-szel. Maga a szabadelvűség, a liberalitas is a humanitás *decorum*-ának sajátos színe. Ebben a kapcsolatban a fogalmat különbözőkép szokták magyarázni.¹ Holott az eddig kifejtettek szerint a szónak csak egy értelme lehet: a diagógikus életmódé, a léleknek szabad szellemi tevékenységéé, kiváltképpen pedig az irodalommal és a tudománnyal (*artes*) való szabad foglalkozásé, egyszóval az, amit éppen Cicero így fejezett ki: *otium cum dignitate*. Humánus ember, *homo humanus*, az, akinek van ilyen *otiuma*, ilyen ráérő ideje arra, hogy nemcsak a közügyekkel, hanem magával is törődjék, sőt talán elsősorban magával törődjék, egyáltalán nem önző érdekből vagy különködésből, vagy a szubjektivitás túltengéséből, hanem azért, hogy lelkének szabad fellendülése révén, *libera oblectatione animi*, teljesebb emberré váljék s épp ezáltal egyszersmind a közügynek is jobban használjon. Azt a gondolatot fejezi ki itt Cicero, amelyet minden idők nagy elméi hangoztattak: a szellem csak a szabadságban lélekezhetik s csak az, aki megtanult önzetlenül a szellemnek élni önmagában, tud önfeláldozóan a köznek is szolgálni. Újrolag megértjük ebből, hogy miért hivatkozik Cicero a humanitás említésekor oly különös szeretettel Scipióra és körére: bennük érlelődött ki éppen először a latin életkörben az a platoni gondolat, hogy

¹ Philippson: i. m. 389. l.: *πρέπον* = *εἶδος ἐλευθερίας* = szabadság mint jelenség. «Freiheit in der Erscheinung» (v. ö. Schiller!). — Pohlenz: i. m. 61. l.: = *ἐλευθερία*; a mérsékletesség erénye a szabadságban érvényesül, nem kelti a kényszerűség benyomását. — Labowsky: i. m. 10. l.: = *ἐλευθεριότης* = előkelőség, méltóság, illő elegancia. V. ö. Reitzenstein: *Werden und Wesen der Humanität im Altertum*. 24. l.

a műveltség csak akkor ad igazi méltóságot az embernek, ha szabad, s hogy ez a liberális műveltség egyszersmind a leg-szebb emberi *decorum* is.¹ A dolog természetéből folyik tehát, hogy Cicero újra meg újra összevonja, sőt szinte azonos értelembe használja a humanitást a *litteraev*el, olykor a *doctrinaev*el :² ez pedig csakis a szabadelvű műveltségnek az emberi méltósággal, a *liberalitas*nak a *dignitas*-szal való kapcsolata alapján lehetséges. Az igazi emberiesség csak akkor igazán *decorum*, ha az ember nem olvad fel az *otiumban*, mint a görögök között oly gyakori, — akik Cicero szerint már *in litteris* születnek³ — hanem az élet kemény gyakorlatában szerzi meg magának : igazi emberségünkért vívódnunk, küzdenünk kell. A kettős hagyomány a cicerói humanitás-ban tehát itt is nyomon érhető : a humanitásra születni kell, de a humanitás legfőbb jegye, az irodalmi kiműveltség : szerzemény. Új fény esik ebből a *decorum*nak előbb jellemzett vonására, az *opportunitas*ra is. A humánus ember éppen irodalmi kiműveltsége miatt természetszerűleg mindig «opportunistá». Mert látja, ismeri az eshetőségeket, mindenkor idő-szerűleg, a helyzethez helyesen alkalmazkodva tud cselekedni : a veleszületett tapintat éppen a szellemi foglalkozás-ban kitért látókör révén érlelődik «opportunussá». Magának Cicerónak és a stílusához igazodó újkori humanisták-nak sokat emlegetett «opportunizmus» bizonylyan ebben a körülményben leli elvi magyarázatát. Az *opportunitas* antik értelmezés szerint éppen az egyéniség sokoldalúsága. A *πολύτροπος* mint Odysseus jelzője már Homerosnál a görögségnek egyik jellemző tulajdonságát fejezi ki, később a szofistáknál éppenséggel művelődési eszménnyé válik, míg-nem a hellenisztikus korban szinte egészségtelen formákat ölt : ekkor valóban sűrűn akadnak — főleg az alexandriai könyvkultúra képviselői közt — olyanok, akik Cicero sza-

¹ L. *De or.* III. 131. Catulus elogiumát a liberális tanulmányok rendjét ebben a humánus értelemben kifejtő Crassusról.

² Pl. *De or.* II. 72., III. 94. Az erre vonatkozó idézetek összegyűjtve : Schneidewin i. m. 37. sk. II., Reitzenstein i. m. 25. l. és Heinemann i. m. 301. l.

³ *De or.* III. 131.

vával élve, éppen sokoldalúságukban szétfolynak. Őt magát megóvta ettől rómaisága, kiváltképpen a scipiói humanitás öröksége. Ahogy az imént mondtuk : a sokoldalúságot, az irodalmi tájékozottságon alapuló alkalmazkodási készséget is csak akkor tekintette *decorum*-nak, ha *dignitasszal* jár együtt.¹ Ezért hangoztatja ismételten : eruditióra szükség van, de csakis a cselekvés támogatása, a gyakorlati élet egyensúlyozása végett, s ezért mentegetődzik valósággal honfitársai előtt a miatt, hogy ő maga filozófiával foglalkozik.²

A *πολυτροπία*-nak, a sokoldalúságnak, mint az alkalmazkodásra képes humanitás jegyének római értelme ugyanis éppen ez : *eruditio*. Az *eruditio* pedig az *artes liberales* rendjén érlelődik. A humanitás kialakításában ezek a szabadelvű tanulmányok főleg kettős irányban működnek közre. Először is arra ösztönöznek, hogy a humanitás *decoruma* iránt való érzék — megfelelő «természetet», azaz fogékonyságot feltételezve — már a fejlődő lélekben kibontakozzék : *ut puerorum mentes ad humanitatem fingerentur atque virtutem*.³ Hogy ezek a tanulmányok megegyeznek-e a korabeli iskolai tanulmányok anyagával, azt Cicero sehol sem mondja ugyan közvetlenül ; de az eddig kifejtettek alapján és a kor közművelődési viszonyainak számbavételével még sincs okunk arra, hogy kételkedjünk benne.⁴ A liberális tanulmányokban

¹ *De or.* I. 34. U. o. III. 29. : sic autem gravis est (t. i. Catulus beszéde) ut in singulari dignitate omnis tamen assit humanitas ac lepos. A kérdést azonban főként *De off.* I. 107—115. fejti ki. V. ö. ehhez : Labowsky : i. m. 37. sk. II.

² *De or.* III. 123. : dummodo illa (t. i. a sokoldalú ismeretek) ad hanc civilem scientiam, quo pertinent et quam intuentur, transferamus, neque, ut ante dixi, omnem teramus in his discendis rebus aetatem. V. ö. ib. III. 88. *De off.* II. 2., *De fin.* I. 1.

³ *De or.* III. 58.

⁴ *De or.* III. 125. : Sit modo is, qui dicet aut scribet, institutus liberaliter educatione doctrinaque puerili. — V. ö. ezzel u. o. I. 105. : adolescentes qui non Graeci alicuius cotidianam loquacitatem sine usu neque ex scholis cantilenam requirunt. — A korabeli adatokat (Vitruvius, Varro, Philon, Strabon stb.) érdekesen veti össze Ciceróval H. K. Schulte : *Orator*. Untersuchungen über das Ciceronische Bildungsideal. Frankfurt a. M. 1935. 80. sk. II.

kell látnunk tehát a humanitás nevelő-iskoláját. Épp ezért másodszor: aki birtokolja őket, annak módja van arra, hogy *cum Musis, id est cum humanitate et doctrina habeat commercium*,¹ vagyis gyakorolni tudja velük a humanitást. Ebben az értelmében kell vennünk, ha Cicero arról beszél, hogy minden tanulmánynak a veleje éppen a *decorum*, csak-hogy éppen ez az, amit nem lehet eltanulni: *caput esse artis decere, quod tamen unum id esse quod tradi arte non possit*.² A scipiói irracionális vonás nyilván ebből is kiütközik. A főnobbabb érzéket az irodalom, általában a műveltség iránt csakis a szabadelvű tanulmányok rendjén lehet elsajátítani, de magát ezt az érzéket nem lehet elsajátítani: ennek ki kell fejlődnie úgyszólván «magától», éppen e tanulmányok során, a velük való foglalkozásban.

Már ez az utóbbi körülmény is arra figyelmeztet azonban, hogy nemcsak a szabadelvű tanulmányoknak van fontos szerepük a humanitás kialakításában, hanem maga a humanitás is eszméjében visszahat az *artes liberales* rendjére. A hatás elsősorban abban mutatkozik, hogy e tanulmányi rendnek kirívóan intellektuális jellegét a humanitás éppen gyakorlati, érületi, magatartásbeli vonásaival szelidíti, «mérésékeli». A humanitás megnyilvánulásának egyik legfontosabb ismertető jele, amint láttuk, éppen a mérséklet, a temperáltság, amely a *σωφροσύνη* mindenestre intellektuális erényéből származik, de feltétlenül gyakorlati-esztétikai célzattal. Nyilván ebben az értelemben beszél Cicero egy helyütt a humanitáshoz méltó tudományosságról: *scientia humanitate digna*.³ Az *artes* személytelen, tárgyi rendje ezzel közelebb kerül az emberhez, közvetlenebbé, személyesebbé, jobban az egyéni alkatra szabottá válik. S ezzel érintjük már a másik formáját is annak a hatásnak, amelyet a humanitás a szabad-

¹ *Tusc. disp.* V. 66. V. ö. *De or.* II. 72. homo communium litterarum et politioris humanitatis expertus.

² *De or.* I. 132.

³ *De or.* III. 94.: apud Graecos, cuiusmodi essent, videbam tamen esse linguae doctrinam aliquam et humanitate dignam scientiam. A kódexek szövege eltér e helyen, Henri Bornecque (ed. p. Ass. Guill. Budé) olvasási módját követem.

elvű tanulmányok rendjére kifejt s amely abban nyilvánul, hogy az egyéniséggel éppen e tanulmányokkal való foglalkozásában jobban érvényesítetteti sajátosságait. Az *artes liberales* intellektuális jellege szükségszerűen egyetemességüket hangsúlyozza, az egyéni vonásokat pedig háttérbe állítja. Mivel a humanitás ezt az intellektualizmust enyhíti, természetesen erősebben kidomborítja az egyéni sajátosságokat. De nem szabad azért áztatnunk magunkat : modern értelemben vett individualizmusról az antikvitásban nincs szó, még Cicero korában sem, sőt még jóval azután sem, mai életünknek és kultúránknak ez az alapvető tényezője csupán a kereszténység fejlődésével együtt bontakozik ki. A klasszikus ókorban ellenben még ott is, ahol észreveszik az egyéninek jelentőségét, átszövik hatáskörét általánosságokkal, aminők a természet, az ész, a sors vagy akár a közösségi életformák. Leginkább még az erkölcsiség terén mutatkozik meg az individualitás keresése, némileg már a szofistáknál, majd — amikor a politikai-társadalmi viszonyok is jobban kedveztek kifejlődésének — a középső sztoánál, kivált Panaitiosnál. De metafizika az egyéniség fogalma mögött az egész ókor folyamán úgyszólván csak dereng, az egyénit nem úgy szemlélik, mint valami végső, tovább elemezhetetlen és minőségileg leszámaztathatatlan ősi valóságot és értéket. A platonai Erosztan és a rajta épülő esztétikai világkép ennek az egyénit és egyetemest összehangoló szemléletmódnak legjellemzőbb megnyilvánulása. Cicero is kétféle «személyt» különböztet meg az emberben : egyet, amely egyetemes emberi természetünkben gyökerezik, egy másikat pedig, amely egyénileg sajátos hajlamainkban mutatkozik meg, és a humanitás épp abban nyilvánul, hogy ezt a két «*personá*»-t összebékítjük magunkban, azaz az egyetemes emberit érvényesítjük, úgy azonban, hogy ezzel nem cselekszünk sajátos egyéni hajlamaink ellen.¹ A cicerói humanitás egészben véve tehát még nem egyéni művelődési eszmény, csak tájékozódás, tapogatózás az egyéniség felé és az egyéni vonásoknak ez az összebékülése,

¹ *De off.* I. 107. ; I. 110. : ut contra universam naturam nihil contendamus, ea tamen conservata propriam nostram sequamur.

kiegyenlítődése az egyetemes elvvel éppen a *decorumban* válik láthatóvá. Tipikusan antik, de kiváltképpen platoni felfogás nyilvánul meg ebben is: az egyéniség értéke nem a sajátosságában, egyszeriségében rejlik, — mert ez mindig különködő, félreeső, elrugaszkodott — hanem a zártságában. A humanitás végső értelmét is az egyéniségnek ebben a zártságában kell látnunk. *Aequabilitas cum universae vitae, tum singularum actionum*, mondja erről Cicero.¹ A platoni paideia szelleme elevenedik meg ebben a gondolatban: ἡ δὲ ἀρμονία ξυγγενεῖς ἔχουσα φορὰς ταῖς ἐν ἡμῖν τῆς ψυχῆς περιόδοις, a lélek tükröztesse vissza cselekvésében a világmindenség harmóniájával való rokonságát.²

Ebben a vonásban fejeződik ki talán leginkább a humanitás szépsége és vonzó ereje, de vajjon nincsenek-e ebben elrejtve egyúttal a nehézségei is? Mintha már Platon, talán Scipio is, de mindenesetre maga Cicero a sorsukon példáznák ezeket a nehézségeket. Bizonytalán csak a természettől fínomlelkű, érzékeny, tartózkodó egyéniségnek van meg a kellő érzéke a humanitás iránt; mégsem minden «szép lélek» egyúttal humánus is, sőt inkább csak az, akit a sorsa és az élete körülményei éppen cselekvésre, küzdelemre, nehéz helyzetekben, esetleg egy összeomló világ közepett való helytállásra rendelték. Ezért kell mégis egyéniségét latba vetnie ott, ahol irodalomban, tudományban, műveltségben, vagyis «általánosságokban» szeretné megteremteni összhangját a világmindenséggel. Ebben az állandó feszültségben lélelzik tehát az igazi humanitás. Nem lehet kitérés, félrevonulás az irodalomba és az eruditióba, sőt inkább folyton keresnie kell az egyensúlyt a hősi és a szemlélődő életforma, vagy ahogy maga Cicero mondja: a *virtutes* és a *doctrinae* közt.³ Ebben a szüntelen vívódásban alakult ki a humanitás Cicero életének igazi tartalmaként, úgyhogy épp ezért jogosan tekintjük őt minden későbbi humanista prototípusának. De ugyancsak ennek a vívódásnak és a két életkör kölcsönhatásának tulajdoníthatjuk, hogy a humanitás kialakulásával kezd érvé-

¹ *De off.* I. 111.

³ *De or.* III. 137.

² *Tim.* 47 d.

nyesülni a politikában a szellemi látókör, a filozófiában pedig megszólal először az egyéni hang.¹

VI.

A humanitás-eszme Cicero után inkább vigasz volt, mint valóság; az a művelődési terv azonban, amelyet rá épített, mélyen gyökeret vert és ha nedvei a későbbi századokban olykor szikkadoztak is, az élet folyamatossága végleg sohasem szűnt meg benne. A római művelődés rendjét elvileg mindenestre ő alapozta meg s e tette fontosságának teljes tudatában is volt. «Amikor kerestem — mondja — és hosszasan azon töprengtem, milyen módon is hajthatnék legtöbb hasznot úgy, hogy az államért való gondoskodásom félbe ne szakadjon, semmi sem tűnt fel előttem fontosabbnak, mint az, ha polgártársaimnak a művelődés útjait megnyitom (*quam si optimarum artium vias traderem meis civibus*).² Ezeket az utakat járta nemcsak az egész késői ókor, hanem Szent Ágoston közvetítésével utóbb a keresztény középkor is, s ha a cicerói humanitás-eszmény időközben egyre inkább fakult is, a művelődés tartalma és menete egészben olyan maradt mindvégig, aminőnek Cicero megszabta, míg nem az újkor elején a «humanizmusban» művelődési célkitűzése is újraéledt, hogy további századokra egyetemesen meghatározza európai iskolázásunk rendjét. Platonizmusával pedig, ha olykor talán eltért is a nagy alapító tiszta irányától és talán éppen egyszerűsítésből módosította, tágította, «egyeztette» is tanítását későbbi elméletekkel: mivel alapszándékaiban mégis hű maradt hozzá, — sőt bízvást mondhatjuk: leghívebb az ókor valamennyi gondolkodója közül, a mesteriskoláját sem véve ki — másfél évezredig tényleges hatótényezővé tette a platoni gondolatot nyugati kultúránkban. Ezzel pedig előkészítette a talajt az eredeti Platon befogadá-

¹ V. ö. R. Harder: *Die Einbürgerung der Philosophie in Rom* (Die Antike Bd. V., 1929.), 316. l. — G. Misch: *Geschichte der Selbstbiographie im Allertum*. 2. Aufl., Leipzig—Berlin. 1931. 206—207. l.

² *De div.* II. 1.

sára, amely tudvalevőleg szintén a humanitás újkori újra-éledésekor következett be.¹

Mindebből érthető, hogy miért volt Cicero hatása épp az iskolai művelődés terén a legszívósabb. Bár a gondolkodásban már a XVII. század vége óta elvesztette korábbi tekintélyét, sőt mindinkább egészen visszaszorult, hatása az élet formáira, az erkölcsi közfelfogásra és az irodalmi ízlésre is szinte észrevétlenül és a nélkül hogy tudatosítanók magunkban, szüntelenül érvényesült. Ez különösen latin országokban érezhető élénken a sajátos nemzeti szellem alakulásán, de kimutatható minálunk is.

Csak újabban kezdett Cicero hatása iskolázásunkban is ernyedni, amióta a hagyományok harca az iskolát is elérte. Ezt a harcot, amely ma életünk és kultúránk minden formája körül forog, megállítani természetesen nem lehet. De talán érdemes éppen ilyenkor ráeszmélni annak az iskolai hagyománynak eredetére és folytonosságára, amely nyugati kultúránk fejlődésének eddigi alapja volt és amelyre a mi magyar életünk is mindezideig támaszkodott. Az emberiség egyik legnagyobb szellemének, Platonnak eszmei ösztönzését európai művelődési rendszerünknek kialakulásában pedig jobban hangsúlyozva, mint ahogy eddig történt, azt a meggyőződésünket fejezzük ki, hogy európai kultúráról csak addig beszélhetünk, ameddig ezt a művelődési hagyományt meg tudjuk őrizni.

PROHÁSZKA LAJOS.

¹ V. ö. R. Harder : i. m. 316. l.

IRODALOM.

Báró Eötvös József naplójegyzetei és gondolatai.

Báró Eötvös József: *Naplójegyzetek—Gondolatok 1864—1868*. Közzéteszi, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Lukinich Imre a M. T. Akadémia r. tagja. M. T. Akadémia, 8. r. 334 l. Budapest, 1941.

A kiadó gyarapította érdemeit e több tekintetben érdekes napló és gondolatok kiadásával. Gondosan szerkesztett jegyzetei és az igen sikerült Bevezetés fokozzák kiadványának értékét. A Bevezetés szabatosan állapítja meg, hogy mit kell lényegesnek tekintenünk Eötvös Naplójában. Feltűnő először is, hogy Eötvös csak 51-ik évében kezd naplót írni. Lukinich figyelmeztet bennünket arra, hogy épp 1865 körül a magyar közélet több kiválósága írt naplót. Érezték a kor nagy történeti jelentőségét.

A magyar állam hajója kifelé bontakozott az abszolutizmus hullámaiból, de hogy hol és mikor fog révbe jutni, az nem volt bizonyos. Azok, akik kormányozták, vagy kormányozni szerették volna a hajót, szükségét érezték annak, hogy élményeiket és emlékeiket írásba foglalva csillapítsák izgalmaikat.

Eötvös izgalmaival növelte Szalay László halálának híre. Együtt ábrándoztak ifjú korukban dicsőségről, az emberi szabadságról s a magyar jövőről. Érettebb korukban együtt küzdöttek tollukkal közös politikai eszméikért. Az új korszak kezdetén minő hű és minő kiváló szellemű bajtársa lehetett volna Szalay Eötvösnek s ép ekkor kellett kidőlnie. Eötvös Szalay halála feljegyzésével kezdi írni naplóját 1864 július 26-án.

Hogy Eötvös jellemvonásai, amennyiben e naplóból elébünk tűnnek, milyen élénk rokonszenvet keltenek az olvasóban, azt Lukinich meggyőzően fejtegeti.

Történetileg igen érdekes és nem eléggé ismeretes az, amit e Naplóból Eötvös politikai felfogásáról tanulhatunk. Eötvös nem volt megelégedve Deák passzivitásával, kivált 1864 óta. Ebben a felfogásban nem volt elszigetelve a felirati pártban. A pártnak egy tehetségre és tekintélyre kiváló csoportja Eötvössel egy véleményen volt, mint azt a Kőnyitól szerkesztett Deák Beszédeknek abból a kötetéből tudjuk, mely a kiegyezés megkötését tárgyalja. Olyan fér-

fiak, mint gróf Andrássy, Eötvös, Gorove és mások, azt hitték, hogy Deák nem használja fel a kellő pillanatot, hogy inkább ügyvéd, mint államférfiú. Hiszen látnia kellett, már 1864 körül, hogy az udvar békülni akar Magyarországgal, hogy nem akarja a Poroszországgal fenyegető háború idejére magyarországi zavarokkal is súlyosbítani helyzetét. Ezért szerintük Deáknak jogi okfejtések helyett néhány lépéssel közelednie kellene a kormányhoz, hogy mennél hamarabb kezét fogván vele, új életre kelthesse a régóta szynylódó nemzeti erőt.

Az így gondolkodó csoport felfogását Eötvös igen élesen hangoztatja Naplójában. 1864 nyarán ezt írja: «Mindent visszanyerhetünk, — mondja Deák — csak azt nem, miről önmagunk lemondunk. Nézetem szerint, nem azt, miről lemondunk, hanem csak azt nem nyerhetjük vissza többé, minek visszanyerésére erőnk hiányzik, s ez az, miért én a politikát, mely abban áll, hogy magunkat tökéletes tehetetlenségre kárhoztassuk, csak azért, hogy teoriában bizonyos elveket fenntartsunk, a csendes őrülség egy neménél alig tarthatom másnak.»

Eötvöst itt logikája cserbenhagyta. Az osztrák-magyar viszonyok történetében a jogról való lemondás a jognak örökös elvesztését jelentette. Ha a magyar közvélemény nyugodtan elnézi, hogy kormányzói szentesített törvényeket mellőznek, a törvénytelen erőszaknak tág kaput nyitott volna. Deák nem «bizonyos elvekért», hanem a törvényesség uralmáért harcolt az önkény ellenében. 1864 szeptember 17-én Eötvös újra kifakad Deák ellen. «Nem tudok esetet», — írja — «hogy a szabadságnak előküzdői győzelmeiket attól várták volna, hogy a törvényesség zászlaját kitűzve, kezeiket zsebükbe dugják.»

Eötvös és elvtársai tévedtek, midőn Deákot tétlenségbe elmerült szóhüvelyezőnek hitték. Deák csak látszólag volt tetlen, valójában várt és figyelt. Nem akart semmit sem elhírtelenkedni, egyetlen időelőtti, a kormánynak tetsző ajánlkozással mindent elronthatott volna. De amikor érettnak látta a helyzetet, megindította a tárgyalást és semmit sem engedve az ország jogából, meglepő gyorsasággal cselekedett, kivált a porosz háború idején.

Eötvöst tulajdonképp vonzotta Deák egyénisége. Annyira különbözött ez a szilárd, egyöntetű szellem az ő benyomásokra hajló, ingerlékeny, költői ábrándokba merülő természetétől, hogy húzódott tőle, bírálgatta s mégis épp az ellentétek hatása alatt tisztelve szerette lelke mélyén.

Deák abban is különbözött Eötvöstől, hogy nem volt optimista. A magyar nemzet multjában kevés dicsőséget talált s jövőjét

sem látta ragyogó színekben, noha kötelességérzetből küzdött érte. Eötvös azonban futólagos pesszimista benyomásai ellenére is optimista volt. Boldog családi élete, nagy írói sikerei, igazi keresztyén érzése, nemes szándékainak és tetteinek tudata mind együtt optimizmusra hangolták.

E hangulatára nevezetes példákat találunk Naplójában. A königgrätzi csata után, mikor már az osztrák-magyar kiegyezés sikerében nem volt lehetséges kételkedni, arra a meggyőződésre jutott, hogy Ausztria nem létezik többé, hogy helyébe új állam lép, melynek természetes alapja Magyarország s mely saját nemzetünkön kívül a cseh, lengyel és más katolikus szlávokat s legfeljebb még a románokat fogja egyesíteni körében, megújítva csaknem egészen Nagy Lajos birodalmát, — «ha meggondolom mindezt s visszatekintek ifjú napjaimra, midőn minderről ábrándoztam, s ha meg voltam is győződve, hogy mindez egykor történni fog, de meg voltam győződve arról is, hogy reményeimnek beteljesülését csak késő utódok láthatják s csak Szalayval közöltem reményeimet, mert tudtam, hogy általa csak költőnek s nem őrültnek fog mondani. Ha meggondolom mindezt, néha úgy látszik, mintha álmodnám. Soha fiatal ember nem volt bátrabb ábrándjaiban, senki nem remélt többet a jövőtől, s minden, amit reméltem, teljesült. A háromszázados küzdelem után Ausztria romokban fekszik s nincs akadály, hogy helyét, mely üresen maradt, mi töltsük be.»

Így ábrándozott Eötvös 1866 szeptember 25-én és igaza van abban, hogy így ábrándozott 1848-ban is a márciusi napokban.

Abban téved, hogy csak Szalayval közölte ábrándjait. Tudomásunk van arról, hogy Szemere is így szőtt álmokat Nagy Lajos birodalmának feltámadásáról, sőt Batthyányra is hatott az a gondolat, hogy az osztrák birodalom helyét egy nagy magyar birodalom fogja elfoglalni. Blackwell, az angol ágens, ki bizalmas barátságban élt Szalayval, Szemerével s talán Eötvössel is, térképet küldött be kormányának arról a Magyarországról, melynek alakulásáról barátai álmodnak.

Eötvös reményei ez idő tájt még Nagy Lajos birodalmával sem elégedtek meg. Az olasz és német egység fejlődéséből azt következtette, hogy «később az egységnek érzete fog támadni mindazon népeknél, melyeknek civilizációja a keresztyénség alapján fejlődött. Hogy e kifejlődés hosszabb időt igényel, ez természetes. Bizonyosnak látszik előttem az is, hogy e fejlődés első stádiumában csak azon népekre terjedhet, melyek a nyugati egyház által eddig is egy bizonyos egységgé alakultak s melyek egy közös műveltséggel bírnak, s hogy a keleti egyházhoz tartozó népek csak akkor olvadhatnak ezen egy-

ségbe, ha a nyugati civilizáció alapeszméjét, a szellemi hatalomnak a világitól függetlenségét elfogadták. De hogy e fejlődés történi fog s hogy annak első stádiuma még a század végéig be lesz fejezve. arról meg vagyok győződve.» Ha a szellemi erők zavartalanul hatnának a történeti fejlődésre, ha másnemű hatalmak nem kényszerítenék szolgálatukba a szellem erejét, úgy mint Prospero Arielt, Eötvös szép álma a nyugati keresztyénséghez tartozó nemzetek egységéről talán megvalósult volna a múlt század végén.

Az itt elmondottakkal nem merítettük ki mindazt, ami Eötvös Naplóiban felkelhetné az olvasó figyelmét. Kiadásukért köszönettel tartozunk a kiadónak.

A. D.

Karafiáth Jenő versei.

Karafiáth Jenő: *Kenesén a kertben. Ujabb versek.*

Singer és Wolfner kiadása.

Külföldön nem tartozik a ritkaságok közé, hogy a közelet szereplői, politikusok, államférfiak, szépirodalommal is foglalkoznak. Régebben nálunk sem volt ez szokatlan. Teleki László, Eötvös József, Szalay László, Horvát Boldizsár, Szemere Bertalan óta azonban kevés példát tudnánk felmutatni; Bánffy Miklóson, Apáthy Istvánon, Buday Lászlón kívül alig jut eszünkbe más. Ha akad is, aki fiatalon egy-két vers pengetésével próbálkozott, siet ellefejtetni, nehogy tekintélynek ártson.

Karafiáth Jenő nem vált hűtlenné fiatalkori ábrándjához és kedvteléséhez. Ez mutatja, hogy az igazán gyönyörűség számára, sőt lelki szükség. E kötet egyébként is szép lelki életről tesz bizonyosságot. Meleg érzéssel fon be mindent maga körül. Anthológiák a lírai verseket főcímeik alá szokták osztályozni: haza, család, természet. Karafiáth Jenő könyve a lírának ilyen köreit öleli föl. Könyve a szeretet könyve. Szereti emlékeit, szereti, ami őt körülveszi. Meghatón emlékezik nagyatyjáról, egész ciklusban édesanyjáról; könyvét feleségének ajánlja; aztán leányához és fiához szól, végül már unokáját öleli. Így kíséri végig életén a családi szeretet. Ez menedéke a családások közepett. «Ha tudnátok, — talán megértenétek — a szebb világról írt tündérmeséket.»

Érzése tágabb körre is kiárad. Kedvtelve emlegeti sashegyi otthonát, a kilátás pompás díszleteit, a várhegyet, Gellértet. Elgondolkozik a madarakon: templomba nem járnak, mégis megérnek egymással a szórt morzsalékon; lent a városban a templomba járó népek bezegz ölik egymást egy karéj kenyérért (*Templomba se járnak...*). Többször s színesebben festi le kenesei nyaralóját; a távoli-hegye-

ket, Tihanyt, Badaacsonyt, az évszakok változó színjátékát, a nyugodt alkonyt a Balatonon, a vitorlások pillangóit, máskor a hánykódó, tajtékzó tavat. Kertjének minden virágát ösmeri, a hű petúniákat, a vörösülő vadszőlőt a falon, a jázmin, a kanadai nyárt, a rózsák mosolyát. A Tátrából ideszakadt fenyőinek Borszékről hoz társakat, hogy elmondják nekik Észak-Erdély felszabadulását. Épp így ösmeri a kert madár-lakóit, a cinkét, meggyvágó pintyét, a vöcsköt a tavon. A természet minden hangulatát átérzi, legszebben az őszt, az elmúlás sóhaját (*Az új vetés, Husrét Kenesén, Nyárutó*).

E esöndes hangulatok közt többször tör át a hazafi érzés. Borszéki fenyvei arra tanítják:

Fű, fa, virág, patak, hegy, ember,
Minden s mindenki — visszatér.

Mozgósítás idején éjjel őrtálló katona-fára gondol; megünnepli Kolozsvár hazatértét, szeme elkíséri az első gépmadarat, mely átszáll a Királyhágón.

Külső alak tekintetében e versek egyszerűek; érezni, hogy aki írta, magának írta. Erőltetés nélkül csinosak. Olykor könnyen mozognak a nehezebb anapaestusi ritmusban is. Érdemök, hogy az erőszakolt újítások, körmönfont nyelv, különc, csinált érzések divatának — vagy kórságának — idején egyszerűek és természetesek.

Akinek van érzéke ilyen érzések és hangulatok iránt, bizonyára szívesen olvassa e költeményeket. V.

Vörösmarty életregénye.

Balassa Imre: *Itt élned, halnod kell.*

Singer és Wolfner Irodalmi Intézet kiadása. 8-r. 324 l.

Meglepő, hogy a regényes életrajzok mai divatának idején eddig egy író sem fordult Vörösmarty felé. Pedig élete gazdag, három nagy korszak eseményei tolonganak körülte, multszázadi történetünk és irodalmunk fénye-árnya ott van alakján. Föllépte a reform-kor küszöbére esik, *Zalánja* nemzet-ébresztő hatású; ő a nemzeti költője Széchenyi korának; az Akadémiának megalapítása idején egyik legnagyobb oszlopa, tekintélye. Ő írja a Nemzeti Színház megnyitására *Árpád ébredését*, darabjait játszik; még barátja Kisfaludy Károlynak, utóbb pártfogója a fiatal Petőfinek; akadémiai bírálója Jókai első darabjának, a Kisfaludy-Társaságban Arany első pályaművének. A szabadságharc korában, 49-ben követ az országgyűlésen, Debrecenben; azután bujdosó; lelkét megtöri az abszolutizmus korszaka. Félrehúzódik a világtól és az élettől, lelkében hordozza e kor szenved-

déseit. De baracscai és nyéki házában föl-fölkeresi legjobb barátja, Deák Ferenc, s az ő szavaiból reményt meríthet, legalább a türelemre. Halálakor az országos gyász a nemzet tüntetése magyarsága mellett, a zsibbasztó elnyomás ellen. A mult században nemzetünk három nagy korszakának kimagasló alakja ; aki róla ír, három különböző, de egyaránt érdekes kort rajzolhat, melynek emlékei mindenkinek szívéhez szólnak s kiváló arcképeket festhet e korszakok minden nagy alakjáról.

A feladat éppen ezért sok tanulmányt kíván. Balassa Imre nem riadt vissza e munkától, ellenkezőleg, szeretettel merült el benne. A kötet végén felsorolt forrásművek tanulmányának sok nyomát találni a munkában, hivalkodás nélkül. Legrésztetesebben Vörösmarty fiatal kora lép elének ; ez tudományos életrajzokban is gyakori, mert a tehetség kifejlődésének csirái vonzóak és érdekesek. A márciusi és a debreceni napok bőséges anyagot kínáltak ; ezek egyrészt nagyon ismertek, másrészt Vörösmarty nem vett bennök tevékeny részt ; különben a szerzőt itt már a mű terjedelme is inthette óvatosságra. Általában hőséneke inkább irodalmi életét rajzolja. A külső események közt mindig Vörösmarty lelkivilágát tartja szem előtt. Változatos képekben és jelenetekben látjuk, majd baráti beszélgetések és töprengő gondolatok közt ; a végszó figyelmeztet, hogy amiket szájába ad, azokat Vörösmarty legnagyobbbrészt le is írta. Magános vívódásaiban főbb költeményeinek keletkezését mutatja, amint előbb percsülte gondolatok gyanánt vetődnek föl lelkében, majd töredéksorokká alakulnak (az első variánsokban), s lassan felveszik költői formájukat. Különösen szépen idézi elének a *Szózat* s a *Gondolatok a könyvtárban* keletkezését. Vörösmarty szomorú utolsó éveinek rajzában talán nagyon is sötét festékbe mártotta ecsetjét ; ezek leírásában Gyulai életrajza is elégikus, de kevésbbé realiztikus.

Egész galériát fest a korok egymást váltó alakjairól. Széchenyi, Eötvös, Petőfi találó arcképek. Különös rokonszenvenvel festi egy-két vonással Batthyány Lajost. Kossuthot csak futó árnyképnek látjuk. Deák többször elének tűnik, de nem elég gravifással. Igen jól van jellemezve Toldy és Bajza. Megindító Vörösmarty utolsó találkozása Bajzával és Vachottal ; a két barát elméje elborult, Vörösmarty lelke mély fájdalomba merülve. Szépen van rajzolva az is, amint testbenlélekben megroncsolva, *Lear* fordítására erőlteti magát.

Mindenütt érezni, hogy az író nemcsak a kor tanulmányába merült el, hanem egész lélekkel beleélte magát sorsába, hangulataiba. S mint a korszakokat, épp úgy átélte a költő benső küzdelmeit ; avatottan nyúlt eszmék és érzések felbuzgásához, kristályosulásához, az alkotás titkaihoz. Műve amilyen tanulságos olvasmány, olyan érde-

kes is. Érdemes munka, hasznos cselekedet volt irodalmunk e nagy alakjának felidézése, amivel együtt járt történeti korok és irodalmi korszakoké.

Szerzőnk talán elsőnek fordult irodalmunkban regényes életrajzok írásához. Nem régen Molière alakját elevenítette fel így, újabban Dérynéét. Mindenik sikerült munka, eleven rajza egyénnek és kornak. Új kötete mindkettőt meghaladja; mélyebben bocsatkozik a lélekrajzba s a koréba; tárgya egyiknél nagyobb, a másiknál közelebb álló. Az író ereje hozzáizmosodott tárgyához. V. G.

Balassi Bálint.

Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint*. Budapest, é. n. Franklin-Társulat (Magyar Írók.) 224 l.

A *Magyar Írók* sorozat, irodalmunk jelesire vonatkozó s eléggé nem méltányolható felfedező munkája kapcsán, érkezett — amint az egészen természetes — Balassi Bálint hányatott, valóban renaissance-mozgalmasságú életéhez s abból sarjadó sokrétű és sokfelé tekintő életművéhez. Első, európai mértékkel mérve is nagyszabású költő-egyéniségünk méltó bemutatására senki sem volt hivatottabb, mint Eckhardt Sándor, aki egyébként a maga szűkebb munkaterületén, a francia filológiában, éppen a XVI. századnak külföldön is jól ismert szaktekintélye. Eckhardt már több mint negyedszázaddal ezelőtt kitűnő tanulmányt szentelt Balassi Bálint irodalmi mintáinak, igyekeztél megjelölni a költő helyét a XVI. századi európai irodalom szövevényében. Az a csapás, amelyet Eckhardt e tanulmányával a magyar költészetben érvényesülő humanista hatások irtatlan bozótjába vágott, azóta jóformán külön munkakörre szélesedett, ahol ma már a fiatal kutatóknak egész serege szorgoskodik. Bővültek tehát az eredmények és gazdagabb fonatúvá váltak a szálak, amelyek költőnk az akkori Európa szellemi életének részesévé teszik. Eckhardt azonban ezen alapvető cikkében — amint most maga is bevallja — «adós maradt a magyar hagyományok munkájának felkutatásával». Ezen hagyományok feltárása viszont egészen természetesen vezetett az életrajzi körülmények és a korrajz behatóbb vizsgálatához, s ebből a kettős célkitűzésből, a magyarországi és az európai távlatnak ebből a kölcsönös egymásra vonatkoztatásából született meg e tömör, rövidrefogott, de rendkívül élvezetes olvasmányt nyújtó monográfia, amelynek célja: közelebb hozni Balassit a mai magyarhoz.

Eckhardt, igen helyesen, szintézist lát Balassi egész életművében, a magyar és az európai szellem első termékeny szintézisét. Minden ösztönzést felhasználó enciklopédikus mikrokozmoszt, valami

olyat, amelyhez — más tájon és egészen más körülmények között — csak a XVI. század nagy nyugati szellemeinek, Montaigne-nek vagy Rabelais-nak szinte kimeríthetetlenül sokszínű világa fogható. De Eckhardt azért filológus s a maga állításait biztos adatokkal alátámasztó szellemtörténész, hogy mindjárt rá is mutasson Balassi enciklopédizmusának konkrét gyökereire. Ezeket pedig — nem hiába fordít a francia irodalomtörténet annyi gondot az ifjúkori benyomásokra, a hős «jeunesse»-ének feltárására — Balassi neveltetésében találja meg. Bornemiszában, Balassi nevelőjében, nemcsak a lelkes és erkölsi szigorúságtól fűtött protestáns prédikátort látja meg, hanem a humanistát is, aki vallási nézetei ellenére sem habozik növendéke kezébe egy olasz pap enciklopédiáját adni: Volaterranus (Maffei) Rafael *Nyájás kommentárjait*. Ahogyan Eckhardt végigvezet e testes fóliánszon s felidézi belőle a XVI. század érdeklődésének legkülönbözőbb irányait, ez iskolapéldája lehetne az irodalomtörténeti «beleélés» művészetének. S hogy Volaterranus művének ily részletes bemutatása nem öncélú játék, arra teljesen bizonyos adatok mutatnak: Balassi ebből tanulta az «aenigma»-nak mint költői műfajnak fogalmát, ebből merítette a hattýudalról szóló s az egyik Júlia-versben felhasznált hagyományt, s bizonyára még sok-sok más részletet, ami szinte kielemezhetetlenül beleolvadt Balassi erudíciójának s élettapasztalatainak gazdag szövedékébe.

A házi prédikátor hatását ismeri fel Eckhardt Balassinak bűnbánó verseiben is: amint szépen mondja, «gyermekségétől élete végéig kísérte Bálintot a töredelemnek bornemiszai fogalmazású élménye» (30. l.). Balassi vallásosságával kapcsolatban egyébként új az általa fordított *Fűves Kertetskének* kitűnő analízise is. Mind ezekre az ifjúkori élményekre reáakódik azután egy rendkívül hányatott élet ezer viszontagsága, mely Bécstől egyfelől Erdélyig, másfelől Lengyelországig sodorja Bálintot. Az érdekes epizódokat kereső életrajzíró eltévedt volna ebben az útvesztőben s talán Balassi gáláns kalandjaival akarta volna felesigázni a mai olvasó figyelmét. Eckhardt azonban még ezen egymásratorlódo események között is központi magvat talál: Balassinak végvári vitézkedését. Szekfű Gyulára hivatkozva a végbeliek életében látja megvalósulva a nagy magyar egységet, melynek hiánya korábban a mohácsi katasztrófát előidézte. A nagy veszedelem összekovácsolta a magyarságot s a végeken egy sorsban osztozott főúr, nemes és jobbágy. S itt. ezen a ponton bukkan fel egyszerre az a magyar hagyomány, amelyre szerzőnk könyve bevezetésében célzott: az az újszerűség, amit Balassi e hagyományhoz képest jelentett. A végeken viaskodó Balassi Marullus tavaszi himnusza nyomán «antik szellemben költi át az

egyszerű végbeli tavaszt» s immár nem egy-egy hőstettet, egy-egy nagyszerű életet énekel meg, mint előtte Tinódi és követői, hanem «az egész végbeli élet pátozát ragadja meg». A magas költészet síkjára vetíti fel ezt az életet, de úgy, hogy mégsem veszi el kapcsolatát a földdel, amelyen áll. Kész örömmel hisszük el Eckhardt-nak, hogy bizony «tátott szájjal hallgatta ez a sok egyszerű lelkű katona, mikor Bálint lantpengetés mellett szebbnél-szebb énekeit elmondta körükben, az ónkupák mellett» (103. l.). Az Angerianus- és Marullus-követő Balassi ugyanis, bármennyire részese lett az európai költészet korszerű áramlatainak s ezen át az antik hagyományok feleledésének, mégis megmaradt ízig-vérig magyarnak.

Ezt a *magyar* Balassit mutatja be tehát Eckhardt nemcsak jellemében, amelynek kiemelkedő vonása a sajátosan magyar szellemű hősiesség, hanem irodalmi vonatkozásban is. Hiába kapott a költő annyi latin, német, lengyel, olasz, sőt török ösztönzést, legmélyebb gyökereit mégis a magyar hagyományok talajába eresztette. (Erről egyébként Balassi nyelvének és stílusának vizsgálata is meggyőzőt volna, amit, e munka népszerűsítő jellege ellenére, sajnálatosan nélkülözünk!) S magyar volt, gyökeresen magyar Balassi abban a vonatkozásban is, amit Eckhardt *Magyar Babel* néven foglal össze (112. kk. l.). Részleteiben eddig is ismertük, de *egységes képbe foglalva* mégis most látjuk először azt a döntő fontosságú tény, hogy Balassi mintakért és ösztönzésekért nemcsak a külföldhöz és a klasszikus irodalmakhoz fordult, hanem felhasználta és értékesítette mindazt, ami számára itt, a magyar mikrokozmoszban elérhető volt. Eddig csak inkább kuriózumszámban emlegettük Balassinak két román nótajelzését (amely egyébként a román népköltészetnek *első* felbukkanását jelenti!), de most már az ilyen elszórt adatokból valószínűsítő életprogram, szinte szentistváninak mondható költői tájékozódás bontakozik ki. Bálint hallott ugyanis nemcsak román dalokat, hanem horvát virágénekeket is és nem lehetett tőle idegen a tót dalköltészet sem, hiszen egy-egy lengyel szót «tót fülle», tót kiejtés szerint jegyzett le... S mindezen változatos impulzusok Balassinál tökéletes harmóniába olvadtak össze s békésen megfértek még az ellenség felől, török részről jövő ösztönzésekkel is, egyszerűen azért, mert Balassiban elevenen élt a humanizmusnak egy magasabb, az élet minden vonatkozását átható tudata. Költőnk — s erre éppen manapság igen hasznos ráeszmélünk — nemcsak olvasta a humanistákat nemcsak költői motívumként, erudícióként használta a mitológiai díszeket s a tudós hagyományokat, hanem egész lelkével élte át a humanizmus alap gondolatát: az emberi méltóság megbecsülését. Magához tartozónak, lelki rokonának érezte a történelmi Magyarországnak minden népét, felfedezte a szépért rajongó és szépet alkotó embert

az ellenséges táborban álló törökben is, és a nélkül, hogy egy percre valami gyanus nemzetköziség, gyökértelen közömbösség színébe keveredett volna, mindezen idegen hatásokat beleolvasztotta a maga kiegyensúlyozott, túlzásoktól mentes, bölcs magyarságába. Mert — s itt ismét idéznünk kell — «míg más, éppen olyan művelt magyarok továbbra is csak a latin nyelv géniuszának hódoltak, ő a környezetből feléje áradó nagy magyar közösségi szellem hatása alól nem vonta ki magát s a magyar lantos-hagyományt folytatva azt a műköltészet magaslatára emelte». Mert gyökeresen magyar Balassiban az is, amiben leginkább újtó volt : szerelmi költészete. Ennek európai műformáin keresztül is felénk lüktet «nagy temperamentuma, átragyog gyors készséggel alkotó művészelleke, idegen szépségeken nevelődött, de a magyar életből, magyar formákból eredeti magyar szépségeket kialakító intuíciója» (218. l.).

Eckhardt műve több tehát, mint egyszerű irodalomtörténeti monográfia : módszereinek változatosságában és eredményeinek gazdagságában magyarságnak és európaiságnak olyan példát mutató szintézise, amely tökéletes harmóniát alkot magával a hőssel, Balassi Bálinttal.

Gáldi László.

Falu Tamás új regénye.

Falu Tamás : *Járásbíróék*. Regény. Singer és Wolfner I. R. T. kiadása. Budapest, 1941. 207 l.

Falu Tamás regényének első részében egy jó familiából való, nagyon rokonszenves, derék vidéki járásbíróat állít elénk. Megszeretjük ezt a kitűnő férfiút, aki olyan emberi közelségbe kerül hozzánk, hogy midőn a szerző őt egy családi tragédia központjába helyezi, szinte megnehezteünk. Hát miért kellett Siroky Péter járásbíró életének így összeomlania?

Pedig a szerzőnek igaza van. Szépen folyó, kedves és finom elbeszélésének van egy mély életigazsága : egy hazugság csirájából nem bontakozhatik ki a tartós boldogság virága, vagy ahogy a regény boldogtalan hősnője írja öngyilkossága előtt : «Egy életet nem lehet hazugságra építeni.» Siroky bíró, a paragrafusok kitűnő ismerője, a szinte szárazon pedáns hivatalnok lelkében csendesesen izzó romantika tüzét rejti. Tengeri utazása idején egy dalmát kikötőből eltávolodó hajón állva látja, hogy leány integet a partról. Siroky visszaínt, a leány hosszan lobogtatja feléje fehér zsebkendőjét, ott áll, alakja belevésődik az eltávolodó lelkébe, kitörölhetetlenül. Attól fogva a bírónak titka van. Szerelmes a bájos ismeretlenbe, szereti, most már nem a romantika fellobbanásával, hanem a vaslogikájú bíró szívós akaratával. Elhatározza, hogy felkutatja a leányt, megvallja szerelmét, elveszi

és elhozza poros kis alföldi mezővárosába. A regény cselekménye : a kutatás érdekesítő mozzanatai, a vélt megtalálás, a két fiatal ki-
robbanó boldogsága, a házasság, az elhidegülés és a fiatal asszony öngyilkossága.

A bíró újra végigjárja tavalyi útját. Keres egy leányt, akiről semmit sem tud, csak annyit, hogy tavaly valamelyik tengeri kikötőben a parton hosszan integetett feléje, midőn ő a hajójával eltávolodott. Végre Cannes-ban Siroky betoppan egy szürke, de előkelő pensióba, ott meglát egy leányt, meglátja, ő azt hiszi, a leányt. «Maga az!» — kiáltja feléje. «Igen, én vagyok» — feleli a leány, félig tréfából, félig egy rég érzett személytelen szerelem hirtelen hangulatában. Péter nőül veszi a francia leányt. Hazahozza Magyarországra és boldog szép hónapokat élnek át. De az asszonyka egy mámoros órában azt a kijelentést teszi, hogy ő egyszer megcsalta Pétert. E szóra a láng kilobban, a tűz elhamvad. Elhallgatnak mind a ketten, pedig egy közeledő szó rendbe hozhatna mindent. De ezt a szót mindegyik a másiktól várja. Az asszony elhagyja férjét, hazautazik anyjához Cannes-ba és öngyilkos lesz. S midőn Péter, kedvese sírjának meglátogatása után, összeomlott életét vonszolja haza a hajón, Curzolában, a tenger partján meglátja az *igazit*. Ott áll a leány, integet fáradhatatlanul, arra a férfitra gondol, aki tavaly oly soká visszaintegetett. De most nem kap választ a leány . . .

Az egész egy szép regényben megírt lírai költemény. Ha van hibája, az a líra hibája. Valahogy olyan simán szeretnek, szenvednek, hálnak, és megnyugosznak itt az emberek, mint a lírai dalokban. Lélektani valószínűséget keresni egy szép dalban — nagyképszerűség volna. Itt az emberek nem úgy szenvednek, ahogy azt a tragédiák harsogják, hanem úgy, ahogy a dalok dalolják.

Elénk tárul e regényben a poros magyar vidéki város egész jogi élete : a járásbíróság komor épülete, jelentéktelen, de jelentékenyen nagyképű elnökével, a két járásbíróval, nejeikkel, ügyvédekkel, altisztjeikkel, az élceket mondó kereskedővel stb.

E regény alakjai, tájai, házai, tárgyai élnek. Stílusa sajátosan kedves, a szép útleírás minden lapján legalább egy finomművű vers még egészen ki nem faragott bordázata, (sőt egy helyütt a szerzőnek *Magyar és Francia* című finom dala teljes szövegében), legalább egy szellemes fordulat és elmélyülő hangulat. Egy költő mesél itt, aki az ég felé néz, de a földön jár. Költői és reális egyszerre. A hatása is olyan, mint egy szép lírai versé. Leköt mindvégig s mikor letesszük, úgy sajnáljuk Siroky Pétert, mintha a minap láttuk volna a kedves ismerőst, aki oly véletlenül lett rövid időre boldog és oly ártatlanul, hosszú időre, talán egy egész életre boldogtalan. —yi.

A KORSZELLEM TERMÉSZETRAJZÁHOZ.

1. Míg az ember fizikai és biológiai magatartását és szükségleteit legfőképpen az embernek a fizikai és technikai létfenntartási jószágokhoz való viszonya határozza meg és ez a viszony szabja meg a lehetőségeket és a korlátokat is, addig a társadalom síkján az emberek egymáshoz való viszonya és az egyénnek az egyénhez, illetőleg az egyénnek az összességhez való viszonya az, amely az elhelyezkedés, a boldogulás, a magatartás, szóval a *modus vivendi* körülményeit előírja, kikényszeríti vagy szuggerálja. Ezen a síkon tehát sokkal inkább a szellem, a felfogás terére játszódnak a magatartásra és boldogulásra befolyással levő koefficiensek, mint a biológiai szükségletkielégítés terén. A két sík t. i. a biológiai, illetőleg a technikai szükségletkielégítés síkja és a sajátosabb értelemben vett társadalmi sík, ezer különféle szempontból szövődik össze és gyakorol kölcsönhatást egymásra, mégis mindezek mellett sok tekintetben megvan mind a kettőnek a külön élete és külön természete. Ez a külön lét vagy külön természet a másikkal való összefüggés ellenére is a társadalmi síkon adja meg a nagyobb változatosságok lehetőségét. Következik ez már a dolgok alapvető természetéből is. Míg ugyanis a fizikai és biológiai szükségletkielégítést a természettörvények áthághatatlan és kikerülhetetlen szabályai irányítják, addig az emberek egymáshoz való viszonyának és magatartásának alakulása az emberi pszichében, az emberi felfogásban, képességben és hangulatban rejlő lévén, bármennyire szeretnők is a társadalmi együttélés szabályait, törvényeit vagy jellemző vonásait megrajzolni, leírni, vagy rendszerbe foglalni, a természeti törvények erejével

versenyezni tudó társadalmi törvényeket vagy szabályokat sohasem fogunk tudni megállapítani.

Mindezt főleg azért említjük itten fel, mert az embereknek, az egyéneknek a társadalmi vagy természeti törvényekkel előre alig meghatározható magatartása, mondhatjuk reagálási módja a viszonyokkal és alakulásokkal szemben az, amely a társadalmi szellemnek, az úgynevezett korszellemnek a természetrajzához a legfontosabb vonásokat szolgáltathatja. Ezek között a korszellemet megadó emberi vonások között minden időben elsőrangú szerepet játszanak az embereket a társadalmi téren irányító érdektudatok. Az a kérdés, hogy miért érdemes élni, dolgozni, törekedni vagy miért nem érdemes, mindig döntő vonás volt a korszellem képének megrajzolásában is. A társadalmi élet minden terén és minden vonatkozásában keletkeznek emberi érdekek és az érdektudat, meg az érdekismeret alapján úgyszólván minden embernél célkitűzések is jönnek létre. Az egyiknél határozottabb formában, a másiknál elmosódottabban és ösztönszerűbben. És ezekhez a célkitűzésekhez bizonyos viszonyban, bizonyos logikusabb vagy kevésbé logikus módon hozzáfűződnek az eszközök, a magatartás különféle változatai is.

2. A hangsúlyt az emberek magatartásának a különféleségére helyezzük, a helyi, időbeli és korszakbeli különféleségekre, amelyek az emberi természetnek akár gyarlósága, akár nemes vagy emelkedett volta, akár a gazdasági helyzetek nyomasztó vagy fellendítő állapota, akár a politikai vagy katonai események fordulatai következtében állanak elő. A nagy szabadságmozgalmak idejében például, amikor különféle politikai, társadalmi és jogi bilincsek hullanak le, amikor különféle tilalmak, cenzurák szűnnek meg, az ember egyénisége, hogy úgy mondjuk, szellemi alkata is hozzásimul vagy belesodródik a szabadabb, a tilalmaktól mentesített világ rendjébe. Az emberi egyéniségnek az érvényesülésre kedvezőbb időszakai ezek, szemben a diktatúrák, az abszolutizmusok, a cenzurák időszakaival. Nagyobb szabadságmennyiségek, a szókimondás következményeitől való kisebb félelem, a kritika lehetőségeinek és gyakorlásának fel szabadulása sokkal jobban engedi érvényesülni és megnyilat-

kozni ilyenkor az emberek igazi természetét. Magától értőddőleg megvannak ennek is a jó és rossz oldalai egyaránt. Az árnyoldalai közé tartozik, hogy az emberi hiúságok és szertelenségek, a feltétlen érvényesülni vágyás, leplezetlenebből törnek előre. Kétségtelenül gyarló oldala a felszabadulás időszakainak, hogy a szájhősök és a felületesek gyakran nagyobb szerepre tesznek szert, mint a szigorúbb ellenőrzés korszakaiban.

De óriási fényoldala a szabadságnak általában véve az emberi szellem szabadabb érvényesülése, és hozzátehetjük, az emberi jellemek őszintébb megnyilatkozása a kötöttebb, a szolgai állapotokkal szemben.

Az elnyomott és szabadtalan lelki világnak kénytelen velejárója a szolgáltság. Ezért látjuk, hogy a szabadtalanság, az elnyomás, a diktaturák korszakaiban a szervilizmus egyre nagyobb jelentőségű tulajdonság és tényező és egyre általánosabban terjed el. Az egyéniség őszintén már nem érvényesülhet. A hízelgés, a tettetés és az emberi jellemnek alacsonyabb, álcázóbb ösztönei gyorsan kerülnek a felszínre. Míg a felszabaduló, a szabadság irányában forradalmi korszakokban az egyéni hiúság, a tömegnek való hízelgés, a könnyű szereplés örömeiben való kéjelgés a feltűnő és visszataszító vonás, addig az elnyomás, az abszolutizmus korszakaiban a hatalomnak való hízelgés, a szolgálalkú felkínálkozás jelenségei a gyakoriak. Az emberi jellemnek, vagy még inkább jellemtelenségnek ezek a megnyilvánulásai nagyon hasonlóak egymáshoz és nagyon hasonló, alacsonyról bukkanó forrásokból fakadnak. A különbség főleg csupán érvényesülésük irányában van: az egyik esetben a nagyobb társadalmi és politikai szabadság korszakaiban a nagyobb felelőtlenség ingatja meg az emberek szellemi és jellembeli mértéktartását, a másik esetben a szolgai félelem és szolgai utilitarizmus véteti elő a tettetés és hypokrizis eszközeit és fékezi le a szabad gondolat és őszinteség megnyilvánulásait. Nem lehet lebecsülni annak a megfigyelhető jelenségnek a következményeit sem, hogy az abszolutizmusok gyakran túlbuzgó kormányzati bürokráciát termelnek ki úgyszólván minden téren, mely bele akar avatkozni a mások dolgaiba, életmódjába, cselek-

véseibe mindenfelé. Egyre több és több dolgot akarnak megtiltani vagy előírni az egyénnek. Egyre jobban és feleslegesebben szaporodik az előírás, a törvény, a parancs.

Ennek a folyamatnak az ellenpárja a titokban felburjánzó suttogó destrukció, mely leszól, leránt, lebecsmérel mindenkit, hazug meséket terjeszt lelkiismeretlerül, feloldja azt a fegyelmet és tiszteletet, amelyet az erős kezek, az abszolút irányok terjesztenek vagy akarnak terjeszteni.

Mind a két folyamat a kiegyensúlyozatlan korszakok és társadalmak lelki világának a jelensége, sokkal inkább, mint azoké a korszakoké és társadalmi berendezéseké, ahol az egyéni szabadság és a közérdek védelmét biztosító korlátok szerencsésebb, kitapasztaltabb és ennek folytán nyugodtabb meg derültebb kompromisszumban találkoznak.

A kiegyensúlyozatlanságnak eme jelenségei előbukkanak a szervilis, az elnyomó korszakokban éppúgy, mint a forradalmi zavarok idejében és a féknélküli demokráciáknál.

A körülményeknek és a környezeteknek ilyenén való alakulása azonban lassan-lassan elmaradhatatlanul rányomja a maga bélyegét az emberek jellemére és az intézményekre egyaránt.

3. Igyekezzünk ezután kézzelfoghatóbb vonásokkal is körülírni azt a hatást, amelyet a válságos, a nagy történeti és társadalmi változásokkal és robbanásokkal teli időszakok gyakorolnak az emberek lelkére és elsősorban a közélettel közelebbi összefüggésben álló hivatásokban és pályákon működő emberek lelkére és jellemére. Itt elsősorban azokra az elferdülésekre és kedvezőtlen hatásokra akarunk kitérni, amelyeket a gyökeres változásokat előidéző események következtében beálló különféle érdekek módosulásai és más irányokba tolódásai okoznak.

A válságos idők, a nagy rombolások, az értékmegsemmisülések korszakának, az erőszak, elnyomatás és forradalmi karrierek időszakának jellegzetességeihez tartozik az emberi jellemek és különösen a közéleti karakterek válsága is. Nemcsak külső, tárgyi, technikai és gazdasági értékek semmisülnek meg tehát, hanem személyi, jellembeli, ideális értékek is. Nemcsak a hosszú évek és nagy munkabefekte-

tések fizikai meg technikai eredményei omlanak össze és alkotódnak meg újra meg újra, hanem válságba kerülnek, eltűnnek vagy megcsorbulnak sokszor — szerencsére nem mindig — azok a becsületbeli, önérzetbeli, egyéni tisztességbeli garanciák meg lelki tulajdonságok is, amelyeket az elődök, az iskolák, a magán- és közélet nevelése, erkölcsi vagy jogi kényszere és szuggesztíója hosszú korszakokon át, számos nemzedéken keresztül milliárdnyi részletben rakott bele, és kényszerített rá az emberek jellemére, magatartására, szóval egész lelkiségére. De míg a fizikai, illetőleg gazdaságtechnikai jószágok újraalkotása főként és elsősorban termeléstechnikai kérdés, főleg az anyagok és a munkaerő újramegszerzésének és újrabefektetésének a kérdése, addig a nemzedékeken keresztül belenevelt erkölcsi, jellembeli, megbízhatóságbeli garanciák újramegszerzése sokkal nehezebben helyrehozható, sokkal bizonytalanabban megvalósítható valami. Nem mutat emelkedett kultúrára, sem szellemi kiválóságra az sem, ha a hatalmi pozíciók megszerzésének becsvágya túlteng valahol. Ez inkább a primitivitás jele, amikor az emberek a gazdasági vagy tudományos alkotás helyett és az ide szükséges tehetségek, erudíció és szellemi munkabefektetés helyett a politikai hatalmi helyzetek kihasználásának kényelmesebb eszközeivel szeretnek boldogulni. Beteg ország az, amelynek közéletében csak politikai ambíciók vannak.

Modern viszonyok között a társadalom minőségbeli süllyedésének az a közéleti jelenség lehet az egyik legfontosabb oka, ha a boldogulás főeszközévé nem a rátermettség, hanem kizárólag az odatartozás válik. Az odatartozás a befolyásos, a hatalmi csoporthoz vagy szervezethez.

Így kerülhetnek azután a nagy közönség előtt szinte érthetetlen módon gyakran olyan kis képzettségű meg kis rátermettségű emberek nagyon fontos közéleti és vállalati vezető helyekre, dúsjövedelmű pozíciókba, akik sokkal jelentéktelenebb, de komoly tudást és munkát kívánó állomásokon is gyöngéknek bizonyulnának. Ennek a folyamatnak a komoly munkát és komoly kenyérkeresetet választani kénytelen nagy többségre káros és gyászos pszichológiai

hatása ugyancsak szomorú. A komoly munkával járó, a tudást, alaposabb tanultságot és tehetséget igénylő pályák mindinkább elvesztik vonzóerejüket, már csak azért is, mert ezeken csak lassabban lehet haladni és főleg szerényebb javadalmazásokat és szerényebb társadalmi pozíciókat lehet elérni, mint azokban a közéleti elhelyezkedésekben, amelyek a konjunktúrákat, összeköttetéseket, hatalmi helyzeteket szerencsésen kihasználó üresebb embereknek is osztályrészül juthatnak. Minthogy pedig a pozícióba juttatás költsönösséget, vizontszolgáltatást tételez fel, a megfelelő embernek a megfelelő helyre való juttatása elvét a mind lelkiismeretlenebbé való pajtásuralom váltja fel, amely a maga ellenkiválasztásával igen könnyen egyre súlyosabb minőségi hanyatlást idéz elő olykor-olykor.

Talán túlságosan sötét vagy kedvezőtlen az a kép, amelyet a korszellem válságos időszakaival kapcsolatban festettünk, de hiszen elsősorban a kedvezőtlen kényszerűségekből előálló fejlődési lehetőségek és irányzatok vázolását akartuk adni anélkül, hogy konkrét viszonyokra, emberekre vagy országokra akarnánk vonatkozást tenni. Úgy hisszük azonban, hogy ezek az általános rovások nem hiányoznak korszelemünk tarmészetrajzából. És éppen ezért mindjárt felmerül a kedvezőtlen tendenciákkal való szembeszállás és érték-biztosítás kérdése is. Sokat lehetne erről beszélni természetesen, de úgy hisszük, hogy a fokozódó vagy kényszerűen terjedő jellemcsorbulásokkal, hízelgés-áradatokkal, a korlátolt emberek uralmával, praktikáival, erőszakosságaival szemben a legfontosabb és legdöntőbb, meg a legkultúrabb eljárás is a visszatérés az egyéni jellemek, a becsületes, a kellően művelt, kellően képzett, a közéleti színészkedést megvető emberekhez. Tehát őket kell újra meg újra felkutatni, megbecsülni és ezáltal újra megszorítani. A korszellem, a társadalom újra egészségesebbé tevésének meg újra önmagára találásának csakis ez lehet az útja.

4. Kétségtelen, hogy nagy célok érdekében és nagy veszedelmek idején nagy társadalmi fegyelemre meg fegyelmezni tudásra van szükség. A veszély látása és a fegyelem szükségének az érzete a kritikus, a sorsdöntő időszakokban

olyan elemi erővel válik döntő jellegűvé a legjobbak szemében is, hogy vele szemben egyéb megfontolások könnyen háttérbe szorulnak. És ezért nem is csodálkozhatunk azon, hogy éppen a legnagyobb energiájú emberek, tehát azok a legcselekvőbb akaratú és szellemű tényezők, akiknek az irányítás a leginkább van a kezükben, túlnyomóan csak azokat a társadalmi szempontokat látják meg, amelyek a fegyelmezés, az általuk kijelölt irányban való haladás és célt-érés érdekeit támogatják. Ilyen körülmények között nem csoda, ha a minden eszközzel és minden áron való elérése a nagy célnak, kerül a homloktérbe. A társadalmi élet objektívebb és több szempontból való szemlélőinek azonban nem szabad figyelmen kívül hagyniok ilyenkor sem az élet és a történelem által lépten-nyomon igazolt ama tanulságokat, hogy az egyéniség szabadabb érvényesülésének elnyomása mennyivel értéktelenebbé teszi az ilyen módon kikényszerített fegyelmezettséget is. Az egyéniségtől, illetőleg az egyéni tulajdonságok szabadabb érvényesülésétől megfosztott társadalomban ugyanis olyan szolgalelkű embercsoport termelődik ki és nevelődik fel, a mely bármikor bármilyen irányú felsőbbségnek rendelkezésére áll, ha valaki a felette való hatalmi csúcshelyzeteket birtokába tudja venni. Az ilyen elegyénietlenedett társadalom olyan gépezetté válik, amely akárkinek engedelmeskedik, aki a megfelelő billentyűkhöz hozzáér. Ezért nem lehet csodálkozni rajta, ha az ilyen elegyénietlenített társadalomban máról-holnapra olyan jelenségek állanak elő, hogy egy politikai, katonai vereség vagy katasztrófa után, amely a vezető tényezőket lesodorja helyükről, a legszigorúbb szervezettség és fegyelmezettség állapota egyszerre a leganarchikusabb tehetetlenségnek és szétesésnek ad helyet, mert amikor a bekövetkezett csapás elhárítása vagy a vele szemben való ellenállás végett nagyobb számú gerinces embernek egyéni kiállítására volna szükség, éppen ezek a gerinces emberek fognak hiányozni. Ezért azt hiszem, nem járunk helytelen úton, ha úgy ítéljük meg a dolgot, hogy az emberi haladás, kultúra és civilizáció barátainak csak azt lehet kívánniok, hogy inkább az emberi és egyéni szabadság rendjébe és ennek megfelelő szervezetekbe igye-

kezzünk beleépíteni a rendet és fegyelmet biztosító bármilyen szigorú intézményeket, mint kiszorítani és elnyomni az egyéni szabadságot bármilyen cél szolgálatát valló abszolutisztikus törekvések kedvéért.

5. A politikai rendszereknek az élet számos területén továbbgyűrűző és így akár rossz, akár jó értelemben vett nevelő hatása, mint láttuk, rányomja bélyegét az emberekre, sőt mondhatjuk, egész korszakokra is. Ebből a szempontból érthetjük meg a különféle nemzetek különböző politikai jellemét is. Eltekintve a nagy különbségtől, amely a kultúrában előrehaladott és a visszamaradt nemzetek között van, még a hasonló rokonfajú és kultúrájú népek és nemzetek között is éles különbségeket látunk az illető népek politikai jellege, sőt egyéni értékességük természete szempontjából, ami ugyancsak mélyreható különbségeket támaszt az illető népek között közéleti szellemük tekintetében is.

De a szabadságszerető és szabadságban nevelkedett nemzeteknél — természetesen a megfelelő kultúrának előfeltétele mellett — felfedezhetünk ezeken kívül még egyebet is, vagy jobban mondva megmagyarázhatunk egyéb fejlődésbeli és jellembeli sajátságokat is. A szabad közülethez szokott nemzetek életfolyamatai rendszerint az intézményt tolják előtérbe a hatalmat gyakorlókkal szemben. Ennek logikus következménye az alkotmányosság és az alkotmányos szabadság kifejlődése. Alkotmány alatt a szónak el nem magyarázott értelmében nem akármilyen államformát, hanem olyan állam- és kormányzati formát kell értenünk, amelyben a jognak és az egyéniségnek biztosítása az önkénnyel és az abszolutizmussal szemben, valamint a hatalom gyakorlásának módja, a hatalmat gyakorlók felváltása akár írott törvényben, akár követett szokásban biztosítva van. A szabadság el nem magyarázott fogalmában mindig benne van az egyéni szabadság eleme is. Egy-egy állam nemzetközi jogi önállósága tehát egyéni szempontból még nem jelent szabadságot és így ezt az egyénre, az alattvalóra nézve nem lehet a szabadság állapotának tekinteni. Az igazi alkotmány és alkotmányos szabadság tehát az egyének lelkeről és szelleméről is számos olyan béklyót tart távol, amely abszolút diktató-

rikus országokban bizony súlyosan ránehezedik az egész társadalomra, az egész közéletre és úgyszólván minden embernek, főleg a legkulturáltabb embereknek a lelkére és cselekvésére. Ezzel véljük megmagyarázhatni, hogy a valóban alkotmányos és alkotmányos szabadságú államokban sokkal több őszinteséget látunk, sokkal több önérzetet és jellemet mutató emberre találunk akkor, amikor fontos közéleti érdekeket és jogokat kell megvédelmezni, ezekért szót emelni és síkraszállni. Az abszolutisztikus rendszerek pedig nagyon gyakran intelligens, kulturált nyájnépeket tenyésztenek ki, amelyeknél bámulatos önfeláldozást, katonai erényeket, bátorságmegnyilvánulásokat találunk katonai téren, bámulatos alkotásokat a szellemick, a technika terén, de alig mutatnak közéleti gerincet, tiltakozást, szóemelést a hatalom túlzásai ellen. És éppen az a körülmény, hogy az alkotmányos szabadság gyakorlata könnyebbé és veszélytelenebbé teszi az őszinteséget és jobban háttérbe szorítja a szervilizmust, már magábanvéve hatalmas és le nem becsülhető előnyt jelent az ember haladásának és felemelkedésének szempontjából.

Az egyéni szellem, gondolat, alkotás megnyilvánulása azonban csak akkor lehetséges, ha az őszintén történhetik, mert ellenkező esetben nem beszélhetünk az egyéni gondolatnak, az egyéni szellemnek őszinte nyilvánulásáról, hanem legfeljebb annak elferdítéséről, meghamisításáról vagy hazugságról. Az alkotmánynak és az alkotmányos szabadságnak egyik legfőbb hivatása és funkciója az ember igazi emelkedése és haladása szempontjából, hogy az embereket minél több közéleti tettetés, hízélgés és szolgálékűség kényszerűségeitől mentse meg.

6. De megnyilatkozhatik az egyéniség, az egyéni önérzet és őszinteség elhomályosodása a korszellemnek egészségtelen elferdüléseként a tudomány és irodalom terén is és talán nem árt ebből a szémszögből is törődni ezzel a jelenséggel. A tudomány és irodalom nemzetközi versenyében az egyéni érvényesülés mértékét, sajnos, nemcsak az alkotás minősége határozza meg, hanem az érvényesülés területének nagysága is. Ezért egy nagy nemzet nyelvén író és egy nagy nemzet tudományos körei által elismert és támogatott embernek az érvényesülési

lehetősége sokszorosan nagyobb, mint a kisebb nemzetek nyelveinek valamelyikén írónak és csak egy kis nemzet hasonló körei által elfogadott és értékelt embernek az érvényesülési lehetősége. Az emberi társadalom gyarlóságainál fogva azonban nemcsak a kis és nagy nemzetek érdekei között lehetnek ellentétek, hanem sokszor az egyéni érdek azt is diktálja, hogy a nagyobb érvényesülési teret biztosító nagyobb országok, illetőleg a nagyobb kulturális területek ízlésének, felfogásának és helyeslésének keresőjévé váljék az író, a tudós, szóval az egyén is. Nem ritkán esnek áldozatul az ilyen irányú csábításnak a kisebb nemzetek fiai, talán azért, hogy kifelé nagyobb érvényesülési teret biztosíthassanak maguknak és esetleg befelé is valami nagyobb tekintélyfélére tegyenek ily módon szert.

Ezért nem lehet eléggé hangsúlyoznunk, hogy egy kisebb népnél nemzeti kultúrája szempontjából mindennél nagyobb érdeke az is, hogy az illető kisebb nemzet társadalmának írói, tudósai, saját nemzetünk kultúrére is fokozottabb figyelemmel legyenek. Ez a fokozottabb figyelem egyrészt a kisebb népek és nemzetek nyelvén művelt tudományoknak és tudományos eredményeknek kifelé való ismertetését és le nem tagadását jelenti, másrészt azonban nem jelentheti azt, hogy egy kisebb népnél a tudományos és irodalmi teljesítmények tekintetében mérsékeltebb igényekkel lépünk fel és hogy csekélyebb értékű és színvonalú szellemi termékeket követelünk meg, mint másutt. Ilyen szemszögből kell néznünk a kultúrának és ezen belül elsősorban a tudománynak és a magyarságnak egymáshoz való viszonyát is.

A tudományt magát nem lehet csak úgy egyszerűen nemzeti színekre festeni. Egy-egy tudományos felfedezés, megállapítás vagy munka a maga tárgyilagosságában, logikus voltában, eredményeinek, komolyságának helytálló mivoltában kell, hogy olyan belső erővel bírjon, amely a róla való ítéletalkotásban elsősorban irányadó. A szorosan vett tudomány és tudományosság azonban korántsem meríti ki a kultúra egész területét, mert a tudománnyal számtalan látható és láthatatlan szálakkal összefűzött, vele határos, vagy tőle különálló szellemi és művészeti területeken a nemzeti,

faji vagy történeti vonások többé-kevésbé kirajzolják már a nemzeti jelleget is. Nem mutat egy-egy népnek, egy-egy nemzetnek mélyebb értékére, magasabb szellemi képességére, ha annak a síknak, amelyet kultúrának nevezünk, minél nagyobb részén nem tűnnek fel vagy nem erősödnek bizonyos szintézissé a saját nemzeti vonásai is.

Kétségtelen, hogy a népek és nemzetek politikai, gazdasági és népesedési versenyében a kultúrédemek és kultúr-teljesítmények ma már politikai tegyverekké és politikai jog-címekké sűrűsödnek össze. Ezért pl. a magyar szerzők, a magyar intézmények és hazulról hozott gondolatok elhallgatása, a magyar érdemek fel nem ismerése, — természetesen ott, ahol ez indokolt és megállapítható — nemcsak afféle nemzeti hiúságbeli sérelem, hanem politikai hiba vagy kártevés is manapság. A legveszedelmesebb dolog bennük egy bizonyos nemzeti önlebecsülésnek a terjesztése. Nemcsak azért, mert ártó és végeredményben hazug dolog ez, hanem főleg azért, mert hatványozottan kártékony is, mely az ellenünk való kultúr- és politikai támadások harcában, mintegy a belső front aláásásának a módján érvényesül. Mily ellentét van sokszor ebben a tekintetben köztünk és egyes környező nemzetek között! Máshol gyakran jelentéktelen előzményekből költenek történelmi multat és koholnak történelmi jog-címeket. Makacs és következetes szuggesztíóval szinte el-mossák, szinte jelentéktelenné gyengítik ezekkel szemben a mi kétségtelen, de nem emlegetett, kifelé nem érvényesített történelmi érdemeinket, igazságainkat. De nemcsak történelmi és politikai, hanem más kultúr- és tudományos téren is látunk hasonló helyzetet: egyfelől túlmozgékony, kétségtelenül eredményt termelő chauvinizmust, másfelől pedig az érdekvédelmet elmulasztó vagy önző némaságot.

7. Mindazt, amit eddig elmondottunk, korántsem akar-tuk valamely elfogult vagy egyoldalú chauvinizmusból han-goztatni. Ellenkezőleg. A szó igaz értelmében vett kultúra csak reális, valóban meglévő és megállapítható értékeket je-lenthet, nem pedig mondvacsinált vagy önmagának hízelgő, vagy akár egyoldalúan propagandisztikus értékmegállapí-tásokat. Éppen olyan súlyos hibának kell tekintenünk tehát

azt is, ha belülről a tudást és a tehetséget nem követeljük meg és csak az érdekcsoportot, az irányt, a szervezetet nézzük, amelyhez valaki tartozik, de elfelejtjük megkövetelni az egyéni és tárgyi **qualitásokat**. Megfelelő egyéni értékek nélkül egyetlen egy társadalom vagy nemzet sem jelenthet kollektív értelemben vett megfelelő értéket, sőt nem képviselhet megfelelő kultúrát és kultúrértékeket sem.

Nem lehet ennél fogva magyar érdek hibáink és fogyatkozásaink elfogult leplezése és mentetése önmagunk előtt. Ha nem kiabáljuk is a külföld felé a magunk gyöngeségeit és ilymódon nem szolgáltatunk is destruktív argumentumokat ellenségeinknek vagy vetélytársainknak, éppen magyar szempontból lelkiismeretbeli komoly kultúrfeladataink közé tartozik az emelkedetebb magyar lelkiségre való törekvés és az ilyen emelkedetebb magyar lelkiségnek a megkövetelése is, nemcsak szorosabb értelemben vett tudományos téren, hanem a közéletnek és az értelem érvényesülésének minden terén.

BALÁS KÁROLY.

A MAGYAR IRODALOM HÍDVERŐI.

— Első közlemény. —

A nemzetek nem ismerik egymást. Ez tragikumuk.

A nemzeteket elválasztó tragikus előítéletek ellen jobb ügyhöz méltó lelkesedéssel küzd néhány diplomata és sok-sok fordító. A hídverők, a közfaldöntögetők hálátlan feladata az övék, — azaz csak *volna* hálátlan, ha az ilyen munka nem hordaná önmagában gyümölcsét.

De a külső siker szempontjából sem egyforma a terhük, esélyük, jutalmuk. Könnyű hidat verni a német és a francia irodalom közt, s még könnyebb a francia partról a német part felé; nehezebb megértetni, hogy a dán írótól is érdemes hidat kezdeni az angol olvasók felé, vagy hogy portugál írók is megérdemlik, hogy közvetítsük szellemüket és művészetüket a francia vagy az olasz közvélemény felé.

Az a sokat emlegetett spanyolfal, amelyet Bécs állított a magyar szellem sugárzása útjába, csak egy a sok akadály közül, ami a hazai irodalmat terjedésében gátolja.¹ Középnemzet voltunk, nyelvünk társtalansága, nemzeti géniuszunk egyedülálló eredetisége néhány más, jól ismert akadály. De hogy a hídverés jelentőségét és technikáját megértsük, a fordítás statisztikájának adatait és számait kell élettellel megtöltenünk.

Alapul természetesen Gulyás Pál úttörő tanulmányait vesszük, köztük is a legfontosabbat: a Nemzeti Múzeum könyvtárában meglévő fordítások jegyzékét.² Ez a legterje-

¹ L. régebbi tanulmányainkat is, pl. *A fordítás nyomorúsága* (Debreceni Szemle, 1929); *A magyar irodalom Európában* (Budapesti Szemle, 1939) stb.

² *Magyar szépirodalom idegen nyelven a M. N. Múzeum könyvtárában*. A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke IV., Bp., 1915.

delmesebb gyűjtemény is nagyon hiányos, — kétségkívül azért, mert az idegenben megjelent fordításoknak csak kis részét küldték meg a Múzeumnak ; de azért is, mert a bibliográfia megjelenése óta elmúlt negyedszázad sok ponton kedvező fordulatot hozott : nagyszámú és maradandó értékű tolmácsolást.

Gulyás Pál gyűjteményét kiegészítettük néhány fontos kémpróbával : a «lajstromvezető» Jókai fordításainak Gál János-féle bibliográfiájával,¹ az 1937-i párizsi világkiállítás magyar könyvanyagának katalógusával,² és sok más ellenőrző kísérettel.

Gulyás nagy művében maga is értékes tanulságokat von le adattömegéből.³ Ezeket szeretnők itt kiegészíteni s néhány vezető szempontból csoportosítani.

A legelső kérdés : *melyik írónkat milyen mértékben fordították idegen nyelvekre?*

Először adjunk egy durván összegező statisztikát Gulyás főműve alapján. A nagy számok az ő tételszámainak összegei ; a sorfeletti kis számok azt mutatják, hogy hány nyelvre fordították az illető írókat.

Jókai 236^{12, 4}, Petőfi 116^{13, 5}, Vörösmarty 55⁹, Arany 50⁹, Mikszáth 45^{13, 6}, Kisfaludy Károly 39⁷, Herczeg 36⁶, Eötvös 35⁵, Népdalok 33^{5, 7}, Gyulai 32⁷, Tóth K. 28⁶, Kölcsey 28^{6, 8}, Tompa 24⁴, Kisfaludy Sándor 23⁴, Bajza

¹ *Jókai élete és írói jelleme*. Berlin, L. Vogenreiter. 1925. 261—293. l.

² *Le livre hongrois. Son rayonnement, sa beauté, ses services rendus aux littératures européennes*. Offert par l'Association des Editeurs et des Libraires de Hongrie. Összeállították Hankiss János és munkatársai.

³ Id. m. 5—8., 312. skk. ll.

⁴ A Gál-féle id. bibliográfia szerint az összes idegennyelvű Jókai-kiadások száma 826 (ebből 400 önállóan megjelent mű) 27 nyelven.

⁵ L. még a Petőfi-Könyvtár megfelelő köteteit.

⁶ Valójában sokkal több fordításuk jelent meg.

⁷ A magyar költészet varázsában döntő szerepe van az «exotizmusnak».

⁸ A *Himnusz* soknyelvű fordításai épp úgy növelik ezt a számot, mint a *Szózat* fordításai a Vörösmartyét.

22⁵, Madách 21⁸,¹ Bérzsenyi 18⁶, Kiss József 18⁴, Vajda János 17⁴, Erdélyi János 15³, Molnár F. 14⁴, Vachott S. 14⁴, Csíky G. 12⁴, Döbrentey 11², Jósika 10³, Szabolcska 9⁴, Kazinczy 9³, Tatár Péter 9²,² Zrínyi 7⁴, Katona 4² s í. t.

A névsor élén akkor sem változik a sorrend, ha az újabb fordításokkal korrigáljuk s beiktatjuk a megfelelő helyekre Tormay Cécile-t, Babitsot, Adyt, valamint az élő elbeszélőket.

De mindjárt itt mutassunk rá az ilyenfajta «rangsorok» veszélyeire.

1. Nem fejezik ki, hogy milyen mértékben fordították le az illető írók oeuvre-jét. Ha Madách vagy pláne Katona egy-egy számbavehető művét fordítják le 20-szor (jóval több!), illetőleg 4-szer, annyi, mintha életük művét 90—100 százalékban lefordították volna. Sokkal többet jelent ez, mint Tóth Kálmán vagy Bajza, vagy akár Kazinczy és Döbrentei antológiákban elszórt néhány költeményének³ magas index-száma.

Általában a kisebb költemények szerzői hamarabb belekerülhetnek az idegennyelvű kiadványokba, mert hamarabb lefordítják őket. Arany jog szerint megelőzné Vörösmartyt, mert több *nagy* műve jelent meg idegen nyelven.

2. Nem fejezik ki a fordítások időkorét, ami bár nem tökéletes, de mégis többé-kevésbé használható tájékoztatást adna a művek iránti érdeklődés tartamáról.⁴

3. Nem fejezik ki a fordítások értékét, sikerültét, s nem adnak számot hatásukról külföldi kritikusra vagy írókra.

4. Semmi komoly adatunk sincs ezideig az egyes fordítások példányszámáról s üzleti sikeréről. Így egyformán *egy* egységnek vesszük valamelyik irodalompartoló főúr saját

¹ Aránylag igen magas szám. L. odébb.

² Csak belső forgalom!

³ Rendszerint ugyanazon költemények azonos fordításai vándorolnak antológiából antológiába.

⁴ Természetesen nem volna elég az első s az utolsó fordítás évszámának kiírása sem. Alapos tanulmányokra volna szükség, hogy egy mű kedveltségének az időtartammal kombinált intenzitását meghatározzuk.

költségén s a nyilvánosság csaknem teljes kizárásával közreadott fordítását s *A régi ház* valamelyik fordítását, amely nagy hatást tett és nagy példányszámot ért el.¹

Ezekre a kérdésekre, amelyeket a statisztikai táblázat ebben a formájában figyelmen kívül hagy, a következőkben térünk ki. Egyelőre maradjunk Gulyás Pál gyűjteményének tanulságainál.

Sok írónkat kétségkívül azért fordították le lelkes irodalombarátok, hogy a fény ne maradjon a véka alatt. Úgy érezték, hogy a remekművekhez joguk van a magyarul nem tudóknak is. Ez magyarázza pl. Petőfi vagy *Az Ember Tragédiája* új meg új fordításait.

De vannak olyan fordítások is, amelyeket nem a magas értékelés, hanem a szórakoztatás érdeke segített létre. Ezért sok a lefordítottak között a regényíró és még inkább a novellista. (Jókai vezetőhelyét az értékkel párosult «érdekesség»² igazolja.) S ezért jut fordításhoz sok kisebb jelentőségű szerzőnk *humoros* művei révén. Soroljunk fel néhányat: Balázs Sándor (német, finn), Berczik Árpád (német, francia, finn, tót, eszperantó), Bernáth Gáspár (francia, angol), Gál József (német, olasz), Heltai Jenő (német, francia, angol), Kóbor Tamás (német), Kozma Andor (német, francia, angol), Lauka Gusztáv (német, francia, angol), Rákosi Viktor (német), Seress Imre (német), Szomaházy István (német).³ Valamennyiük élére Mikszáth kívánkozik, akiben a pompás és izgalmas elbeszélő a nagy humoristával szövetkezett. Herczeg Ferenc legfőbb útcinálója külföldre a Gyurkovics-család.

A gyakorlati szükség parancsolta itt-ott magyar színdarabok fordítását, rendszerint erőteljes, sőt erőszakos átdolgozás alakjában. A nagy angol színész, Laurence Irving, a

¹ Ez is mutatja, hogy — esetleg egymást kiegészítő doktori értekezések segítségével — igen nagy és mélyreható kutatásra vár ez az egész munkaterület.

² A szó hétköznapi értelmében. A közönség irodalmi ösztöneinek kielégítéséről beszélünk.

³ Ezúttal nem ellenőriztük, hogy mindezekre a nyelvekre csakugyan humoros műveit fordították-e le a humoristának.

maga számára fordít hatásos szerepet Lengyel *Tájjun*ájában ;¹ a magyar származású német színész és színigazgató, Jarno József, berlini korszakában fordítja Almási Tihamér egyfelvonását ;² *Az Ördög* körül Amerikában egész ördögi machinációkat látunk s végül csaknem annyira elsikkad a magyar eredeti érdeme, mint Herczeg Ferenc és Zilahy Lajos francia színpadokra került műveiben, amelyeket az átdolgozók szinte kisajátítanak.³

Versbokrétát szívesen kötnek a fordítók ; az antológia (legtöbbször verses, ritkábban novellás) kedvelt műfaj. A fordítónak hízeleg az a tudat, hogy egy irodalom vagy egy korszak széles mezejét egészen bejárta ; de könnyebb is a dolga, mint pl. a regény fordítóé, aki nem igen oszthatja meg a munkát másokkal. Éppen ezért magyar verseket itt-ott egyébként kevés ráérő idővel rendelkező jelesebb írók is fordítottak, mint pl. Amiel, a genfi filozófus, Coppée, a népszerű parnasszista, vagy olyan kitűnő fordítóművész, mint Cassone. Azután meg leginkább rövidebb versekben éleződnek ki politikai tendenciák is, és kiválóbb egyéniségek sokszor a politika időszerű síkjain találkoznak a magyar irodalommal.

A nagyon erős nemzeti bélyeg, faji jelleg, irodalmi exotizmus is érdekli a magyarság külföldi barátait. Útleírás-félék, jellemrajzok, életképek gyakran kapnak fordítót.

Itt meg kell állapítanunk azt is, hogy a körülmények, az alkalom jelentőségét mindig meg kell vizsgálnia a fordítás szakértőjének. Hiba volna csak a műfajban vagy a mű értékében keresni a fordítást kiváltó okot, amikor ezt a fordító életkörülményei kellőképpen megmagyarázzák. Családi kapcsolatok tették magyar mű fordítójává Jósika Miklósnét, aki férje egyik regényét fordította németre, — A. S. C. Wallist, néhai Antal Géza püspök hollandi származású feleségét, aki Madáchot, Petőfit, Tompát, Tóth Kálmánt fordította hol-

¹ *Typhoon*. London, Methuen. 1913. L. Irving 1914-ben feleségével együtt hajótörést szenvedett.

² *Két év múlva*. Berlin, 1892.

³ A *Renard bleu* (Kék róka) és a *Cette nuit-là* (Tűzmadár) színlapjai e tekintetben nagyon jellegzetesek.

landi nyelvre s közben egy magyartárgyú történeti drámát is írt.¹ Magyarországi utazás hódított meg a magyar irodalomnak vagy a magyar jellegnek olyan fordítókat, mint Coppée, aki a 80-as években Magyarországbā látogató francia író, és művészcsoport szónoka volt, vagy Fretwell, aki Vörösmarty Julius Caesar-fordításán tanult magyarul, a 70-es években Erdélyt látogatta meg s előadásokat tartott az unitárius egyház javára. A kereskedő-humanista-egyházterjesztő útjának irodalmi eredménye a magyar egyistenhívókról szóló Jókai-regény fordítása volt, ezzel a címmel: *The Christian in Hungarian Romance*.² Coppée azért fordított le néhány magyar verset, mert pesti útja meleg kapcsolatot teremtett közte és a magyarság közt s mert politikai jelentőséget tulajdonított a német-osztrák erőkkel ellentétes negyvennyolcas magyarságnak; Fretwell viszont az untárius hívók elé akarta állítani a világirodalomnak talán legszebb unitárius-regényét s egyben a született közvetítő és nyelvkedvelő is megtalálta a számítását.

Giuseppe Cassonét, a legkiválóbb olasz műfordítók egyikét, aki a sziciliai Notóban született és halt meg (1843—1910), hátgerincbaja és süketsége fordította még határozottabban befelé: önmagában és tanulmányaiban keresett új világokat az elvesztett régi helyett. Heine, Puskin, Musset, Platen és Scheffel mellett — és nyugodtan mondhatjuk: előtt — Petőfit tolmácsolta egész lélekkel. Kívülről tudta Petőfi verseinek javarészét. S *Apostol*-fordításának új kiadása is olyan körülmények közt jelent meg, amelyek az alkalom, sőt a gondviselészerű véletlen jelentőségét példazzák. E sorok írója a 30-as évek derekán sziciliai barátait megkérte, nézzenek utána, nincsenek-e a sziciliai antikváriusoknál régi olasz Petőfi-fordítások. A válasz nem volt kedvező, de a tudakozódás ráirányította a sziciliai magyarbarátok figyelmét Cassonéra s felajánlották, hogy a notói gim-

¹ *Een Hongaarsche Samenwerking* (1905). Az írónő 33 éves korában került Magyarországra és 1920-ig maradt itt (1925-ben húnyt el Rotterdamban).

² Boston—London, 1901. V. ö. Gulyás Pál id. m. 180. l.

názium költségén új kiadást rendeznek a kifogyott régi helyett!¹

Karl Braun-Wiesbaden, a német liberális politikus és író (1822—1893) figyelmét pedig — utazásain kívül — a bor irányította Magyarország s közelebbről Jókai felé. Van egy kötete, amelynek címe furcsa szójáték: *Tokai und Jókai*; ² ebbe iktat egy részletet Jókai egy regényéből. Braun-Wiesbaden sohasem tudta elfelejteni, hogy borvidékről származott...

Minden magyar, aki külföldiekkel gyakrabban érintkezett, tudja, hogy milyen könnyen ráterelheti a figyelmet magyar művekre a személyes ismeretség vagy éppen barátság. Melchior de Polignac-ot elsősorban Justh Zsigmond tette magyarbaráttá; Mécs László francia fordítói nagyrészt Molnos Lipót baráti köréből kerültek ki stb.

A politika szerepe is jelentős. A regényes sorsú száműzött, Canini, akinek *Il libro dell'amore* című gyűjteményében magyar versek fordítását is fölleljük,³ hosszú számkivetése alatt Kossuthtal is kapcsolatba került s Magyarországot mint a szabadság országát szerette. Moritz Hartmann is a politikai párhuzamosság tette Petőfi-fordítóvá, Szarvady barátságán kívül, akivel együtt fordított.⁴ Hogy az emigráció különösen kedvező talaj a fordításra, nem kell magyarázgatni. Kovács Imre, a szabadságharc tisztje, Világos után Komáromba, onnan Németországba és Belgiumba menekül; magyartárgyú regényeket ír németül, emlékiratain

¹ A. Petőfi: *L' Apostolo*. Prima versione italiana di Giuseppe Cassone. Prefazione del Prof. Giovanni Hankiss della R. Università di Debrecen. («Opere Italiane e Straniere» a cura degli studenti delle scuole medie di Noto.) G. Di Giovanni, Noto, é. n. (1937—XV.)

² Berlin, Stilke, 1873. — Egyéb munkái közül említsük meg ezeket: *Eine türkische Reise* (1876); *Reiseindrücke aus dem Südosten* (1878).

³ Marco Antonio Canini olasz hírlapíró (1822—1922) a 49-i események után Görög- és Oláhországba menekült; 12 évet töltött a Balkánon és Kis-Ázsiában. A 66-os háború után Párizsban élt (*Vingt ans d'exil*, 1868). Végre hazakerülhetett Velencébe, ahol mint a kereskedelmi főiskola tanára halt meg.

⁴ A. Petőfis *Gedichte*. Darmstadt, C. W. Leske, 1851.

dolgozik és másik emigráns magyar: Jósika egy regényét fordítja le németre.¹ Az emigráns minden eszközt megragad, amivel eltiport ügyének külföldön becsületet szerezhet, vagy talán politikai rokonszenveket is ébreszthet iránta.

Az utolsó pontok már egy másik kérdés felé mutatnak s a *fordító élettípusa* után kérdeznek. Nemcsak egyes fordításokat magyaráz az alkalom, a körülmények összejátszása, hanem magát a fordítót is bizonyos életkörülmények vagy képességek teszik fordítóvá. Viszonylag nagyon ritka az olyan író, akit valamely idegen írotársa iránti hódolat készíttet fordításra, mint Baudelaire-rel történt, aki élete jelentékeny részét szentelte bálványra, Edgar Poe mennél teljesebb átültetésének.

A jellegzetes műfordítók zömét két nyelv határsávján kell keresnünk. Sok köztük csaknem teljesen egyformán használja a magyart s még egy másik nyelvet, amely vagy anyanyelve, vagy tanulmányainak nyelve. Különösen a németre fordítók között találunk tömérdek típusos *kétnyelvűt*. Ebben a csoportban a hazai németek és a két vagy több ország közt megosztott életű zsidók játsszák a vezérszerepet.

A hazai németek, akik mint műfordítók is külön tanulmányt érdemelnének, jelentős százalékban a magyarsághoz szító evangélikusok, gyakran német egyetemeket látogatott evangélikus papok; de vannak köztük magyar földre került s magyarrá lett német tisztviselők is szép számmal.² Meg kell értenünk mindkét alcsoport tagjainak lelkiállapotát: a két nép közeledését őszintén óhajtó, egymásra utaltságukban megnyugvó széplelkek ők, akik rossz néven vennék önmaguktól, ha német nyelvtestvéreik előtt föl nem fedeznék magyar hazájuk ismeretlen kincseit. Ez kifelé is igazolja őket: ilyen szellemi vonzás körébe kerülni nem szégyen, az új haza nem barbárabb, mint a régi volt, a «német-magyar»

¹ *Az Isten ujjá. Ungar und Spanierin.* Grimma (ez volt kb. 1851-ig Kovács tartózkodási helye) u. Leipzig, Verlag-Comptoir, 1851.

² Abban az időben, mikor a monarchia bármely vidékéről lehtett Magyarországra tisztviselőket kinevezni.

emelt fővel tekinthet a németekre is, a magyarokra is...¹ Néha vissza is kanyarodik az ilyen kétnyelvű család életútja Németország felé. Erre a Kolbenheyerek adják a legtöbbet idézett példát. Kolbenheyer Móric a sziléziai Bielitzben született; Eperjesen, majd Sopronban lett evangélikus lelkész. Levelezésben állt Geibellel, Anastasius Grünnel, Grillparzerrel, Laubével s *Toldi*-fordítása 1855-ben Hebbel levelével jelent meg;² viszont a *Toldi estéje* fordításának élén *An Friedrich Hebbel* című költeménnyel hódol a fordító a nagy német drámaírónak.³ Unokája, Erwin Guido Kolbenheyer, aki 1878-ban Budapesten született, ma a Harmadik Birodalomnak talán legünnepeltebb írója.

Lássuk néhány más német fordítónk életútjának vázlatát. Machik József, aki Pesten született 1804-ben, a bécsi Theresianumban tanult, Trefort magyar nyelv-mestere lett, majd 1838-ban a zágrábi akadémia magyar professzora, Pauler Tivadar kartársá. Erős magyarságáért 1848-ban menekülnie kellett Zágrábból. Budán műegyetemi tanár lett. Zágrábban latinnyelvű magyar nyelvtant írt,⁴ Kölcsey *Hymnusát* ő fordította németre,⁵ Kisfaludy regéinek is ő az egyik fordítója.⁶ Időrendben első fordításgyűjteményének ezt a jellemző címet adja: *Gisela*.⁷

Tretter György (1804—1875), Eggenberger könyvkereskedő veje, Pest főbírája, diétai követe, majd udvari taná-

¹ Korodi Ferenc Lajos, a brassói ev. gimnázium igazgatója (szül. 1834-ben Brassóban), kiadta Arany költeményeinek fordítását: *Arany: Gedichte*. Kronstadt, Haberl u. Sindel, 1863.

² L. Gulyás Pál id. művében.

³ A *Toldi* 1855.-ben, a *Toldi estéje* 1856-ban, *Toldi szerelme* 1874-ben jelent meg, mind a három magyar kiadónál. Kolbenheyer más költőkből is fordított.

⁴ *Grammatica hungarica* (1847).

⁵ A Lampelnél 1861-ben megjelent többnyelvű kiadásban.

⁶ Pest, 1863.

⁷ Alcime: *Eine Auswahl von Gedichten der hervorragendsten ungarischen Dichter* (Pest, 1858). Gizelláról, mint a német-magyar sorsközösség első zálogáról l. többek közt Tormay Cecil *A sorsfolyó* c. novelláját.

csos Bécsben. Nevét a «treten» (lépni) ige alapján Járira magyarosította. Toldyék köréhez tartozott s a *Handbuch* számára verseket fordított (1828).

Különös pálya a Tordai (Grail) Erzsébeté. Tanítónő, majd az első magyar recitátor, aki külföldön magyar verseket szaval. Állandó működési helye : Berlin. Saját s mások fordításait németnyelvű szavalókönyvbe foglalja össze (1895).¹

A privigyei Jásznigi Sándor felváltva élt Berlinben és Budapesten. Írói álneve : «Oscar von Krücken» arra céloz, hogy a termékeny műfordító nyomorék volt. 1888 és kb. 1905 között elsősorban divatos olvasnivalót fordított, nem egyszer népszerű kiadványsorozatok («Meyers Volksbücher», «Eckstein's 50 Pfennig-Bibliothek») számára. Jókai, Mikszáth, Herczeg, Csíky, Pekár, Margitai Dezső, Bródy, Kabos Ede, Rákosi Viktor, Molnár Ferenc, Beniczkyné, Szabóné Nogáll Janka, Bródy Sándor művein kívül tízkötetes novellakincset bocsátott a német olvasók rendelkezésére *Ungarischer Novellenschatz* címen (1893—96).

A kétnyelvűség legelőkelőbb székhelye az udvari hivatalok és a közös minisztériumok mellett az Osztrák-Magyar Bank. Ennek volt főtisztviselője Neugebauer László, a bécsi Magyar Egyesület elnöke, Petőfi fordítója.² Fordítása Bodenstedt és Jókai előszavaival jelent meg.

Melas Henrik, erdélyi szász költő és ügyvéd (1829—1894) Petőfi verseit fordította németre 1891-ben.³ Segesvártt halt meg. Itt született Henning Gottfried Vilmos, aki később Temesvárott volt pénzügyi tisztviselő és 1874-ben Hartlebennél magyar dalok fordítását tette közzé. Érdekes, hogy az elnyomatás idején *Oesterreichs Festfrühlingsfeier* címen adott ki Szebenben egy könyvet ;⁴ később mint magyar

¹ *Blüthen der ungarischen Dichtkunst*. Bp., Verlag der «Havi Füzetek», 1890.

² *Gedichte von Petőfi*. Leipzig, 1878.

³ *Gedichte von Petőfi*. Hermannstadt, W. Krafft, 1891.

⁴ Hermannstadt, 1854. Antológiájának címe : *Ungarische Heimats-, Liebes- und Heldenlieder*. Wien, Pest, Leipzig ; Hartleben, é. n. (1874).

állami hivatalnok a bélyegilletékre vonatkozó törvényeket és rendeleteket ismertette németül.¹ Az «osztrák-magyar» elgondolásban találta meg igazi helyét.

A temesvári születésű Gärtner Henrik tanár volt, s 1904-ben a *Csongor és Tündét* adta ki németül — Strassburgban.² Glatz Eduárd Bécsben született (1812) és Pesten halt meg (1889); tanár és újságíró volt; Jókait fordított.³ Kliegl Tódor szomolnoki születésű (1874). Mint nevelő tanult meg magyarul és mint postatiszt láncolódott a magyar államhoz. Ő szerkesztette a *Posta Közlönyt* s német gründler tájszólásban fordította le Petőfi tíz versét.⁴

Alexander F. Heksch magyarországi származású bécsi író, a pesti Lloyd-Társaság tisztviselője, illusztrált útikalauzokat adott ki s közben egy magyar novellagyűjteményt németül (1884).⁵ Fischer Sándor németajkú budai családból származott. Apja börgyáros volt, nevelője 48-as honvéd. Művelt, a nyugati nyelveket jól tudó banktisztviselő lett, joggal becsült budai polgár. Madách-fordítása (1886) és Petőfi-életrajza (1889) sokáig fenntartották nevét; az utóbbit Tolnai Lajos fordította magyarra.⁶ Jekel Péter dr., aki a Brassó melletti Földváron született 1869-ben, belügyminiszteri fő-

¹ *Gesetze und Vorschriften über Stempel und Gebühren* (1881).

² Jos. Singernél. Gärtner 1864-ben született.

³ *Kárpáthy Zoltán* (Bp., Emich, 1860); *A szerelem bolondjai* (Lese kabinet, 1869). *Kárpáthy Zoltán* az ő fordításában öröködött meg a Reclams Univ. Bibliothek sorozatában. Érdekes korábbi műve: *Portfolio, od. Beiträge zur Beleuchtung ungarischer Zeitfragen* (Leipzig, 1844).

⁴ Példaképpen, szűkebb hazája nyelvének és irodalmi lehetőségeinek jellemzésére. A mű címe: *Die Gründler. Eine Entdeckungsreise in das Ländchen der Mántáken* (Bp., Rózsa K., 1894). — Szepesi tájszólásban verselt Lindner tanár is (1826—1902), aki, mint az Akadémia könyvtárának alkalmazottja, fordította németre a Talpra magyar!-t.

⁵ *Aus Ungarns Novellenschatz. Ein Geschmeide für deutsche Leser.* Saját kiadása (Wien u. Pressburg).

⁶ E célra az 1853-ban született s 1888-ban elhalálozott Fischer óriási összeget: 10,000 forintot hagyott. A német kiadás (*Petőfi's Leben und Werke*, Leipzig, 1889) elé Jókai írt előszót.

tisztviselő lett, jogász és történetíró : bennünket mint Vörösmarty fordítója (1901) érdekel.¹ Ring Mihály dr. a krassó-megyei Német-Bogsa szülötte, pap, majd a pozsonyi akadémia professzora, a budapesti egyetem magántanára, elsősorban klasszikus filológus, de Vörösmarty őt is elcsábítja, mint nemzedéke csaknem minden tagját ; a *Marót bán* fordítása 1872-ben jelenik meg.²

A legkülönösebb pályafutások egyike a Schmitt Jenőé. 1851-ben született Znaimban, anyjával Zomborba került. 1887-ben a törvénytudományi irnokot nagy kitüntetés éri : a berlini filozófiai társaság pályázatán jutalmat nyer. Trefort ösztöndíjával Németországba megy, Pesten az igazságügy-minisztérium könyvtárában helyezik el, hogy kedvére dolgozhassék, de erről az állásáról lemond, mert a miniszter joggal kifogásolja istentagadó, majd anarchisztikus íratait, folyóiratait, amelyeket egyébként Tolsztoj is kitüntet cikkeivel. Két nemzet között gyökértelenül él az ürben eszméinek. Ő-e a fordítója a *Pál-utcai fiúknak*, még nem sikerült megállapítanunk. De kétségtelenül jellegzetes alakja a kétnyelvű-kétlaki típusnak.

Átvonul Magyarországon Steinacker Gusztáv élete fonala. Bécsben született 1809-ben s a Weimar melletti Buttstädtben halt meg 1877-ben. Gölnicbányai, majd trieszti evangélikus lelkész. Szabad felfogása miatt lemond papi állásáról. Németországban él, sokat fordít magyarról németre. Antológiai³ mellett Jósika regényeinek fordításával⁴ szerzett érdemeket. Egyik magyar munkája elé Fáy András írt előszót (1842).

A Lechner-család nemcsak a nagy építész adta a hazá-

¹ Vörösmarty : *Ausgewählte Gedichte*. Sopron, Röttig.

² 1848-ban született ; 1888-ban halt meg Pozsonyban. A *Marót bán* fordítása Pesten. Aignernél jelenik meg mint a «Dramatische Meisterwerke der Ungarn» című induló sorozat első kötete.

³ Írói álneve «G. Treumund». *Pannonia, Blumenlese*, Leipzig, W. Einhorn, 1840); *Herzensklänge* (1845); *Ungarische Lyriker von Alex. Kisfaludy bis auf die neueste Zeit* (Leipzig, Barth ; Bp. Grill, 1875).

⁴ Az 1839—40-es kiadásban több mű ; a Reclam-sorozatban Abafi (1855).

nak, hanem bátyjában, a festőben jeles műfordítót is.¹ A legkülönbözőbb irányú műveket tolmácsolja németre, de értékkereső, nemes ízlés irányítja választását. Az *ember tragédiája* mellett, amely az Universal-Bibliothekbe is bekerült, Beöthy *Ráskai Leáját*, Zempléni Árpád turáni költeményeit és Bartók Lajos *Thurán Anna* című drámáját ültette át németre.

Soká folytathatók a sort, de itt az ideje, hogy a legnagyobb «kétnyelvűek» megvillantásával összegezzük az eddigi részletbenyomásokat. A régiek közül Gaal György, bécsi hercegi könyvtárnok,² Mailáth János gróf, a tragikus végű főúr,³ Mednyánszky Alajos báró, a felvidéki romantika atyja⁴ mellett, akiknek életét és műveit már feltárta az irodalomkutatás, kétségkívül Kertbeny (Benkert) Károly a legérdekesebb típus. Olyan érdekes, hogy a filológusokon kívül olyan eleven tekiutetű arcképfestő figyelmét is megragadta, mint Móra Ferenc, aki *Napok, holdak, hulló csillagok* című kötetében külön cikket szentelt az örökmozdony Kertbenynek. Benkert Károly Mária 1824-ben Bécsben született s 1882-ben Pesten halt meg. A könyvkereskedő-fordítók csoportját gazdagítja. Mint ilyen és mint a legtermékenyebb irodalomközvetítő, kapcsolatban állt kora sok nagy írójával; értékes emberekkel iratott könyveihez előszót vagy kísérőlevelet. Ha csak egy kissé alkalmasabb lett volna a fordításra, ennyi aktivitás mellett sokat, többet tehetett volna irodalmunkért. De nem volt íróművész és magyarul sem tudott tökéletesen; emellett mindig sietett: hogyne, hiszen végtére is 80 kötetet kellett kiadnia,

¹ Julius Lechner von der Lech (1811—1914).

² A két Kisfaludy fordítója (1820—34). L. Horváth János: *Kisfaludy Károly értizede* (Bp., Kókai, 1936).

³ *Magyarische Gedichte* (Cotta, 1825); *Magyar. Sagen und Maerchen* (saját munkája, de magyar motívumok alapján; Brunn, Trassler, 1825); *Himnyst* és *A jalu jegyzőjét* fordította; Toldy *Handbuch*-jában, Kertbeny és Haek gyűjteményében versfordításait találjuk. — L. Kolos István: *Gr. Mailáth János* (Irodalomtud. Évkönyv. V., 1939).

⁴ L. Horváth János i. l. m.

1000 cikket megírnia! Olyan volt, mint a lágyszívű mecénás : százfelé szórta kincseit s nem ért rá megnézni, hogyan és mit ad. Petőfi (1849, Frankfurt, Rütteln ; 1850 *János vitéz*, Stuttgart, Hallberger ; 1858, Leipzig, Brockhaus ; 1866, Elberfeld és Leipzig), Arany (1851, elbeszélő költemények, Leipzig, Herbig ; 1861, Genf), Vörösmarty (1857), Jókai (11 mű), a népdalok (1851, Darmstadt, Leske ; 1877, Budapest, Eggenberger) mellett Pompéry János (1853), Garay (1854), és Lisznyay (1859, München, Rieger) műveit adta ki, ráadásul *Balassi Menyhért* (így!) *árultatását*, — részint komoly német kiadóknál, ami a kultúrügynök és a könyvkereskedő diadala. Legnévetségesebbek antológiái, különösen a Száz magyar költő albuma (*Album hundert ungarischer Dichter*, Pest, Geibel ; Drezda, Schaefer, 1854) és a szabadságharc leveretése után Braunschweigben megjelent nemzeti dalgyűjtemény, amelyet Vasfival¹ együtt adott közre.² Magyarországi német könyvszete, amelyet Petrik fejezett be, érdemes kezdemény volt ; *A magyar irodalom a világirodalomban* (Pest, 1876) úttörő munka.

Az utóbbi téren a tudomány komolyabb fegyvereivel is felszerelve folytatta az ő művét a kolozsvári egyetem világhírű professzora, a szepesi eredetű, szászrégeni születésű Meltzl Hugó,³ az *Acta Comparationis* (1877—90) szerkesztője s ezzel az összehasonlító irodalomkutatás úttörője. Rajongásának tárgya : Petőfi köre a nemzetközi érdeklődés szálait százszámra szötte. 1867-től kezdve jelennek meg Petőfi-fordításai előkelő német kiadóknál, illetve folyóiratokban. Meltzl példája nemcsak bizonyítéka a «magyar vonzásnak», hanem egy kissé magyarázata is. A magyar költészet is sok idegen ajkú magyart hódított meg, nemcsak a magyar «úrj» életforma.

¹ Eisler Mór.

² *Nationallieder der Magyaren* (Jeger, 1852). V. ö. még : *Gedichte aus fremden Sprachen* (1848). Tanulmányai közül : *Ungarns Männer der Zeit* (1861), *Ungarns Staatsmänner* (1870).

³ L. Kerekes Sándor : *Lomnitzer Meltzl Hugó* (Irodalomtud. Évkönyv, II. köt., 1937).

A helyzeténél fogva többnyelvű nép: a zsidóság mindenütt szívesen közvetít szellemi árut is. A monarchiában s környékén elhelyezkedett zsidók közös nyelve a német s ezért a magyar-német fordítók közt találunk legtöbb zsidót. A legismertebbek: Dóczi (Dux) Lajos, a soproni bőrkereskedő fia (született 1845-ben), bécsi jogász, Deák és Andrássy híve, aki báróságig és külügyi osztályfőnökségig vitte; mint író az újromantikus dráma terén aratott sikert; mint műfordító *Faust*, *Wallenstein*, Schiller és Goethe költeményeinek fordításával, illetve *Az ember tragédiája* (Stuttgart, Cotta, 1891), Vörösmarty és Arany tolmácsolásával.¹ A másik nevezetes Dux: Adolf (1822—1881), aki mint pozsonyi diák tanult meg magyarul, s újságíró-élete Pozsony, Bécs és Pest közt zajlott le, mindvégig német szerkesztőségek légkörében. Eötvös főfordítója², de Petőfit, a *Bánk bánt*, Gyulai Pál elbeszéléseit, sőt Szigeti József *Vén bakancsosát* (1858) és Kelmenffy László *Meghasonlott kedélyét* (1847) is németre fordította.³ Klein Hermann regényes élete 1805-ben kezdődik Miskolcon, ahova apja, a francia-osztrák háborúban meggazdagodott hadiszállító Németországból hozatott tanítókat. 1842-ben alapította meg Pesten a *Der Ungar* című napilapot; de már előbb (1839—42) fordította Jósikát és Eötvöst — az utóbbinak a zsidók emancipációjáról szóló tanulmányát is. Egy fuvaros gázolta el 1889-ben. Kohut Adolf gyermekkorát töltötte Magyarországon.⁴ Boroszlóban végzett zsidó teológiát s Berlinben újságíróskodott, közben egyidőre Drezdába vonult vissza száműzetésbe, amikor Bismarck kigúnyolása miatt a porosz fővárosból kitűtásították. Később a berlini magyar egyesület elnöke lett. Sokat és sokfélét fordított Petőfi prózájától, Jókaitól és

¹ A sorban szerepel Vámbéry Ármin is, mint a *Szózat* törökfordítója.

² 1850—1873.

³ Tudósainkat és politikusainkat is fordítgatja, így Ipolyi, Fraknói, Horváth Mihály, Lónyay Menyhért munkáit.

⁴ Mindszenten született 1848-ban. Magyar novelláskönyvét (*Ungarisches Novellenbuch*) Leipzigben adta ki R. Friese kiadóvállalata 1897-ben.

Mikszáthtól Beniczkyné Bajza Lenkéig, a humorista Balázs Sándorig, Berczik Árpádig, Porzsolt Kálmánig, Hevesi Józsefíg, az aktuális Kacziány Gézáig, akinek boszniai kalandjait adta — izgalmasabbá tett címmel¹ — a német közönség kezébe. Szellemét jobban jellemzi néhány önálló művének címe: *A. von Humboldt und das Judenthum...*, *Ferdinand Lassalle ... Mit ungedruckten Briefen und Berichten Georg Klapkas* (az összeállítás «szenzációs»...). Hogy a teológusok körével végezzünk, említsük meg Naschér Simon dr. lipótszentmiklósi születésű (1841) berlini rabbit, akinek Reviczky-fordításai 1896-ban jelentek meg, míg Deákról szóló tanulmányát a Berlini M gyar Egyesület adta ki 1877-be. Löw Lipót szegedi főrabbi fia, William N. Loew (1847—1922) viszont húszéves korában Newyorkba vándorolt ki s ott ügyvédi irodát nyitott; Petőfi-, Arany-, Madách-fordításait és antológiáit newyorki kiadók és magyar intézmények, illetve mecénások² adták ki. A legtermékenyebb német fordító, Wechsler Lajos a Neues Pester Journal munkatársa. 1882-től Jókainak körülbelül 40 kötetét fordítja németre; e mellett Herczeg, Mikszáth, Pekár és Bródy regényeit és elbeszéléseit ülteti át. *A debreceni lunatikus* így jut el a német gyorsírók könyvtárába mint sztencgramm.³ Kont Ignác, a Sorbonne magyar irodalomtanára a *Revue de Hongrie*-val kapcsolatos *Bibliothèque Hongroise* számára Gárdonyit és Herczeget fordít.⁴

Hevesi (Löwy) Lajos bécsi diák, pesti újságíró; a Borszem Jankó alapítója, majd a bécsi Fremdenblatt szerkesztője. *Jelky András* című magyar tárgyú ifjúsági regényét németül írta meg (1873). Bercziktől és Thallócztytól for-

¹ *Alarm!* (Berlin, R. Eckstein, 1891). A magyar cím ez volt: *Egy évig mondurban.*

² *A Gems from Petőfi and other Hungarian Poets* című kötetet Eszterházy Pál.

³ Drezda, W. Reuter, é. n.

⁴ *Az a hatalmas harmadik (La troisième puissance, 1912); Byzance* (1912). — Kontról l. Kiss Sándor értekezését: *Kont Ignác* Debrecen, 1935).

dított. Bródy Zsigmond (1840—1906) Kemény oldalán a Pesti Napló vezércikkírója, a *Pester Lloyd* szerkesztője s a *Neues Pester Journal* kiadótulajdonosa, aki 1860-ban névtelenül, mint «egy zsidó-magyar» ad ki *Tíz magyar költeményt*, egyúttal Jókai-fordító is. A nagyváradi születésű Diósy Béla német íróvá lesz, Jókait és Falk Miksát fordítja németre. Cserhalmi-Hecht Irén tanítónő (1871—1908) férjével, Gerő Attilával a *Külföld* című folyóiratot szerkeszti, Jókai *Sárga rózsájának* fordítását a népszerű Engelhorn-regénysorozatban helyezi el (1895), *Ungarns Dichterwald* című antológiájához a divatos regényíróval, Georg Ebersszel írat előszót (1897), Mikszáth novelláit fordítja az *Aus fremden Zungen* című lap számára. Radó (Rothfeld) Sámuel (1857—1919) Bécsben jogászcodik, Párizsban lesz újságíró, 1898-tól a MTI vezetője és átszervezője. Verseket fordít, német munkát ír a magyar alkotmány fejlődéséről, amit aztán Bertha Sándor fordít franciára. A magyarországi németsegről írt könyvét Berlinben adja ki 1903-ban.¹ Rosner Lipó: bécsi könyvkereskedő Pesten született (1838) antikvárius családból. Német színész lesz, Pozsonyban, Innsbruckban játszik. 1903-ban hal meg Bécsben. Eötvös, Jókai, Gyulai művei az ő fordításában kerülnek bele az Universal-Bibliothek sorozatába.² Ruttkay György (Rothhauser Miksa) is Bécsben végzett. A *Pester Lloyd* kritikusa s elsősorban színművek fordítója. Hubay *Moharózsájának* ő a szövegírója. A *Cigánybáró* szövegírója viszont egy Schnitzer Ignác nevű pesti születésű bécsi újságíró (1839—1921), Petőfi, Jókai, Szigligeti, Csiky fordítója.

A kétnyelvűek típusát egész élességében Silberstein (Ötvös) Adolf alakította ki. Összegyűjtött művei (!) 1895-ben jelentek meg s a 7 kötet közül 4 német, 3 magyar nyelvű. Az *Im Sturme der Zeit* című sorozat egyik darabja: *Juden*

¹ *Die ungarische Verfassung geschichtlich dargestellt* (Berlin, 1898); *Das Deutschtum in Ungarn* (u. o. 1903).

² Mozcékony irodalomszervező is. Ő szerkeszti a *Collection Hartleben* című regénysorozatot s ő adja ki a *Neues Wiener Theatert*. Nem tudtuk biztonsággal megállapítani, hogy zsidó volt-e.

und Judenchristen. Mikszáthot és Bartók Lajost fordítja : a *Thurán Anna* másik fordítását címében is elnémetesítette : *Anna von Bartfeld* (Bártfa!) lett belőle.

Zárjuk le ezt a tanulmányt, de korántsem teljes sort Zerkovitz Szidónia alakjával. Morvaországban született (1858) s Karlsbadban halt meg (1907). Közben magyar tanárnő, Tóth Kálmán ideálja, a bécsi ruhareform apostola ; Lajos bajor király képezte ki német színésznőnek s egy görög szabadsághős unokája vette feleségül Velencében. Később elvált s egy Grünwald nevű bécsi kereskedő neje lett. Tóth Kálmán költeményeit fordította le s az előbb említett Rosnerrel adatta ki Bécsben (1874).¹

HANKISS JÁNOS.

¹ K. Tóth : 20 Gedichte.

MAGYARORSZÁG ÉS AZ ELSŐ EURÓPAI HÁBORÚ OROSZORSZÁG ELLEN.

— Gr. Teleki László bizonyágtételei nyomán. —

— Második és befejező közlemény.¹ —

A nyugati hatalmak 1854 folyamán minden módon udvaroltak Bécsnek, csakhogy szövetségükbe vonják Oroszország ellen. Az 1848/49-es események és az utánuk következő rémuralom tudatában Ferenc József óvatos volt a liberális Angliával, de főleg a politikai emigrációkat oltalmazni látzó III. Napoleonnal szemben. Hogy bizalmát megnyerje, a francia császár február 21-én egy általa tollba mondott cikket közöltetett a hivatalos *Moniteur*-ben, mellyel kiábrándítani igyekezett azokat, kik az akkori európai válságban forradalmi zavarokat akartak előidézni és ebben támogatására számítottak. Azt hangoztatta benne, hogy a nyugati hatalmak nem tűrhetik, hogy a végtelenségbe nőjön az oroszok államterülete, illetőleg befolyása. Vége volna akkor mihamar az európai államok függetlenségének. Kijelentette benne azt is, hogyha bárki is a válság folyamán forradalmi zavarokat idézne elő, szembe találná magát Franciaország érdekével. A francia kormány az ottomán birodalom integritásáért küzd, de azt sem tűri, hogy mikor Keleten az osztrák és francia zászlók együtt lobognak, ezeket mások máshol szétválasztani törekedjenek. A francia császár örökre szakított a forradalmak pártjával. Drouyn külügyminiszter kijelentette Br. Hübner osztrák követnek, hogy amint Ferenc József nyíltan is csatlakozik a szövetségesekhez, a pénzügyi közvéleménynek bizalma lesz birodalma iránt. Ezzel megjön majd a kellő időpont a kért államkölesöni mű-

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1942. évi októberi számában.

veletek megkezdésére, melyekben a szövetséges kormányok támogatni fogják Ausztriát.¹

III. Napoleon kijelentéseinek hatása alatt Ferenc József elhatározta, hogy most már nyíltan csatlakozik a nyugati hatalmakhoz, melyek 1854 márciusának vége felé hadat üzentek az oroszoknak. Elhatározásának közzétételével várt, míg a szövetséges csapatok kikötöttek Gallipoliban. Addig félt, hogy hátha esetleg megálmadja Oroszország.

Március elején Teleki László már érzi, hogy Ausztria a nyugati hatalmakkal fog tartani. Hirtelen fellobbanásban akár az oroszokkal is szövetkezni kész, csakhogy «főellenünk, Ausztria tönkresilányuljon.» Március 8-án ezt írja Klapka tábornoknak Stambulba :

«Ausztria az utolsó időkben külsőleg csakugyan közeledett a nyugati hatalmasságaihoz. Különösen az angol minisztérium igen bizni látszik Ausztriában s beszélgetések közt már kimondta, hogy Ausztria elleneit a jelen körülmények között a maga elleneinek is tekinti s Ausztriát, egy erős Ausztriát mind Anglia, mind az összes Európa érdekében a civilizatio egyik főkellékének tartja. A magyar ügyről sem itt, sem Angolhonban nincs szó. Csak a lengyelekkel coquettiroznak egy kissé . . . Mindezek azonban, mint mondám, csak coquettirozások és a lengyelekre nézve semmit sem bizonyítanak. Ha Ausztria csakugyan szövetségre lép a nyugati hatalmasságokkal, akkor a Nyugat a nemzetiségekért semmit sem teend. Hiszen Ausztria egy független Lengyelhon^t sem akarhat, mert ennek egyik legelső követelménye egy független Magyarhon volna. Ilyen esetben aztán az orosz lenne kénytelen a nemzetiségi eszmékhez nyúlni s ezen eszme és az abból következhető propaganda az orosz^t igen veszélyessé és hatalmassá tehetné. Nem mondom, hogy ily esetben mit kelljen tennünk, ez szerintem nem vitatás tárgya ; legyünk mi bármely véleményen is, a magyar nemzet az osztrák elleni fegyvert, bárhonnán jöjjön az, bizonyosan örömmel és elragadtatással fogadandja el, — a szláv nemzetiségek pedig annyival inkább! Bebizonyul, hogy Ausztria még elébb silányu tönkre, ha a Nyugattal tart, mint ha az oroszokkal. Az a kérdés, hogy azon esetben, ha az osztrák Frankhonnal s tehát a törökkel is szövetkezik, tekinthetjük-e még a törököt barátunknak? Fogadhatunk-e még nála bárminemű szolgálatot is? — Én nem gondolom. — A mi főellenünk Ausztria s mindazok, kik vele szövetkeznek, hasonlólag elleneink. Az orosz is csak azért volt ellenünk 1849-ben, mert

¹ Hübner Buolhoz febr. 14. és 22. (*Pol. Arch., France. 1854: 23. és 29. sz.*)

Ausztriának frigyese volt. Ebből értheted a mi személyes helyzetünket illetőleg véleményemet. Nekünk most még várnunk kell, ki tudja, miként fog kibontakozni a nagy rejtély. Te ott többet tudhatsz, mint én, de mindenesetre azt hiszem, hogy még néhány hó beletelik, amíg valamely részhez csatlakozhatunk.»

Az oroszokkal való szövetkezésből nem lett semmi. Kellő meggondolás után Teleki és barátai hűvösek lettek az esetleges orosz orientációval szemben, mert mindannyian visszariadtak attól, hogy a világosi katasztrófa előidézőjét megsegítsék.¹ Teleki tudta, hogy a *Moniteur* cikke csak Ferenc Józsefnek szólt s így a másik oldalon tovább konspirált és Ausztria megbízhatatlanságának bizonyításán fáradozott. Március 26-án ezt írta Klapkának :

«Iszonyú nyűg az osztrák! Már nem bíznak benne s mégis teszik neki a szépet. Engem néhány ember szívesen hallgat meg, de nem hisznek szavaimnak. Elovastatott emlékiratom, de nem használt. A császári herceg (Napoleon-Jérôme) nem sokára indul (keletre), jövő hó első napjaiban. Sokszor láttam, mégsem tudom, hogy vagyok vele. Sokat beszéltem vele rólad: valahányszor alkalom volt, mondtam neki, hogy veled identifikálva vagyok. Ő azt hiszi, hogy még most a magyarok ideje nem jött el, de jót remél. Óhajt veled megismerkedni, menj el hozzá, mikor teheted.»

Míg Teleki óvatosan várta a kedvező pillanatot, melyben a magyar emigráció aktivitásba léphet, a vérmesebb reményekkel eltelt Kossuth jóhiszemű és jóakarató, de tájékozatlan emlékiratokkal ostromolta a szövetséges hatalmakat, főleg a török és francia kormányt. Meg nem hallgatása miatt szemrehányásokat tett a török államférfiaknak. Klapka úgy találta, hogy ezzel árt a nemzeti ügynek és arra kérte, hogy az emigráció politikai akcióját a magyar menekültek kitűnőbbjeinek tanácsával vezesse. Kezdeményezésére ilyenfajta mozgalom már előbb megindult a londoni bajtársak körében, de Kossuth hallani sem akart róla. Ebben az ügyben Teleki február 13-án és március 26-án ezt írta Stambulban körültekintő barátjának :

«Beöthy (Ödön volt kormánybiztos) is irt; volt Kossuthnál. Előadta a mi kívánságainkat, azokat, melyeket ismersz s nagyobbára

¹ Konfidens jelentés (*Genl.-Dép.* 1854: 136. sz.)

magad formuláztál,— de negatívát kapott tőle a szó teljes értelmében.»
 «Kossuthra nézve most semmit sem tehetünk, mert hiába, rossz idők járnak, sikert nem mutathatunk fel. Én még mindig azon véleményen vagyok, hogy Kossuthhoz csak akkor közeledjünk, ha valami állásunk lesz, olyan, mi neki imponálhat; addig hiába minden!»¹

*

Teleki sohasem érezte magát jól Párizsban. A «legútálatosabb város»-nak nevezte, amelynek kietlen háztengere «ránehezedik mellére». Gyöngye egészségének ártott szeles, nedves és változékony időjárása s társasági életének izgalma. Nagy urakkal és társaságabelieivel általában lépést kellett tartania s nagyon hosszúra is nyúlt ottani tartózkodása, ami túlságosan igénybe vette anyagi eszközeit. Minderről 1854 február végén ezt írta haza nővéreinek, Augusztának, Szirákra:

«Azon ponton állok, hogy elhagyom Párizst s minden baráti összeköttetést megszakítok. Keresek valami olcsó helyet, hogy teljes magányban élhessek. Nincs igazam? Nem ilyen helyzetű embernek való Párizs, minőben én vagyok. Ez csak gazdagoknak, chevaliers d'industrie-knek és koldusoknak való. Én egyik kategóriába sem tartozom.»²

«Beszéltem, — írta Klapkának — akivel csak beszélhettem; akik pedig nem akarnak meghallgatni, azokra nézve tökéletesen mindegy, hogy Párizsban vagyok-e vagy falun.» «A német példabeszédek közül — írta március 2-án nővéreinek — csak egyet tudtam megtartani, de annak tanácsát követem is: man muss sich nach der Decke strecken.»

Így Telekinek kapóra jött a francia arisztokráciába házasodott Nemeskéri Kiss Miklós meghívása, hogy töltsön

¹ Ami Telekinél csak gondolat volt, azt a csalódott Kossuth meg is cselekedte. Amikor a volt kormányzó látta, hogy javaslatait sem az ottomán, sem a nyugati kormányok nem fogadják el, az oroszokhoz közeledett, csakhogy a Habsburg-ház megalázásához segédkezet nyújthasson s ezzel hazájának hasznára lehessen. Az oroszok részéről azonban bizonyos tartózkodást tapasztalt, amiért később — amikor az orosz hadsereget vereségek érték — bizonyára nem neheztelt. (*Jánossy D.*: Die ungar. Emigration und der Krieg im Orient, 107—9. l.)

² A A Teleki László-féle iratok közt a sziráki családi levéltárban. A nővérehez intézett levelekből szemelvényeket közölt *Lukinich J.* (Bp. Sz. 1928. dec.)

egy kis időt, mint családjának szívesen látott vendége, feleségének birtokán. Néhány heti pihenés után onnan Fontainebleau mellé egy bájos fekvésű kis városba, a szajnaparti Melun-be ment, ahonnan vasúton egy rövid óra alatt bármikor Párizsban lehetett. Ott megtudta, hogyha a helyzet nem lesz kedvezőbb, Klapka Konstantinápolyból visszatér Európába. Komárom védője a többi közt egy idegenlégió alakítását ajánlotta a Portának, hol terveit eleinte kedvezően fogadták. Szabad bemenete volt az angol és francia követekhez, kik feltűnő módon kitüntették. A francia követ az odaérkezett Napoleon-Jérôme herceg tiszteletére rendezett követségi bálra is meghívta s az osztrák követ — br. Bruck — jelenlétében karonfogva sétált vele a teremben és élénken érdeklődött az alakítandó légió iránt. A megsértődött Bruck hamarosan távozott. A herceg souper-ján is meghívott vendég volt Klapka. A végén kitűnt, hogy mindeme tüntetéssel csak megfélemlíteni és a szövetségesekhez való teljes csatlakozásra akarták bírni Ausztriát.¹ Reményei elhalványulásával Teleki — július 8-án — honvágytól gyötörtén és életuntan írt barátjának Stambulba :

«Szomorú viszontlátásra, de szívesre, barátira mindenesetre! Rettenetes év, mely oly érdekesen köszöntött be és most így folytatja pályáját! Én tudtam volna még várakozni, de most már, midőn reményre üdültem föl, lemondani nem tudok. Reám nézve csak két alternatíva lehet: vagy nemsokára haza, vagy nemsokára a sirba! Meg fogják még mindezt bűnhödni azok, kik rólunk oly megfoghatatlanul megfélemlítettek.»

*

Míg Ferenc József a hadüzenet végső következményére is elszánt állásponthez csak közeledni mert és a cár iránti barátságának, továbbá az udvarában egymás ellen harcoló ellentétes csoportoknak befolyása alatt ide-oda ingadozott, III. Napoleon nem tudott bízni Ausztriában. Udvarolt ugyan Ferenc Józsefnek és neki mindenféle ígéretet tett, de minden fogadkozása ellenére megbízottai útján ellensé-

¹ *Gend.-Dép.* 1854 : 452. sz.

geivel is tárgyalt. Minden eshetőségre biztosítani akarta magának a magyar emigráció közreműködését.¹

A magyar emigráció számolt a francia császár kétszínűségével és jó soká nem adta föl reményeit. Kossuth egy konfidens jelentés szerint úgy nyilatkozott, hogy III. Napoleon másképpen beszél és ír, mint ahogyan gondolkodik. Senki sem bízhatik benne. «Ki határozhatja meg, hogy vajjon diplomáciai sürgönyei lelkének őszinte megnyilatkozásai avagy az emigrációnak adott biztatásai?»²

A hitegetett magyar emigráció reménységeinek véget vetett a nyár, mikor Ausztria kilépett a szigorú semlegességből és Teleki reményeinek ellenére nyíltan elszakadt az 1849 óta fönnállt orosz szövetségtől. Anglia és Franciaország hajórajai behatoltak a Fekete-tengerre és a partra szállt angol és francia csapatok Várna felől közeledtek a Dunához. E hátsó védelemmel Ferenc József megérkezettnek látta az órát, hogy nyílt oroszellenes föllépésével megszüntesse az oroszok részéről fenyegető bekerítést. «Túlzott lelkiismereti aggályok — mondta párizsi követének, br. Hübnernek — nem fognak gátolni, hogy kötelességemet teljesítsem népeimmel szemben.»³ Anyjának épp olyan őszintén ezt írta: «Nehéz ügy, ha régi barátok ellen kell fellépniünk, de a politikában nem megy ez máskép. Oroszország a keleten mindenkor természetes ellenségünk s az annyira rettegett forradalommal majd nélküle is végzünk... Osztrákoknak kell lenniünk minden előtt.»⁴

A fiatal császár akkoriban a kifejezések árnyalatainak kezelésében művésszé képezte ki magát és az általa is fogalmazott diplomáciai jegyzékek útján lépésről-lépésre eltávolodott az orosz cártól, másrészt megegyezett a berlini udvarral, hogy adott esetben együttesen gátolják meg a szövetséges csapatoknak területükön való átvonulását és így a hadi színtérnek esetleg Közép-Európába helyezését. Törökországgal

¹ *Gen. Dép.* 1854: 161., 229., 247. sz.

² U. o. 218. sz.

³ *Redlich F.: Kaiser Franz Josef.* 157. l.

⁴ 1854. okt. 8. *Schnürer F.: Briefe Kaiser Franz Josephs an seine Mutter.* 232. l.

oroszellenes szövetséget kötött, majd Angliával és Franciaországgal való megegyezése után általános mozgósítást rendelt el és a monarchia északkeleti részében felvonultatta csapatait. A háborúra felkészülve Buol külügyminisztere, illetőleg gr. Esterházy Bálint követe útján 1854 augusztus 19-én ultimátumban felszólította az orosz kormányt, hogy vonja vissza a már Erdélybe is szállingozó csapatait Moldvából és Havasalföldről s így mondjon le e fejedelemségeknek az orosz birodalomba való bekebelezéséről.

A cár most már elszigeteltnek érezte magát és mélységesen elkeseredett. Megbánta, hogy a magyar szabadságharc alatt nem engedte — mint néhányan tanácsolták — a magyarokat győzni új ellenségével szemben. Meglátta a nagy veszedelmet, melybe hódító politikája sodorta és azt írta a porosz királynak, hogy közte és Ferenc József közt minden kötelék szétszakadt. A fenyegető nyomásnak engedni volt kénytelen, mire az osztrák-török megállapodás szerint — nagyobb biztonság végett — a török csapatokkal együtt a háború befejezéséig az osztrákok is megszállták az akó-dunai fejedelemségeket. Az osztrákoknak a hadviselő felek közé ékelődésével a háború színtere a Fekete-tengerre és Kis-Ázsiába helyeződött át, egyúttal megszűnt a délszláv népek forradalmasításának veszedelme és meghiúsult a tervezett Klapka-légió Erdélybe törésének lehetősége.

Teleki föladta reményeit és augusztus 27-én Melun-ból ezt írta Klapkának :

«Ausztriának ez évben a legmegfoghatatlanabban minden sikerül. Én már régóta meggyőződtem arról, hogy mit sem tehetek itt Párizsban, valamint Londonban sem, s készülök elhagyni e helyet és vidéket. Ostendeba utazom néhány napra, ott vannak Degenfeldék, kik Magyarhonból jöttek és folytonos összeköttetésben voltak családommal, különösen nővéremmel. Kivánnak velem találkozni s képzelted, hogy én is óhajtom a találkozást, mert csak ezúton kaphatok rokonaimról biztos híreket.»

Szeptember hó folyamán Teleki Ostendéből Brüsszelbe utazott s Jósika Miklós és a többi ott élő bujdosó társaságában töltötte az őszt. Ott érte a hír, hogy Klapka visszatért Genfbe. Amint a furfangos törökök általában a magyar emigrációval való tárgyalásaikkal s így forradalmi

veszedelem fenyegetésével sakkban igyekeztek tartani Ausztriát, úgy Klapkát is csak ijesztőnek használták föl az ingadozó Ausztriával szemben, majd a Habsburg-monarchia semlegességének biztosítása után nemcsak hogy nem nevezték ki az európai török hadsereg fővezérének, hanem még kaukázusi fővezérré kinevezését is húzták-halasztották. Amint megtudta, hogy Ausztria Törökország szövetségese lett, már nem volt hajlandó arra, hogy a törököknek szolgáljon. Visszaérkezésének hírére Teleki 1854 szeptember 21-én méla rezignációval ezt írta neki Genfbe :

«Genfből keltezett szíves leveled, mint képzelheted, méiyen hatott reám. Annyi nemes törekvésednek, oly szép honfi elszántságnak, annyi fáradozásnak s nélkülözésnek eredménye tehát az leve, hogy reményeinket boldogabb időkre kell elhalasztanunk! Sóvárgok utánad, örülök, hogy nemsokára láthatlak... Sokszor bámultam erélyes kitartásodat, — de azt is tudod, kedves barátom, hogy én kevés reménnyel indultam el Genfből! Oly képtelen badar emberek azok, kik az európai dolgokat kormányozzák. Hiába beszél az ember nekik okosan. Mintha előre elhatározták volna, hogy elleneknek fognak hinni, barátaikat pedig eltaszítandják maguktól; mintha készakarva követnének el mindent, mi hatalmukban áll, arra, hogy annyi, oly roppant és oly költséges készülötüket siker-
telenné tegyék. Ilyen parti pris ellen aztán természetesen hasztalan minden törekvés és minden ildom.»

Telekit is Jérôme herceg, éppúgy mint a többi furfangos francia államférfi, mindvégig türelemre intette, mert III. Napoleon nem akart időnek előtte nyíltan «forradalmárokkal» szövetkezni. Miért is kísérelje meg Franciaország a háború folyamán a Habsburg-monarchiában élő elégedetlen népek forradalmasításának kockázatát, amikor Franciaország és Anglia — közös erejük tudatában és egy kis türelemmel — úgyis rá tudják venni Ausztriát, hogy teljes fegyveres erejével s így az osztrák hadseregbe illesztett magyar csapataival is támogassa őket, sőt hogy mint szövetséges harcoljon is velük. Különösen a brit kormány hitt állhatatosan a nagy Habsburg-monarchia területi egységének szükséges voltában, főleg Oroszország ellen. Magyarország forradalmasításának ütőkártyáját csak a végső esetre tartogatták kezükben a még mindig nem egészen határozott Ferenc Józseffel szemben, másrészt bíztak abban, hogy szükség

esetén az elnyomott népek bármikor készséges szövetségeseik. Alapjában véve azonban főleg Anglia a status quo fennmaradását óhajtotta Európában, mert félt az elnyomott népek forradalmosításának kiszámíthatatlan következményeitől s így a reá nézve kedvező u. n. európai egyensúly esetleges felborulásától.

Anglia és Franciaország 1854 nyárutóján nagy expedíciót küldött a krími félszigetre. Ott támadták meg és törekedtek leverni a nehezen hozzáférhető oroszokat. Reményei szétfoslása után Teleki újból valami illúzióban ringatja magát. Azt reméli, hogy Ausztria most már okvetlenül belekeveredik a háborúba és erről szeptember 21-én ezt írta barátjának :

«Egy van még, mitől várhatni valami becsületes eredményt, — még pedig a mi szempontunkból becsületeset: a sebastopoli expedíció. Ez, sikerüljön bár, vagy sem, minden esetre komolyabbá, mérgesebbé teendí a háborút, mint eddig volt, és így igen nagyok, előre ki sem számíthatók leendének következései, melyek közt egyik legelső bizonyosan az lesz, hogy Ausztria jelen neutralitásának tüstént véget fog vetni, — már pedig minden jobb a jelen helyzetnél. Két hét alatt, azt hiszem, a dologról bizonyosat fogunk tudhatni. Hát te hogyan vélekedel? Hiszen te mindezekről helyesebben ítélnél, mint én. Abból a hógomolyból, melyet krimiai expedíciónak neveznek, szerinted is válhatik-e lavina, mely az egész avult világot eltemetendi? Egyébiránt osztom minden fájdalmadat. Rettenetes élet ez a mienk! Sokáig maradni még ily helyzetben, minőben vagyunk, — az lehetetlen!»

*

A krími expedíció nem lett az a lavina, amely maga alá temeti Ferenc József autokráciáját. Nejével, Erzsébettel, a fiatal császár néhány mézeshétre elvonult, majd újra átvette birodalma külpolitikájának vezetését. Az alsódunai fejedelemségeknek a törökökkel együtt való megszállása után fegyveres semlegességben akart maradni, de III. Napoleon a forradalmi erők kirobbantásának többé-kevésbbé burkolt fenyegetéseivel tovább szorította, hogy mint szövetséges a háborúban valóságosan is részt vegyen.

Mikor Anglia és Franciaország fölszólította a velük barátságos viszonyban álló Piemontot, hogy csatlakozzék a

szövetségesekhez, az irredenta érzelmű turini kormányelnök, gr. Camillo di Cavour, viszonzásképpen Ausztria elleni segítségüket remélte és fegyveres csapatokat küldött Krimbe. A már előbb ugyanerre ismételtén fölszólított bécsi udvar nyugtalan lett. Attól tartott, hogy ha Franciaország és Anglia fölhívásának nem enged, forradalmat szítanak Lombardiában és Magyarországon. III. Napoleon értésére is adta Ferenc Józsefnek, hogy ha nem csatlakozik teljesen a nyugati hatalmak szövetségéhez, valamennyien szakítanak vele. E kényszerhelyzetben a fiatal császár 1854 december 2-án magáévá tette a szövetségesek háborús követeléseit, viszont a szövetségesek az oroszok részéről történő megtámadtatása esetére védelmet és legalább a háború tartamára Felső-Itália háborítatlan birtoklását is biztosították neki. Ausztriának a nyugati hatalmakhoz való teljes csatlakozását — mentegetődzésekkel és biztatásokkal — gr. Zichy Ferenc rendkívüli követ jelentette a cárnak.

A csalódott I. Miklós Ferenc József két ajándékát, arcképét és szobrát, eltávolíttatta dolgozószobájából. A szentpétervári osztrák követnek, gr. Esterházy Bálintnak, fogadása alkalmával azt kérdezte tőle, hogy tudja-e, melyik volt a két legostobább lengyel király. A kérdésre legott maga válaszolt: «Az első Sobieski János volt, a második én voltam. Mindketten megmentettük a Habsburg-házat.»

Ausztria iránt való tekintetből a nyugati hatalmak most már semmit sem akartak arról tudni, hogy a magyar és lengyel kérdés megoldásával emeljenek gátat az oroszok terjeszkedése ellen. Bécsben viszont tovább is ide-odasiklottak és nem akartak fegyveresen is részt venni a háborúban. A nyugati hatalmakkal kötött szövetség okmánya, Buzol diplomáciai mesterműve, valóságos gyűjteménye volt a kibúvóknak.

Az aktív hadviselés alól való kivonásával Ferenc József be akarta bizonyítani a cárnak, hogy mindennek ellenére továbbra is jóakaró barátja. Attól is félt, hogyha nagyszámú osztrák csapatot külföldre küld, a birodalomban és az emigrációban élő forradalmi elemek lánggra gyújtják a monarchiát s a bosszúálló cár felhívására Ausztria szlávjai kezét

fognak a fölkelő magyarokkal és olaszokkal. A német szövetség nem biztosította Ferenc Józsefet kellő támogatásáról és a nyugati hatalmak által ígért oltalomban sem bízott nagyon a fiatal császár. A magyar emigráció nagyon népszerű volt a nyugati országokban. Mint láttuk, Teleki és genfi barátai Magyarországra nézve akkor is kedvező eredményt vártak a háborútól, ha Oroszország a támadó Ausztriára ront, bár vele szövetkezni nem voltak hajlandók.

*

Ebben az időben Teleki még Brüsszelben volt, hol egészsége javult, de lelkében továbbra is nyugtalan maradt. «Oly kiállhatatlan ez a külföldi élet, ha ily hosszú útra nyúlik.» Csüggesztette a krími háborúba vetett reményének szétfoslása és csak Jósikáék, továbbá az időközben szintén odarándult özv. Batthyány Lajosné és régi szerelme, özv. Orczyny Liphay Augusztá, társaságában talált némi vigasztalást. Ideges természetével nem volt maradása sehol. Brüsszelből Vichy-be ment a «szép asszonyok forrásának» vizéből inni, majd augusztus közepén Genf-be vonult, ahonnan november hóban ismét Melun-be utazott. Innen 1856 januárjában a szintén kies fekvésű Tours-ba ment, majd — rövid párizsi tartózkodás után — márciusban újra Brüsszelben telepedett meg.

Teleki bolyongásai közben a krími háború tovább folyt. A magyar honvédtisztek közül csak az a néhány harcolt a félszigeten, akik még Angliában csatlakoztak a brit expedícióhoz. Annál több verődött össze ott a Konstantinápolyban élő magyar bujdosók közül, kik mint az oroszok természetes ellenségei engedélyt kaptak, hogy a francia és főleg angol táborban mint markotányosok teát, limonádét, cukrot, vaját, sajtót és dohányt áruljanak. Rendesen ketten-hárman állottak össze; egyikük volt a bevásárló, a másik az árusító. Tőke nélkül, de személyes hitellel kezdték és szép keresetre tettek szert, de mindig csak csendes szemlélői voltak a nagy csatáknak.¹

A rengeteg vér- és pénzáldozat miatt a franciák már

¹ Pap J.: A magyar emigránsok Törökországban.

tiltakozni kezdtek az expedícióban való további és csak Anglia javát szolgáló részvételük ellen. Ausztria ide-oda-siklott és került a közvetlen casus bellit Oroszországgal szemben. Úgy tűnt, hogy még nagyon hosszú ideig tart a nagy küzdelem.

Klapka 1855-ben könyvet írt a háborúról és kimutatta, hogy a szövetségesek egy millió főnyire szaporíthatják hadseregüket, ha az elnyomott nemzetek felszabadítását is kitűzik céljuknak. Ezzel kapcsolatban az összeomló Ausztria helyébe a dunai államok konföderációjának — Teleki által is hangoztatott — tervét ajánlotta a hatalmak figyelmébe.¹ Ez államszövetség eszméjét a megelőző év folyamán Angliában tartott meetingjein Kossuth is igyekezett népszerűvé tenni. Kikötésük az ősi határok megőrzése volt.

III. Napoleon császár magáéivá tette Teleki és Klapka eszméit s 1855 novemberében azt írta Viktória angol királynőnek, hogy ha tavaszkor tovább folytatják a háborút, első sorban forradalmasítani kell Lengyelországot és támogatni kell a Kaukázus tövében függetlenségre törekvő cserkeszeket. Ha Ausztria nem áll a maga fegyveres erejével is a szövetségesek mellé, akkor Magyarországon és Itáliában is forradalmat kell szítani.²

Európának ilyenemű lángbaborításáról nem akartak tudni Londonban. Attól féltek, hogy Franciaország a forradalmi zavarokban magához csatolja Belgiumot és a Rajnának általa régóta óhajtott balpartját. Az összeesküvésekben jártas francia császár tervének hallatára a bécsi udvar annyira megijedt, hogy a szövetségesek hátsó védelmével s így kockázat nélkül 1855 december 27-én gr. Esterházy Bálint szentpétervári követe útján megalázó ultimátumot küldött a kimerült és szintén békére vágó Oroszországnak. Amint a Rajna balpartját féltő Poroszország is a szövetsége-

¹ *La Guerre d'Orient de 1853 á 1855. Essai critique et historique sur la Campagne du Danube, de l'Asie Mineure et de Crimée, 1855.* Klapka könyve a krími háború legkritikusabb idejében jelent meg francia nyelven, továbbá angol és német fordításban.

² *Gend.-Dep. 1855: 831. sz. és Polizei B. M.-Akten, 1856: 803. sz.*

sek melléállott, «az Ausztria hálátlansága feletti bánatában»¹ váratlanul elhunyt I. Miklós cár. Utóda, II. Sándor engedett és békét kötött. Aláíratta a párizsi békeszerződést, mely az európai hatalmak közvetlen oltalma alá helyezte a Portától már csak alig függő román és szerb fejedelemségeket, biztosította a török birodalom integritását, a Fekete-tengert semleges területnek nyilvánította és a Boszporust elzárta az orosz hadihajók elől.

Vége volt a Teleki által óhajtott európai háborúnak és vége volt a legutóbb is felcsillant magyar reménységnek. Teleki és bajtársai azzal vigasztalták magukat, hogy nemcsak ők csalatkoztak reménységeikben, Ferenc József is mint vesztes került ki a hároméves küzdelemből. Elvesztette a Romanovok barátságát s ezzel jelentősen gyengítette autokratikus uralmát a monarchiában.¹ Ezen kívül elvesztette a nyugati hatalmak bizalmát, mert folyton halogatta a velük kötött szövetség teljes végrehajtását és a fegyveres közreműködés alól magát mindvégig kivonni törekedett. Nem maradt őszinté barátja Európában, másrészt a hosszú hadiállapot miatt pénzügyi zavarok is beálltak a monarchiában.²

A párizsi béke a magyar nemzetnek közvetlenül semmit, a vele szemben mihamar újra ellenségekké vált románoknak és szerbeknek igen sokat hozott. Propagandájuk hatása alatt és szövetségük reményében III. Napoleon különös oltalmába fogadta őket és tőle telhetőleg útját egyengette a Portától való teljes függetlenségüknek. Hiába igyekezett Ferenc József a békekonferencián a monarchia részére jutalomként megszereztetni a dunai fejedelemségeket, Franciaország és Anglia is ellene voltak, mert nem volt bizalmuk benne s így

¹ A kondoleálást megköszönő II. Sándor cár sürgönye a részvétét nyilvánító Ferenc Józsefhez. (Id. Redlich id. m. 152.)

² A szövetséges hatalmak győzelme sem volt teljes és végleges, mert az oroszok vereségének oka csak pillanatnyi kimerültségük volt. A régi orosz terjeszkedési aspirációk tovább éltek, sőt a monarchia irányában nőttek. A bolsevista Oroszország átvette a régi célkitűzéseket és egy kataklizmaszerű rajtaütéssel akarta őket megvalósítani.

a független durai fejedelemségek megalkotásával ezeket az országokat inkább közvetlen és biztos hatalmi szférájuk alá vonták. Ferenc József kívánságának megvalósulása esetén a magyarság helyzete és kilátása jelentősen rosszabbodott volna, másrészt a románok a monarchia legyöngülésének láttára már nem akartak tudni az általuk oly hön óhajtott dunai államszövetség létesítéséről. Nem látták már szükségét annak, hogy az ilyen, a magyarokkal együtt még kiharcolandó konföderáció leple alatt — ahogy titokban tervezték — valami ármány útján egyesítsék az összes románok lakta területeket, mert bíztak a monarchiának remsokára úgylis bekövetkező feloszlásában és a Franciaország részéről remélt további hathatós támogatásukban. Nem akartak már tudni a még feltámasztandó szomszéd magyar állammal való érdekközösségről és jó barátságról sem s így a pánszlován új bukaresti kormányelnök, Joan Bratianu, a magyar emigrációnak az ország területi épségéhez ragaszkodó politikájával szemben 10 millió egyesítendő, illetőleg felszabadítandó moldvai, havasalföldi, erdélyi, keletmagyarországi, bánági, bukovinai és besszarábiai román szövetségét kezdte kilátásba helyezni a francia császárnak.

Mindent összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a magyar emigráció szerepe a három évig tartó háború folyamán a szövetséges hatalmak szempontjából fontos, bár csupán negatív jellegű volt.¹ A furfangos szövetségesek a magyar nép és a magyar nemzeti ideálokat képviselő magyar emigráció forradalmi hangulatát újból és újból ijesztőnek használták fel, hogy ezzel meggátolják Ausztriának Oroszországhoz való csatlakozását s így az esetleg győzelmes Oroszország keleti hegemoniájának kifejlődését. Furfangjuk sikerrel járt s így nem állott be az a végső szükség, hogy a magyar emigráció aktív és ellenszolgáltatásra kötelező közreműködését igénybe vegyék. Merő kihasználtságuk tudatára az emigráció vezérférfiai csak utólag jöttek rá, ami bizonyára tanulságul szolgált nekik a jövőre.

Így a sok memorandum és pourparler ellenére a szövet-

¹ Lengyel i. h. (Bécsi Tört. Intézet Évkönyve, 1938.)

séges hatalmak a magyar emigrációval semmiféle szövetséget vagy egyezményt nem kötöttek s a magyar bujdosók minden fáradozása a nagy magyar cél szempontjából meddő maradt. Magyarország feltámadása még nem következett be, de a magyar emigráció tevékenysége nem volt hiábavaló. Teleki és bajtársai az egész idő folyamán gondoskodtak róla, hogy a világ közvéleménye — a sajtó és közírói művek útján — 1848/49 után újból megismerje a magyar kérdést és ezzel a magyarság jelentőségét, aminthogy a szövetséges hatalmak kormányférfiain is minderről újból tájékoztatták. Amíg ők — birtokon kívül — minden s így külpolitikai tevékenységükben is kizárólag az általuk képviselt magyar nemzet ideáljait és érdekeit tartották szemük előtt s így a Habsburg-ház hatalmának letörésével az önálló és öncélú Magyarországot feltámasztani törekedtek, addig a leverte Magyarországot ténylegesen birtokló Ferenc József az egész háború folyamán elsősorban a dinasztia és a monarchia hatalmi szempontja által vezérelte magát s így az ország bizonyos önállóságával nem törődve, Magyarország katonai és pénzügyi erejét dinasztikus és nagyhatalmi politikájának szolgálatába állította. Politikájával azonban megóvta az országot az oroszok ismételt inváziójától és meggátolta általában, hogy akár forradalmosítás útján is újra hadiszíntér legyen. Bár másrészt előítéletei miatt még nem látta át a magyar nemzet bel- és külpolitikai teljes jelentőségét, a krími háború idejétől fogva — bár igen lassan — már komolyan számolni kezdett az emigráció erejével és célkitűzéseivel.

Teleki László és bajtársainak reményei nemsokára — 1858-ban — újra fellobogtak, amikor egységes fellépésük eredményeképpen III. Napoleon égisze alatt a szabad Magyarország ügyét egyesítették az egységes Itália ügyével. Otthon végzett fáradhatatlan izgatásukkal, továbbá az osztrák-ellenes országokkal való formális szövetkezésükkel elérték, hogy részben ennek hatása alatt Ferenc József Königrätz után végre is engedni kényszerült s a magyarságnak a monarchiában való jelentőségét kellően megismerve, kiegyezett a magyar nemzettel.

SZEMLE.

Egy év magyar drámatermése.

— Jelentés az 1942. évi Vojnits-jutalomról. —

Boldogtalan századunkban már másodszer gyűjthetjük a tapasztalatokat a színházak világának kapcsolatairól a háborús világgal. Annyit mindenestre megtanulhattunk, hogy Thalia nem tartozik a fegyverek zajában elnémuló műzsák közé, ellenkezőleg: fokozottan megered a szava, ha mindjárt bőbeszédűsége nem mindig válik is javára annak, amit izgatottságában beszél, vagy éppen csak — fecseg. Ilyenkor nagyon alkalmazkodik azokhoz, akik mondanivalóját lesik s — mivel a háborús esztendők rendszerint a közönség összetételének bizonyos módosulásával, a nézőtérnek jelentékeny mértékű kicserélődésével járnak — ez az alkalmazkodás jobbára lefelé, az igények hígulása irányában észlelhető. A színházak vezetői is feledni kezdik közönségnevelő rendeltetésüket, inkább az a becsvágyuk, hogy magukat képezzék át a közönség neveltjeivé. Legutóbb is egyik előkelő magánszínházunk igazgatója — maga is jónevű író — annak megállapítása után, hogy intézetének tíz év óta nem volt ilyen jó évadja, még ezt is hozzáfűzte: «Valamennyi bemutatott darab sikere fölülmúlta várakozásunkat. A közönség minden kísérletünket rokonszenvvel és megértéssel fogadta s a művek és szerzők megítélésében elsőrangú kritikusként bizonyult». Íme, a jegypénztár forgalma mint az anyagi- s a vasfüggönynek manapság nyakra-főre kinyíló ajtaja mint a dramaturgiai siker csalhatatlan ismertető jele! A kettő együtt valóságos gazdasági és szellemi aranykorról tanúskodik. A nehéztermészetű kritikus azonban nem egészen így képzei el az aranykort. Ő már találkozott hasonló háborús állapotokkal és sem a pénztári tábla, sem a nem mindig idejében felcsattanó tetszészárma félre nem vezeti. Ő is ismeri a rendkívüli idők nyomását, csak abban tamaskodik váltig, hogy okvetlenül pálma nő ez alatt a teher alatt.

Az utolsó színházi idényben — a drámának csak időleges szállást nyújtó Magyar Művelődés Házán kívül — nyolc színpadon folytak prózai előadások, a tavalyi hattal szemben. Húsz hazai és

tíz külföldi bemutató esett meg, ezenkívül négy magyar és hét idegen felújítás. A Pesti Színház egyetlen amerikai újdonságot játszott évadzártaig, magyar szerző itt nem jutott szóhoz. Viszont a vadonatúj Vidám Színház csak évad végén indult, korántsem úgy, hogy drámai bírálónak sok fejtörést ígérne. Énekbetétekkel megtűzdelt színház-avató darabja azt mutatta, hogy igénytelenségben az e téren már tisztes multú Andrassy Színházhoz kíván csatlakozni. Ez utóbbi sem gondolt könnyű fajsúlyú műsorának bármiféle rangemelésére, sőt a Magyar Színháztól elszakadva még zavartalanabban szegődhetett a gondtalan és gondolattalan szórakozás szolgálatába. Vaszary Gábor *Boldoggá teszlek* című vígjátéka, majd Barabás Pál *Gazdátlan asszonya* egyformán erre törekedett, nagyon sikeresen, mert mind a kettő száznál több estén mulattatta a közönséget.

Maga a negyvenötéves Magyar Színház, nevét az «Új» jelzővel kibővítve, szellemben, színvonalban is nagy és üdvös megújulást fogadott. Mi lett a fogadkozásból? Három közepes vígjáték meg egy vitézkötéses melodráma, közibük ékelve Grillparzer *Medeájának* a művészi erőkészletet meghaladó kísérlete, végül egy Fedák Sárira szabott nagy «slágeroperett», hónapokon át. Mindezt nem könnyű «új»-nak tisztelnünk, annyira hasonlít a régihez, annak is a selejteséhez. Bónyi Adorjának *A 'milliomos* című vígjátéka például határozottan alulmaradt írója régibb művészi mértékén. A családja iránt elhidegült dúsgazdag Fugger úr érzelmi megpuhulása az unokaváras izgalmában, mely végül is visszaperelteti vele dacból elajándékozott vagyonát : leleménynek meglehetősen hervatag, nem is szólva a föl-építés lélektani ürességéről. Vaszary János vígjátéka, a *Szép az élet*, viszont tagadhatatlan jó ötletet áztat el a színpadravitel felületes eszközeivel. A határidőre vállalt biztos halál tudatának felszabadító hatása egy páriálek egész életszemléletére és erkölcsi bátorságára: ez a téma, komolyabban megfogva, valódi drámai alapul is szolgálhatna, de a szerző inkább csak ugródeszkának használja néhány sekélyes bohózzati helyzet felé. Azonfelül nem is először dolgozza fel: évekket ezelőtt — egyfelvonásos megoldásban — már előállt vele egyik varieté-színpadunkon. Asztalos Miklós is felbukkant ezeken a deszkákon, de ide mintha nem a saját nemzeti színházi multja, hanem másik otthona : a film világa felől érkezett volna meg. *Négyes* című játéka mindenestül filmtalálás felé kacsingat. Ötlete ennyi : a francia Rivierán összekerül két kalandor-házaspár, akik körül minden család, még az is, hogy házaspárok. Ebből a jeles quadrille-ból a két valódi «szakmabeli» egymás kelepchéjébe esik, a két kevésbé férgeslelkű csendestárs pedig az aljasságok árnyékában fokozatosan megtisztult és egymásra

talál. Az ötlet részben kínos körmönfonságra, részben — a késleltetés kényszerével — üres, sokszor ízetlen epizódok közbeékelésére csábítja az író, ki itt mindent a *színpadi* percekre irányoz, semmit *azokra* a percekre, amelyekben a közönség vissza fog gondolni az előadásra. Ebben Bónyi, Vaszary meg Asztalos ezúttal egészen egyvértelműnek bizonyult s annak a közönség is: mindhármuk megbuktatásában, ami manapság — jól tudjuk — az esetleges huszonöt színrekerüléssel is kitűnően összefér. Még rövidebb tündöklés jutott Pohárnok Jenő *Lesz feltámadás* című irredenta színművének. Ez körülbelül a levente-előadások vonalán mozgott, aminek megállapításával világért sem akarjuk megbántani ezt a nemes és nagyküldetésű intézményt, csak azt a felfogást hibáztatjuk, mely a hazafias szellem ébrentartására az ilyen irodalmi bádoggjelvényeket ítéli legalkalmasabbnak.

A Vigszínház két sokszorosán kipróbált és két első ízben szóhoz juttatott szerző darabjaival népesítette be újdonságműsorának hazai részét. Hunyady Sándor *Nyári zápora* szemmelláthatólag lemond a mese minden hiteléről, merő játékot űz, mondva csinált környezet melegházi légkörében. Egy zöldfülű siheder beleszeret az érett szépasszonyba, ennek süldő leánya viszont a fiú apjába. A korontúliak egy kissé eljátszadoznak a tőlük, de nem nekik fellobbantott tűzzel, mígnem végül is — egymás karjába találnak, s közös áldásukat adhatják a közben szintén helyrebillentett fiatalokra. Hunyady megvesztegető kedvessége és meglelelkűsége többnyire jótékonyan eltakarja a képtelen alapépítményt, a drámai hitel hiányáért legalább is íróilag mindig hiteles hangjában kapunk valamelyes kárpótlást; marionettbábukat mozgat, de mögöttük ő maga beszél.

A másik sok sikert látott szerzőnek, Bókay Jánosnak, ezúttal is vezető hely jutott az évad játékkrendjén. Új színműve, a *Hazudj nekem!*, megint a korosodó férfi szerelmi vergődése körül forog, ami az újabb színpadi irodalom naprendszerének kezd valóságos közép-pontjává válni. A deresedő halántékú hős itt asszonyának igazi szerelméhez még bizonyos hazugságtöbbletet is követel, mert — mint mondja — a szerelem akkora, amekkorának elhítenni sikerül; ha tehát nagyobbá hazudják, még jobban lehet benne hinni. Ez a tétel nyilván csak meghasonláshoz vezethet, mint ahogy vallója bele is esik a tulajdon kelepéjébe: hazugságot várva, az igazat sem tudja többé elhinni. Bókay darabja eddig a pontig a rögeszme erkölcsi lehetetlenülésének komoly drámája felé mutat, de nem marad meg ezen a csapáson, hanem a vaskos tréfákkal tarkított harmadik felvonásban az erőszakos jólvégződés ollójának szára közé kerül, amikor is lehangolóan lepleződik le a gombhoz varrt kabát szövetének ere-

dendő olcsósága. Az író technikai fölényessége most is elérte célját, de a mélyebb drámai értelem óvatos megkerülése árán.

Így szerepeltek a Vígszínház márkás szerzői. Az új támadásuk közül Hertelendy István nem tehetségtelen Bókay-tanítványnak bizonyult, a mesterségbeli fogásokon kívül a «problémázás»-ban is őt követi. Nekünk nem annyira az ellen van kifogásunk, hogy hogyan látja a problémát, mint inkább, hogy mit lát problémának. Amit annak lát, az voltaképp a vagyonos herék magánügye: erotikus kínlódások a bridzsezés és koktélezés szüneteiben. Az árva kis gimnazista leány, aki ebben a családban a «Mädchen aus der Fremde» varázsával kétes szerencsét csinál s a végén nagyon is pyrrhusi győzelmet arat, csak arra jó, hogy kipattantsa férjének sógorasszonya iránt a «tudatlan»-ba leparancsolt vágyakozását; ennek fantáziavadító elhatalmasodása: maga a darab. S a megoldás? A sógornő a címben aposztrofált *Bolond szerelmeseknek* ezt a legbolondabbikát a józanság hideg zuhanya alá állítja, megvallván a maga asszonyi meddőségét. Megoldani a csomót nem így szokás: így csak kettévágni lehet. Ez is a kezdőre vall, mint minden ebben a drámában. Hertelendyt a színházi iparosok fölé egyelőre csak mondatainak szolid és cifráltalan megépítése emeli.

A másik új jelentkező, az azóta fiatalon elhunyt Szilágyi László, nagysikerű operettszövegkönyvek egész garmadája után — *Cecilia* címmel — állítólag első *vígjátékát* hozta ide. Állítólag, mondom, mert a zenekíséret és táncbetétek hiánya semmit sem segített tisztára operetti fogantatású meséjén, mely így legfeljebb még jobban bicegett, ahogy a sánta ember mankó nélkül. Megfelelő, szemet-fület kábítató felszolgálásban, Fedák Sári jóvoltából, talán főnyeremény lett volna belőle (bár akkor sem éppen a Vígszínházhoz legméltóbb szolgálat); így ellenben — ahogyan mondani szokták — a szerencsekerékben maradt.

A megelőző idényben eléggé tétován induló Madách Színház most Pünkösti Andor kezében a komolyabb művészet igényeihez igazodott, előadásainak gondosságával mindig, műsorával többnyire. Ennek csak hazai része ütött ki gyengén, ha a pénztári kimutatás talán másról számol is be. Két magyar újdonsága közül Babay József *Körtánc* című bűnügyi története aggasztóan súrolja a hatósági kiirtásra ítélt detektívponyva határterületét. A bizonyos színvonalat még egyenetlenségében is megőrző írónak megfoghatatlan kisíklása ez a lazán fércelt rémdráma, amelynek egy árva mondata sem vall szerzője tollára. Még csak azt az olcsó izgalmat sem szította fel túlságosan,

mely ennek a «ki a gyilkos?»-műfajnak egyetlen, de épp annyira mulhatatlan követelménye.

Rémségeknek nincs híján a másik itthoni újdonság sem, Felkai Ferenc százon felüli előadásszámot megért *Neroja*. Igazában történelmi Grand Guignol, noha történelmileg igen kevésbé hiteles, kivált ami a véres korszak ókori annalesekből kiszedett egyes mozzanatainak önkényes időbeli tömörítését illeti. Ilyesmihez az írónak megvan a joga, mintahogy Kosztolányi *Véres költője* sem tapad szorosan a tényekhez. Felkainak inkább az a baja, hogy sokat markol és keveset fog, színpadán gyilkosság gyilkosságot követ, a nélkül, hogy a bűsz jelenetek sorából akár a vérben gázoló hősnek, akár a vele szembenálló erőknek valódi drámai plasztikájú rajza bontakoznék ki. Különösen a kereszténység dícsfénye homályosul el képén: a szeretet vallásának zászlóvivőjéül szánt fiktív alak, Lucatius, az új, tisztább erkölcsnek meglehetősen aggályos képviselője; Poppeát sem sok sikerrel színezi át feslett nőből spirituális rajongóvá. Egyetlen kitűnő jelenete: a proletár Anicetus poharazása a «népboldogító» zsarnokkal, a nép örök tiltakozása a ferde boldogító örület ellen. Itt igazi távlata van a dialógusnak, mely máshol jobbára csak «szavalmány»-nyá hígul. Egyébként Sienkiewicz teatralitása és Kosztolányi lélektani motivációja közt imbolyogva, Felkai végül sem jut tovább valami kelleetlenül «Zeitstück»-színezetű eredményél.

A Nemzeti Színház mozgalmas és szorgalmas évadja most is a zsúfolt bérlet szolgálatában állott. Egymás sarkába hágtak a bemutatók és felújítások, hol gondos előkészítésben, hol hevenyészve, amit a szüntelenül megújuló kötelezettség s a színészegyüttesnek néha egyidejűleg négy színpadon való foglalkoztatása eléggé megmagyarázhat; kéthetenként ugyanolyan rangú produkcióval előállni valóban képtelenség. Hét magyar újdonságának nem mindegyike formálhatott rá jogot, hogy itt mutassák be. Asztalos Miklós történelmi vígjátéka, az *Asszonylázadás*, semmiesetre sem. Ahol annakidején Báthory Gáborról írt első művével rokonszenvesen és figyelmet keltve mutatkozott be, most a pletyka-lélektan nyers egyoldalúságával ment vissza az asszonyfaló fejedelem szerelmi tatárjárásának utóregzéseihez, melyekkel Bethlen Gábornak gyűlik meg a baja. A Báthory hódításainak poszthumusan előkerült Leporello-listájával zsarolható olasz kalandor rendre napfényre csalogatja Erdély szépasszonyainak takargatnivalóit. Ezen a csiklandós kalandleltáron túl az erdélyi szerzőt Erdélyből egyéb nem is érdekli. Mi nem féltjük a történelem méltóságát a meghitt szemlélettől, még egy kis vidám

bizalmaskodástól sem. De Bródy Sándor emlékezetes «királyidill»-jeinek vaskos erőtikája helyett sem kérünk most az — Asztaloséból. A darab különben rövidesen levitézlett, egy diákszövetség beavatkozására. Ennek illetékessége nagyon is vitatható. Kevésbé vitás, hogy *kinek* kellett volna tiltakoznia. Magának a színháznak, mikor a kézirat a lektorhoz került.

Mariay Ödön anekdota-ízű napoleoniádája, a *Győri kaland*, még annyira sem férkőzik a világhódítónak emberi valójához, mint Sardou *Szókimondó asszonyága*. Fél száz szereplőjével inkább csak afféle multszázadi quodlibetkép lett belőle, közepén azzal a honfiszívünket megdobogtató jelenettel, amikor a nagy korzikai táncra perdül a magyar úrikisasszonnyal. De még az ilyesmik iránt is több a fogékonyságunk az operettszínházak zsöllyesoraiban.

Harsányi Zsolt fényes sikert ért, még ma is műsoron lévő színműve, *A bolond Ásvayné*, egyetlen alakért íródott, a parádés címszerepért, annak a nagy színészi tehetségnek szánva, akit már évek óta átváltozóművésznői minőségben léptetnek az ámuló közönség elé. Pedig a darab alap gondolata, az éltető rögeszmévé hatalmasodó szeretet és hűség, akár remekmű magvául is méltó lehetne. Harsányi ezt sem ejti el, épp ennek köszönheti egyetlen mélyen megrázó jelenetét, de végül is elvékonyítja a fölöttébb vegyes hatású mozzanatok kápráztató áradatában. Százestendőös biedermeier-korkép, világháborús hadifogoly-romantika, nyiltszíni pisztolylövés, elájulás, megőrülés és halál, s mindezek mellett a kabaré határát érintő bohókodások békésen megférnek itt egymás mellett, a szerző minden fordulatból nagy ügyességgel csihol ki minden kicsiholható, az egészről pedig az évad legnagyobb sikerét; inkább a rutin diadalát, semmint a művészi odaadásét.

Németh László drámája, a *Cseresnyés* körül nagy vihar dúlt, magának az írónak élénk részvételével. Miután *Kisebbségben* című tanulmánya végén felsorolta a szellem embere iránt támasztott követeléseit, hogy: legyen aszkéta, legyen a mély magyarság szava, legyen művelt, éljen a szegényekkel és ne féljen a magányosságtól, — most ennek az öt sarkalatos erénynek megtestesítőjét állítja hőisében színpadra és mutatja be elveinek bukását, bár a nyilvánvaló esőd után is azt hirdetve, hogy az eszme igenis életrevaló, legfeljebb újra kell megfogalmazni, még szektásabb irányban, esetleg bizonyos nazarénus beoltással. Példa és példalódzás nem egészen fedi egymást. Az egész «kultúrfarm»-elgondolás fölött meg lehetős köd gomolyog. Ebből itt-ott kibontakozik egy-egy valóban tragikai arcél, mint a

középső leányé, akinek sorsából ugyanaz a vétek nélküli bukás jajdul felénk, mint Ibsen *Vadkacsájában* a szerencsétlen kis Hedvigéből. De az egész dráma megépítése messze elmarad Németh korábbi műveitől. Igaz, hogy azóta egy cikkben leszámolt a «dramaturgiai babonákkal», ilyeneknek minősítvén a szereplők szerint egyénített színpadi nyelvet, az «események» kívánalmát, a grafikonnal érzékeltethető szerkezetet s a feltűnőbbben valóságihitelű alakábrázolást. Új darabja azt mutatja: mégsem tanácsos bántani ezeket a «babonákat», mert könnyen — visszaütnek. A *Cseresnyést* egyik bírálója az évad legérdekesebb rossz darabjának nevezte. Nyugtalanító volta csakugyan felül is emeli az átlagon.

Első sikerének, a *Juss*-nak, környezetébe, Hódmezővásárhely tanyavilágába tért vissza most *Hibások* című parasztdrámájával Bibó Lajos, egy módos gazdaember portájára, ahol a föld gondja mellett a melódiák és látomások tündérajátéka sem idegen, ezért is hívja mindenki Nótás Gálnak és tekinti egy kicsit — félnótásnak, leginkább a tulajdon szülőanyja. Ez pörös úton meg akarja fosztani földjétől, hogy azt is el ne «mótázhassa», hozzá hasonló, álomvilágban élő, nyakán élősködő cimboráival. Elront és elmar fia körül mindent és mindenkit, s csak halála küszöbén döbben rá, hogy az ő rideg élet-eszménye mellett van a teremtett világnak egy magasabb ihletése is, melyben az alázatos szeretet virága gyökerезik. E megismeréssel húnnya le szemét, s megbékélt holtteste fölött a megbocsátás örök egének, a «hibások» végtelen birodalmának csillagtábora tündököl. Bibó parasztjai hitelesek, biztosrajzúak, a második felvonás igazi drámai helyzeteiben szinte szikrát vetnek, akár a kovakő. De az első felvonás aprószeres novellai rajz, a harmadik meg tisztára líra. Ebben Bibónak ugyanaz a baja a színpadon, ami Móricz Zsigmondnak, szemléletük sokszor terjengős szemlélődésbe csap át, s ezáltal mindketten a drámairodalom «hibásai» közé tartoznak. Igaz viszont, hogy egükön akárhányszor mégiscsak kigyúlnak a csillagok...

A színpadon először megszólaló szerzők közül Illés Endre fölényes látású novelláiból és művelt, komoly bírálataiból ismert és értékelt írói rangjához itt is hű maradt. Hű ahhoz a szellemes iróniához is, mely némileg Ambrus Zoltán hangjára emlékeztet. *Törtetők* című, karikatúrának nevezett újdonsága valamelyest szintén ennek Berzsenyi-tollrajzait juttatja eszünkbe, éles körvonaláival csakúgy, mint azzal, hogy egyénítés helyett inkább típusokat vonultat fel, a meseanyag drámai megmunkálása helyett inkább csak kritikát gyakorol. Korunk hőségét, az erkölcsi gátlásokat nem ismerő karrier-

vadászt veszi tollhegyre, a jeles fajtának mindjárt két pompás példányát, ezek végül is egymáson buknak meg, mikor a böles vezérigazgató egymás nyakába varrja őket. Illés satirikus célzatossága mögött a közönség megérezte a bátor és szabad írói ítélkezést, a játékos könnyedség háttérében bizonyos társadalmi bomlásütetek félelmes mementóját. Minden vázlatossága és szerkezeti lazasága ellenére ezért volt művének élénk visszhangja.

Társadalomkritikával kért szót a másik új szerző is, a nagyon fiatal Hubay Miklós. *Hősök nélkül* című tragikomédiáját a Kamaraszínházban játszották szép sikerrel, sorozatosan. Világa dermesztően hideg, nem tud egy csipetnyi emberi melegségről sem, csak alantas érdekszövevényről, a középosztálynak olyan Rómájáról, ahol «minden eladó» s mindenkit csak az gyötör: akad-e vevő a maga ruganyosság edzett jellemére és cinikusan levedlett erkölcsi felfogására? Megmutat egy közgazdasági és házassági lutrijátékon nagyánőtt politikust, aki a játszma egy végzetes fordulóján megpróbál hőssé lenni, a piszkos kupecalkú helyett a tiszta mártíriumot választani, de a végén ez is visszakönyörgi magát a mocsokba: a zsványból lett pandur megint csak szabadcsapat élére áll, ezúttal a politikai hátulgombolósok martalóhadának zászlaja alatt. Az ifjú szerző a saját nemzedékét sem kíméli, sőt azt legkevésbé: lesújtó véleménye van korunk «dinamikus» lendületéről. Ostora nem igen véti el az «elevenét», inkább az történik, hogy flagelláns buzgalomban végül magát a drámát is szétpaskolja: a «hősök nélkül» megoldani kívánt harmadik felvonás valójában megoldás nélkül szalazódik szét. De jellegzetesen fiatalos, negatív szemléletű darabja még így is: komoly ígéret.

*

Ez volt az utolsó színházi év magyar újdonságtermése, ezzel kellett számot vetnie jutalmi bizottságunknak, melybe Szinyei Ferenc rendes tag elnöklété alatt Alszeghy Zsolt levelező tagot meg a jelentéstévőt méltóztatott kiküldeni. Egyenként, majd — amikor döntésünk meghozatalára összeültünk — együttesen is arra a meggyőződésre jutottunk, hogy a bemutatásra került hazai darabok közül megnyugtató módon egyiket sem emelhetjük ki, jutalmazásra szóló javaslattétellel. Jól tudjuk, hogy a Vojnits-jutalom több évtizedes multja alatt — a hozott határozatok igen nagy többségének utólag is igazolható helyessége mellett — időnkint a *faute de mieux* kényszerével való megalkuvásnak is akad néhány nyoma. Mi nem szívosen szaporítanók ezek számát, inkább ahhoz az eddig három ízben

megnyilvánult felfogáshoz csatlakozunk, hogy a csak egyes részletekben föllelhető írói képességek kellő elismerésével, másfelől pedig a zajos külső sikereknek illő tudomásulvételével a jutalmazásban rejülő rangemelést tanácsosabb fenntartani olyan méltóbb alkalmakra, melyek eljövételében mi is a bíráló örök bizakvásával reménykedünk.

Ebben az értelemben kérjük mély tisztelettel egyhangú javaslatunkhoz a tekintetes Akadémia szentesítését, annak a határozatnak kimondásával, hogy a drámai Vojuits-jutalomnak ez évre esedékes érme — a követelményeknek mindenben megfelelő mű hiányában — ne adassék ki.

Rédey Tivadar.

IRODALOM.

Egy emigráns naplója.

Ács Tivadar : *Magyar úttörők az újvilágban*. László Károly 1850—67. évi naplójegyzései a Kossuth-emigráció amerikai életéből. Láthatár kiadása. Budapest, 1942.

Ha nem volna alcíme e könyvnek, kissé nagyzó főcíme megteveszthetne. Mert nem magyar úttörőkről van benne szó, hanem a magyar emigráció többé-kevésbé ügyes vagy szerencsés hontalanjairól. Maga a napló írója, László Károly, lehetne az egyetlen közöttük, aki úttörőnek számíthat, amennyiben vasutat épített Amerika ősréngeteiben, térképezte — igaz, többnyire magyar honfitársakkal — a tehuntepeki földszorost, erdőkitermelést végzett, főleg mahagónifával s azt exportálta is, általában egyike volt az elsőeknek, akiknek részük volt Mexikó felderítésében. Ennyi rátermettség mellett nem csoda, hogy nemcsak maga élt túrhető körülmények között, hanem még honfitársait is nem egyszer keresethez juttatta.

Feljegyzéseinek első felét, az orsovai kiözönléstől 1852-ig, ötvenöt évvel ezelőtt maga adta ki, még Kossuth életében és helybenhagyásával. Kötetének legfőbb célja : a kormányzó dicsőítése s az amerikai diadalút lelkendező leírása. A mostani rész, amelyet Ács Tivadar közöl a Nemzeti Múzeum kéziratárából, — a szabadságharc szerényebb tagjainak sorsával foglalkozik, dátum szerinti naplófeljegyzésekben. A kiadó bizonyára a mai világnyomorúság hangulatát is belekombinálta, mikor nagyobb olvasóközönségre számított. (Az első kiadásnak 1887-ben alig volt visszhangja.)

E naplók olvasása közben felmerül a gondolat, nem kellene-e az emigrációról valami lexikónszerű kiadványt készíteni, mely leltárba foglalná röviden az összes szereplőket és azok viszontagságait. De hol van az az áldozatos kiadó, aki segítő kezét nyujtana hozzá?

Ennek híján csak elismeréssel tartozunk Ács Tivadarnak, hogy legalább ilyen módon segít számon tartani régi értékeinket, ha nem nyujtja is mindig az olvasmány irodalmi értelemben vett szenzációját s naplójának történelmi értékű anyaga is nagyjában már kiakná-

zott. Az emigráció lélektani arcképét mindenesetre újabb és újabb megvilágításban kapjuk, élesebbé lesznek a régismert vonások; egyre mélyebben idegeződik lelkünkbe a magyar emigráció szomorú és mégis fanatikus hittel a jövő felé néző képe.

«A reménytelen 1852. év visszadőlt az örök semmiségbe, — írja László Károly 1853. január 1-én — nem hagyva vígaszt, nem könnyebbítést a zsarnokság vasigája alatt nyögő s megszabadulást sóhajtozó kedves hazámnak. Amily reménnyel léptünk 1852-be, épp olyannal nézünk a beköszöntő 1853-ba. Az Óvilág hasonló jelenség egy tűzokádó hegyhez, melyben a lappangó gyúanyagok tömege közel kitöréssel rémíti a felette uralkodó dinasztiákat. Kitörését senki nem tudja előre megmondani, de közeledését sötét füstölgése jelzi. S mi, a világba szétszórt hontalan száműzöttek otthon sóhajtozó rokonainkkal, a teher alatt roskadozó honfitársainkkal készek vagyunk minden pillanatban az első jeladásra fegyvert ragadni az elbizakodott zsarnok legyilkolására s kedves hazánk felszabadítására.»

Ez a készség és reménység — az európai konstelláció szerint — évről-évre megismétlődik.

1853 végéről idézem Klapka bizalmas másolatából Kossuth levelének egy passzusát, midőn azt hitték: «a trombita már meg van fújva...»

«Én, ha csak valami váratlan kiegyenlítés nem jó közbe, a török háborúnak az osztráknak a török elleni harcba avatkozása által európaivá alakulását annyira bizonyosnak hiszem, hogy jövendő tevékenységünk színhelyére menni, én már idejét látom» stb.

1859 a legnagyobb reménykedés éve s nem kételkedtek, hogy «a körülmények hazatérésüket fogják kívánni». A szent célért mindent otthagynának, állást, jövedelmet, vagyont, vagyona való biztos kilátást, — mert ez a magyar emigráns lelke. De előbb a villafrancai béke hozza meg a rettegett «váratlan kiegyenlítést» Európában, mely egy csapással végez minden reménységükkel, — utána a kiegyezés látszólagos megnyugvás, hazatérés.

A visszatérők közt ismét László Károly a kivétel, mert tizenhat évi bujdosás után egyetlen, aki legközelebbi rokonait életben találja, tetemes vagyonnal tér haza s aki elmondhatta magáról: «boldog voltam, a lehető legboldogabb»; — hisz hazatérő útja egyben nászútja lett az 51 éves férfinak. Amerikából hozott felesége alig volt 16 éves.

Milyen más sors jutott New-Buda megalapítójának, a 84 éves korában önkézetől elhunyt Újházy Lászlónak, kinek már csak hamvai kerültek megbékélve haza, a családi sírboltba. *Rédey Mária.*

Ötszáz év magyar humora.

Keményfy János: *500 év humora*. Magyar Szerzők vidám írásai. Béta- I. R. T. kiadása, 420 l.

Az antológia-szerkesztés az irodalmi életnek nem legkönnyebb és legkellemesebb feladatai közé tartozik. A szerkesztőnek sokat kell vesződnie az írók emberi gyöngéivel, saját kiadója határt szabó rendelkezéseivel, az egyes kiadók nehézkességével, ha arról van szó, hogy engedélyt adjanak valamely írójuk egy-egy munkájának közlésére, stb. Talpig ember, író és szerkesztő legyen az, aki ma jó antológiát tud szerkeszteni. Ha még ehhez hozzávesszük, hogy irodalmi életünk egy nem is veszélytelen betegsége, amelyet úgy hívnak, hogy *könyvnap*, elsietett munkára sarkallja áldozatait, akkor valóban meleg elismerés illeti meg Keményfy Jánost azért a kitűnő munkájáért, amellyel megajándékozott bennünket, megalkotva a magyar humor első jól sikerült antológiáját. Keményfy János széleskörű tudása, bő szerkesztői tapasztalatai, éles és tárgyilagos ítélő szelleme sikerrel átvezettek az antológia-szerkesztés Scyllája és Charybdise között és kívül-belül szép és érdekes művel ajándékozta meg irodalmunkat.

A munka célja szórakoztatás. Az időrendi közlés nem jelent fejlődéstörténetet, mégis sok oly anyagot találunk a kötetben, amely még a szakember számára is meglepetést jelent. Az első szemelvény a *sanct-galleni táborozás* Ekkehart krónikájából. Azután természetes ugrással Janus Pannonius versei következnek (Berczely A. Károly fordításában), majd néhány jó kódex-szemelvény után az *Adhortatio mulierum*, Heltai Gáspár meséi, a *Béla király és Bankó leánya*, a *Salamon és Markalf*, a *Kopaszágnak dicséreti*. régi magyar elegyes dalok következnek. Csak ekkor jelentkezik a voltaképpeni magyar irodalmi humor Mikes Kelemennel. Gvadányi, Dugonics, Szentjóbiszabó László, Csokonai, Fazekas Mihály, Kisfaludy Károly, Czuczor, Vörösmarty, Garay, Jókai, Petőfi, Arany, Tompa többé-kevésbé ismert verses és prózai darabjaikkal szerepelnek. Remek és eredeti új anyagot jelentenek Petőfi és Arany levelezésének elragadóan bájos darabjai.

Mikszáth Kálmánnal kezdődik a mai ember számára is közvetlenül érdekes, humoros irodalom. E rész összeállítása jelenthette a szerkesztő számára a legnagyobb gondot. A fizikai értelemben nem élők alkotásainak közléséhez a kiadók engedelmet kellett megszerezni, ez pedig alig lehetett csekély dolog, hiszen Mikszáth, Gár-

donyi, Sipulusz (Rákosi Viktor) ma is, anyagilag is nagy kiadói értékek. Mellettük Murai Károly, Kincs István, (éppen e könyv megjelenése idején húnyt el), Kozma Andor kissé háttérbe szorult, kedvesen szórakoztató humoristáink. A közlés aránya, a közölt részek értéke nagyon megfelelő, bár éppen e rész mutatja, hogy a humor az irodalmi élet leggyorsabban hervadó virágai közé tartozik. Mikszáthtól az *Irói birtok* mellett két öregkori remek van közölve, a *Csász. kir. bor s a P. York*, mindkettő a nagy író utolsó kitűnő alkotásai közül való, talán csak frissesség tekintetében nem érik el ezek a régebbi alkotásokat.

Herczeg Ferenczel kezdődik a minden tekintetben élő irodalom. (Sajnos ebből a csoportból is több írónk elhunyt már.) Herczeget egyik legújabb alkotása: *Az utolsó úriember* pompásan képviseli. A Herczeg-féle, satírába mártott humornak e kiváló darabja alig egy-két hónapja jelent meg egy napilapunk tárcájában. A másik darab (*Bolond Tatár*) régebbi darab, amelyet a szerző egy ideig (talán személyi ok miatt) kihagyott volt gyűjteményes kiadásából. Heltai Jenő, Krudy Gyula, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond darabjai igazi mai olvasmányok. Csak Móra Ferenc *Mikor én telkesgazda voltam* című rajzában hatnak zavarólag immár elhomályosult aktuális célzások. A kötet legmulatságosabb humoreszkjei Bodor Aladár tréfája a budai kocsmákról és Hunyady Sándor *A nadrág és a szerelem* című tökéletes humorú rajza, továbbá Nyíró József *Uz Bencéjének* néhány felejthetetlen részlete és Tamási Áron két igazán székelly íű rajza. Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes (nyomdatechnikai hiba zavarja a tőle vett anyagot), Harsányi Zsolt, Zilahy Lajos, Bókay János, Zágón István, Török Sándor, Dallos Sándor igen kedves közleményei mellett Vaszary Gábort öt darabja közlésével igen kiemeli a szerkesztő s e felfedezés-számba menő ténynt maguk a közlemények örvendetesen indokolják. Viszont azt is meg kell mondanunk, hogy a szerkesztés technikája, kiadói érdekek, nyomdatechnikai követelmények miatt egy ilyen antológiában nem mindig a legnagyobb íróktól olvashatjuk a leghatásosabb darabokat. A kötet végén elég szerény népköltészeti szemelvények vannak, továbbá régi élelapokból való mutatványok, valamint a tudós szerkesztő szépen és érdekesen megírt jegyzetei. Nagy sajnálattal kell kiemelnünk, hogy Keményfy János alapos és gondos szerkesztői munkájának hatását az abnormisan sok nyomdahiba zavarja. Ime a könyvnap siető buzgalmának csúf emlékei.

Nero-divat.

Kosztolányi Dezső : *Nero, a véres költő.*— Kósa János : *Császárné volt.* — Felkai Ferenc : *Nero.*

Nero nyilván azért izgatja különösképpen az írók képzeletét, mert úgy szerepel a köztudatban, mint véreskezű zsarnok. Ezt a klisé-t a kereszténység készítette Neróról és elvégre nem volt nehéz a dolga, hiszen ez a császár valóban nem takarékoskodott a vérrrel: meggyilkoltatta anyját, testvérét, halálra rúgta feleségét, öngyilkosságba kergette nevelőjét, aztán a költő Lucanust, kivégeztette a stoikus ellenzék önérzetes tagjait, Róma legjobbait. Szörnyeteg volt s ezeket a tetteit senki sem kívánja mentesíteni. De nemcsak véreskezű zsarnok volt, hanem a nép barátja is, a népszerűség szerelmese. A kivégzett gazdagok pénzén az isteni népet szórakoztatta s az így megvásárolt nép lett dilettantizmusának tapsoló kórusa. Arcképének leglényegesebb vonása, hogy a nép barátja és bohóca volt. Ezt a Nerót, a nép Neróját, eddig kevesen látták és értették meg, még kevesebben ábrázolták.

A ma irodalma különös érdeklődéssel fordul a római császárkor legvirharosabb évtizedei felé, tagadhatatlanul azzal a céllal, hogy zűrzavaros korunkra analógiákat találjon a régmúlt időkben. Aligha tévedünk, ha a római császárkor s különösen Nero mai divatjának ebben látjuk a magyarázatát. Kósa János Poppaea-regénye, Felkai Ferenc Nero-drámája lehet jó vagy rossz, mindenképpen írói joguk volt ezt a témát irodalmilag feldolgozni. Kosztolányi annak idején művészi szándékkal nyúlt Nero alakjához, hogy isteni iróniával megrajzolja a kíméletlen és kegyetlen örök dilettánst. *A véres költő* művészi szempontból messze fölötte áll a másik két műnek s már kiállta a kritika és az idő próbáját. Hogy mégis együtt emlegetjük a Nero-irodalomnak ezekkel az újabb termékeivel, annak az az ízléstelenség az oka, amellyel a kiadó a Kosztolányi-könyvnek ezt az új kiadását tálalta. Kosztolányi megadta a regénynek a címét : *A véres költő*. Az üzleti élelmesség nem átallotta az eredeti cím elé odabiggyeszteni a Nero nevet.

Kósa János regénye, amelyet a tájékozatlan kritika afféle kritikátlan elismeréssel fogadott, Nero második feleségének, Poppaea Sabinának sorsával foglalkozik és tulajdonképpen fiktív emlékirat : egy Helius nevű embernek, Nero állítólagos nevelőjének emlékirata. Nem is szólván arról, hogy Nero nevelője Seneca volt, ez a műforma mindjárt visszariaszt azért is, mert élénken emlékeztet Robert Graves

műveire (*Én Claudius, Claudius az isten*), amelyekről annak idején itt a *Szemlé*ben részletes és elutasító bírálat jelent meg. Ezek a kontár alkotások sikert arathattak az angolszász világban, ahol valósággal divat a történelmi és földrajzi felületesség, de semmiféle siker sem változtat azon a tényen, hogy hamis ókor-szemléleten alapulnak s csak megtévesztik a gyanútlan olvasót. Ezt a példát követte Kósa. Graves-utánzata természetesen még mintaképeinél is gyengébb.

Az a romantikus-szентimentális beállítás, amelyben Heliust szerepelteti, talán illenék a *Karthausi* hangulatához, de a római élet-felfogástól és jellemtől teljesen idegen. De épp ilyen szentimentális alakja Otho, a későbbi császár is; sőt nemcsak ez a két alakja lebeg légiüres térben, hanem többi szereplője is; ezek az alakok akárhol élhettek volna; ha a neveik helyébe betűket vagy számokat tennénk, senki sem mondaná, hogy ezek az emberek éppén rómaiak. A regénynek nincs római levegője.

A regény szerint Poppaea feketehajú, égőajkú, erkölcsi fertőben fetregő péklány, akit Kósa egyik jellegzetes alakja, a mai hadseregszállítókra emlékeztető Pantisthenes, a férje, egy római bérkaszárnya erkölcsi mocsarából emel magához, holott a valóságban Poppaea Sabina nagyapja, Caius Poppaeus Sabinus, Kr. u. 9-ben konzul volt, később Moesia, Macedonia és Achaia kormányzója; a gyönyörű és előkelő asszony első férje Rufius Crispinus lovag volt, a második pedig Otho, tőle vette el Nero. Az író természetesen szabadon bánhat a történelmi anyaggal, csak éppén hamisítania nem szabad; már pedig egészen más egy alak jelleme, ha a mélységből jött s ismét más, ha a társadalom legmagasabb osztályaiból származott. A szerző történelmi tévedései általában az írói szabadság túlzott értelmezéséből származnak; elárulják, hogy nem ismeri a kort, amelybe szereplőit helyezi. Valamit megéreztet Nero dilettantizmusából is, de nem ad többet a klisénél; viszont elismerem, hogy Kosztolányi után nehéz lett volna itt újat teremtenie.

Nem lehet szemet hűnyni a fölött sem, hogy egymást érik a regényben a tárgyi tévedések s főképpen magyartalanságok és nyelvi furesaságok.

A bírálatok általában úgy emlegették ezt a regényt, mint az új magyar irodalom egyik értékes alkotását; ez ellen fel kellett szólalnunk, mert ha tárgyi tévedéseit talán meg is bocsátjuk, a szép és tiszta magyar stílus nevében ki kell zárnunk az irodalom értékei közül.

Felkai Ferenc Nero-drámájáról kedvezően ítélt a közönség, bár a kritika elutasította; a közönségsiker azonban még nem jelenti azt, hogy nem a kritikának van igaza. A dráma kétségtelenül gyenge

színpadi mű, de iránydarab s ebben van sikerének titka. Az írónak joga van iránydarabot is, rossz darabot is írni, itt azonban nagyobb baj is van : hamis az egész alap, amelyre Felkai az iránydrámát felépítette. Az író ókorismerete teljesen elégtelen, a darab levegője és hangulata egy cseppet sem érezteti a császárkori Rómát ; nem ad egyebet, mint a zsarnok közkeletű kórképét. Az ő Nerója is elkoptatott klisé. Ami egyéni vonást ráruház a szerző, az egytől egyig hamis. Nerónak nem a legjellegzetesebb agyficama volt az építkezés ; erre csak akkor vetette rá magát, mikor a tűzvész után (Kr. u. 64) Rómát újjá kellett építeni. A történettudomány már tisztázta, hogy Rómát nem Nero gyújtatta fel, tervezett építkezései érdekében ; az építkezés csak következménye volt a tűznek, nem pedig oka. Nero dilettantizmusáról a darabban csak beszélnek, költeményeiről csak szavak és magasztalások hangzanak el, de sehol semmi megfogható valóság. Hogy Nero verset írt Thyseusról? Ki az a Thyseus? Nero ilyen költeményt sohasem írt ; irodalmi műveinek címeit meglehetősen pontosan ismerjük, sőt töredékei is maradtak ránk. Vajjon mi lett volna, ha a szerző elolvass legalább egy ilyen töredéket, hogy lássa : milyen költő is volt tulajdonképpen az a Nero? A darabban Nero le akarja bontatni a Via Appia «öreg roncsait», vagyis, ha jól értem, roskadozó épületeit, sőt a legszebb épületeket is, holott a Via Appia a sírok útja volt, nem volt ott semmiféle épület, Nero sem építtetett oda semmit és éppenséggel nem volt «szemben az új fürdővel», mivelhogy az új fürdőt csak a III. században építették fel a Via Appia városi torkolatánál.

A darab nyilván Kr. u. 68-ban játszik, Nero halála évében, mivel a végén maga Nero is meghal ; de addig úgyszólván minden főszereplőt kivégeztet. Legalább hatan halnak meg a darabban, vagyis 68-ban, holott ezek a személyek a történelmi adatok szerint már évekkel Nero halála előtt életüket veszítették. Az írónak kétségtelenül joga van ahhoz, hogy szabadon használja a történelmi adatokat, de hamisítania nem szabad ; nem lehet 13 év gyilkosságait egyetlen felvonásba sűríteni. Némi tanulmány árán meggyőződhetett volna a szerző arról is, hogy a kereszténységnek ilyen beállítása Nero korában teljesen hamis. Nem szólván arról, hogy a darabban használt «keresztes» név történelmi lehetetlenség : a kereszténység Nero korában még nem volt tényező. Ez kétségtelen. Súlyos tévedés Senecát, Britannicust, Poppaeát és a darab egyik furesza szereplőjét, a költő Lucatiust a keresztények közt szerepeltetni ; súlyos tévedés Agrippina szájába szabályszerű és pontosan tájékozott előadást adni a kereszténységről ; erről a zsidónak tartott felekezetről senki sem tudott

akkor annyit, amennyit a szerző a szereplők szájába ad. Nero alatt nem dobtak keresztényeket a vadállatok elé, a Flavius-féle amphitheatrum még nem volt meg, a cirkuszban pedig nem voltak állatviadatok, mint a szerző elhitetni szeretné, hanem csak kocsiversenyek. De a legvaskosabb tévedés úgy beállítani a dolgot, mintha Nero ellen keresztény összeesküvés lett volna valaha. A Piso-féle összeesküvésről a szerző nyilván semmit sem tud s nem tud a stoikus ellenhatásról sem, pedig ezek nélkül lehetetlen Nero korának levegőjét megéreztetni. A szerző Lucatiusa : keresztény költő, mint az összeesküvés vezére, egészen torz elképzelés.

Még néhány helyreigazítás : Seneca sohasem írt hőskölteményt Julius Caesarról ; Otho nem Egyiptom, hanem Lusitania helytartója volt ; Vindex, Dél-Gallia helytartója, nem támadhatta Rómát, mert Vesontio melletti veresége után már nem is jutott el Rómába ; tévesen beszél a szerző rabszolgatelepről, mert a rabszolgákat a régi Rómában nem tartották külön telepen s a rabszolgaság nem volt az a vadregényes intézmény, aminek ő képzei ; a római katonát nem legionistának hívták (náluk nem volt idegenlégió), hanem legionáriusnak ; Octaviát 20 éves korában gyilkolták meg, 62-ben, a szerző szerint pedig 68-ban, a darab története idején, amikor tehát már nem is élt, 10 éves.

Ismétlem : teljes mértékben elismerem az író jogát, hogy tetszése szerint válogasson a rideg adatokban, csak az a fontos, hogy beállítása hű legyen, megfeleljen a történelmi valóságnak, a kor hangulatának. Az író esetleg száz adatot tud, de csak kettőt használ fel : ehhez is joga van. Csak hamisítania nem szabad s főképpen nem szabad tájékozatlannak lennie. Sunt certi denique fines.

Révay József.

Ifjúsági regény Bessenyeiről.

Szira Béla : *Bécsi tinta, magyar toll.* Budapest, 1941. Egyetemi nyomda.

Csodát mutat be nekünk Szira Béla ifjúsági regénye : egy bécsi testőr ébredésében.

Hogy e kis könyvet — melyet a Kisfaludy-Társaság a Szilasi Nelly-díjjal jutalmazott — tanárember írta, meglátszik abból a gyöngéd, figyelmes és gondos céltudatosságból, ahogy fejezetről-fejezetre halad előre az ismeretek feltárásában ; hogy író munkája, mutatja a finom líra, mely lassan izzásba hozza az olvasót. Mindent megkap itt a lelkes magyar, valóságos diákkönyveret, a tudnivalók mazzsolái-

val, izelítőt mindenből. A rossz és tékozló gazdálkodásról az országban, a rozzant hidakról, járhatatlan utakról, vadvizekről, le nem vezetett folyókról, rideg csordák garázdálkodásairól. A haza képe tárul elénk, oly keletien tunya, rokonszenves tökéletlenséggel, hogy érezzük: itt mindennek meg kell változnia egyszer. Ha majd felébred zibbadt álmaiból, akit a sors erre kiszemelt. Csak nem úgy, ahogy azt az udvar, Józseffel és Kaunitzcal egyetemben elképzelte, hogy majd «különösebb gondjaikba» veszik az ország sorsát. Egyelőre: izgalmas feszültség ez a reális valóra ébredés, más népek között, más világban, Haydn zenéjével, francia színházzal, operával, balettel, előkelő társasággal, udvari etikettel. Hol volt mindettől a magyar?

A fiatal testőr arcát először személyes elmaradottsága pírítja el, majd rohamosan terjed pirulása egész nemzete nevében.

De Szira némikép túlozza Bessenyei parlagiasságát a pedagógiai és művészi hatás kedvéért. Gondolom, egy nemes ifjú, aki a sárospataki kollégiumot járta, ha közben eltanácsolták is onnan, s ha utána négy évet odahaza hevert is, nem ragadhatott bele olyan mélyen a hazai sárba, hogy ezt kérdezhetné (nehány hónappal bécsi pallérozódása után): «Mi is az a mitológia? Eszik vagy isszák?» S hasonlóképpen nyelvismerete sem lehetett oly hiányos, hogy meg ne értsen ennyit: «Melden Sie sich!». De ha még így lett volna is, az udvari reglana gyorsan munkába vette fogyatékoságait a lovaglás, fegyverkezelés és bizonyára kötelező nyelvorák keretében. Így a Grassené szalójában lejátszódott megszegyenülést (Sándor bátyja ravasz haditervét) kissé elemi kézzelfoghatósággal a drámai felépítés kedvéért érzékelteti a szerző. Pedig épp e felépítésbe és annak valószínűségébe került bele egy kis logikai és időbeli elcsuszamlás, amely meghökkent. Elvégre ez a vadóc és naiv Toldi Miklós is csak tudja, hogy előkelő társaságban társalogni és táncolni szoktak elsősorban s elkerülhetette volna a bajt, aminek a továbbiak szempontjából egyébként csak hasznát látta.

Annal mélyebb pszichológiával készíti elő Szira az első lovaglási gyakorlat jelenetét. Ez a rész a könyv legkiemelkedőbb fejezete. Élőbb, mint a később, csaknem botrányba fűlt audiencia szenvedélyes csattanója.

A várt hatást ugyanis az elkerülhetetlen kudarc bravuros ellentétével robbantja ki az író. Az elrekedt szekér kiemelése az árokból, a vívási gyakorlaton elért, meglepő siker, a testőrök sommersbergi hőstettére való célzás, — a magyar virtus folytatólagos bemutatására készitene elő, — à la Jókai. Mit is várjon az ember a puszták neumes és délceg lovasától? S mihez értsen a magyar, ha nem a kardhoz és a

lóhoz? Ezzel ellenkezőleg : az derül ki hősről, hogy «csak parlagi gavallér», aki nem tudja a lovat steif und fest megülni, megmerevített derékkel, csizma hegyén állva, kifeszített lábbal (ahogy szép magyar testőrkepeinken lefestve látjuk). A Rittmeister úr kemény és hideg, megalázó, újra meg újra ismétlődő kommandói, mint kardélek vágnak és csattognak a levegőben. Csak úgy kapkodja tőlük a fejét a megszegyenült. De lassanként mindent megtanul. Ez az emberanyag mégis csak kitűnő, ha megnüveletlen is, mint a kard, mely nincs kiélesítve.

Egyik oldalon a szégyenkezés, másik oldalon a nyugati kultúra varázsereje, nem kevesebb a magyar ifjak hízelgő helyzete az udvarnál, lassan felnyitják az ifjú szemét s magyar értelmét ; már csak az kell hozzá, hogy hol itt, hol ott felkapjon és immár megértsen holmi politikai célzásokat, melyek a magyar nemes kiváltságainak, az ősi alkotmánynak eltörlésére irányulnak, orvul, hízelkedve, erőszakkal. «Hát ez volna a magyarság sorsa? Ez vége a századokon át folyó véráldozatnak? Egyenlőség, egybeolvadás, osztozás mindenféle betelepítéssel az ősi földön, amelyben eleink csontjai pihennek? Latin helyett német nyelv, magyar helyett német nyelv? Számozott magyarok? Adóztatott magyarok? Szétporlasztott magyarok?»

Immár egész valója felrázódott. Tettre készen áll a «Vasbessenyei»-ek ivadéka, századokra példát mutatva a magyar ifjúságnak.

De ezt a példaadást már nem mutatja be a szerző. Csak az ébredést. Nem megkerülése ez a szép feladatnak? Mintha csak bevezető volna ez a kis könyv a tulajdonképpeni műhöz.

A TUDOMÁNY HATÁRTERÜLETEI.

A tudományok osztályozása, összefüggése sokat tárgyalt problémája volt mindig a bölcsészetnek. Újabban tudvalevőleg Dilthey, illetőleg Schleiermacher a tudományokat két csoportra osztották: természeti és szellemi tudományok csoportjára. Az osztályozást teljesen keresztülvinni nem lehet. Így például a lélektant egyesek természeti, mások szellemi tudománynak, a szociológiát egyesek szellemi, mások természeti tudománynak tekintik. A mellett elfelejtették, hogy egyes tudományok a kutatás változával átmennek egyik csoportból a másikba. Elfelejtették, hogy vannak határterületek, melyek két vagy több tudomány körébe valók. Elfelejtették, hogy bizonyos nézőpontból — mint pl. Lamberté — a tudomány osztályozásán általában túlmennek.

A tudományok egyeteme összefüggő egész. Már Herakleitos hirdeti. Galilei Aristotelelssel és Aquinói Szt. Tamással szemben fejtegetett tanításai nemcsak a kozmoszra vonatkoznak, hanem az etikának is szólnak és nagy perspektívát nyitnak az emberiségnek. Ugyanez áll Darwin bizonyos tanításairól. A természettudomány «lex minimi»-je a gazdaságtannak is egyik alaptétele. A tudományok egységének köszönhető, hogy a tudományok egymást kiegészítik. A gazdaságtan adta az újabbkori filozófiának az érték és jószág fogalmát, a természettudománynak a létért való küzdelem (verseny) fogalmát. A statisztika hasznos eszköze majdnem az összes tudományoknak. A csillagászat legnehezebb problémáit a fizika, az élettan legnehezebb problémáit a vegytan oldotta meg és a társadalomgazdaságtan legnehezebb problémáit az etika oldja meg.

De ha a tudományokat magasabb szempontból egységnek tekintjük, emlékezve Laplace feltételezett képletére, azt is tudjuk, hogy a tudomány ágai sokfélék és folyton szaporodók. És ezek a tudományok mind önállóak és a maguk területén souverainek. Mindamellett vannak itt, mint a népek állami életében, bonyolultabb esetek. Vannak a tudományok terén közös területek, továbbá, mint a vámpolitika «enclavei» idegen területhez csatolt részek, határterületek, melyek két vagy több souverain tudomány befolyása alatt állanak, azok együttműködését követelik. Ezek a közös területek, határterületek, azért nehezebb munkát rónak a kutatóra és csak kétes eredményhez vezet a vizsgálat, ha azt a helyzetet a kutató-fel nem ismeri, amely csak feltételes, vagy részleges eredményhez juttat.

Leginkább áll ez azon tudományokra nézve, melyek a tudományok létráján a legmagasabban állnak, a társadalmi tudományokra, melyek tehát az összes tudományok közreműködését követelik. A társadalomtudománynak vannak határterületei, melyek a geológiával, a mechanikával, a demográfival, a földrajzzal, a bölcsészettel, az államtannal stb. érintkeznek. A szociológiának vannak határterületei, melyek a lélektannal, etikával, a társadalomgazdaságtannal, az archaeológiával, a történelemmel stb. érintkeznek. A növénytannak vannak problémái, melyek csak a földrajz, a zoológia stb. segítségével oldhatók meg. Az élettannak vannak problémái, amelyek csak a vegytannal, a mechanikával, az optikával, az elektromossággal stb. oldhatók meg.

A mai hadtudománynak vannak feladatai és problémái, melyekhez az optika, mechanika, elektrotechnika, a matematika, a történelem, a népisme, a politikai földrajz hozzá szól. A társadalomgazdaságtannak vannak problémái, melyekhez a történelemnek, az állambölcséletnek, a jognak, a technikának, az etikának van hozzászólása.

Még a teológia sem nélkülözheti a bölcsészetnek, a történelemnek, a nyelvészetnek, az etikának, az állambölcsészetnek támogatását.

Itt természetesen a tudomány tartalmáról van szó, nem a tudomány műveléséről. Mert arra sok példát találunk, hogy

egy kutató több tudományt művel. Nem is szólva az ókorról, ahol az majdnem szabály volt, nem is szólva Leonardo da Vinciről, Smith Ádám korszakalkotó gazdaságtani munkáján kívül nevezetes munkát írt az etika köréből. Sismondi kiváló gazdasági tudós és kiváló történetíró volt. John Stuart Mill munkássága kiterjed a gazdaságtanra, államtanra, filozófiára. Bernhardi, a hadtudományok kiváló képviselője, nevezetes munkával szerepel a gazdaságtan történetében. Dühring munkássága felölelte a matematikát, mechanikát, etikát és gazdaságtant. Quetelet matematikus, csillagász volt és a morálstatisztika megindítója.

Az ember és ennek folytán a társadalom is complex alkotás; ember és még inkább társadalom, a lét legmagasabb fokát foglalja el, bennök tehát a legkülönbözőbb tényezők működnek. Elsősorban természeti, azután lelki tényező, továbbá vallási, erkölcsi, jogi, gazdasági tényező. Ezek együttműködéséből alakul ki minden. Csak a tudományos kutatás kénytelen a complex tényezőket szétválasztani és külön-külön vizsgálat tárgyává tenni. De minél jobban specializálódnak, minél jobban távolodnak a valóságtól, annál hypotétikusabb lesz természetesen a tudásuk. A valóság ismeretéhez tehát lehetőleg több tényező hatását kell szemügyre venni. A legnagyobb bajt okozza elméletileg és még inkább gyakorlatilag, ha az elvont, elszigetelt igazságokat olyanoknak tekintjük, mint amelyek a valóságot jelentik. Csak Aristoteles zoon politikon-jára, Rousseau *Contrat Social*-jára és az angol nemzetgazdák homo oeconomicus-ára kell visszaemlékezni. Mindezek és mások az absztrakt igazságokat a valósággal összetévesztették.

Minél magasabban áll a tudomány a tudományok piramisán, annál kevésbé lehet autarkias. Annál több a határterület. A társadalmi tudományok legmagasabban állanak, így a legtöbb tudomány segítségére szorulnak, legtöbb gyökeret eresztenek a többi tudományok talajába. Nem szorul-e a társadalom-gazdaságtan a történelem, a statisztika, a pszichológia, a földrajz, az antropológia, a népisme, a jog, a matematika, a technika, az államtan és az etika segítségére?

Vogt-Moleschott után, kik minden jelenséget a matéria szempontjából akartak megérteni («Der Mensch ist, was er isst»), ami legradikálisabb kifejezését Marxban találta, oly kornak kellett jönni, mely a jelenségeket a szellem szempontjából nézi. Kayserling azt mondja, hogy a jelenségeket a földről vagy a lélekről lehet vizsgálni. Most tehát a jelenségeknek lelki struktúráját iparkodik a tudomány felismerni. Nem kétes, hogy itt az erkölcsi szempontnak nagy fontossága van, mint mindenben, ami emberi. Ugyanaz áll még nagyobb mértékben a történetírásról, az államtanról. A tudomány határterületének nagy része érintkezik az erkölcsi problémával, ezt jól látta a magyar filozófia egy jeles képviselője, aki talán ezzel a filozófia egyes ágai közül az etikának követelte a primátust.

Minden tudomány souverain a tudományok világegyetemében. A fiziológia souverain, ha van is benne terület, probléma, melynél a statisztika, a matematika siet segítségére. A társadalomgazdaságtan souverain, ha van is probléma, melyet az etika nélkül nem lehet megoldani. De ez nem jelenti azt, hogy a vasúti viteldíj vagy a tőzsdei árfolyam megállapításánál az etikát kell segítségül hívnunk, bár az tulajdonképpen teljesen sehol sem hiányzik, ahol emberi egyénről, emberi társadalomról van szó, csak hogy a problémák nagyrésznél csak alárendelt szerepet játszik. De éppen azok a problémák, melyek különösen a XIX. század második felében nagyobb jelentőségre tettek szert, mint a munkásügy, olyan határterületre esnek, hol az erkölcsi szempontoknak nagy jelentőségük van. A határterület helyzete néha olyan, hogy egyáltalában nehéz meghatározni, melyik tudományhoz kell azt csatolni. Vegyük például a fényűzés kérdését. Ezt a kérdést sokszor egyházi írók tárgyalták, azután moralisták, azután történetírók, ma inkább a társadalomgazdaságtanban talál helyet. A kamatvétel kérdését a kánonjogi írók tárgyalták, ma bizonyára senki sem kételkedhetik abban, hogy azt elsősorban a társadalomgazdaságtannak kell tanulmányoznia és megvilágítania. Néha tudvalevőleg a határterületek mélyen belenyúlnak egymásba, így pl. a matematika a statisztikába, a vegytan a biológiába, a statisztika a jogtudo-

mányba, a földrajzba, a történelembe, stb. — bizonyítva a tudományok összetartozását.

Nap-nap után keletkeznek új tudományok és tudományágak s azzal szaporodik a határterületek száma, mert hiszen az új tudományok anyaga is eddig valamely régi tudományban helyezkedett el vagy ott rejlett, legalább is tudat alatt, most pedig átvitetik egy új tudomány termékeny mezejére. Ezzel is szaporodik a határterületek száma, illetve a több oldalról való megvilágítás szükségessége. A határterület néha az enclave természetét veszi fel, melyet más területhez kell csatolni.

Ha egy pillantást vetünk a társadalomgazdaságtan nevezetesebb munkáira, azt látjuk, hogy az erkölcsi eszme mindenütt szerepet játszik, sőt egyes nevezetesebb és nagyobb szabású munkák egyenesen kiemelik az erkölcsi tényezőt, így különösen a történeti iskola, a társadalomerkölcsi és szociálpolitikai iskola. John Stuart Mill, aki, mint Marshall mondja, a benthami rideg utilitarizmus helyett nemes utilitarizmust hirdet, az erkölcs postulatumát, a kedély postulatumát vezette be. Hasonlóképpen Carlyle és Ruskin. Csak egyetlen egy író foglalt határozottan állást az erkölcsi eszme ellen és ez Marx, aki az amoralizmus elméletét állítja fel, mondván, hogy minden jelenség a gazdasági szükség parancsa szerint alakul és ezt a gazdasági szükség a gazdasági életen túl, az annak megfelelő ideológiában — vallás, jog, irodalom, művészet — jut kifejezésre.

Az erkölcsi tényező elhanyagolása különben az úttörő angol írónál érthetővé válik, ha különösen a következőket szem előtt tartjuk. Mint a gyermek a hold után kapkod, első művelői a gazdaságtannak egy általános, az egész világra, az egész emberiségre alkalmazandó elméletet, általános törvényeket akartak megállapítani. Itt aztán háttérbe szorul az erkölcsi momentum, mely csak akkor kezd erősebben nyilatkozni, ha leszállunk egyes csoportokhoz, sőt egyes egyénekhez. Aztán az erkölcsi tényező hatása különösen csak akkor érezteti magát, mikor nemcsak a gazdasági élet mechanizmusát nézzük, hanem az emberi sorsokat. Ez történt, mikor a gépre alapított nagyipar a munkások közt nyomort,

fizikai és erkölcsi jólétükben sorvadást, a családi élet, a gyermeknevelés, az egészségügy, a lakás, a szemérem terén teljes süllyedést, anarchiát idézett elő és mindennek folyományaként a fennálló társadalmi rend ellen lázító szellemet szült.

Az erkölcsi rugók szerepének méltatása a tudomány úttörő gondolkozóinál sem hiányzik. A túlnépesedés veszélye ellen leghatalmasabb megelőző eszköznek tekinti Malthus a «moral restraint»-et, az erkölcsi önmegtartóztatást, ami a népességnek a klasszikus elméletben való alapvető fontossága mellett figyelembe veendő.

Már az első vizsgálódásnál, amelyet a komoly kutató tesz, találkozik az erkölcsi eszmével. A gazdaságtani kutatók kezdettől fogva megkülönböztették a gazdasági és a szabad javakat. A szabad javak közé tartoznak az erkölcsi javak, melyek különben — valljuk meg — nemesebb értelemben inkább javak, mint a gazdasági javak. Ilyenek a teljesített kötelesség, tudás, a honszeretet, a családi szeretet, az odaadó barátság, a karitatív lélek, a tudományvágy, a hit, a tehetség stb. A kutatók tehát már az első lépéseknél felismer-tek egy fontos határterületet, melyet azonban vizsgáló-
saikból ki kellett zárniok, mert a vizsgálati terület a gazda-
ság volt, de egyúttal elismerték, hogy a vizsgálatból kizárt
javak is javak. Sőt magasabb javak, még gazdasági szem-
pontból is, de más törvények alá tartoznak. Ezek ingyenes
javak és ezek élvezetében senki a magántulajdonjog intéz-
ménye által korlátozva nincs.

Az igénytelenség adott esetekben hasznosabb jószág, mint az éléskamra. Erkölcsi szempontok legkevésbé érvényesülnek a termelés és a forgalom terén, leginkább a jövedelemmegosztásnál és a fogyasztás terén. De amott sem hiányzanak. Így a termelésnél a munkakedv, vállalkozói szellem, a forgalomnál a piszkos verseny, a tisztességes verseny, a fosztogató verseny, non ultra dimidium stb.

Éppen az erkölcsi szempont elhanyagolását panaszolják azok is, akik azt találják, hogy a gazdaságtan művelői között akadnak, akik a társadalmi problémákat csak gazdasági problémáknak tekintik. Akik tényleg ily egyoldalúan

fogják fel e problémákat, azokkal szemben a bírálóknak igaza van, bár nem szabad megfelelkezni arról, hogy a társadalmi bajok tényleg elsősorban gazdasági téren, gazdasági okokból, gazdasági helyzetekből származtak. Így például elsősorban a gép versenye az emberi munkaerővel, minek folytán a munkabér az úgynevezett gépmunkabér fokára süllyedt. Aztán a nagyipar és annak hiperkapitalisztikus jellege folytán a munkásra nézve lehetetlenné vált az önállósítás, örökké bérmunkásnak kellett maradnia. Azután az alacsony munkabérből származó egyéb gazdasági következmények: a női és gyermekmunka, truck-rendszer stb. Azonban téves mégis az a megállapítás, hogy a gazdaságtan művelői a szociális problémákat csak a gazdasági eszközökkel tekintik megoldhatóknak, mert hiszen éppen a társadalmi problémák tanulmányozása vezetett az úgynevezett társadalomerkölcsi irányhoz.

Az angol írók «hands»-ról beszélnek, kezekről, mert a munkához csak a kéz szükséges. De a kéznek nincs tudása, nincs akarata, nincs felelősségérzete, nincs éhsége, mindenhez az egész ember kell. De az egész ember a munkánál mint ember jut kifejezésre, nem egyszerű gép, hanem vannak vágyai, igényei, reményei, tervei, életcéljai. A kéz szerepét tehát nemcsak az anatómia, a biológia, nemcsak a technika stb. állapítja meg, hanem a társadalmi, az erkölcsi, a politikai rend. Hiszen a munkát, különösen a nehéz, hosszantartó munkát az emberek legnagyobb része gyűlöli, kerüli, lenézi és csak a legújabb idők erkölcsi felfogása teszi a munkát kedvelté, becsültté és lehetőleg társadalmi, állampolgári kötelességgé.

A kezeket ki kell képezni, néha évek szorgalmával, kedvveléssel, mindezekhez azután kell sok intézmény, iskola, tanműhely, tanfolyam, irodalom és számos erkölcsi alapon nyugvó mozzanat. Sőt kell ide helyes iparpolitika, helyes vámpolitika, helyes nemzetközi politika is.

És lehet-e tagadni a verseny nagy erkölcsi erejét? Az emberi tehetségek, miként a földi adományok gazdagsága, általában kibontakoztak volna-e verseny nélkül? Voltak, akik a versenyt túlozták és helytelen, erkölcsstelen eljárás-

sokhoz fordultak. Ennek legyőzésére voltak, akik mesterségesen ki akarták zárni. De ez nem cáfolja azt az észszerű igazságot, hogy az észszerű versenynek termékenyítő hatása van. Mert erkölcsi követelmény, erkölcsi adottság minden téren, még szellemi téren is kell, hát éppen csak a gazdaság terén volna átkos hatása?

Gazdasági szempontból is nem helyesebben cselekszik-e az a gazda, aki csak legnagyobb szükségben alkalmazza a traktort, hogy munkásainak ne vegye el a mindennapi kenyerét, mint az, aki munkásai kenyerével nem törődve, elégedetlenséget szít, munkásainak kedvetlenségét és rosszul teljesített munkáját idézi elő és este nem mer munkásai közé menni? Nem helyesebben cselekszik-e gazdasági tekintetben is az a vállalkozó, aki nemcsak a mennél nagyobb munkateljesítményt nézi, hanem a munkás megbízhatóságát, ragaszkodását, erkölcsi jellemét?

Nem helyesebb-e a munkaszerződést nem két egymás ellen küzdő, egymás érdekeivel nem törődő fél megállapodásainak, hanem jóindulatú, egymás jogos igényeit és érdekeit is respektáló felek bölcs és emberséges kapcsolatbalépésének tekinteni?

E szellemben szól *A szociális igazság felé* című munkám bevezetése is.

Jövőről való gondoskodás erkölcsi szelleme nélkül a biztosításügy zátonyra jut és vele sok nagyfontosságú érdek, sőt még a családi összeforrás ereje is. A jövőről való gondoskodás és a jövőben való bizakodás nélkül nincs vállalkozói szellem, a vállalkozás erkölcsi szelleme nélkül pedig terméketlenség űli meg a gazdasági életet. A jövőről való gondoskodás erkölcsi szelleme nélkül nincs takarékoság, nincs tőkegyűjtés, nincs egyensúlyozottság jelen és jövő között, nincs haladás a gazdasági és szellemi kultúrában.

Ha a magasfokú gazdasági életnek egyik fő berendezését vizsgáljuk, a hitelt, azt találjuk, hogy a hitelgazdaság egyik feltétele a bizalom, melynek megingatása rendszerint a gazdasági struktúra összeomlását vagy legalább erős megtámadását hozza magával. Tehát itt is erkölcsi mozzanattal találkozunk. Ha az emberi munka gazdasági alakulását vizsgáljuk, azt

találjuk, hogy itt is, mint már a régi gazdaságtan megjegyzi, az erkölcsi tényezők nagy szerepet visznek. Munkakedv, munkaerő szintén erkölcsi tényezők. A lusta, a könnyelmű, az erkölcstelen ember nem szereti a munkát, tehát mint munkatényező nem számít. A munkát nem becsülő népek gazdaságilag kiskorúak.

Lehet-e tagadni, hogy gazdasági szempontból is öt nem mindig több, mint négy, sőt lehet, hogy kevesebb, mint négy. Mert a gazdasági élet nemcsak 2×2 , hanem etika, lélektan is.

Ha az állam szociálpolitikai intézkedésekkel, szociálpolitikai intézményekkel a gazdasági élet menetébe beavatkozik, annak oka és célja többnyire erkölcsi, tudniillik a gyengék védelme, a gyengék erősítése. Érdemes ezzel a kérdéssel foglalkozni. Célhoz vezet-e az ilyen intézkedés?

Itt van a család kényes problémája, mely számos területet érint, mely sem egyszerűen populationisztikai, sem egyszerű biológiai, sem egyszerűen szociológiai, sem egyszerűen gazdasági, politikai vagy erkölcsi probléma. Tehát határterületi probléma. A katonai állam nagy szaporodást óhajt és ennek érdekében az erkölcsi követelmények, a gazdasági követelmények iránt esetleg közömbös. Ellenben a haladó kultúra és a tömegeknek fölfelé irányuló törekvése csak olyan szaporodást helyesel, mely az anyagi helyzet javulását nem gátolja. Az állam arra törekszik egyfelől, hogy a progenitura egészségét veszélyeztető okok megakadályoztassanak, ami azonban nem ítéhető meg egyszerűen orvosi szempontból, veszéllyel és sikertelenséggel járhat. Már azért is, mert a beteg fizikumot anyagi jólét vagy magas erkölcs jóváteheti és ellenkezőleg egészséges fizikumot inség, erkölcstelenség megronthat. Arról sem lehet megfeledkezni, hogy a családi élet is azon eszmények közé tartozik, melyet kevesen valószínűnek meg, talán sokan legalább megközelítenek, de millió és millió ember bizony alig tudja, hogy családi élet létezik. Arról sem lehet megfeledkezni, hogy a család századokon át mint védelmi szervezet nagy fontosságú, nagy tekintélyű volt, nagy vonzerőt gyakorolt, míg ma az állam szociális működésével ezt sok tekintetben pótolja.

Míg régente az élet fontos eseteiben az egyén a családban keresett és talált védelmet, erre ma kevésbé van szükség, mert az állam intézményeivel erről gondoskodik. De a családi intézmény annyira alapja a társadalomnak, az államnak, a kultúrának, az erkölcsnek, hogy azt egy-egy, bár fontos szempontból nem lehet megítélni, mert ez csak téves következtetésre vezet. A családprobléma is határterületi probléma.

Bátorkodtam röviden azt a határterületet vizsgálni, melyen a gazdasági élet, a gazdasági cselekvés az etikai tényezővel érintkezik. Kétséget nem szenved, hogy vannak más határterületek is. Ki kételkedik abban, hogy a gazdasági cselekvés sok ponton érintkezik a lélektani tényezővel? Lehet-e abban kételkedni, hogy a gazdasági cselekvésre optimizmusnak és pesszimizmusnak nagy befolyása van? Egyáltalán a lelki diszpozícióknak. A majnamelletti frankfurti egyetemen külön tanszéke van a szociális lélektannak, melyet egyidőben Man, a későbbi belga miniszter töltött be.

De ha egyes társadalomgazdaságtani határterületeken szükségét látjuk annak, hogy az erkölcsi tényező is figyelembe részesüljön, az nem jelent annyit, hogy a szoros tudományos vizsgálat helyét moralizáló, kenetteljes diatribek foglalják el. A tudomány szigorú módszerét, hogy úgy mondjam a diszciplína souverainitását semmi sem korlátozhatja, legkevésbé bármely jóakarátú, de exotikus inspiráció, eszmefuttatások, bölcseségek.

Hogy ma az egész világon joggal követelik, hogy a gazdasági életben is jobban érvényesüljön az erkölcsi szempont, hogy a gazdaságtani elmélet is elismerje az erkölcsi tényező szerepét, abban kételkedni nem lehet. Ennek a felfogásnak a tanszéken is szerettem erősebb kifejezést adni, mert ha a fiatalságot nemesebb gazdasági elvekkel bocsátjuk az életbe, annak van talán annyi értéke, mint ha egy szellemes, de talán kétesértékű muló véleménnyel, okoskodással, szofizmával ismertetjük meg.

A kérdés némi aktualitást nyert napjainkban. Mint-hogy a gazdasági életben sok visszásság és veszély mutatkozott, az a törekvés jutott érvényre, hogy bizonyos gazdasági intézkedéseknél az erkölcsi szempont érvényesüljön.

Ez történt az ú. n. társadalomerkölcsi iskola részéről, ez történt a keresztény szociális irány szempontjából. Az Egyház hozzászólást követel bizonyos gazdasági és szociális problémákhoz. A XIII. Leó pápa által kibocsátott *Rerum Novarum* enciklika, a XI. Pius pápa által kibocsátott *Quadragesimo Anno* enciklika ezt juttatják kifejezésre. XII. Pius pápa pedig az 1941. évi pünkösdi *allocutiójában* ezeket mondja: «A társadalmi rendszer azon részén, mely az erkölcsi élethez közel esik, vagy arra megy át, az Egyháznak vitathatatlanul joga van annak megítélésére, hogy egy társadalmi rend alapjai megegyeznek-e azzal a változhatatlan renddel, amelyet Isten juttatott kifejezésre a természetjog és a kinyilatkoztatás által.»

És tagadhatatlan, hogy az erkölcsi felfogás jut erősen kifejezésre az újabb jogalkotásokban is. A magánjogban a «*contra bonos mores*» elv hangsúlyozásával és még inkább a gazdasági és társadalmi élet mélyen bonyolult ügyeiben. Az ez évben befejezett nagy olasz *Codex* messzemenőleg erkölcsi elvekre támaszkodik és az egész joganyag élére helyezi a *Carta del lavorót*. Hiszen az erkölcsi felfogás hívei mindig elismerték, hogy a jog lényeges feltétele az erkölcs. Csak emlékezzünk Tacitusra: «*Nullae sine moribus leges*» és Gajus institúcióira: «*Justum vivere, neminem laedere, cuique suum tribuere*».

Ezt a napjainkban erősebben hangsúlyozott felfogást még elméleti szempontból sem lehet kifogásolni. A nemzetgazda ugyan, ha úgy tetszik, az abstrakciók tornyában, melyet Bergson is tudvalevően ostromolt, absztrakt, zavarmentes területen elzárkózhatik, de nem tiltakozhatik az ellen, hogy *in concreto* az élet követelményeit, az élet bizonyos magasabb problémáit tekintve, természetesen szorítkozva azokra a problémákra, melyekben kétségtelenül erkölcsi mozzanatok is vannak, mint például a társadalompolitikában, az erkölcsi szempont figyelembe vétele jogosult, sőt mellőzhetetlen és különben is a tudomány kiváló képviselői által soha nem volt mellőzve.

Talán nem érdektelen az arra való utalás, hogy a háború után az erkölcsi határterület éreztetni fogja a reakciót a

gazdasági téren. Mindenki előtt világos; hogy a háborús gazdaság a békében nem fog folytatódni, hanem helyet enged egy, a békének megfelelő gazdasági rendszernek. Az emberi erőnek és különösen az alkotó erőnek ismét nagyobb tért kell engedni a háború erőszakos, kényszeres, kötött rendszere helyett. Ha nem is lehet szó majd teljesen szabad versenyről, de az egyéni tevékenységnek a bürokratikus megszorítottság helyébe kell lépnie. Az állami interferencia és az individualizmus között helyre fog állani a természetes arány. A jogbizonytalanság megszűnik. Az erkölcsi felelősség helyet fog kapni a könnyelmű szóplethora helyett, az erkölcsi parancsok a tudatlanság jelszavai helyett. A gazdasági élet, a teremtő munka megfelelő kezdeményező, szabad ereje visszanyeri szerepét. Az állami gépezet ismét eredeti magas célkitűzését fogja szolgálni, nem pedig apró-cseprő pillanatnyi intézkedések tömkelegével bajlódni.

Az ember erkölcsi természettel van felruházva. Azt köszöni a legnagyobb bölcseségnek és ennek következménye, hogy mindenütt, ahol az ember és az emberi közösségek viselkedésének törvényeit, az azokból folyó jelenségeket vizsgáljuk, az erkölcsi mozzanat befolyását nem ignorálhatjuk, ha teljes tudásra törekszünk. Igaz, a társadalomgazdaságtan megfelel szűkebb feladatának, ha például a gazdasági szabadság, a Malthus-féle népességi törvény, a szabadverseny, az intervencionizmus, a munka gazdasági természetét magyarázza, de ha ezen komplex és erkölcsileg diszponált jelenségeknek erkölcsi dominánsát nem láttatja, tudásvágyunk nem lesz kielégítve, cselekvésünkben hiányzik a helyes irány, mert az emberi gazdaság összefügg az erkölcsi élettel és kell, hogy abból impulzust és direktívát nyerjen.

FÖLDES BÉLA

RÁKOSI JENŐ, A DRÁMAÍRÓ.

Ezerkilencszáznegyvenkettő négy magyar drámaíró centenáriumának éve. Száz esztendővel ezelőtt született Csiky Gergely, Csepreghy Ferenc, Berczik Árpád és Rákosi Jenő. Mindegyik rajta hagyta keze nyomát a modern magyar dráma fejlődésén. Csiky a társadalmi színmű legnagyobb hatású művelője, szinte azt mondhatnók megteremtője, Csepreghy Ferenc a népszínműírás területén alkotott jeles munkákat, Berczik Árpád a szalonvígjáték s a bohózat kedvelt művelője volt, Rákosi Jenő pedig úgyszólván valamennyi drámai műágban kísérletezett.

Ez a meghatározás, hogy kísérletezett, nem akarja Rákosi működését a pusztá próbálkozás értékére korlátozni. Inkább dicsérő értelmet akar a szóhoz fűzni. Rákosi valóban a magyar drámaírás legnagyobb és legértékesebb kísérletezője. Az újromantikus mesejáték, a történeti vígjáték, a nagyszabású tragédia, a társadalmi színmű, az operett — mind-mind mutat fel tőle egyiket érdekes terméket. S magyar kortársaitól éppen kísérletező szenvedélye, éppen új és eredeti utakat törni vágyó szándéka választják el. A kiegyezéstől a századfordulóig terjedő időszaknak ő a legváltozatosabb, legeredetibb, ha nem is mindig a legnépszerűbb drámaírója. Ami pedig elméleti megalapozottságát illeti, ebben a tekintetben magasan színműíró kortársai fölött áll. Tragikum-elmélete annyira elmés, annyira világnézeti gyökerű, hogy versenyez legjelesebb esztétikusaink gondolataival.

Fiatalkori terveit és szándékait *Emlékezéseiben* eképen jellemzi: «Nekem mint drámaírónak becsvágyaim voltak. Én azt gondoltam, én vagyok hivatva arra, hogy Shakespeare reális romantikáját és Racine pedáns klasszicizmusát

összeszövöm egy harmadik fajjá».¹ Ez a kitűzött feladat olyan megvalósíthatatlan, hogy csak egy merész fiatal agyvelőben foganhatott meg. Shakespeare és Racine egymástól annyira különböző két művészi világ, hogy semmiféle drámaírói képesség sem tudná azt, ami stílusukban jellemző, egy magasabb esztétikai formában egyesíteni. A feladat tehát Rákosinak sem sikerülhetett. De egy irodalomtörténeti tanulságot mindenesetre rejt magában. Rákosit irodalomtudományunk Shakespeare-követőként könyvelte el. És csakugyan: nyelvében, fordulataiban, egyes alakjaiban, sőt sok jelenetében a nagy angol költőnek számtalan motívuma, fordulata, stílu-sajátossága hangzik vissza. De hogy vajjon ezek a shakespeare-i reminiscentiák Rákosi drámaírásának lényegét érintik-e, hogy világnézete, hogy forma-bensősége rokonságban van-e mesterének felfogásával, ez az, amit vizsgálni kellett volna, s ez az, amit irodalomtörténetírásunk figyelmen kívül hagyott.

Ennek a tanulmánynak kettős célja van. Először is át akar tekinteni Rákosinak, a drámaírónak formai kísérletein, másodsor pedig azt szándékozik vizsgálni, hogy mennyiben és milyen mértékig Shakespeare-tanítvány.²

Rákosi Jenő mint az újromantikus mesejáték művelője lép fel irodalmunkban. Mi volt ez az újromantika?

Ezt a kiegyezés tájékán drámai irodalmunkban feltűnt irányt úgy lehet tekinteni, mint ellenhatást a magyar színpadon akkortájt uralkodó Szigligeti-iránnyal szemben. Szigligeti Ede drámaírói modorának jellegzetes sajátosságai a nagy színpadismeret, a hatások pontos kiszámítása, száraz józan-ság és nyelvi költőietlenség voltak. Ezzel szemben a fantázia

¹ *Emlékezések*. I. k. 160. l.

² Rákosi drámaírásáról l. a köv. műveket: Bársony István: *Rákosi Jenő drámái*. Magyar Hirlap, 1905. 25—26. sz. — Szecső Vilmos: *Rákosi Jenő drámái*. 1909. — Beöthy Zsolt: *Rákosi Jenő drámai irodalmunkban*. Budapesti Szemle, 1920. 184. k. 31—44. l. — Galamb Sándor: *Rákosi Jenő*. Irodalomtörténet. 1921. jan.—máj. 14—32. l. — U. az.: *A magyar dráma története 1867-től 1897-ig*. Bp., 1937. — Schöpflin Aladár: *Rákosi Jenő mint drámaíró*. (*Rákosi Jenő élete és művei* c. kötetben. 195—242. l. 1930.)

csapongóbb szabadságát, az érzelem korlátlanabb érvényesülési jogát s a dikciónak mámorosabb pazarságát hozza az újromantika.

Újat akart hozni az új iskola az őt megelőző magyar színművel szemben téma és felfogás tekintetében is. Az előző évek magyar drámairodalma főképen a nemzeti tárgyakat kedvelte s erős nemzeti érzést és hangulatot lehelt magából. Ehhez illően nyelve is bizonyos szónokiasságot árasztott. Az új irány inkább a könnyedebb formákat, a vígjátékot kedveli, s a nemzeti tárgyakat vagy elhanyagolja vagy csak mint érdekes, mint témájához éppen jól találó couleur locale-t pusztán aláfestésnek alkalmazza.¹

Az újromantikus irány előfutárának Éjszaki Károly *A cydoni alma* (1855) című vígjátékát kell tekinteni, a fejlődést döntően befolyásoló kezdetnek Rákosi Jenő 1866-ban bemutatott *Aesopus*-át. A Mesegörögországban, Samos szigetén játszó darab hőse, Aesopus, a mesemondó, dadogó szőejtésű rabszolga, akinek a szerelem megadja az ékes beszéd tehetőségét, aki szellemi fölényével a vígjáték valamennyi szerelmesét párjához segíti, s végül magának is megszerzi Erotá kezét.

A darabnak az akkori közönségre és irodalomra tett hatását az egészen szokatlan hangja és újító bátorsága magyarázza. Az irreális mesemilieu, a képzeletnek csapongó és játékos szeszélye, a nyelvnek Shakespeare dikciójából merítő képgazdagsága — mind új és üdítő jelenségeknek tűntek fel vígjátékirodalmunkban.

Az egyes alakokon és jelenetekben mutatkozó Shakespeare-hatássemlegesítés sem érintette bántóan azt a közönséget és azt az irodalmi közvéleményt, amely csak pár esztendővel azelőtt — 1864-ben — üdvözölte örömmel és látta a magyar költészet gazdagodásának a teljes Shakespeare-fordítás megindulását. Ez a közhangulat inkább örült a

¹ Az újromantikáról l. Gyulai Pál *Emlékbeszédét* Szigligeti Ede felett, azonkívül Szerb Antaltól *A magyar újromantikus színmű* (Bp., 1927.) c. tanulmányt. V. ö. Galamb Sándor i. m. *Az újromantikus színmű* fejezetet, és u. attól a *Csiky Gergely* c. cikket a Budapesti Szemle 1942. májusi füzetében.

reminiscentiáknak, s szívesen fedezte fel a korbély Castusban Falstaff mását, Diodorban pedig a *IV. Henrik király*beli Riki herceggel való rokonságot.

A darab hatása nem maradt magyar földön. 1872. okt. 17-én Prágában is hatással mutatták be Brabek Ferenc fordításában.¹

Aesopus hatása hosszú éveken keresztül megérett a magyar színműíráson. Rákosi nyomában Csiky Gergely, Dóczi Lajos, Bartók Lajos, Somló Sándor művelték a mesevígjátékot. Maga a fejlődést elindító fiatal mester azonban még csak egyetlen ilyenfajta darabot írt, *A szerelem iskoláját*.² A mese Sylvániában történik, amelynek trónját Arnuez, a régi király elűzésével szerezte meg. Van egy leánya, Stella, aki tudománykedvelő és férfigyűlölő különös lélek. Nem akar férjhez menni, pedig apja is kívánja, s a kérőknek egész serege ostromolja. Legtüzesebb köztük Kordial, az elűzött király fia. Stellának megtetszik, de mégis megkeményíti magát vele szemben is. Egy bonyodalmas és borzalmas álom hatása alatt azonban elhatározása megfordul, boldogan nyújtja kezét neki, s így aztán az új és a régi királyi család egyesül Sylvánia trónján.

Ebben a mesejátékban Rákosi meseteremtő képzelete, ötletessége és színpadi ügyessége egész erejében mutatkozik. Igaz, hogy az alakok lélektani fejlődése inkább az író logikája szerint megy, semmint a szenvedélyek külön törvényei szerint, s ennyiben a romantikus játék ellentétbe kerül önmagával, de az író szemfényvesztő ügyességét semmi sem mutatja jobban, mint az, hogy erre az ellenmondásra a darab közvetlen hatása alatt a néző nem eszmél rá.

A mesének mondanivalója azonban teljesen romantikus s' azt hirdeti, hogy a hideg értelemmel szemben a forró érzelemnek kell győznie. Az az ötlet, hogy a rideg ész képviselőjeképen a költő épen leányalakot állít oda, nem annyira kieszelt, nem annyira példa nélkül való, mint első pillanatra látszik. A kiegyezésre következő évek társadalmi és politikai vígjátékainak állandóan visszatérő alakja a nagyravagyó, a

¹ Németre Ella Triebner fordította. Strasslurg, 1905.

² Először a Nemzetiben 1874. nov. 13.

férfi-célok felé törtető asszony. (A sok közül csak egy példa álljon itt : Tóth Kálmánnak *Nők az alkotmányban* című vígjátéka.) Rákosi Jenő csak meseköntösben, egy stilizált világba helyezve és a mesejáték szabadsága szerint csak megnagyítva és túlozva mutatja be ugyanazt, amit drámaíró kortársai valószerű társadalmi viszonyok között, valószerűbb külsőségek keretében annyiszor próbáltak kifejezni.

A darab dikciójának ragyogása a magyar irodalomban mindjárt Vörösmarty és Jókai drámáinak nyelve után van rangban. Kár azonban, hogy Shakespeare-nek néha erőltetett hatása alatt nem egyszer kényszeredett képekre és cikornyóságokra akadunk.

De nemcsak nyelvével, hanem némely fordulatával is a nagy angol költőt jutattja eszünkbe a darab. Az elutasított kérők kettejének, Lótusznak és Boromeónak alakjában nem nehéz felismerni *A velencei kalmár* marokkói és aragoniai hercegét, a királyleány sorsának azon fordulatában pedig, mikor szegény emberek közé vetődik s ezeknek életsorsát kénytelen megosztani, a *Téli rege* és *Cymbeline* hatását.

De Shakespeare-en kívül még egyéb külföldi drámaírók illette is érzik a darabon. A házasságtól vonakodó s végül a szerelemtől mégis legyőzött leány alakjában lehetetlen fel nem ismerni Moreto *Közönyt közönnnyeljének* Donna Dianáját. Az álomélmények életelhatározást megváltoztató motívuma pedig Grillparzernek *Der Traum ein Leben* című darabjára mutat, ahol Rustánnak tervét épen úgy megfordítja egy álomképsorozat, akárcsak itten Stelláét. A léleknek az álom és élet közti lebegése, a kettőt szinte összebonyolító zavara pedig Calderon *Élet álmának* és Grillparzer *Álom életének* együttes befolyását érezteti. Arnuez olyan világosan fogalmazza meg ezt a lélektani furcsaságot, mintha most tette volna le kezéből a nagy spanyol drámaíró :
 A léleknek csodás háborgására
 Mutat az ilyen álom, mely ekkép
 Zaklatja fel idegzet-rendszerünket :
 Hogy álom és való találkozik
 Titokzatos mesgyéken : az álom élet
 Ilyenkor és imetten is álmodunk még. (V. felv.)

Az álomnak színpadi alkalmazása tekintetében Rákosi technikai megoldása valósággal mesteri. A három kérő jelenete kétszer indul meg a darabban — teljesen azonos színen, teljesen azonos helyzetben. Először a második felvonásban, másodszer az ötödikben s a közönség csak Stellának riadt színpadra rohanásakor értesül arról, hogy a közbeeső rész álmokképek sorozata volt.

Rákosinak, az újromantika vezérének hamarosan szűk lett a mesevígjáték formája. Már *A szerelem iskolája* előtt is megpróbálta regényes fantáziáját a valóságosságához kissé közelebb hozni. A realizmus felé való elmozdulása egyelőre azonban még csak annyi, hogy az eddigi képzelt környezetek helyett történetileg meghatározott milieuban játszatja meséit.

A Szinre színt című vígjáték¹ Mátyás király egyik kalandját dolgozza fel: hogyan kelti fel Mátyás Bánfi Miklós pozsonyi várkapitány féltékenységét, s hogyan forgatja meg mindkét férfit az erényes és okos Bánfiné.²

Ennél a nem elég friss mozgású vígjátéknál érdekesebb alkotása Rákosinak *A krakói barátok*.³ Az ötfelvonásos darab meséje Hedvig lengyel királynőnek — Lajos királyunk leányának — és Jagello litván fejedelemnek szerelme körül forog. Lehetetlen röviden ismertetni azt a sok fordulatot, amin a darab szövevényes meséje keresztülmegy. A bonyodalom abból szövődik, hogy Hedvig és Jagello öt felvonáson át kergetik, megtalálják, majd újra elveszítik egymást. A lélekrajz finom, a dikció pedig valósággal ragyogó. Shakespeare hatása egy-két mozzanaton itt is érzik, de érdekesebb ennél, hogy Rákosinak sorselgondolása itt már jobban hasonlít a görög drámának a végzetszerűségre alapított életnézetéhez, mint Shakespeare-éhez. Milyen sorstól ihletett mélységből fakad Hedvig sóhaja, amikor a darabban — Isten

¹ A Nemzetiben 1872. márc. 1. került először színre.

² Ugyanezt a témát írta meg vígjátéknak Kovács Pál (*Nem szabad a királlyal tréfálni*), Szász Károly (*Erős szer hat*) és Franz Nissel, osztrák drámaíró (*Ein Nachtlager Corvins*) is. Valamennyi feldolgozás Mednyánszky Alajos (*Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit*) művén alapszik.

³ A Nemzetiben először 1873. ápr. 28.

tudja, hányadszor — ismét úgy fordulnak az események, hogy szerelmese és ő elveszítik egymást!

Miért külön járású csillagok
Vagyunk mi ketten! Pályánkból kitérve
Találkozunk, s ime elpusztulunk. (V. felv.)

Ha szabad a poétikába egy új megjelölést bevezetni, akkor *A krakói barátokat* «végzetvígjátéknak» lehetne minősíteni.

Az újromantikus mesedramával és a történeti vígjátékkal párhuzamosan Rákosi a történelmi komoly színműben is megpróbálja költői erejét. Drámaírói jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy épen ennek a legnehezebb feladatnak területére esnek legtartalmasabb, legmélyebb mondanivalójú alkotásai. A történelmi nagy dráma s a történelmi korszakokban és egyes vezető emberek sorsában nyilatkozó tragikus végzetszerűség arra is ösztönzik, hogy a tragikum sokat vitatott kérdéseit elméletileg tisztázza. Művének a közvetlen ösztönzést Beöthy Zsolt könyve adta, de minden során érzik, hogy a polemia csak épen életre fakasztotta a lelkében már régóta forrongó gondolatokat.¹

Rákosi tragikumfelfogásának főelemei egy-két szó szerint való idézetéből világosan összerakhatók. Szerinte «A szuperlativusz a tragikum. A tragikum a nagy szóban rejlik. Nagy jószág, nagy szépség, nagy akarat, nagy gonoszság... nagy események s nagy indulatok színjátékában, harcban az élet lehetőségeivel: egy rendkívüli hős kény megsemmisülése önnön rendkívüli tulajdonságai által drámai akcióban: ez a tragikum. A rendkívüli mint áldozata a rendesnek. A nagy, amely jogaihoz nem juthat abban a világban, amelybe tétetett.» (IX. *A tragikum* című fejezet.) De azért nem minden nagyság bukik. Goethe, Deák Ferenc, Mátyás király nem lettek tragikus hőökké, mert a sors «kiválóságukhoz mért kiváló helyzetet» adott nekik. (XV. *Az élet mint poéta* című fejezet). A könyvében kifejtett főgondolatokat érdekesen

¹ Rákosi Jenő: *A tragikum*. Bp. 1886. Még egyszer megjelent a *Kultúra és Tudomány* c. gyűjteményben évjelzés nélkül.

egészíti ki *Szigligeti és társairól* írt tanulmánya,¹ amely nagyon belevilágít drámairói gyakorlatába. «Nemcsak az egyén tragikuma jogosult, mert van az életben egy másik tragikum: a helyzet tragikuma, amely épen olyan félelmes, mint a nagy lélek tragikuma.» Rákosi sorselgondolására igen jellemző szavak. Nagy hős végzetes helyzetben, még pedig legtöbbször függetlenül alakult helyzetben — ez az ő elméletének gerince. És épen ez az a pont, ahol a külsőségekben Shakespeare-tanítvány lényegben annyira eltér a nagy angol tragédia-költőtől. Shakespeare-nek hősei egész vállal neki-feküsznek a végzet sodrának, hisznek magukban, bíznak egyéniségük ható erejében, — Rákosi alakjai valami egyénfeletti végzetnek, valami sorsszerű helyzetnek áldozatai, még hozzá olyan áldozatai, akik az egyéni elhatározások fölött süvöltő fátumvihart egész idegrendszerükben érzik, megreszketnek alatta, és tudatosan számot adnak maguknak róla.

Rákosi Jenőnek egészen fiatalkori történeti drámáiról kevés a mondanivaló. *V. Lászlója* (1866), s az Imre és Endre viszályát bemutató *A szent korona varázsa* című darabja² még valósággal hemzsegnek a Shakespeare- és Katona-reminiscentiáktól, — a kéziratban maradt *Hyperbus*ról nem tudunk világosan képet alkotni,³ a *Szép Ilonka* című kedves drámai idill nem egyéb, mint Vörösmarty költeményének színpadra alkalmazása.⁴ Annál jelentékenyebb az *Endre és Johanna* című tragédia.⁵ A magyar költészetben Arany Jánostól, Tompa Mihálytól és Bartók Lajostól, a világirodalomban pedig Lope de Vegától és Mistraltól feldolgozott tárgyat Rákosi Jenő igen eredetien markolja meg.

Johanna a nápolyi erkölcstelen légkörben is tiszta marad.

¹ Beöthy Zsolt *Képes Irodalomtörténet* II. kötetében.

² Színrekerült a Budai Népszínházban a koronázási ünnepélyek alkalmával.

³ *Rege a fattyúgyermekről* c. alatt is előfordul. L. Galamb Sándor: *A magyar dráma története*. I. k. 71—72. l.

⁴ A pesti Népszínház mutatta be 1881. máj. 22-én.

⁵ A Nemzeti Színházban először 1885. dec. 11-én. Azóta több felújítást ért meg. — *André et Jeanne* címen megjelent franciául is a *Revue de Hongrie* kiadásában. 1917.

De azért részt vesz — inkább kíváncsiságból — Szent Gennaro ünnepének tombolásában halászleánynak öltözve. Endre éppen akkor tartja bevonulását Nápolyba. Megismerkednek s egymásba szeretnek. De amikor másnap Endrének az udvarban mint leendő feleségét mutatják be Johannát, elfordul tőle, mert erkölcstelennek hiszi. A darab folyamán egymást kereső szerelmi szenvedélyük egyre növekszik, de az első találkozás emléke, az udvari intrika és minden közbeavatkozó körülmény egyre távolabb sodorja egymástól őket. Megrázó végzettséggel éppen akkor találják meg lélekben egymást, amikor Johanna már beleegyezett Endre meggyilkolásába.

A téma elgondolása méltó volna egy remekműhöz is. A két egymást szerető lélek rajza, akiket a sors kegyetlensége egymás végzetévé kényszerít, megrázó fátumkép. Sajnos, a kivitel kevésbé sikerült. Úgy érezzük, hogy az Endrét és Johannát egymástól újra meg újra elszakasztó fordulatok nem mindig meggyőzőek, s a mese bátran és könnyen kaphatna más irányt is. Mindamellet a kifejezni szándékolt tragikai gondolatnak mélysége, az alakok változatos és lélektanilag igaz ábrázolása, az eleven korrajz a legjava magyar történeti színművek sorába emelik. Mindenesetre egyike az irodalmunkban, sajnos, ritkán jelentkező nagy tragédiáknak.

Shakespeare hatása a dikción és egy-két jeleneten itt is érezhető, de ezek a befolyások csak a felszínt érintik. Ha a végzetelgondolást figyeljük meg, szakadékos különbséget fogunk látni Shakespeare és Rákosi között. Egyetlen helyet idézek csak mindkét íróból, amelyek szinte vitatkoznak egymással.

Lear királyban így csúfolódik apján a fattyú Edmund, amikor Gloster a rendkívüli emberi változásokat a nap- és holdfogyatkozással magyarázza a : «Ez a legfölségesebb bohózat a világon, hogy midőn szerencsénk beteg... balsorsunkra vetünk : napra, holdra és a csillagokra, mintha gazemberek az ég akaratjából, semmirekellők, tolvajok, országárulók a szférák hatalmánál fogva, részegesek, hazugok, házasságtörők csupa megrögzött engedelmességből a planétai befolyások iránt, szóval ami rosszban leledzünk, az mind isteni unszólásból történnék. ... Atyám a sárkányjegy alatt közösködött

anyámmal, s születésem a nagy medve alá esik, azért vagyok én durva és korhely. Eh! én biz az lettem volna, ami vagyok, ha mindjárt a legszűziesebb csillag pislogott volna az ég boltozatán, mikor engem fattyúvá nemzettek.» (I. felv. 2. kép.). Ezzel szemben halljuk, mit hirdet Tarantói Lajos :

Az égi testek forgásán forog
 A sorsunk. Csillaghullás, üstökös,
 A hold fogyása s megtelése mind
 Esendőségünk és emelkedésünk,
 Kedvünk, szerencsénk, balfordulatok
 Oka, tanúja, hírnöke. Bolond,
 Ki azt hiszi, hogy kezével új
 Csoportba rakhat csillagképeket. —
 Én ezt akarnám, más ellenkezőt
 Akar; a két erő találkozik,
 És mérkőzéséből lesz az, ami
 Ott fenn megírva van. (I. felv. 1. kép.)

A *Budavár megvétele* (1886) és *Az ezredév ünnepe* (1896) nem tarthatnak komolyabb tárgyalásra számot.¹ Ügyes, színpadilag jól megformált alkalmiságoknál nem egyebek. *István vezér* tartalmasabb munka.² Tárnya IV. Béla királynak fiával, István vezérrel vívott harca a hatalomért. Sajnos, meséje lazán szerteesik, az író kelleténél hívebben követte Shakespeare u. n. királydrámáinak szerkezetét. Az egyéni sorsok felett suhogó végzet éreztetése azonban itt is megragadó. Ime milyen tudatossággal tör elő a döntő csata alatt a siránkozó asszonyok ajkairól!

Mária királyné: Oh jaj, szilaj forgással mint cikáz,
 Mint táncol itt köztünk a sors, kezében
 Forgatva gyilkos tört, melyet mi csak
 Villogni látunk; de hogy kit talál
 Halálosan: magunkat-e avagy
 Ellenségünket-e vele, — ki tudja!

Gunda: Engem talál, tudom! —
 Vészt hoztam
 Azokra, kiknek jót kívánok és

¹ Amannak a Nép-, ennek a Nemzeti Színházban volt a bemutatója.

² Bemutatta a Nemzeti Színház 1891. jan. 23. *Királynék harca* cím alatt.

Küldöttem véaszt azokra, akiket,
 Szeretetem ölel, s magam, mint a
 Harang szive, ide-oda ütődöm,
 S a légbe kongatom siralmamat. (III. felv. 2. kép.)

Rákosi Jenő sorshite legutolsó tragédiájából, *Tágma királynéből* derül ki a legvilágosabban. Ezzel a különös, sőt azt mondhatni különc, de éppen nem értéktelen alkotással, mostohán bánt el eddig irodalomtörténetírásunk.¹

A darab meséje messze a népvándorlás korába nyúlik vissza. A bessenyők hűbéresei a kazároknak. A kazár király, Kuvráth, feleségévé akarja kényszeríteni Tágmat, akinek férjét valaha megölte. Ha kívánsága nem teljesül, azzal fenyegetőzik, hogy teljesen letöri a bessenyőket. Tágma habozik, azonban papja egy régi jóslatot ismertet meg véle, amely hangzik vala eképen :

Halálfejet szül a királyi méh,
 Futó idő ha majd megérlelé :
 Halálfej bosszút áll a holt fejért,
 S a szolgaságtok aznap véget ért.

Tágma érzi, hogy az ő titokban nevelkedett fiáról, Ellákról van szó, aki szörnyűséges halálfejes arcát kendővel eltakarva hordja. Ez fogja megmenteni a bessenyők népet. Közben azonban Ellákot egy Szirák nevű fiatalember féltékenységből meggyilkolta. Mikor Szirák megtudja a jóslatot, rábírja a királynét, hogy hadd öltse ő fel a halottnak álcáját, hadd vezesse ő a népet hadba, hadd higgyék, hogy ő Tágma fia. Tágma beleegyezik a kegyes csalásba, s népe érdekében elfogadja fia gyilkosát fiának. A harc lefolyik, Szirák csodákat művel, Kuvráthot megöli, a népet felszabadítja az idegen zsarnokság alól. A csatából visszatérve elbeszéli bűne titkát a nép előtt. Elbeszélése végén lerántja álorcáját. A nép meghökkenve hőköl vissza — természetén a halálfej ül, a megölt Ellák undorító arca. Szirák élettelenül roskad össze.

Kigondolásának és meséjének minden szertelensége mellett is a darab érdekes és megragadó alkotás. Mondanivalója a népeket kormányzó örök végzet erejének hirdetése. A jós-

¹ Először a Nemzetiben 1902. jan. 15-én.

latnak teljesednie kell, bár meghalt, aki keresztülvigye. Idegen kéz rángat a sors gyepelőibe, nem az igazi halálfej áll bosszút a rég megölt király fejéért, de a végzet nem engedi magát meghazudtolni — épen úgy nem, mint a keresztények Istene sem engedi hazugságban maradni igazszívű leányát, a rózsáskötényű Szent Erzsébetet. A végzet az ember apró-cseprő igazság-hazugság fogalmon felülemelkedően önnönmagához való hűségéről tesz bizonyosságot, amikor inkább eszközt, Szirákot, változtatja halálfejessé, semhogy a jóslat ne teljesedjék. A görög tragédiák mélységes végzetelgondolása nyer így rendkívül eredeti fordulatot. A sors útját senkisé is járhatja könnyedén, s ha részt kér munkájából, viselnie kell egyenruháját is.

Rákosi nagyon szerethette ezt a darabját. *Emlékezéseiben* eképpen szól róla: «*Ézópusz* kinyitotta előttem az élet kapuját, *Táγμα királyné* ezt a kaput betette utánam. Amaz a fiatal romantikus lélek hetyke merészsége, emez a beállott öreg kor filozofáló, higgadt hangja. Nem tárgyánál fogva, amely elég romantikus, hanem a tárgy kezeléséről fogva. Amaz görög tárgyú volt, emez görög stílusú kívánt lenni». (III. kötet, 65. l.)

A darab görögös szabása csakugyan nyilvánvaló. A mese egyágú, egy helyen játszódik, s időben is igen szűk keretek közé van ékelve. A cselekmény megindulásakor már olyan csattanóra érett a tragédia, hogy maga, ami előttünk játszódik, már csak az aratás. A színre inkább csak az eseményeknek visszhangja harsog be. A jajongó asszonyok és bölcseledő öregek jeleneteiben pedig mintha a görög tragédiák kórusainak hatását éreznők.

Természetes, hogy Rákosi megpróbálta drámaírói erejét a társadalmi színmű formájában is, még pedig mind a komolyabb, mind a vígabb nemben. Két egyfelvonásosa, az *Őzvegy Pitykeiné*¹ és a *Reggeli előtt*² nem jelentékenyek, a *Régi dal régi gyűlölségről* című³ darabnak azonban van némi furcsa érdekessége. A zsidókérdést tárgyalja, egy követ-

¹ Budai Népszínház, 1867.

² Nemzeti Színház, 1868. jan. 8.

³ Nemzeti Színház, 1867. okt. 13.

választás bonyodalmának során. Egyik főalakja, Lévi zsidó Shakespeare Shylockjának halvány mása. Leánya, Judit, is Jessicának példáját követi, amikor keresztényhez megy feleségül. A hol versben, hol prózában írt darabnak hangulata is felemás. A dikciónak helyenként nyilvánuló színessége és patetikussága kiáltó ellentétben van a modern milieuvvel.

Értékesebb alkotás az *Ida* című négyfelvonásos mű, amely a magasabb, lélektani vígjáték igényeivel készült.¹ Egy kiábrándult és szeszélyes özvegy gróf, hogy nagyocská leányának anyát adjon, formai házasságot köt a szegény családból származó Idával, aki szerelmes belé. A darab folyamán Ida a maga nemességével és okosságával meghódítja férjét. A vígjáték nem hatott az akkori közönségre. Az alapötletet bizarrnak, kiokoskodottnak érezték, a gróf tervét pedig úri hóbortnak minősítették. Mai szemmel tekintve azonban *Ida* eredetibb s lélekrajzában mélyebb, mint a korabeli rózsaszínű vígjátékok legtöbbször.²

*A báróné levelei*³ megint egészen különös mű. Bohózat, de komoly, sőt majdnem tragikus fordulata is van. Egy fővárosi női divatszalon egyik női alkalmazottja a hősnője, akiről kiderül, hogy egyik lengyel forradalom vezérférfiának leánya. A maga idejében ez a mű sem tett hatást, de a világháború után a Belvárosi Színházban sikert aratott.⁴

Rákosi Jenő a népies dráma területén sem járt taposott ösvényeken. A stilizáló, a vasárnapiasra finomított *népszínmű* helyett a komorabb festésű, a realiztikusabb ábrázolású, a merészebb hangú *népdráma* művelője. Ez a stílusválasztás a két forma között már eleve arra kárhoztatta az író, hogy a nagyobb közönség hatás lehetőségéről lemondjon. Mult századvégi színházjáró publikumunk inkább a nótás-táncos, a megfésült népiességű darabokat szerette, s az

¹ A Nemzetiben 1883. jan. 5.

² Érdekes Beöthy Zsolt bírálata (*Színházi esték*). Benne Rákosi egész drámaírására kiterjeszkedik. V. ö. Rákosi Jenő önbírálatát a darabról: Budapesti Hírlap, 1886. jan. 6. — A darabot németre Hellerné Ilucz H. fordította. Előadatott Drezdában.

³ Nemzeti Színház, 1885. máj. 8.

⁴ L. Bárdos Artur: *Játék a függöny mögött*. Bp. 1942. 65. l.

akkori színészek is inkább ebben az irányban rendelkeztek ábrázoló képességgel. Tamásy József és Blaha Lujza művészi stílusa — akik nélkül alig lehetett sikeres népszínmű-előadást elképzelni — idegen volt a merészebb, a valószerűbb paraszt-ábrázolástól, és Tóth Ede s Csepreghy Ferenc iskolájának népszínmű-formája szívesen alkalmazkodott hozzájuk és a közönség ízléséhez.

Rákosi Jenő *A falu rosszának* döntő sikere (1875) előtt is, után is inkább a népdráma felé hajolt. *A Ripacsos Pista dolmányának* keletkezéséről eképpen nyilatkozik *Emlékezéseiben*: «A dolog úgy esett, hogy mióta Blaháné és Tamásy ismét divatba hozták a népszínműveket, fősorakozott az egész népszínmű-repertoár a Nemzeti Színház deszkáin. Én sokat voltam ott s mindig bosszantott, hogy ezek a népszínműi hősök, mihelyst a darab hőfoka a rendesnél föllebb emelkedik, azonnal kiesnek paraszti lelkiségükből és rögtön az Oféliák nyelvébe csapnak át. Meg kellene próbálni, nem lehetne-e az indulatok egész skáláján a magok egyszerűbb paraszti nívóján megtartani a népszínmű személyeit is».¹

A darab középpontjában Ripacsos Pista lopása áll. Ennek kiderülése oldja meg az elég bonyolult drámai csomót. A környezetrajz, az alakok ábrázolása s a beszéltetés realiztikus és eleven. Az Ofélia-nyelvet a szerző valóban szerencsésen el tudta kerülni.

Shakespeare hatása és a Shakespeare-rel ellentétes végzetfelfogás itt is keveredik. A pandúr alakjában és beszédmódjában a figyelmes olvasónak lehetetlen rá nem ismernie a *Sok hűhó semmiért* Galagonyájára. A rákosias sorsfelfogás pedig abból a fordulatból ütközik ki, amikor Pista tagadja, hogy az áruló dolmány az övé, s ime betoppan édesanyja, aki a közben történekről mit sem tudva a dolmányt Pistáénak vallja, s így maga juttatja fiát börtönbe.

Másik népies darabja, a *Magdolna*² széles alapra festett életkép. A sok évet magába foglaló történet falun indul el, s a fővárosban folytatódik. Egy szegény parasztleány foko-

¹ III. k. 54. l. A darabot a Nemzeti 1874. máj. 1-én mutatta be.

² Először a Népszínházban 1884. nov. 15.

zatos süllyedésének története. Züllését nem jellemének hibája, hanem a körülmények tragikus összejátszása okozza. A francia népdramának — (D'Ennery, Erckmann-Chatrion) — hatása félreismerhetetlen,¹ de a hatások ellenére is Rákosi eredeti tud maradni. A rémdráma-szerű fordulatok rohanva kergetik egymást benne, az író palettáján a színek néha igenis rikítóak, de tagadhatatlanul van benne valami szilaj erő s tragikus hatása néha valósággal szívet markoló. A szerző keserű naturalizmussal zúdítja elének a nagyvárosi életnek szemetjét. Az anya, aki akaratlanul is majdnem saját ismeretlen leányának kerítője lesz — hátborzongató jelenség. Rákosi azonban mégsem tud a végsőkig naturalista lenni. Szándékosan általánosabb jellegűvé stilizálja a történetet s nem hagyja meg a maga elszigetelt egyszerűségében. Magdolna története karképpé szélesedik, sőt néha monumentálissá jelentősödik. A szerencsétlen nő maga is érzi, hogy sorsa nem az ő sorsa csupán, s mintegy a maga alakjába sűrítve látja a végzetet: «Én vagyok a bűn! Én vagyok a balsors! A boldogság úgy rothadt le rólam, mint a halott emberről a ruha». (IV. felv. 9. jel.)

Rákosinak a fátumról való életgondolata is olyan erővel tör elő a műből, hogy eljut az erkölcsi felelőtlenség hangoztatásáig. Az elzúllott Magdolna így okoskodik: «Igazság szerint sajnálnom kéne a kicsikét, mert nagyon jó irántam... De hát nem én igazgatom a világot! Egyszer én estem el, hogy valaki megmenekedjék az akasztófától; most más esik el, hogy én megmenekedjem az éhségtől meg a gyötrő szomjúságtól. Aki sorsunkat intézi, majd tesz róla, ha nem tetszik neki». (V. felv.)

Az *Éjjel az erdőn* című darab nem teljesen eredeti műve Rákosinak.² Beniczkyné Bajza Lenke egyik elbeszéléséből, a *Hármas határból* dolgozta színpadra az író. Ez jár legközelebb Rákosi népies darabjai közül a megszokott népszín-

¹ D'Ennery *Két árvája* és Erckmann—Chatrion *Rantzaukjának* befolyásáról l. Demény Mária: *Az újabb magyar népszínmű története.*

² Először a Városligeti Színkörben 1889. jún. 16. A Népszínház 1889. szept. 27-én illesztette műsorába. A Vígszínház a világháború után felújította.

műi formához, s csak annyiban tér el tőle, hogy némileg hajlik a bohózatra felé, s hogy a népies dalok közé operettbe illő kuplét is iktatott az átdolgozó.

Az operett — ez a szeszélyes, bohókás, formátlan forma — különben is annyira vonzotta Rákosit, hogy egész sereg ilyenfajta művet írt. Az operettnek külső és belső okok vezették el. Külső okok közé tartozik, hogy az 1875-ben megnyílt Népszínháznak ő volt első igazgatója, s azután is műsorának egyik támasza. De errefelé ösztönözte az a meggyőződése is, hogy nemzeties szellemmel és tartalommal nemcsak az előkelőbb drámai formákat kell megtölteni, hanem az alsóbb műfajokat is, s hogy magyar szívnek kell ritmusban lüktetnie a kintornán is. Szigligetiről írott cikkében¹ panaszodik, hogy a fővárosi életnek alsóbb művészi nyilatkozásai idegen nyelven szólnak, idegen szellemet lehelnek magukból. «A vásári komédiás bódék, a mulató kocsmák, kávéházak, orfeumok» magyar szellemű megnyilatkozása nélkül — mondja — ép oly csonka és hiányos egy nemzeti művészet, mint az emberi szervezet valamelyik aljasabb része nélkül. Hasonlatos az üvegházi tenyészethez, szemben a természet munkájával». Ha tehát a vásári bódék és orfeumi mutatványok ennyire jelentékenyek voltak Rákosi előtt, hogyne lett volna az a könnyű Múzsának táncos, énekes alkotása, a pajzán operett?!

Rákosi működése a magyar operett fejlődésének történetében körülbelül annyira jelentékeny, akárcsak Csiky Gergely fellépése a társadalmi dráma területén. Amint *A proletárok* 1880-iki bemutatójától lehet számítani a komolyabb színpadi értékű magyar polgári színművet, épen úgy Rákosi *Titilla hadnagya* — melynek véletlenül ugyancsak 1880-ban volt első előadása — az első művészileg megírt magyar operett. Ami előtte ezen a téren nálunk történt, az legjobban esetben tiszteletreméltó praehistoricum.²

A négyfelvonásos operett cselekménye a napoleoni hábo-

¹ Beöthy Zs. *Képes irodalomtörténete*. II. k.

² *Titilla hadnagya* bemutatója a Népszínházban volt 1880. február 27-én. Pár héttel megelőzte ugyan Lukácsy Sándor *Székely Katalinja*, de a kettő közül Rákosi műve jóval becsesebb.

rúk idején történik Magyarországon. Egy francia ezredes mint katonaszökevényt agyon akarja lövetni egyik hadnagyát, nem tudva, hogy a tiszt az ő gyermeke. A titok azonban szerencsére kipattan, s nem lesz belőle tragédia. Ez a motívum, amely élénken emlékeztet Szigligeti *Szökött katonájára*, még egy másik fordulattal is összekapcsolódik. A fiatal hadnagyról nemcsak az derül ki, hogy gyermeke az ezredesnek, hanem az is hogy nem férfi, hanem katonaruhában járó leány. Most azután napvilágra jut annak a lélektani furcsaságnak oka is, hogy ezt a hadnagyot miért szereti egyik tiszttársa olyan heves érzésekkel, amelyek a barátság melegét veszedelmesen túlviharozzák, s magát a tisztet is erősen feszélyezik. Természetesen a darab végén a két fiatalból férj és feleség lesz.

Rákosi e főtörténet köré ügyesen megrajzolt milieut állít, bemutatván — persze operettszerű torzítással — a Napoleon korabeli vidéki magyar társadalmat.

Második operettje, *A fekete hajó*¹, Shakespeare *Perikles*-ének átdolgozása. A vérfertőzés motívuma kimaradt belőle, egyébként azonban teljesen a szerencsétlen sorsú, de végül is boldogságát és elvesztett leányát megtaláló tyrusi fejedelemnek története. Még annak a jelenetnek megfelelője is benne van, ahol Marina — itt Tharsia — nyilvános házba kerülve is megőrzi ártatlanságát. A kényes rész miatt a darabot az első előadás után a rendőrség betiltotta, s csak pár nap múlva átdolgozva lehetett újra műsorra tűzni.

Az 1883-as év még egy operettet hoz Rákositól, a *Tempefőit*.² A darab hőse Csokonai, s a többi alak szintén Csokonai költeményeiből való: Dorottya, Serteperti báró, Szegény Zsuzsi. Lilla azért nem lehet a költőé, mert Tempefői Csipke Rózsa tündérnek eladta boldogságát a halhatatlanságért. — *A Világszép asszony Marcia*³ a caesárok korába nyúl tárgyért, s hősének, Divus költőnek, sorsában van valami Ovidius életéből. — *A négy király*⁴ a magyar népmeséhez

¹ Először a Népszínházban 1883. jan. 26.

² Népszínház: 1883. nov. 16.

³ Népszínház: 1887. febr. 25.

⁴ Népszínház: 1890. jan. 10.

fordul motívumért, s a négy kártyakirályt vonultatja föl előttünk tréfás cselekmény keretében. A népmese drámai feldolgozása tekintetében Rákosi a *Csongor és Tünde* hagyományába kapcsolódik, s ösztönzője lesz modern irodalmunk egyre sűrűbbé váló effajta próbálkozásainak. — *A bolond* című darabja (1898) újabb érdekes kísérlet. Az író itt megpróbál bővebb, operaszerűbb palástot dobni a műfaj cingár vállaira. Épen ezért nem is tiszta operett, félig a mese-opera műfajához tartozik. A cselekmény Malonyai Dezső egyik elbeszélésén alapszik, s egyik indítékára, az ikergyermekek elcserélésének motívumára Éjszaki Károly *Cydoni almája* volt hatással.¹

Némi rokonságot mutat az operettformával a *Szélháziak* című dalos és táncos bohózat.² Az operettől megkülönbözteti, hogy torzítás nincsen benne és cselekménye is logikusabb, mint általában az operetteké szokott lenni. Meséje mai milieuban játszik. Sokfelé szaladó fordulatai szédítő iramban kergetik egymást. A véletlenszerű eseményeknek itt is rákosiasan komoly következménye kerekedik. Egy leányt, aki nem ismeri anyját, a nevelőintézetből megszöktet egy jogászgyerek. A bonyodalom során épen ez a szökés hozza őt össze az ismeretlen anyával, s végül az is kiderül, hogy a jogász az a fiatalember, akinek a leányt szánták. A sok burleszk elem keverése néhol vaskos hatásokat eredményez, de általában mulatságos bolondság az egész.

Rákosi drámaírói munkásságának legszélsőbb hajtásai a *Jeremiás siralmi* című egyfelvonásos bohóság, és a *Nyomorúság a korsóban* furcsa nevet viselő kis darab, amelyet azonban nem egyedül, hanem Csepreghy Jánossal együtt írt. Mindkettőnek motívumai ízléstelenségbe siklanak, s úgy tekinthetők, mint Rákosi Jenő drámai eltévelyedései.³

¹ Rákosi operettjeiről l. Veró György *A Népszínház Budapest színiéletében* című munkájának (Bp., 1925.) megfelelő helyeit és Galamb Sándor művét: *A magyar operett első évtizedei*. (Budapesti Szemle, 1926.)

² Népszínház: 1882. márc. 10.

³ *Jeremiás* a Népszínház megnyitó előadásán, 1875. okt. 15-én, a *Nyomorúság* ugyanott, 1876. ápr. 29-én került színre. l. Galamb Sándor i. m. I. k. 27. és 323. l.

Ha összefoglaló pillantással akarjuk áttekinteni Rákosi drámaírói működését, akkor elsősorban kísérleteinek sokfélesége tűnik szembe. Az újromantikus mesejátéknak elhatározó ösztönzést ad, a magyar operettet valósággal megteremti, példát mutat a modern lélektani vígjátéknak, próbálkozik a realiztikus népdramával, s eljut a történelmi nagy tragédia magasságáig. Fejlődésének mindenik nyomán érzik Shakespeare hatása, de ez a befolyás egyre inkább csak a külsőségekre korlátozódik. Világnézeti tekintetben sokkal rokonabb a görög felfogással, mint Shakespeare-rel.

Hibái és hiányai az elsietettségéből, néha témáinak ki nem forrottságából fakadnak s abból a sajnos egyoldalúságból, hogy darabjai gyakran nem hatnak spontán alkotásoknak. A művészi ihleten kívül sokszor nagyon is érezzük a szerzőnek a drámaról, a tragikumról való elméleti gondolatait. Tárgyai nem egyszer keresettek, a lendületet gyakran rántja féken az elmélet gyepője. Dikciója is színesebb, sziporkázóbb inkább, mintsem forró. Elkápráztat rakétaragyogásával, de ritkán melegít.

Mindamellettt Rákosi mint drámaíró kiegyezés utáni irodalmunknak jelentékeny értéke. Formáinak változatoságával, örök kereső ösztönével, tragikumának átgondoltságával, végzetfelfogásának mélységével, mozgékony színpadiasságával, tárgyainak, meséinek merész újságával, dialógusának szellemességével és kifejező erejével — a múlt század utolsó évtizedeinek magyar irodalmában valamennyi drámaírónkat felülmulja. Nagy népszerűségű kortársával, CsikyGergellyel való egybevetése kínálkozik a legalkalmasabbnak Rákosi értékelésére. Ezt az irodalomtörténeti jelentőségű munkát azonban már maga Rákosi elvégezte egypár igen pregnáns szóban, amikor *Emlékezéseiben* — ebben a nagyon érdekes, nagyon értékes műben megállapítja (I. k. 107. l.), hogy «őneki — már t. i. Csikynek — a drámaírás voltaképen a polgári foglalkozása lett, mert a színpad volt a főjövedelme. Nekem — mondja — ellenben csak parádés lovam volt, melyen exkurziókat tettem. Ő a közönségnek írt színdarabokat, én magamnak írtam. Azt hiszem, hogy ebből a helyzetből folytak az én hibáim is, ebből az övéi is. Én a múzsa ba voltam szerelmes, ő a közörségbe».

A MAGYAR IRODALOM HÍDVERŐI.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

Fiume is a kétnyelvűek melegháza. Magyarul tudó olaszok s olaszul tudó magyarok dolgoznak itt együtt. Francesco Sirola és Silvino Gigante (ennek a felesége is magyar) hervadhatatlan érdemeket szereztek a magyar klasszikusok és moderneik tolmácsolása körül. Fiume két legnagyobb iskolájának két érdemes igazgatója legutóbb is egész tömeg fordítással emelte a *Termini* című fiumei lap olasz-magyar különszámának színvonalát.²

Fiumei tanár volt Antonio Fonda is, aki (Czinkkel) *Az ember tragédiáját* és a *Szózatot* ültette át olasz nyelvre. *Az ember tragédiája* legújabb olasz fordítását budapesti követségi tisztviselők végezték. Antonio Widmar, aki végül az egész művet újra fordította, szintén fiumei.

Kétnyelvűvé vált emigráns Helfy Ignác. Padovában tesz doktorátust, Mantovában tanár, Milanóban olasz, majd magyar lapot alapít s támadja a kiegyezést. Szélsőbaloldali képviselő és Kossuth iratainak sajtó alá rendezője. Olasz lapja számára fordította le Jókai egy novelláját.³

A régi Kolozsvár történetének egy darabja elevenedik meg, ha a De Gerando nevet kiejtjük. A lyoni De Gerando

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1942. évi 780. számában.

² Sirola a *Zrínyiász* (1907), az Arany-balladák (1914), Petőfi stb. fordítója. Résztvett a világháborúban a mi oldalunkon. Gigante többek közt a *Zalán futását* (1901) és a népdalokat tette át olaszra (1912).

³ *La piaga invisibile*. A «L'Alleanza» különleny (1862). Jókai novellájából vette Teobaldo Ciconci *La gelosia* című drámájának tárgyát.

Ágost Párizsban feleségül vette Teleki Emma grófnőt. 1849-ben a száműzetésben halt meg. Özvegye, fia és leánya is irodalommal foglalkoztak. Leánya, Antonine, aki Párizsban született (1845), jeles pedagógus és *A köszívű ember fiai* fordítója (1880).

Gulyás Pál megemlíti, hogy a nemzetiségek csak kis mértékben vették ki részüket a magyar irodalom tolmácsolásából sajátmaguk felé. Ez különösen a románokra áll, míg a tótok és szerbek aránylag több érdeklődést mutattak. Kétségtelen azonban, hogy ennek a sajnálatos ténynek kedvező okai is vannak, — főképp az, hogy az irodalmi műveltségig emelkedett nemzetiségek csaknem kivétel nélkül megértették a magyar műveket magyarul is s fordításra inkább akkor volt szükség, amikor népszerű munkákat a nép között akartak elterjeszteni. A kétnyelvűek száma itt már légió. Csak egy-két nevet: Ország Pál (*Az ember tragédiája*, Arany, Petőfi), Podhradszky Emil (Petőfi), Czambel Samo műkedvelő nyelvész, szláv szakértő és belügyminisztériumi tisztviselő (Berezik), Hana Gregorová (Mikszáth), szlovák, — a két Pop (Mikszáth, Gyulai Farkas),¹ Ciura gimnáziumi igazgató (Jókai, Lázár István), Goga (Madách), román, — Gruics újvidéki tanár és újságíró (Herczeg), Zmaj-Jovanovics János (1833—1904), újvidéki városi tisztviselő, a pesti Thökölyanum igazgatója, majd orvos (Petőfi, Arany, Madách), szerb, — Pisarević (Mikszáth) horvát, stb. Mind olyan «kétnyelvűek», akik a határon állva könnyen közvetíthettek jobbra és balra. Hogy ez a határ milyen éles vonal lehet mégis, azt a két Zrínyi-fivér példája bizonyíthatja.

A cseh fordítók között František Brábek a legérdekesebb jelenség. Középiskoláit Miskolcon végezte, később Kaunitz gróffal utazgatott Magyarországon s aztán az élet egészen a magyar irodalomhoz láncolta, amelynek professzora lett a prágai cseh egyetemen. Rengeteget fordított² részint egyedül, részint kartársával, Vrehlicky Jaroslavval együtt, aki

¹ Itt tehát közvetlen helyi kapcsolat hatásáról van szó.

² Petőfi, Arany, Madách, Eötvös, Jókai, Mikszáth. — Csiky, Rákosi J., Dóczi L.

mint jeles költő, az ő nyers fordításait felhasználva fordította csehre a *Buda halálát* és Petőfi elbeszélő költeményeit. A két prágai professzor műfordításai 1872 és 1907 közt jelentek meg, abban a korszakban, amikor csehek és magyarok még szövetségest láthattak egymásban. Ugyanebben az időkorben működött Gustav Izák (Jókai, Mikszáth), Karel Tůma, (Petőfit fordította Brábekkel együtt) és főképp Gustav Narcis Mayerhoffer (Herczeg, Jókai, Mikszáth, Jósika, Kozma, Justh Zsigmond, Bródy Sándor), aki a prágai Városi Színház részére sok magyar darabot ültetett át.

Természetesen magyarok is résztvehettek ebben az üdvös munkában. Margócsy József-losonci evangélikus főesperes 1902-ben adja ki *Tót nyelvre áttett hazafias magyar költeményeinek* I. füzetét; Horváth Béla Petőfi dalait fordítja le horvátra s adja közre Szabadkán 1914-ben.

Míg az átlagos «kétnyelvűek» azért fordítanak, hogy szolgálatot tegyenek két népnek vagy legalább az egyiknek, a nyelvészek azért fordítanak, mert tudásukat akarják diadalmas próbára tenni. John Bowring, a brit Mezzofanti, az orosz költők, holland és lengyel poéták, a spanyol romancero és a szerb népdalok után adta ki magyar (1830), majd cseh antológiáját (1832).¹ Hans Bøthge romanista és keleti nyelvész kiadója a *Die Lyrik des Auslandes* című gyűjteménynek, amelybe Horvát Henrik fordításait is fölvette. Ő maga kínai, arab, örmény, perzsa költőkből fordít németre. D. E. Buttler, az Encyclopaedia Britannica magyar cikkeinek írója, aki plattdütschöt is fordít, Fáy, Aranyt s magyar meseírókat tolmácsol. A nyelvészt jellemzi, hogy Fáy *Olcsó ebédjét* angol és német szöveggel adja ki egyszerre.² Wilhelm Chézy apja francia orientalista, a Collège de France professzora, anyja német írónő, Weber *Euryanthe* című operájának szövegírója. A fiú Párizsban született és Bécsben halt meg (1806—1865), Jókait fordította. Petz Lipót soproni születésű evangélikus lelkész (1794—1840) és tanár, Fáy

¹ *Poetry of the Magyars* (1830); *Translations of A. Petőfi, the Magyar Poet* (1866).

² *The cheap dinner*. London, Haughton, é. n. (1876).

fordítója, tökéletesen beszélt és írt magyarul, németül, tótul, latinul, görögül, franciául, angolul, olaszul, spanyolul, portugálul, héberül, s értett néhány más nyelven is.

Nyelvész Ujfalvy Károly is¹ aki a fiatal Desbordes-Valmore-ral Petőfit fordította franciára s egyúttal a Kalevala fordítója is. Hasonlóképen keleti nyelvész Emilio Teza, Padovában a szanszkrit nyelv s az összehasonlító nyelvtudomány tanára. 1863-ban megjelent műfordításai közt Petőfi és Bajza verseinek fordításai is szerepelnek.² S általában a finnugor és szláv költők iránt érdeklődik Thalès Bernard is, aki ugyan nem nyelvész s mindent másodkézből (németből) fordít.³

Most már nyugodtan föltehetjük a kérdést: mi a fordítók «polgári» foglalkozása? Van köztük író is, különösen második és harmadik vonalbeli; több az újságíró. Ulbach, aki a Coppée-csoport magyarországi útját megírta (*La Csárdás*, 1888);⁴ Melchior de Polignac; Szarvady Frigyes az emigráció útján külföldre került, jeles közíró, egyúttal Petőfi-fordító is;⁵ a fentebb jellemzett zsidó csoport csaknem minden tagja elsősorban hírlapíró. Erősen kivették a részüket a hídvérés munkájából a tanárok (Klimó Mihály, Molnos Lipót stb.) és a papok (evangélikus csoport — nemcsak itthon, hanem Finnországban is, ahol a legtöbb magyarbarát nyelvész-tanár vagy lelkész. pl. N. E. Wainio esperes⁶

¹ *Poésies magyares. Pétoefi Sandor.* Traduction par H. Desbordes-Valmore et Ch. E. Ujfalvy de Mező-Kövesd. Paris. Librairie Internat. A. Lacroix... 1871.

² *Traduzioni di Emilio Teza.* Bologna. A nagy filológus Velencében született 1831-ben és Padovában halt meg 1912-ben. Másik magyar vonatkozású munkája: *La tradizione dei sette savi nelle novelline magiare* (Bologna, 1864).

³ L. Hankiss J.: *Th. B. és az egyetemes irodalom* (Bp. Szemle, 1937).

⁴ Paris, Calmann Lévy. — Mint ismeretes, Ulbach Jókai Puskin-regényét (*Szabadság a hó alatt*) fordította franciára.

⁵ Hartmann Mórival együtt: *Petőfi's Gedichte.* Darmstadt, E. W. Leske. 1851.

⁶ 1860—1931. Jókai. Mikszáth (még Jókai életrajzát is lefordította) s főképp színművek (Csépreghy, Gárdonyi, Kacsóh, Zilahy...) fordítója.

vagy A. Järventaus, a nemrég elhunyt jeles finn író).¹ De akad néhány könyvkereskedő (Kertbeny, Rosner), kereskedő (Fretwell), színész (Laurence Irving, Jarno, Alexander Rosen),² recitátornő (Tordai Grail Erzsébet), zenész (Bertha Sándor);³ jogász-professor (a nyugatmagyarországi Hoffmann Pál),⁴ ügyvéd (Lemberger Ármin, Loew N.), alispán-kormánybiztos (Joanovich Sándor, a csángók helyhatósági biztosa), megyei tisztviselő (Sponer Andor),⁵ banktisztviselő (Horn Emil,⁶ Neugebauer László), s így tovább. A fordítók többsége a polgári értelmiséghez tartozik, de hazai (gróf Festetics Albert Károly,⁷ gróf Pongrácz István,⁸ gróf Mailáth János, gróf Teleki Ferenc,⁹ stb.) és külföldi arisztokratákat is találunk köztük; márcsak nyelvtudásuk révén is természetes, hogy szívesen közvetítenek. Különösen érdekes Karagyorgyevics Bozsidár herceg szerepe. A szerb szabadsághős száműzött családja sokáig élt Magyarországon. Bozsidár herceg, aki magyarul is, franciául is jól tudott, egy bájos rajzokkal illusztrált, gyönyörűen nyomott sorozat, a «Petite Collection Guillaume» számára fordította le Jókai kis regényét, *Petki Farkas leányait*.¹⁰

Hogy a fordító sokszor «csatorna», azt nemcsak a száműzött szerb fejedelmi sarj bizonyítja. A román származású Paziazi Mihály Széchenyit fordítja — németre; Petz Lipót soproni magyar lelkész Shakespeare *Coriolánját* ugyancsak németre s így tovább. A későbbi kutatások fogják meg-

¹ Inkább magyar tárgyú regényei és magyarbarát cikkei révén tartozik a hidverők közé.

² Toldy Istvántól fordított szindarabot.

³ A Vörösmarty-centenárium párizsi ünnepeit megörökítő kiadványban, (*Fête du centenaire du poète hongrois Michel Vörösmarty*, Paris. Plon. 1900) V.-verseket is találunk.

⁴ *Vörösmarty: Ausgew. Gedichte* (Bp., 1895).

⁵ Arany, Madách, Petőfi, Mikszáth, kuruc dalok.

⁶ Horn Ede Párizsban élő fia (Mikszáth, Jókai fordítója).

⁷ A *Szibor vajdát* fordította németre.

⁸ *Magyarische Gedichte patriotisch-lyrischen Inhaltes* (1867); *Märzveilchen...* (1860).

⁹ Toldy *Handbuchjában* tőle is van fordítás.

¹⁰ *Rêve et Vie*, Paris. Dentu, 1894.

mutatni, hányszor fordult elő, hogy nyugati klasszikusok magyar fordítása volt hatással az illető szerzők tót, román, szerb, hazai német stb. fordítóira.

Ha kissé magasabbról vesszük szemügyre a fordítók alatt nyüzsgő táborát, három főcsoportot különböztethetünk meg. A magyarokat, akik hazafias lelkesedésből, nemzeti irodalmunk szolgálatában, mintegy «propagandaképen» foglalkoznak fordítással. A hazai nemzetiségi származású két-nyelvűeket, akik részben szintén szülőhazájuknak akarnak szolgálatot tenni, másrészt — mint láttuk — a maguk lelki elhelyezkedését szeretnék megszilárdítani kifelé és befelé. Végül azokat a külföldieket, akiknek érdeklődését mindig magyarok irányították akár a magyar nemzetre és irodalmára általában, akár valamely szerzőre különösen. A külföldi fordítók érdeklődésének nagyon sokféle oka lehet: rajongás vagy sznobság, a nyelvi bravúrok vonzóereje s az exotizmus varázsa, a fölfedezés vágya, — de gyakran egyetlen közelebből meghatározott körülmény: hogy színdarabokra van szükség; hogy saját nemzetüknek vagy feleketüknek akarnak szolgálni és sok más hasonló.

Nagyjában ugyanazt a képet kapnók, ha a fordítások kiadóit vennők vizsgálat alá. Vannak szerzők, akik a maguk műveit fordítják s olyanok nagyon sokan, akik más honfitársaik műveinek fordítását a maguk költségén vagy állami támogatással adják ki. Ez, sajnos, ma is nem egyszer elkerülhetetlen, bár a kiadók pénzén megjelent magyar művek (főképp regények) száma örvendetesen megszorodott a szubvencionáltakhoz képest. A fordítók második csoportjának felelnek meg azok a kiadók, akiknek pl. német, osztrák és magyar földön egyaránt volt házuk, pl. Hartleben, Wigand, Heckenast és sok más cég, amelynek kiadói történetét érdemes volna megírni a magyar szellemi élet történetének érdekében is. A harmadik csoport: a külföldi kiadók, akiknek Pesten nincs fiókjuk. Ez volna a legtanulságosabb csoport, ha — a ma még teljesen hiányzó adatok felkutatásával — meg lehetne állapítani, hogy melyik kiadó miért vállalkozott magyar művek megjelentetésére.

Erre a kérdésre így nagy általánosságban is csak azért

felelhetünk valamit, mert egyrészt alkalmazhatjuk a mai helyzet analógiáját, másrészt valószínűségi magyarázatokat is megkockáztathatunk.

A leggyakoribb esetek e téren a következők:

1. A kiadó üzletnek tartja a külföldi regények, humoreszkek, elbeszélések kiadását, — különösen ha be tudja őket iktatni valamely sorozatba. Nagyon sok magyar regény jelenik meg ma is ilyen sorozatokban, köztük olcsó — pl. vasútra vagy utcai kolportázsra szánt félponyva — kiadásokban. De vannak magasabbrendű sorozatok is, — élükön a *Reclam's Universal-Bibliothek*kel, amelyben viszonylag nagyon sok magyar mű — köztük jellegzetes remekmű is — jutott közeli kapcsolatba a német közönséggel. Nagy nyereség volna, ha meg lehetne állapítani, melyik magyar munkának hány kiadása és hány példánya kelt el.

2. A kiadót rábeszéli, hogy vállalkozzék olyan magyar munkák kiadására, amelyek jellegzetes értéket képviselnek s üzleti szempontból kockázattal járnak. A rábeszélő vagy külföldön élő, illetve ott megforduló magyar író, újságíró, kultúrpolitikus vagy más magánszemély, — vagy pedig ottani író, a cég szerzője, barátja, aki valamilyen úton-módon megismerte a szóbanforgó művet.

3. Vannak olyan kiadók is, akik külföldi művek kiadásával tervszerűen foglalkoznak, de az üzleti kockázatot az illető külföldi államokra hárítják, úgy, hogy szubvenciót kérnek a mű kiadására, vagy bizonyos számú példány átvételét kötik ki. A magyar állam sem zárkózott el soha az irodalom kevésbé «kapós» alkotásainak ilyen formában való megismertetése elől, annál kevésbé, mert ha ilyen mű megjelenik, abból a követségek amúgyis kénytelenek volnának beszerezni példányokat. Különben is talán egy irodalomra sem áll annyira, hogy a nemzet lelkét a leghatározottabban s legkedvezőbben irodalma fejezi ki.

Az államnak ezt a szerepét régebben magán-mecénások töltötték be, — köztük elsősorban a magyar vagy félmagyar kiadók.

A kiadók és a fordítók között sokkal szorosabb a kapcsolat, mint a legtöbbben hiszik. A fordító általában sokkal

inkább rá is van szorulva a kiadóra, mint az író, aki akkor is ír, ha nincs reménye, hogy műve megjelenhet, mert belső kényszer sarkalja. Van ugyan fordító, akit feladata épp úgy lelkesít, sőt ihlet,¹ mint ha a maga alkotásáról volna szó, de a legtöbb fordító csak akkor kezd munkához, amikor már körülnézett a könyvpiacra s ígérete, vagy legalább komoly reménye van munkája megjelenésére. A fordítót nem kárpótolja annyira az alkotás gyönyörűsége és siker esetén sem övé a dicsőség: ő szolgálni akar s ha lehet, meg is élni szolgálatának gyümölcséből, de szolgálata másnak hoz babért. Így aztán a fordítónak gyakran nagy a szerepe a kiadó megnyerésében, elhatározásának kiérlelésében is.²

A sok kérdés közt csaknem szem elől tévesztettük a eglényegesebbet: a minőség kérdését. *Hogyan* fordították le a magyar remekeket és a jellegzetes magyar műveket?

Hogy ez a kérdés mennyire jogosult, az is bizonyítja, hogy egyik-másik magyar szerzőt, illetve művet (Petőfi költeményei, *Az ember tragédiája*) rövid időközökben sokszor lefordították ugyanarra a nyelvre. Ez az állandó érleklődés mellett azt is mutatja, hogy a meglévő fordítások nem voltak kielégítőek.³

Sajnos, a fordítás — mint azt másutt kifejtettük — csaknem mindig magában hordja a gyors romlás csíráit. A jó fordítónak jeles írónak kellene lennie, mert csak nagy íróművésznek sikerülhet az a szinte természetellenes és emberfölötti feladat, hogy átültetés közben meg tudja őrizni

¹ Ábrányi Emil sokkal «nagyobb» Rostand-fordításában, mint saját műveiben.

² A fordított eset sem ritka: amikor a kiadónak tetszik meg egy külföldi munka s ahhoz keres fordítót.

³ Magyar művek fordításánál azonban ez az érvelés nem mindig helytálló. A legtöbb Petőfi-fordítást (különösen az összes költemények fordítására gondolunk) magyar Petőfi-rajongók végezték. Ilyen rajongók újra meg újra akadtak s mindegyik úgy találta, hogy ő mást érez, s talán jobban vissza tudná adni, mint elődei. Ugyanez áll pl. Madách francia fordításaira is. Maguk az egymást követő fordítások tehát nem mindig bizonyítják a mű külföldi terjedését.

a virág életképességét, alakját, nagyságát, színét és illatát. Az ilyen nagy íróművész, ilyen jeles író pedig nem fecsérelheti idejét arra, hogy mások műveivel bibelődjék: elég tenni-valót kényszerít rá a maga lángelméje... És így az időtálló. jó vagy éppen remek fordítás ritka, mint a fehér holló. Különösen ritka, ha ritka nyelv ismeretét is föltételezi, s ezzel még jobban megszorítja a jó fordítók körét.

Így a fordítások óriás tömege ellenére sem mondhatjuk, hogy irodalmunkat külföldön jól ismerhetnék és nem vehetjük a németek, olaszok, franciák stb. szemére, hogy mégis oly keveset tudnak róla. A folyton megújuló fordítói kísérletek — különösen a nagyszabású verses munkákról s még klasszikus regényeinkről is — ritkán adnak e művekről megfelelő képet, s gyakran olyan kis példányszámban jelennek meg, hogy gyors eltűnésük a piacról még azt a szerény hatást is elmossa, amit megjelenésük pillanatában tettek. E mellett nem fűzi őket össze az a köztudat, hogy «ez is magyar, az is magyar, — ime már nem egy magyar művet ismerek, milyen sokoldalú és érdekes is a magyar irodalom!» — ami nélkül pedig csak egy-egy könyv vagy egy-egy író sikeréről beszélhetünk, de még így sem beszélhetünk róla sokáig. Megfelelő helyfoglalás az egyetemes irodalomban, az erre vonatkozó tudat kialakítása nélkül minden fordító munkája olyan, mint az adomabeli csigáé, aki nappal egy métert mászik fölfelé, de éjjel háromnegyedmétert visszacsúszik.

A magyar irodalomról alkotott kép a legtöbb európai országban körülbelül így fest:

A művelt s külföldi dolgok iránt is érdeklődő ember hallotta legnagyobb íróink nevét — néha meg is jegyzi egyiket-másikat — Petőfit, Jókait, esetleg Madáchot. De ezek csak villanások, valami hatalmas fény messze küldött hírnökei, akik útközben kénytelenek voltak felélni a magukkal hozott ajándékot. Ezeket a villanásokat, ezt a homályos tudatot egészítik ki a ma is olvasott modernek, főképp regényírók, egy-két drámaíró s a nagyon művelteknél a tízes évek triászának néhány verse. A benyomásokat összekötő s így

megszilárdító antológiák és irodalomtörténetek száma csekély, egyes fontos nyelveken teljesen hiányzik.

Az utolsó évtizedek, amelyek az európai összetartozás szellemét ébresztgették, ezen a téren nagy haladást hoztak ugyan, de ez a haladás kötelez. A fordítók, a hídverők munkájának számbavételével is ebből a kötelezettségből törlesztettünk egy keveset.

HANKISS JÁNOS.

SZEMLE.

Képzőművészet. .

Egy évtizeddel ezelőtt az újabb magyar festőművésze-tről értékes könyv jelent meg. Írója festészetünket mindig a külföldi stíluskezdeményezések alapján ítélte meg. Bármilyen komoly értéket alkottak is egyes művészeink, ha stílusukat külföldi mesterektől vették át, a könyv csak másodrendű festőnek minősítette őket. A tudomány szempontjából igaza lehetett az írónak, a pálma az ismeretlen igazság felfedezőjét illeti, de kérdés, szabad-e ezzel a módszerrel a művészetben is ítélkezni. Külföldön csirázott mag hazai talajon, ha később is, nem egyszer bámulatos termést hozhat. Ami a gazdagabb művészeti kultúrájú nemzetnél csak *egy* stílusváltozás a sok közül, az más, kevésbé szerencsés talajon sokkal fontosabb lehet; egyszerre a legsodálatosabb virágzást indíthatja meg, eddig rejtett faji értékek kibontakozását segítheti elő. Így a *plein air* naturalizmus Franciaországban született, de ennek köszöni létrejöttét a nagybányai iskola, amelyben pedig festői stílusunk tagadhatatlanul magyarul szólalt meg. Mintha régóta hamu alatt parázsló nemzeti sajátosságaink lobbantak volna föl. A nagybányai képeket mindenütt első pillanatra föl lehet ismerni különleges, magyar fajiságuk miatt. Nem az a fontos, hogy a *plein air*ben a külföld megelőzött bennünket, hanem, hogy itt különleges nemzeti értékkel gazdagítottuk a nemzetközi festészet kincsesárát.

Más a helyzet, ha az idegenből átvett festői stílust nem tudjuk a mi nyelvünkre áthangolni, ha nálunk bágvyadtban szólal meg, mint születése helyén. Méltán beszélhetünk ekkor utánzásról; másodrendű értékek keletkeznek így, érdektelen alkotások. Nincsen sem igazi időszzerűségük, sem valódi nemzetiségük. Bármilyen tökéletesek is lehetnek ezek a munkák technikai szempontból, hiányzik őszinte meggyőző erejük, őszönös, művészi üdeségük.

Ezt érezték a Benczur-Társaság tagjai, akik a Múcsarnokban most ősszel rendezték 25 éves jubiláris kiállításukat. Belátták, hogy Társaságuk a müncheni műterem-naturalizmust képviseli, ennek pedig kevés köze van a mai magyar festői stílushoz, ezért igyekeztek Társaságukat fiatal tagok csatlakozásával felfrissíteni. Ügyeltek

azonban arra, hogy ne kerüljön soraik közé merész haladó, aki túlságosan fölkarolja az együttes nyugodt vizeit. Istókovits Kálmán démoni képzelőereje, Basilides Barna dekoratív szönyegszerűsége, Basilides Sándor álmodozó tónusú líraisága, Udvary Pál napsütéses kolorizmusa, vagy Czene Béla olasz klasszicizmusa, Heintz Henrik nagyvonalú heroizmusa, Mezey Artúr józan formalátása már mind olyan fékezett erejű, hogy nem zavarja meg Sárkány Gyula, Krusnyák Károly, Knopp Imre vagy Mihalovits Miklós képeinek konzervatív nyilatkozását. Egyedül Ruzicskay György nyugtalanabb, de mintha zilált, kissé zavaros színekavarodása nem lenne meggyőző erejű; fölzaklatott, izgatott pasztelljeinek erőltetett a modorossága. Kétségtelen, hogy Istókovits Kálmán és Udvary Pál erős tehetségek, régebben telve voltak egyéni újító vágyakkal, most azonban megállapodtak, festői mondanivalójuk már alig változik. A termékeny Istókovits most túlságos nagy méretben és túlságosan gyorsan dolgozik, óriási temperái ezért néha nem elég tartalmasak; kisebb felületen meggyőzőbben, frissebben, szellemesebben hatnának képzelőerejének érdekes látományai. A jó technikájú Udvary Pál viszont csak ritkán képes festői látásának egységét, üde töretlenségét megőrizni. Most kiállított képeinek nagy részében szerencsére ez sikerült. Horváth József kiváló a vízfestményben, de képei legtöbbször híjjával vannak e technika sajátosságainak, festményei az olajképek hatására pályáznak. Döbrentey Gábor történelmi kompozícióinak elrendezése, rajza érdekes, típusai is erőteljesek, a művész kétségtelenül jól megfigyelte Puvis de Chavannes-nak a párizsi Pantheonban lévő panneaut. színérzéke azonban fejletlen. Ezt nem tónusainak tompaságára, hanem mérsékelt formáló erejükre kell értenünk. Csak egy pécsi utcarészletet ábrázoló képén zengenek a maguk nyelvén a színek. Basilides Barna a faliszőnyeg kékes harmóniáiba meríti vásznait, rajzban viszont keleti, meseszerű vonásokat éreztet, fivére pedig meleg, bensőséges hangulatot ébreszt valóság fölé emelkedő, sejtelnés képeiben. Mezey Artúr újabb munkáiban szinte megfélekedezni látszik, hogy az olaszoknál is járt iskolába, a szárazabb, német klasszicizmus felé közeledik. Csak *Olvadó leány* című képében visszhangzanak érthetőbben az itáliai quattrocento emlékek. Czene Béla a *Nők elrablása* című kiegyenlített stílusú kompozícióját még római tanulmányi éveiben festette, sikerült benne a XV. század kissé fanyar tartózkodását a manieristák formai mozgalmaságával összeegyeztetni. Afféle céhbéli mestermunka, benne a legény tesz tanúságot készltségéről és ennek alapján önálló mesterré lesz.

A benecúristák régi tagjainak munkái között több volt a már

ismert alkotás. Mihalovits Miklós *Golgota* című nagy festménye majdnem két évtizeddel ezelőtt készült; Munkácsy kései stílusának és Benczur kelmefestő készségének hatásos egyesítése; a régi Makartidők színharsogásának, teatrális páthoszu naturalizmusának megkéséett, de sikerült leszárnazottja. Krusnyák Károly tompa tónusokra épített, őszinte valóságfestése is München légkörét árasztja német kispolgári hangulatával. Sárkány Gyula a magyar festészet Proteusa. Készültsége minden történeti stílusban otthonos. A megrendelő kívánsága szerint fest Rubens, Aertsen, a quattrocentisták, vagy a XVI. századi velencesek modorában. Egész sorozatot mutatott be ilyen munkáiból. Végül kis gyűjteménnyel szerepel a szintén tudatosan régieskedő Csiky Gál Gyula, aki *Forrás* című szép festményében a mult század 70-es éveinek kolorizmusát álmodja vissza nyugalmas kiegyenlítetttséggel. Hende Vince és Diósy Béla inkább kisméretű vízfestményeiben adják művészetük javát. Ezek a festők kívül állanak a világ történésein, épp úgy festenek a második háború alatt, mintha most is nyugalmas aranykort élnénk. Semmi izgalom, belső feszültség, várakozás nem zavarja harmóniájukat.

Szobrászaik közül Ligeti Miklós vonul föl nagy gyűjteménnyel. kezdve az Anonymus klasszikus értékű emléktől az impresszionista képmásokon, a polírozott aktokon keresztül a későbbi zsánerszobrokig. Győri Dezső komoly formatudással mintáz, de csak fejei stílusosak, alakjai nagyobbára még iskolai tanulmányok. Buzi Barna figyelemreméltó tehetség, sohasem törekszik könnyű tetszetőségre. Dianát ábrázoló kis aktja az egész kiállításnak egyik legsikerültebb darabja volt; fanyar archaizmusa a századforduló német mestereinek klasszicizáló bronzait juttatja eszünkbe. G. Fekete Gézának és Gách Györgynek képmásaiban tömör, összefoglaló erő nyilatkozik.

A Benczur Társaság kiállításán kívül Haranghy Jenő gyűjteménye töltött meg több termet a Múcsarnok tárlatán. Kartonjai meggyőző bizonyítékai gyors komponáló készségének. Művészetének értéke inkább a rajzban, mint a színekben rejlik, de inkább csak ott, ahol fékezi a gyors alkotás iramát, ahol jellemzőbb alakokat igyekszik alkotni, és ahol elmélyed az ábrázolandó jelenet művészi problémáiban. Néhány ornamentális üvegablakterve jól sikerült.

A korán elhunyt Vastagh Éva szobrász munkáin meglátszik, hogy hagyományokban gazdag, régi művészcsalád sarja. Technikailag mindent tökéletesen elsajátított, ami a mintázáshoz szükséges. Gondos tanulmányaiban lelkiismeretesen végezte el a kítűzött feladatot, minden apróbb formalehetőséget megfigyelt, igazi stílusig azonban csak ritkán emelkedett.

A Múcsarnokkal egyidőben a Tamás Galeria jeles művészeink válogatott akvarelljeit mutatta be. Ezekben a friss, szellemes, technikailag bravúros munkákban tisztelhetjük a mai magyar festészet legőszintébb, legértékesebb nyilatkozásait. A zaklatott, izgalmas idők nem kedveznek a nyugodt elmélyedést kívánó alkotásnak; a lassú kezelést nem tűrő technikában művészeink viszont papírra rögzíthetik villanó, röppendő ötleteiket. Bernáth Aurél, Szőnyi István, Bornemisza Tibor, Pohárnok Zoltán, Vadász Miklós, Elekfy Kirchner Jenő különösen szép munkákkal igazolták ezt.

Márfy Ödön indulatos, rapszodikus stílusának kedvez a mai kor fölkorbácsolt ideglete. Hirtelen odavetett, csak pár vonással a lényegre adó stílusa megtalálta a jelen világban a maga igazi szellemi hátterét. Csak a mostani idők termelhetnek ki ilyen tömönatokban beszélő, de költői színlátományokba burkolódzó festészetet. Két azürkék színharmoniajű festménye, melyet a Nemzeti Szalon egyik kiállításán láthattunk, komoly érték. Még Beck-Ö. Fülöpnek klasszikus nyugalommal ülő Madách-szobra és Andrássy Kurta Jánosnak gondosan megérlelt, nagyvonalúan összefoglalt Szent László lovasalakja voltak a kiállítás jelentős darabjai.

A Képzőművészek Új Társasága kiállításának külső képe a Nemzeti Szalonban a sok eltérő stílusú munka miatt ugyan zavaros volt, de találhattunk egy gyöngyszemet is a forrongó, kereső művészek alkotásai között. Bernáth Aurélnak pasztell technikával készült, íróasztalt ábrázoló, finoman odalehelt festménye megérdemel minden dícséretet. Andrássy Kurta János kis szobor-aktjai is a tehetséges fiatal művész tömör, határozott stílusáról tanuskodnak. Vedress Márk megtért a kubista kirándulásról, mostani kis bronzai formai kötöttségük ellenére ismét valószerűek.

Egyéni művészi érdekessége volt gróf Batthyány Gyula kiállításának a Múbarát helyiségében. Nagyméretű szimbolikus történelmi festménye mellett, ezúttal kizárólag fekete ceruzarajzokat mutatott be. Tárgyukat részben Széchenyi István életéből, részben a magyar történelemből merítette. Mindegyik jelenetet a maga sajátos barokk stílusában értelmez, de nem feledkezik meg arról, hogy most illusztrálni akar, tehát nem szabad a jelenet világosságát, érthetőségét a képzelőerő egyéni játékainak fölládozni. Bár térábrázolása, az alakok beállításá most is a meseszerűség felé hajlik és dekoratív szimmetriák, öncélú vonalkaeskaringók, ornamentális hatások uralkodnak legtöbb rajzán, egy-egy történelmi alakot mégis megkapóan jellemez. Legsikerültebbek kevés személyt ábrázoló rajzai. A Wesselényi-összeesküvésnek néma egyvetértése, vagy Batthyány

Lajos elfogatásának drámai, előkelő hangulata nem annyira keresett fantáziájával, mint őszinteségével lep meg. Történelmi festménye Aba-Novák stílusának egyéni átírása. Apró jelenetekben, egymáshoz zsúfolva mondja el multunk napos és sötét epizódjait, jelezve azt, hogy mindig Keletről fenyeget a pusztulás veszedelme. Zománcos technikája méginkább kiemeli a kép mozaikszerű hatását.

Ferenczy Béni egyik legkitűnőbb kisplasztikusunk, ő volt Batthyány társa a kiállításon. Nagy részben a velencei Biennálén már bemutatott újabb alkotásait hozta el ide is. Egyik-másik képmásán a valóság fölé emelkedik, megnesemesíti a vonásokat, máskor viszont a természet elrajzolt esetlegességeit hangsúlyozza megkapó egyoldalúsággal. Kisplasztikában elgondolt aktjai között nem egy nagyvonalú, de mindegyik a tiszta formai létet domborítja ki mentesen az érzelmi kifejezéstől. Megkapó a hangulata annak a két domborműnek, amelyet atya síremlékére tervezett. Görög stelákra emlékeztetnek, amelyek köznapi életük egy-egy pillanatában ábrázolták az elhunytat és ennek ellenére is az elmulás mélabúját tudták kifejezni.

A bácskai Konyovits Milán, akinek képeit a Tamás Galériában láthattuk, festőművészi tanulmányait a trianoni béke után Prágában és Párizsban végezte. Vérbő, indulatos szerbsége kiütözik stílusának őszinte, barbár kifejezésében, merész tarkaságában. A párizsi úgynevezett vadak után indult, Mattisset, Utrillót csodálta, de alakfestésben mégis majdnem a német Nolde brutális stílusához érkezett. Csöndeletei, tájképei, egyes interieurjei erőteljes, bátor színelrakásukkal meglepő határozottságról, rendületlen művészi fölfogásról beszélnek. Egyik szélesen, merészen kezelt, színdús bácskai képe ennek az istenáldotta vidék bőségének igaz festői nyilatkozása.

Halápy János balatoni tájképeiben a legkövetkezetesebben ragaszkodik a festői eszközökhöz. Mindent színnel akar kifejezni, rajzi elem egyáltalán nincs képeiben, még láthatatlan szerkezetként sem használja a vonalat. Naptényben vibráló szímfátyolt fest, szímfoltok fejezik ki a távlatot is. Látszatpiktúrájában minden elveszti anyagszerűségét és súlyát, a körvonalak föloldódtak, a fény uralkodik a tájon. Egymásra rakott apró szímfoltokkal, a pointillisták elvei szerint érzékelteti a napsütötte természet fénytől átítatott levegőtengerét. A nyári Balaton valóban alkalmas az ilyen festői elvek érvényesítéséhez, de itt is többször érezzük a szilárd szerkezet hiányát, nélkülözzük szímfoltjainak biztos térértékét, távlatkifejező erejét. Halápy képeit a Műbarát helyiségeiben állította ki.

Spectator.

IRODALOM.

Szellemi arcképfestés.

Kornis Gyula: *Tudós fejek*. Budapest, 1942. Franklin-Társulat kiadása. N. 8-r., 204 lap.

Vannak olyan egyéniségek, — nagy számmal a tudósok és művészek között is — akik a konkrét életet ösztönösen élve, az intuiciót teszik egész működésük vezetőjévé. Lelki erőikben, magasabb lendületükben, benső ihletükben bízva, önkénytelenül nem tartják szükségesnek, gyakran kívánatosnak sem, hogy bármily nagyjelentőségű tevékenységük során is elmélkedjenek ennek folyamatáról, tudatossá tegyék alkotásaik létrejöttének lényegét, körülményeit s mintegy megépítsék a bennük végbemenő teremtő lelki folyamatnak teoriáját. Igen kiváló műalkotások és tudományos eredmények is szülehetnek így majdnem öntudatlanul, s a szemlélő külvilág és a kortársak szellemi élvezete vagy okulása egyáltalában nem esorbul ettől a hiánytól.

A tudomány és művészet nagyszerű eredményeinek, szellemi alkotásoknak hosszú sora igazolja e megfigyelést. Az intuicióból, elméletnélküliségből megszülető monumentális elméművek bizonyára a távoli jövőben is gyakran fognak ilyen módon létrejönni és hódítani az emberi művelődés történetében.

Ne gondoljuk azonban, hogy e tudattalan teremtés viszont elengedhetetlen feltétele a nagyszerű alkotásoknak, melyek ellenállhatatlanul magukkal ragadják a szemlélőt. Minél műveltebb az egyén vagy a közösség vagy a kor, melynek lelki körében egy tudós vagy művészi alkotás kitűnősége érvényesül és hódít, annál inkább tudja értékelni az intuició mellett a tudatos fölkészültséget egy-egy nagy feladat végrehajtásában vagy egy-egy művészi terv megvalósításában. Az elmélet szürkeségéről szóló, örökérvényűnek látszó goethei mondat is módosul némely időkben s változott körülmények között. Minél hosszabb időre tekint vissza az emberiség, minél több lesz az eseményi és személyi tartalma a történelemnek, annál többet foglalkozik a tudomány maga annak elméletével, más szóval mondva : filozófiájá

val. Így fejlődött ki a történetbölcselet diszciplinája, melynek rendszerét épen a *Tudós fejek* szerzője, Kornis Gyula fejtette ki nálunk. először 1914-ben *Történelem és pszichológia* c. kisebb, majd 1922-ben *Történetfilozófia* c. nagyobb s az összes idetartozó kérdéseket összefoglaló munkájában.

Általában a *Tudós fejek* írója azoknak, a mi tudományos életünkben ritkán jelentkező nagyvonalú tudós egyéniségeknek sorába tartozik, kik nagyszerű filozófiai és hasonló széleskörű történeti készségség alapjára lelkiismeretesen építik föl tudományos vizsgálódásaikat s ezekből kialakuló irodalmi alkotásaikat, és pedig oly módon, hogy eljárásuknak tudatossága mindenekfelett való előfeltételként ismerhető fel alkotásaik értékelésénél. Kornis Gyula mélyenszántó kultúr-filozófiai, kultúrpolitikai és kultúrpedagógiai tanulmányaiban, melyeknek roppant nagy száma szinte esodás munkakészséget és munkabírást jelöl, minden egyes esetben, mindvégig az a jellemvonás szembeötlő, hogy szerzőjük nemcsak teljesen tisztában van feladatával, a kutatás eszközeivel, a vizsgálódás módszerével, az intuitive sejtett s mégis lelkiismeretesen keresett igazság szerkezeti föltételeivel, egyszóval: elméletével, hanem valóban ennek kialakult, sőt kiszabott törvényei szerint jár el és diadalmaskodik anyagán a maga elé tűzött cél. az irodalmi alkotás fölépítése érdekében.

Mikor ilyenemű munkái közül az első nagyszabású, jelentős hatású s szinte forrásmunkává emelkedett művet, *A magyar művelődés eszményeit* 1927-ben közrebocsátotta, meglelte egyúttal további fejlődése, de érdeklődése útját is. Az irodalmi munkássága első szakaszát tápláló pszichológiai, illetőleg szorosabban véve tiszta és elvont filozófiai érdeklődését lassankint a *kultúra* filozófiai vizsgálata váltotta föl s lett munkásságának középpontjává. Így bontakozott ki következően további problematikája, így érdeklődésének átfogó íve is. Az értékfilozófia szempontjainak figyelembevételével kiváltképen az ember és az ember alkotásai kezdték foglalkoztatni. Azt a viszonyt szerette vizsgálni, mely a kettő, mint a kultúra tényezői között a történet folyamán létrejött. További gondolatvilágának, kialakult egész filozófiájának alapjává a lélek és a történetiség viszonya lett, a megértés megvilágító és kifejtő eszközeinek erejével. Figyelme mindinkább az állam kultúr-filozófiai kérdései felé fordult s ennek a vizsgálódásnak keretében a lelket képviselő személyiségek szerepe tűnt föl előtte mindennél értékeesebbnek. Ennek a fejlődésnek gyümölcsét élvezzük Kornis Gyula eddig megjelent nagy munkái között második hatalmas alkotásban, mely *Az államférfi* c. mű két kötetében 1933-ban példátlan sikerével, mint úttörő s a világ tudományos irodalmában

párja nélkül álló munka, nemcsak a magyar közönségnek, hanem a külföld tudományos világának elismerését is kivívta, mikor lélektani és filozófiai szempontból rendszerbe foglalta azokat az erőket és jellemvonásokat, melyek az országok vezető egyéniségeit alkotják s politikai, történelmi és irodalmi tudással vizsgálta a politikai lélek típusait.

Innen már csak egy lépés volt hátra Kornis munkásságában, hogy kiváló személyiségek, írók és költők, tudósok és államférfiak, általában nagy magyar egyéniségek — a «magyar politika hősei» — tanulmányozása alapján megteremtse a lélekrajz, a «szellemi arckép» műfaját, mint a klasszikus essay egy változatát, s ennek stílusát, hogy kitűnő példákat nyújtson e műfajban (Pázmány, Apponyi, Petöfi, Kölesey, Széchenyi stb.) s hogy ennek a magateremtette vagy legalább is alkotásai során tökéletessé fejlesztett műfajnak maga is klasszikusává váljék és egyben már *Az államférfi*-ban alkalmazott szempontjai szerint tekintsen úgyszólván véges-végig a magyarság történetén, lássa meg ennek során a kimagasló bércéket és szálfákat (*A magyar politika hősei*. 1940).

Még egy lépés s ime előttünk Kornis Gyula újabb könyve, a *Tudós fejek*, a szellemi arcképfestésnek immár teljesen kialakult, irodalmi formát öltő és a könyv bevezetéséül szolgáló kész elméletével. Ha nem fejtí is ki könyvünk szerzője nyíltan, szavakba foglalva, mégis világosan előttünk áll célzata, hogy igazolásul szolgáljon Széchenyi Istvámnak ahhoz az örökérvényű, most már szálló igévé lett, tételéhez, mely a *Hitelben a kiművelt emberfő* nemzeti értékéről szól: «Minden kifejlődés, előmenetel, erő, érték és szerencse legmélyebb sarkalata a *kiművelt emberfő*». Kornis új könyvét olvasván újra értékeljük a «legnagyobb magyar»-nak a mostani tömegek, sőt vezetők értékelésében a mai kor konjunktúrás divatja szerint némileg elhanyagolt és elhanyaglott gondolatát: «Az ész erő s így az ész boldogság. A legnagyobb dolgok alapját keresve meglátjuk, hogy mily sok bámulatra méltó származott az emberi agyvelőből. *A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma*».

«Nem az éghajlat, viszonyok stb. alkotják a közerőt, hanem az ész, mely azokat józanon használni tudja». «Nincs igazabb erő az emberi agyvelőnél. Ennek több vagy kevesebb léte a nemzetnek nagyobb vagy kisebb szerencséje».

Széchenyi e közkinccsé vált tételének világánál látja meg Kornis Gyula új könyve a magyar tudományos életnek élő s részben már elhunytt jeleseit, tekinti át s értékeli működésüket és helyezi el őket a magyar szellemiségnek csillagkarában. Az alkalmat e seregszemlére Kornis Gyulának a magyar tudományos és művészet társadalmában

elfoglalt előkelő helyzete adja meg, amennyiben mint a budapesti Pázmány Péter-tudományegyetem nagynevű tanárának s volt rektorának, a Magyar Tudományos Akadémia osztályelnökének és a Petőfi-Társaság elnökének is, tisztének megfelelően gyakran kell üdvözlő vagy búcsúztató beszéd alakjában nem konvencionális szólamokkal, hanem az aposztrofált tudósok és írók egész tevékenységének, tudományos és irodalmi működésének ismeretével, műveik és szellemük elemzésével, tudós egyéniségük jellemzésével alkalmi emléket állítani nekik szellemi arcképük művészi megfestése útján.

Ezeket a különféle alkalmakból összesen 28 ízben létrejött tudós lélek- és jellemrajzokat foglalja össze a *Tudós fejek* c. kötet a magyar tudomány legújabb korszaka iránt érdeklődő magyar közönség legműveltebb rétege számára. Mert bizonyos, hogy tudománytörténeti jelentőségén kívül a nemzeti öntudat táplálása és fejlesztése főérdeme az olvasó részéről sokoldalú érdeklődést igénylő kötet tartalmának.

Egy szemfordulással átnézhetjük benne a legutóbbi évtizedek nemzedékéből való magyar filozófusok, jogászok, közgazdászok és filológusok kiválóbbjainak — ha nem is valamennyinek — jelentőségét, amikor szerzőnk a három főfejezetbe sorolt jeleseknek tudós jellemét megrajzolja s már az egyes jellemrajzok címével, illetőleg témájával megjelöli a tudománynak azt a területét, amelyen az ünnevelt vagy az elsratott tudós munkálkodott, vagy az eszmét, mely az illetőnek működésében központi helyet foglal el. Mikor *Pauler Ákost*, a legmagyobb magyar filozófusok egyikét, ravatalánál mint a *bios theoretikus* hőst, gyászolja, *Imre Sándort* egyetemi működésének harmincadik évfordulóján mint a *nemzetnevelés rendszerének* megalkotóját ünnepli, *Ravasz Lászlóban* a Petőfi-Társaságban tartott székfoglalója alkalmával a *filozófia, költészet és élőszó egységét* látja meg. *Prohászka Lajost* a Magyar Tudományos Akadémián mint a *kultúr-filozófia és nevelélmélet* összekapcsolóját és jeles művelőjét üdvözlő, *Polner Ödönben* a pozsonyi egyetemen 1919. március idusán — már veszedelmes, izgatott politikai atmoszférában — a jog és jellem kapcsolatát dicsőíti, *Erekly Istvánhoz* szóló akadémiai üdvözlő beszédében a *jogtudomány egységének* értékére hívja föl a figyelmet, *Berzeviczy Albert* emlékére az *európai magyar műveltség* himnuszát zengi, *Finácsy Ernő* ravatalánál a *nevelés és történelem* nagyszerű kapcsolatáról rajzol megragadó képet, vagy mikor a *művészettörténet és lélekbúvárlat* viszonyának kutatóját jellemzi *Hekler Antalban*, akadémiai székfoglalója alkalmából; a *Madzsar Imrét* üdvözlő beszédben azt fejt ki, hogy milyen nagy szerepe és jelentősége van a tudományban a *történelmi ismeretkritikának és forráskritikának*, *gr. Teleki Pált* pedig a róla szóló

akadémiai megnyitó beszédben a föld, a politika és a történet egységének képviselőjeként mutatja be, mikor a *Bleyer Jakab* ravatalánál mondott halotti beszédben, az elhúnyt működésének áttekintésénél a *magyarság és németiség kapcsolatának* történelmi problémáját vizsgálja, *Petz Gedeon*ban a 70. születésnapján tartott egyetemi ünnepélyen az *egyetem emberét* jellemzi, azt, aki az egyetem tudós szolgálatának ügyét tette életének sarkcsillagává, vagy mikor a ravatalon végre megpihent nagy munkásságú, fáradhatatlan *Császár Elemért* búcsúztatva az *irodalomtörténet és kritika* jeles művelőjét gyászolja benne és mikor szerencsés szimmetriával az elhúnyt *Gombocz Zoltán* ravatalánál mondott ünnepi beszédben és *Melich János* 70. születésnapján az Akadémián mondott ünnepi beszédben a *nyelvtudománybeli klasszikus és romantikus gondolkodó-típus* egy-egy hőseit, a magyar nyelvtudománynak csak a halál által elválasztott Dioszkurjait, állítja szembe egymással, s így tovább a többi esetben is, mindig elvi szempontokból nézi hőseit, meglátva életük valódi tartalmát, munkásságuk igazi lényegét, jelentőségét és értékét a magyar nemzeti tudományban, mint a magyar élet egyik legértékesebb szelvényében. S mindezt nem aprólékos adat-fölsorolással élve, hanem a lényegyet meglátó, szintetikus összefoglalásban, valóban «tudós fejek» jellemét rajzolva az érdekkeltő és művészi előadás készségével.

A szellemtudományok legkülönbözőbb területein működő, többnyire szakjuk elefántcsonttornyába zárkózott tudósok munkássága iránt széleskörű érdeklődést kelteni nem könnyű feladat, különösen, ha — s ez szerzőnk esete — az, aki e vizsgálódásokat végezi, nem kíván abban a szűkebb, de mégis rokongondolkodású körben megmaradni, hol e jellemrajzok ünnepi formában először elhangzottak, hanem kimegy velök a nagy közönség, a nemzet művelt, de nem szaktudós tagjai közé s rajzainak belső értékével módot talál célja elérésére, feladata betöltésére. Éppen ebben a *hogyan*-ban van Kornis Gyula új könyvének művészi értéke és jelentősége.

Ez a kérdés azonban már szerzőnk írói és művészi, más szóval szellemi arcképfestői tudatosságának értékelésére irányítja figyelmünket. Külön köszönet jár neki könyvének bevezető tanulmányáért, melyben a *szellemi arcképfestés* elméletét mélyen szántó gondolatok segedelmével, egészen tudományos módszerrel kifejti. A kitűnő és találó párhuzam, melyet a portréfestő és az irodalmi arcképfestő között fölállít s melyben a kettőnek analógiáját a legkisebb részletekig megállapítja, maga is rendkívül érdekes részlete e mintaszerű műelmi fejtegetésnek, a szellemi arcképfestés, mint irodalmi műfaj elméletét megalkotó, mondhatnók «tudományos értekezés»-nek.

A portréfestő figyelmi körének középpontja a *fej*, a szellemi arcképfestőnek is az a főfeladata, hogy a «fej»-nek a gondolatait és hajtóerőit ábrázolja egységesen. Az arc művészi kimunkálásában legfontosabb a *szem*, mint a lélek tükre. Az irodalmi arcképfestő, aki tudóst ábrázol, munkája közben hasonlóképen a tudós szellemi szemére szegzi elsősorban figyelmét. A portréfestőnek friss pillantással meg kell keresnie azt a *lelki magot*, melynek kiresírázása és kibontakozása az ábrázoltnak egész élő személyisége. A tudósnál, kiről szellemi arcképet óhajt festeni az író, ezt a lelki magot a tárgyszeretet, sőt *tárgyszerelm*, a *platon*i *Eros* alkotja. S itt a magyar tudományos élet csúcán álló Kornis Gyula maga is teljes elragadtatással, érdekes tudomány- és művészettörténeti példákkal ékesített himnuszt zeng a platon

Erosról, mintegy lelkének lírai önvallomását. Azt vallja, hogy «ez a felsőbbrendű szellemi erotika — a tárgyszeretet — minden tudományos és művészi alkotásnak, vallási, erkölcsi és társadalmi értékelismerésnek, minden új kultúrateremtésnek legmélyebb, de tovább már alig elemezhető és hozzáférhető alapja». Ennek jellegzetes ábrázolása — mint azt szerzőnk *A kultúra válsága* c. munkájában már 1933-ben kifejtette — akár a művészi, akár az irodalmi arcképfestésnek igazi nagy feladata és becsvágya, természetesen akkor, ha a modell valóban jelentős személyiség, a kultúrának nagy rétegforgatója, új igazságok meglátója vagy új értékek felismerője.

Kifejti azonban Kornis azt is, hogy — bár mind az arcképfestő, mind az irodalmi portrérajzoló az egyéniség jellegzetes vonásait kutatja — az egyes vonásoknak, mint elemeknek összege, távolról sem adja ki az *alkotó személyiséget* a maga egész egységében, saját-szerűségében, elevenen élő külön formájában. Annak, aki arcképet fest akár anyagi, akár szellemi eszközökkel, az egyes vonásokat, a lelki alkat elemeit a személyiség egészére kell szervesen vonatkoztatnia, arra a jelentésre, amely a személyiségnek saját-szerű jelleget és létecélt kölcsönöz. Íme annak megokolása, miért és miként hívta föl figyelmünket szerzőnk — látjuk a «tudós fejek» sorozatánál — egy-egy jellemrajzának néhány szóból álló címével az ábrázolt léleknek saját-szerű jellegére és létecéljára.

A bevezetésül szolgáló tanulmány a szellemi arcképfestés elméletének további kifejtésénél szól az író feladatának nehézségeiről, különösen halványabb egyéniségek jellegzetes tónusának meglátásánál, szemben a határozott szellemi profilú egyéniségek ábrázolásával. Szól a *háttérről*, melybe az arcképfestőnek is, az irodalmi rajzolóknak is bele kell állítania alakját, úgy, hogy az egybehangozzék a képnek alak- és színrendszerével. Olyan elvi háttérrel kell találnia, melybe az ábrá-

zolt személyiség tudományos szellemi forma- és színalkata kellő hangsúllyal, mintegy a megfelelő szellemi térben, elhelyezhető. Nem mindegy, hogy a tudós egyéniséget a fejlődésnek milyen szakaszába, a problémák milyen sodrába és a kornak milyen tudományos kategóriarendszerébe és fogalmi készletébe állítja be. Ezért lehetetlen két tudóst ugyanazzal a módszerrel ábrázolni: minden szellemi arckép a személyiségnek, tudományos munkaterének és eredményeinek megfelelő elvi háttérrel követel. Nem mellékes az sem, hogy az arcképfestő csak akkor alkot igazi művészi értékű művet, ha meleg rokonszenyv vagy őszinte tisztelet vonzza modelljéhez. Így áll a dolog a szellemi arcképfestésnél is: kölcsönös rokonszenyvnek és jóindulatnak kell az ábrázolót és az ábrázoltat egybekapcsolnia. Ezt szerzőnk egy szép latin mondattal fejezi ki legjellemzőbben: *Cor ad cor loquitur*. Csak ekkor lehet az írónak hősről mintegy történeti okmányt szerkesztenie.

Igen mélyreható gondolatok vannak Kornis tanulmányában az arckép *objektivitásáról* is. Ennek lehetőségét abban látja, hogy az ábrázolt személyekben bennrejlő magasabb igazságot, lényegüket munkálja ki, azt, amit Platon a dolog *ideájának* nevez: a jellegzetes, a fajszerűt, a tértől és időtől függetlenül mindig megmaradót, az örököt. Ilyen értelemben kell az irodalmi eszközökkel dolgozó szellemi arcképfestőnek épp úgy, mint a portréfestőnek, lényeglátónak, a jellegzetes forma nézőjének és alakítójának lennie, az ábrázoltnak lelki lényegét, magvát, szellemi formáját, ideáját megragadnia.

A portré és a szellemi arckép megalkotásának analógiáját fejtegetve szerzőnk csupán az arckép *megértésének* útját kénytelen másként látni a két különböző művészi feladat teljesítésénél. Ez némileg különböző és előnyösebb az irodalmi portré esetében, mert míg a festmény jellemző ereje *azonnal*, egy hirtelenbb lelki aktussal érzékelhető, mintegy belehelhető, az irodalmi arckép egész jelentése csak fokozatos belemélyedés, lassúbb élménybeérés és érés útján közelíthető meg. Ez éppen a különbség lényege. A festő térbeli, az író időbeli művészet művelője, ilyen jellegű anyaggal és eszközökkel dolgozik. A szellemi arckép a maga lényegét a nyelv formáiban *fokozatosan* bontja ki. Az irodalmi jellemrajzot nem egy szempillantással, hanem csak lépésről-lépésre hódíthatjuk meg. Az irodalmi képmás jelentését nem szívhajta fel lelkünk *egyszerre*, az első benyomásra, *térben*, hanem itt a megértés *egymásután, időben* dolgozza bele magát a nyelvi formákon és árnyalatokon keresztül a tartalomba. Nem véletlen, hogy az irodalmi mű testét *textusnak*, szövegnek (szövegetnek) nevezzük.

Ennek az igazán szépen fölépített elméletnek előrefejesítése

után tesz vallomást szerzőnk a saját eljárásáról, mely — úgy érzi — talán nem valósítja meg egészen az imént vázolt szellemi arcképfestés eszményét, mert irodalmi arcképei, az egyes «tudós fejek» rajzai nagyrészt alkalomszerűen és gyorsan, mintegy *al fresco* készültek. De olvasva e jellem- és lélekrajzokat, ismervén a szerzőnek minden tudatossága mellett is intuitív, lényeglátó erejét, azt gondoljuk, hogy mégsem hiú a reménysége, melyet kifejez: hogy ezeket a kis szellemi freskókat idők multán sem kell majd levernie a falról s majd friss vakolaton, megváltozott szemmel, más színekkel és formákban újra megfesteni őket, mert hiszen modelljei — úgymond, s ez a voltaképeni legnagyobb elismerés szerzőnk részéről hősei iránt — «a magyar tudományos kultúrában állandó, színeikben meg nem fakuló értékeket képviselnek.» Hiszen — fűzhetjük hozzá ismét Széchenyi egy mondásának némi változtatásával a szerzőnk reménységét kifejező szavakhoz — «az ember (s mondhatjuk: a tudós) lelki felsőbbiségét nem az határozza el, hogy mennyi tudományt vertek (vagy vert ő maga) a fejébe, hanem, hogy tisztán tud-e gondolkozni.» Kornis szellemi arcképei éppen ezt kutatták mindegyik hősénél s ez jelenti, hogy a «tudós fejek» jellemrajzai diadalmasan ki fogják állani az idők múlását.

Gyulai Ágost.

A magyar próza.

Régi magyar próza. Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: *Kerecsényi Dezső.* Budapest, 1942. A Bisztray Gyula és Kerecsényi Dezső által szerkesztett *A magyar próza könyve* c. három kötetre tervezett mű első kötete. A Magyar Szemle Társaság kiadása. 605 lap.

Pintér Jenő képes irodalomtörténetét bírálva ezelőtt tizennégy évvel egyebek közt ezt írtam: «Itt lenne az ideje, hogy a közönséget végre ne csak az irodalom történetével, hanem magával az irodalommal is megismertessük. *Szemelvényekben* mutassuk be az irodalom fejlődését a legrégebb kortól napjainkig akkép, hogy a lírai költőkön kívül a prózáirokat is ismertessük. Amint Horváth János kitűnő Vörösmarty-antológiájában a költő formailag elavult eposzaiból kiszedte az örök szépségű költői részeket, úgy a prózáirok terméséből is ki lehetne választani a legjellemzőbb és legszebb darabokat (pl. Keménynél *Gyulai Pál* arcképjelenetét) s így prózánk nyelvi fejlődésén kívül írónk művészi ábrázoló erejét, leíró modorát s technikai vonásait szemléltethetnők. Az olvasót közben jegyzetek tájékoztat-

nák az író életéről, az egyes korszakokról s figyelmeztetnék a szemelvények szépségeire vagy kortörténeti szempontból érdekes sajátosságaira. *Magyar irodalmi olvasókönyv* lenne ez a közönség számára . . . Szemléltető irodalomtörténet lenne, mely magában foglalná irodalmunk *leglelkét* . . . tartalmi és formai fejlődését . . . a magyar szellem története tárulna elénk, nem leírásokban, hanem valóságban, érzékelhető módon, mint egy csodálatos orchester zendítve meg a magyar multat . . . » stb. (*Napkelet*, 1928 jún. 15. szám. 928. lap.)

Mindezt nem azért idézem, hogy egy nagyobb, kimerítő irodalmi antológia gondolatának első fölvetését magamnak igényeljem. (Fölvethették ezt mások is, sőt talán akadt, aki meg is valósította, de kiadót nem kapott munkájára.) Idézem azért, hogy szemléltessem: a könyvkiadók néha mily lassan kullognak az író után abban a tekintetben, hogy mind a saját, mind az olvasó és műveltség érdekét figyelemre méltassák. Nem is hatástalanul elveszett soraim adták meg a lökést jó későre e jelentőségében kimagasló *Magyar próza könyve* c. mű megvalósulására, hozzájárult Horváth János *Magyar Verseik Könyvének* nagy sikere, amint ezt a szerkesztő is említi. A Magyar Szemle Társaságé az érdem, hogy az utóbbi nagyszabású gyűjtemény vállalásával példát és mintát adott a komoly antológiára (Ismertetését l. Budapesti Szemle 1937. évf.) s rövidesen divatba hozta a hasonló gyűjteményeket, így az Alszeghy, — Baránszky, — Vajthó stb. antológiáit. Sietünk azonban megjegyezni, hogy a «divat» szó itt nem lekicsinylő értelmű, hiszen az antológia lényegében ismeretközlést, olvasásra, műveltségre ösztönzést jelent s mért ne használnók fel e divatot oly téren, ahol hatása nemzeti szempontból termékenyítő? Régibb irodalmunk a művelt közönség számára jórészt úgysis igen nehezen hozzáférhető, mondhatni ismeretlen előtte; iskolai kézikönyvek csak parányi ízelítőt adhatnak belőle szűkre szabott terjedelmük miatt. Újabb irodalmunk viszont oly gazdag s különböző értékű (a remekművektől le a ponyva termékeiig), hogy legjava részének megvalogatását csak felkészült szakemberek végezhetik. Mind a régi, mind az új irodalomban tehát kalauzra van szükség s ilyen műveltségre vezérlő kalauz a jó antológia. A könyvtárkutató antológiaszerkesztő fölmenti az olvasót a fáradtságos tájékozódás munkája alól, lelkes ügynöke, sok esetben önzetlen apostola a magyar szellem legszebb ígéinek s tanítója nemzetének.

Ilyen nevelő, tudományos szellemű s mégis szórakoztató gyűjtemény Kerecsényi Dezső könyve is, mely bevezető kötete egy egész irodalmunkat prózai szemelvényekben bemutató háromkötetes antológiának. E kötet a régi magyar próza fejezetét tartalmazza a

Halotti Beszédtől a felvilágosodás koráig, a következő Bisztray Gyula szerkesztésében a Kazinczyval kezdődő új magyar próza kibontakozását és «irodalmunk nagy virágkorát» tárja fel, az utolsó ugyancsak Bisztray összeállításában a mai magyar próza jeleseit fogja bemutatni. Belső elrendezés — bevezető tanulmány, szemelvények, jegyzetszótár — valamint külső forma tekintetében a három díszmű Horváth János Magyar versek c. könyvének mintájára készül (a szerkesztő ezt az I. kötet bevezetésében hangsúlyozza is) s e gondolat egyebektől eltekintve azért is szerencsés, mert a négy kötet csaknem egész verses és prózairodalmunkat felölelve formailag is jelzi e könyvek kapcsolatát. Ha ezek után a kiadó egészen teljessé óhajtja tenni e részben máris kiválónak bizonyult, részben kiválónak ígérkező gyűjteményt, akkor rá kell szánnia magát, hogy egy 5-ik kötetben a magyar verses és prózában írt dráma fejlődésével egészítse ki a sorozatot. Ha ez meglesz, akkor elmondhatjuk: végre egy egyetemes gyűjtemény, mely méltó keretben mutatja be egész irodalmunkat.

Az antológia szerkesztőjére rendszeren két feladat hárul: a szemelvények gondos megválogatása s tüzetes jegyzetek összeállítása. Az előbbi tudást és ízlést, az utóbbi főképp filológiai munkát igényel. Kerecsényi mesterének, Horváth Jánosnak példáját követi, mikor egyszerű tájékoztató előszó helyett egy beható tanulmánnyal teszi értékesebbé könyvét: tömören megírja a régi nyelv és stílus fejlődésének történetét s ekkép a nyelvésztétikai elemzés feladatát is elvégzi. E kitűnő tanulmány a mondatok szerkesztésmódjáig hatol, hogy az írók közti stílusbeli eltéréseket szemléltesse. Kár, hogy a magvas tanulmány — ha a tömörség rovására is — nincs kissé könnyedebben, egy fokkal «népszerűbben» megírva, hogy az olvasók nagyobb tábora is élvezhesse. Elmélyedni tudó olvasók kisebb része azonban így is belső örömmel figyel föl a magyar nyelv és stílus lassú kialakulására vonatkozó eredeti s ezért megkapó fejtegetésekre.

Szerencsés ötlete Kerecsényinek, hogy ahol csak teheti, egész terjedelmükben közli az írók műveikhez írt «Előljáróbeszédeket». Igen érdekesek ezek s fölülte tanulságosak is. Az Előljáróbeszédben az író közvetlenebbül érintkezik az olvasóval, mint műveiben. Megmutatja magát, mint embert, utal műve célzatára, természetére, keletkezése körülményeire, védekezik esetleg felmerülő kifogások ellen, felvilágosításokat ad vagy egész tanulmánynak beillő elmefuttatással gyönyörködtet (Csokonai) s mindemellett önkéntelenül is önjellemzést ad magáról, mint prózaíróról. Oly magaslat így az írók előszava, mely kilatást nyit egész műükre. (L. pl. Zrínyi Olvasó-

nak írt sorait.) Timóditól kezdve Kulesár Istvánig (ki először nyomatta ki Mikeš Kelemen Leveleskönyvét), ezek a kedves, közvetlen előszók régi prózáink legvonzóbb olvasmányaiként hatnak. Csak azt sajnáljuk, hogy Bessenyeinek A Természet Világához írt költői szárnyalású előszavát nélkülözzük . . .

De a Halotti Beszédtől kezdve — melyet könyvünk Paiz Dézső legújabb olvasásmódjában és értelmezésében közöl — sok szakemberre nézve is ismeretlen vagy elfeledett szemelvényt találunk a könyvben, így az első misszilis levelet (1490-ből), Nádasdy Tamás és felesége Kanizsai Orsolya két levelét (1560—1554), Balassa Bálintnak szintén két levelét. Mindezek kortörténeti szempontból vagy nyelvök-nél, vagy íróik egyéniségénél fogva érdekesek, de műfaji régiségénél és ritkaságánál fogva Thurzó Elek rövid, jelentéktelen sorainak közlése is indokolt. Szépek is ezek a régiségek, csak — mint Horváth János írta a versekre vonatkoztatva — rá kell jönni az «üzükre». Ezért is hasznos e könyv, mert alkalmat ad erre: egy-egy írótól jelentőségéhez mérten, kiadósan hoz szemelvényeket s így az olvasónak nemcsak «kóstolgatni» van alkalmja a régi ízeket, hanem megkülönböztetni is. A jeles stilsztáktól, pl. Heltai Gáspártól nyolc szemelvényt is közöl, Pázmánytól 32 lapra terjedő szöveget, Mikestől 24 lapon 16 levelet stb. A régiség édes ízei azért tán mégis a jó öreg Apór Péter írásában hatnak a leginycsiklandóbban, mikor a csudamód kívánatos régi erdélyi étkek felsorolásával traktálja meg mai szegény «maradváit.»

Sajnos, nem vehetjük sorba a könyv gazdag tartalmát, mely műfaji sokféleségével is gyönyörködtet. Egymást váltják a könyvben a kedves naiv történetek, mesék, «tudós» írások, legendák, naplók, önéletrajzok, közmondások, míg végül a nemzeti politika hangja (Kármán), majd a tudomány (Révai) szólal meg. Azt olvastuk a gyűjtemény egyik bírálatában, hogy a szerkesztő szemelvényeiben nagyon megszelidülnek a vallásos harcok s ezért «nem festik híven a kort». Igaz, hogy olyan kor volt ez, melyben — mint Gárdonyi Géza mondja — «a szeretet pásztorai egymásnak a fejéhez vagdalták a bibliát». Mégis e kérdésben Kerecsényi eljárását helyeselhetjük, mert szempontja elsősorban *irodalmi*. A Telegdi-, Magyar-, Pázmány-, Alvinczi-szemelvények bizonyára mérsékeltebb hangúak, mint ezeknek a vitázóknak s a többi harcosoknak egyéb vitairatai, de végre is irodalmi szempontból a nyersség épp oly kevésbé érték e vitairatokban, mint a vita tárgya. Ma pl. e vitapontok épp oly kevésbé érdeklik a felekezeteiket, mint ahogy a jövőben valószínűleg nem fogják őket érdekelni a mai súrlódási felületek. A tisztán irodalmi érdek-

ődésű ember pedig még távolabb áll tőlük. Irodalmi szempontból mindenesetre érdekes a vitákban nyilatkozó érvelés ereje, a dialektika csillogása, az elmés gúny fordulata és szókincese — e tulajdonságokat is inkább egy satíra-antológia méltányolhatná — de mindezeknél fontosabb az író *nyelve* és *stílusa*. Pázmány nem azért legnagyobb írója korának, mert harcos egyéniség volt s legyőzte ellenfeleit, (inkább fordítva történt: azért győzött, mert nagy író volt), hanem mert lángelméje felszívta a magyar népnyelv és szellem minden gazdagságát s formát tudott adni gondolatainak. Kerecsényi találóan mondja: az első tudatos stiliszta volt s vallásos prózánkban az «irodalmi mondat» megalkotása az ő műve. Mindezért az antológia szerkesztője helyesen tette; hogy a vitázók komolyabb, tartalmasabb s aránylag legválasztékosabb írásait vette fel irodalmi olvasókönyvébe s Pázmánynak jelentőségéhez méltó teret adott. Az ilyen antológiának egyébként is nem «korfestés» a célja; mint címe mondja: a régi magyar próza könyve akar lenni, tehát egyrészt a legjelölőbb prózaírókat óhajtja, ha csak szemelvényekben is, bemutatni, másrészt a magyar próza történetéhez illusztráló anyagot kíván rendelkezésére bocsátani az ez iránt érdeklődő műveltebb közönségnek.

A régi prózánkban előfordul sok latin szólás, közmondás, általában idézet megértése végett a jegyzetszótárban Kerecsényi gondos fordítását adja e közbeékelte szövegeknek. Találom-próbát téve is alig akadtunk itt hiányra. Nézetünk szerint azonban ezek a fordítások inkább helyén volnának a szövegben mindjárt az idegen mondat után zárójelbe téve, vagy lapalji jegyzetben. Az olvasó az itt-ott hemzseggő latin szövegek miatt lépten-nyomon a Jegyzetszótárhoz kénytelen fordulni (pl. Szepesi Csombor Mártonnál) s elnyűvi a szép könyvet, mielőtt végigolvassa. Tudom, hogy a szerkesztő nem akart e tekintetben eltérni a Magyar Versek Könyve beosztásától, de az egészen más. Ott aránylag kevés a megmagyarázandó szó, a nagyobb rész életrajz s ezeknek az olvasó egy-egy költő olvasásakor csak egyszer ha utánanéz. S egy verseskönyvben a külső is inkább megköveteli, hogy ne legyen közbevetett jegyzetekkel terhelve, viszont prózánál ez nem bántó. A főérv azonban nézetem mellett az, hogy a latinul nem értő olvasó az efféle szemelvényeket folyamatosan nem olvashatja s inkább átlapozza őket, semhogy a folytonos szótárhasználattal a maga türelmét is próbára tegye s a könyvet is rontsa. Biztray Gyula következő köteteire nézve e megjegyzések természetesen tárgyaltalanok, ott legfeljebb egy-két írónál szorul az olvasó szótárra.

Visszatekintve e gyűjtemény okozta kellemes élményünkre.

elismerésünket kell kifejeznünk a szerkesztő buzgó és alapos munkájáért s a kiadó Társaságnak a mű kiállításában nyilatkozó előkelő ízléséért. Különösen a szerkesztői munka érdekel feltétlen dicséretet. Az olvasó, aki készen kapja a gyűjtés eredményét, nem képzei, mily tüzetes és hosszúságú kutató munka húzódik meg az ilyen antológia mögött. Régi folyóiratokból kell kiásni és értékelni leleteket, fölfedezni lappangó műveket s elismert íróktól nemcsak a legjelesebb, hanem egyéniségükre legjellemzőbb részeket kell kiválogatni. Hogy mindezt Kerecsényi mennyi gonddal, latolgatással, szaktudással és farasztó kutatással végezte el, arról szerény modorban odavetett forrásutalásai csak halvány fogalmat adhatnak. Mesterének e tekintetben is méltó tanítványa. Mint értesülünk, Horváth János Magyar Versek Könyve c. műve kifogyott s közelebb jelentékenyen bővített kiadásban jelen meg. Kívánjuk, hogy történelmi érzékű közönségünk, iskoláink s főképp íróink irodalmi műveltségét A Magyar Próza Könyve épp úgy emelje, mint a Magyar Versek Könyve. S ezek után kíváncsian s a legjobb reményekkel várjuk a második és harmadik kötet megjelenését.

Keményfy János.

Új magyar líra németül.

Neue ungarische Lyrik. Übersetzt von *Friedrich Lám.* Budapest, 1942. Ruszkaabányai. 8-r., 93 l.

Lám Frigyes, akinek nevét, mint szépségi jeles német költőt, jól ismerik Németországban is, évtizedek óta szerzett érdemeiket irodalmunk gyöngyszemcincé német fordításával. Utalunk kell különösen Arany balladáinak, Petőfi mintegy ötven költeményének és Kozma Andor néhány-verseinek jól sikerült átültetésére. Lámot a fordításra hivatottá teszi szokatlanul gazdag szókincse és erős formaezéke: ezek birtokában nehezebb föladatokkal is könnyen birkózik meg. Ezúttal az Ady Endre óta élő, újabb magyar lírából válogatott össze nyolcvanegy költeményt s azok fordítását most önálló kötetben tette közzé. Fordításai, szokott erényein kívül, többnyire jól tükrözik az eredetinek hangulatát is. Julász Gyula *Trecentójának* kitűnő hangfestése pl. épp oly jól sikerült, mint az *Isten lámpáinak*, Falu Tamás két verseinek egyszerű, közvetlen előadásmódja, vagy Bárd Miklósnak egy-egy pompás természetképe. Legjobban Babits Mihály költészete illik lantjához: *Thamyris*-ének fordítása tiszta művészet.

Fordításai a kifejezések költőiségében is megállják helyüket. Ha kell, a német költészet régi, bevált szólamkészlete hangzik újra

fordításában; de bátran él modern fordulatokkal is, hogy a magyar költemények hangulatát híven tolmácsolja. A költői hűség általában dícsérendő erénye. Csodálatosképpen épen Ady-fordításában sikerült ez legkevésbé:

Elment. Nem látom őt többé soha —
 Sie ging. *Vielleicht* seh' ich sie nimmermehr

hangulatilag sem azt mondja, amit a magyar. Hasonlóképpen:

Egy virágot a pamlagon hagyott —
 Die Blume auf dem Sofa lies: sie hier

vagy:

Szeretem megcsókolni, aki elmegy —
 Den küß' ich gerne, *der für immer* von dannen geht.

mást mond, mint Ady. A *Schweinskopf, der Groszherr* — bár a fordítás egyéb részletei nagyon jók — messze van attól, amit Ady disznófejű nagyúrnak nevezett. A *Schneeschoepfflocken* és a *Grenzwachtwarte* nemcsak nekünk, magyaroknak nyelvtörő, hanem a németnek is kakofónia, miként a Babits *Új leoninusaiban* is az a «*Blitz lässt dicht Licht fluten.*»

Egy másik kifogásunk a költemények megválogatása ellen szól. A fordítónak joga van azokat a verseket átültetni, amelyeknek hangulata vagy tárgya leginkább megfogta a lelkét. De *Új magyar líra* címmel kötetbe gyűjtem fordításait mégis azt jelenti, hogy az oda nem valókat hagyja el és nagy költőink illő arányban jussanak szóhoz. Hogy Sértő Kálmán hat versével szemben Mécs Lászlónak egyetlen költeményét vette föl kötetébe, hogy összesen két Kosztolányi-fordításának egyike a *Mérgek litániája*, az hiba. Még nagyobb hiba, hogy az új magyar líra méltó képviselőinek sorában a húsleves és a malacpecsenye dícséreteit s olyan verset olvasunk, mint *Im ungarischen Kot. Nem* ezeket kellene a németeknek mutogatnunk, még hozzá az utóbbit — lírát! — sok magyarázattal. És a hosszú sorból hiányzik egy név, a modern magyar lírikusok egyik kiválójáé, Sík Sándoré.

Lám Frigyes könyve még e hibáival is nyeresége irodalmunk külföldi ismeretének. Költői lelkű, fordításra elhivatott embernek sokszor művészi munkája, akinek klasszikusainkból vett fordításait szívesen látnók gazdag gyűjteményben kiadva: nemzeti szempontból nagyobb szolgálatot tenne vele.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

770. SZÁM

1942. JANUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TARSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1942

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. «HOMO HISTORICUS» ÉS «HOMO OECONOMICUS». — Baranyai Lipóttól	1
II. GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS A MAGYAR JOGREND REFORMJA. — Auer Györgytől	18
III. AZ ÚJ MAGYAR ZENE. — Pukánszky Bélától	36
IV. KÖLTEMÉNYEK. — Székely temető. — Sütkérezés a hangyával. — Reggel a szálláson. — Sik Sándortól	53
V. IRODALOM. — 1. <i>A magyar színészet hőskorának emlékei.</i> — (Balassa Imre: <i>Déryné. Egy régi színész nő élete.</i>) — (Janovics Jenő: <i>A Farkas-utcai színház.</i>) — Kéky Lajostól.	
2. <i>Az autonóm ismeretelmélet fogalma.</i> — (Földes-Papp Károly: <i>Az autonóm ismeretelmélet fogalma.</i> Rickert és Hartmann ismeret-tanának bírálata alapján.) — Kibédi Varga Sándortól.	
3. <i>Napoleon Győrött.</i> — (Bay Ferenc: <i>Napoleon Magyarországon. A császár és katonái Győr városában.</i>) — Gálos Rezsőtől	56

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.), intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egybíránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtítkár.
Franklin-Társulat nyomdája: vitéz Litvay Ödön.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

771. SZÁM

1942. FEBRUÁR

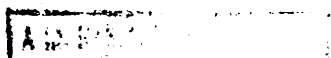
BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1942

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. HEKLER ANTAL ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA. — Láng Nándortól	65
II. ARS POETICÁK A VILÁGIRODALOMBAN. — Csengery Jánostól	93
III. PANOPTIKUM. — Márai Sándortól	105
IV. KÖLTEMÉNYEK. — Széchenyi. — <i>Alvók, nem alvók.</i> — <i>Törtszám éneke.</i> — Falu Tamástól	115
V. SZEMLE. — <i>Az utolsó hat év magyar zeneművészete.</i> — Papp Viktortól	117
VI. IRODALOM. — 1. <i>Széchenyi és a magyar költészet.</i> — (Kornis Gyula: <i>Széchenyi és a magyar költészet.</i>) — v. g.-tól.	
2. <i>Vörösmarty Mihály művei regékben.</i> — (Vajda Endre: <i>Vörösmarty Mihály művei regékben.</i>) — v. g.-tól.	
3. <i>Egy modern idill.</i> (Zilahy Lajos: <i>Csendes élet és egyéb elbeszélések.</i>) — Kelemen Gézától	122

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtáros is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtítkár.

5457. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

772. SZÁM

1942. MÁRCIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1942

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. MIKSZÁTH VILÁGA. — Keményfy Jánostól _ _ _ _ _	129
II. PILCH JENŐ (1872—1937). — Markó Árpádtól _ _ _ _ _	150
III. SZEMLE. — 1. <i>Az irodalom eliparosodása.</i> — (Elnöki megnyitó- beszéd a Kisfaludy-Társaság ünnepélyes közülésén 1942. február 8-án.) — Csathó Kálmántól.	
2. <i>Megemlékezés Csiky Gergelyről.</i> — (Beszéd a Gyulai serleggel a Kisfaludy-Társaság ünnepi lakomáján, 1942. február 8-án.) — Rédey Tivadartól _ _ _ _ _	171
IV. IRODALOM. — 1. <i>Pintér Jenő hagyatéka.</i> — (<i>Pintér Jenő Magyar irodalomtörténete.</i> Tudományos rendszerezés. A magyar irodalom a XX. század első harmadában.) — én-től.	
2. <i>A «Jókai-revizio» legújabb terméke.</i> — (Sötér István: <i>Jókai Mór.</i>) — dt-től.	
3. <i>A reformkorszak Biharja.</i> — (Tabéry Géza: <i>A Frimont-palota.</i>) — Horváth Jenőtől _ _ _ _ _	180

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtítkár.
5537. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Lítvay Ödön.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

773. SZÁM

1942. ÁPRILIS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1942

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. NIETZSCHE ÉS PETŐFI. — Kornis Gyulától	193
II. AZ IRODALOM ALKATI BETEGSÉGEI. — Kállay Miklóstól	230
III. SZEMLE. — <i>A művészetpártoló Mátyás király.</i> — (A Korvin-testület emlékvacsoráján elmondott serlegbeszéd.) — Gerevich Tibortól	241
IV. IRODALOM. — 1. <i>Új regény a magyar faluról.</i> — (Tatay Sándor: <i>Zápor.</i>) — Kristóf Györgytől.	
2. <i>Kis életképek.</i> — (Mohácsi Jenő: <i>Meseköltő a Dunán.</i> — kg-től	253

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtítkár.
5600. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

ÚJ KÖNYVEK

IRODALOMTÖRTÉNET

Cs. Szabó László: HÁROM KÖLTŐ

(Byron, Shelley, Keats)

A modern líra három nagy egyénisége legszebb verseiből kész antológia a legjobb magyar műfordítók tolmácsolásában

Sziklay László: A SZLOVÁK IRODALOM

Az utóbbi évek egyik legérdekesebb irodalomtörténeti tanulmán

A PARTHENON KÉTNYELVŰ KLASSZIKUSAI

ARISTOTELES ETHIKÁJA

Fordította Szabó Miklós

A nagy görög filozófus alapvető munkájának első magyar fordítá

SZENT ÁGOSTON VALLOMÁSAI

Fordította Balogh József

A keresztény középkor legnagyobb remekműve

PARTHENON TANULMÁNYOK

Révay József: ÓKORI ÍRÓ — MAI OLVASÓ

Mi szépet talál a mai ember a klasszikus irodalomban?

Borzsák István: LATIN NYELV, RÓMAI SZELLEM

A latin nyelv különös misztikumába vezet be ez az érdekes köte

Szabó Árpád: PERIKLES KORA

A görögség legnagyobb korszakának szellemi erői

ERDÉLY ÖRÖKSÉGE

ERDÉLYI EMLÉKÍRÓK ERDÉLYRŐL

RAVASZ LÁSZLÓ bevezetésével

Szerkeszti

CS. SZABÓ LÁSZLÓ és MAKKAI LÁSZLÓ

A tizkötetes gyönyörű könyvsorozat eddig megjelent kötetei:

I.

TÜNDÉRORSZÁG

KARDOS TIBOR bevezetésével

IV.

A FEJEDELEM

MAKKAI LÁSZLÓ bevezetésével

II.

SÁRKÁNYFOGAK

CS. SZABÓ LÁSZLÓ bevezetésével

V.

A P A É S F I Ú

ASZTALOS MIKLÓS bevezetésével

III.

T Ű Z P R Ó B A

BIRÓ VENCEL bevezetésével

VI.

HALDOKLÓ ERDÉLY

MAKKAI SÁNDOR bevezetésével

Mindegyik kötet művészi pergamentkötésben

Az önálló Erdély születésének 400. évfordulójára kiadja a
FRANKLIN-TÁRSULAT

Pintér Jenő

Magyar Irodalomtörténete

Nyolcadik kötet

A magyar irodalom története a XX. század első harmadában

«NÉHÁNY évvel ezelőtt kiadott hétkötetes munkámban a legrégebb időktől 1900-ig tárgyaltam a magyar irodalom történetét» — írja a befejező kötet előszavában PINTÉR JENŐ. — «E hét kötetnek szerves folytatása — de *magában is önálló irodalomtörténet* — az itt közrebocsátott mű: irodalmunk a huszadik században.» A legnemzetibb tudománynak, a magyar irodalomtörténetnek fáradhatatlan kutatója, aki egy páratlanul munkás élet monumentális alkotásaként egymaga teremtette meg a magyar irodalomnak tudományos rendszerbe foglalt teljes leltárát és kincsesházát, a halhatatlan emléké PINTÉR JENŐ már nem érthette meg a hatalmas mű befejező kötetének megjelenését. A nagy tudós hitvese, PINTÉR JENŐNÉ BATTLAY BORBÁLA bocsátotta közre ezt a két vaskos kötetbe fűzött, 1420 oldalra terjedő nyolcadik kötetet, amely a XX. század első harmadának magyar irodalomtörténetét dolgozza fel, az előző hét kötethez hasonló tárgyilagossággal és tudományos hitelességgel.

A két kötetbe fűzött nyolcadik kötet ára 100.— pengő.

FRANKLIN-TÁRSULAT FŐBIZOMÁNYA

Magyarságtudomány

A NEMZETI ÖNISMERET NEGYEDÉVI FOLYÓIRATA

ECKHARDT SÁNDOR KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL
SZERKESZTI ORTUTAY GYULA

AZ ELSŐ SZÁM TARTALMA:

- ECKHARDT SÁNDOR: Magyarságtudomány
GYÓRY JÁNOS: P. mester franciaországi olvasmányai
POSONYI ERZSÉBET: A Tar Lőrinc-monda és a Szent Patrik purgatóriumi víziók keletkezése
CSORBA TIBOR: Turcica a magyar végvárok lengyel poétájának költészetében
KARDOS TIBOR: Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez
IFJ. VAYER LAJOS: Széchenyi képe
VAJKAI AURÉL: Népi orvoslás a dunántúli búcsújárárhelyeken
BIERBAUER VIRGIL: A székelyföld templomairól
MAKSAY FERENC: Titkári beszámoló a Magyarságtudományi Intézetben folyó munkákról

ELŐKÉSZÜLETBEN:

- SOLYMOSSY SÁNDOR: A csodaszarvas-monda kérdéséről
FITZ JÓZSEF: A régi magyar nyomdák gazdálkodásáról
HONTI JÁNOS: A Névtelen jegyző és a szóbeli hagyomány
SZABOLCSI BENCE: Mikes Kelemen széprózájának magyar sajátosságairól
SÁRLAY OSZKÁR: A magyar tájtipusok irodalmi megjelenési formái
GÁLDI LÁSZLÓ: A magyarországi románságról

Azonkívül: KODÁLY ZOLTÁN, LIGETI LAJOS, PETRÓ SÁNDOR tanulmányai

A MAGYARSÁGTUDOMÁNYI INTÉZET
ÉS A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

MAGYAR ÍRÓK

SZERKESZTI ECKHARDT SÁNDOR

KERECSÉNYI DEZSŐ: KÖLCSEY FERENC

Kerecsényi Dezső értékes könyve történelmi, lélektani és esztétikai szempontból egyaránt teljes képet ad a Hymnus halhatatlan költőjéről.

SCHÖPFLIN ALADÁR: MIKSZÁTH KÁLMÁN

Mai szemmel látott s határozott vonásokkal, mesterien megrajzolt képe Mikszáth életének és életművének. Közvetlen, egyszerű és igaz.

SÍK SÁNDOR: ZRÍNYI MIKLÓS

Ezt a könyvet tudós gondolta el és költő írta meg. Minden sora hősenek prófétái nagyságát hirdeti. A legszebb könyv az író és államférfi Zrínyiről.

SÓTÉR ISTVÁN: JÓKAI MÓR

Hogyan látja s hogyan értékeli a mai magyar kritika Jókait? Mi a helye irodalmunkban s a világirodalomban? Mi a titka népszerűségének?

BÓKA LÁSZLÓ: VAJDA JÁNOS

Ady előfutárjának, irodalmunk nagy magányosának mélyenjáró lélekrajza. A mai magyar essay-irodalom egyik legegységesebb s legsikerültebb műve.

ECKHARDT SÁNDOR: BALASSI BÁLINT

A mű szerzője Balassi alakját közelebb hozza a mai magyarhoz. A legnagyobb magyarok egyikét ismerhetjük meg, aki életművében létrehozta az európai és a magyar szellem szintézisét.

F R A N K L I N - T Á R S U L A T

ORTUTAY GYULA

A MAGYAR NÉPMŰVÉSZET

A magyar nép művészi alkotóképességének legteljesebb képgyűjteménye, értékes bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel. A magyar könyvkiadásnak ez a rendkívüli teljesítménye méltán számíthat nemcsak a tudományos világ, hanem az egész nemzet érdeklődésére is. ◇ Sárközi kéziszóttessel borított két hatalmas kötet 1740 képet tartalmaz, köztük 240 többszínnyomással készült.

Két albumalakú kötet 65 pengő.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Pintér Jenő

Magyar Irodalomtörténete

Nyolcadik kötet

A magyar irodalom története a XX. század első harmadában

«NÉHÁNY évvel ezelőtt kiadott hétkötetes munkámban a legrégebb időktől 1900-ig tárgyaltam a magyar irodalom történetét» — írja a befejező kötet előszavában PINTÉR JENŐ. — «E hét kötetnek szerves folytatása — de *magában is önálló irodalomtörténet* — az itt közrebocsátott mű: irodalmunk a huszadik században.» A legnemzetibb tudománynak, a magyar irodalomtörténetnek fáradhatatlan kutatója, aki egy páratlanul munkás élet monumentális alkotásaként egymaga teremtette meg a magyar irodalomnak tudományos rendszerbe foglalt teljes leltárát és kincsházát, a halhatatlan emlékű PINTÉR JENŐ már nem érthette meg a hatalmas mű befejező kötetének megjelenését. A nagy tudós hitvese, PINTÉR JENÓNÉ BATTLAY BORBÁLA bocsátotta közre ezt a két vaskos kötetbe fűzött, 1420 oldalra terjedő nyolcadik kötetet, amely a XX. század első harmadának magyar irodalomtörténetét dolgozza fel, az előző hét kötethez hasonló tárgyilagossággal és tudományos hitelességgel.

A két kötetbe fűzött nyolcadik kötet ára 100.— pengő.

PETŐFI SÁNDOR

ÖSSZES MŰVEI

AZ EGYETLEN TELJES PETŐFI

Bibliapapíron 1630 oldal

Kisebb költemények, Költői elbeszélések,
Zsengék.

Prózai művek: A hóhér kötele, Elbeszélések,
Uti napló, Naplótöredék, Hírlápi cikkek.

Színművek: Tigris és hiéna,
Shakespeare: Coriolanus fordítása, Töredékek.

A bibliapapíron nyomott Arany és Vörösmarty mellé most a hasonló kiállítású Petőfi sorakozik. A mai magyar könyvkiadás egyik legnagyobb teljesítménye, hogy ez a művészi kiállítású egykötetes teljes Petőfi megjelenhetett. A legszebb ajándék s minden magyar olvasó számára maradandó öröm a Franklin-Társulat új Petőfi kiadványa.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

774. SZÁM

1942. MÁJUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1942

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. TELEKI PÁL GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN NYOMDOKÁBAN. —	
Bárdossy Lászlótól _ _ _ _ _	257
II. CSIKY GERGELY SZÍNműVEL (I.) — Galamb Sándortól _ _	265
III. PAÁL LÁSZLÓ MűVÉSZETE. — Farkas Zoltántól _ _ _ _	288
IV. SZEMLE. — <i>Képzőművészet.</i> — Ybl Ervintől _ _ _ _ _	298
V. IRODALOM. — 1. <i>Gyulai Pál.</i> — (Papp Ferenc: <i>Gyulai Pál.</i>) — sz. k.-tól.	
2. <i>A műalkotás szemlélete.</i> — (Mitrovics Gyula: <i>A műalkotás szemlé-</i> <i>lete.</i>) — Vajthó Lászlótól. _ _ _ _ _	307
3. <i>Irodalomszemlélet.</i> — (Hankiss János: <i>Irodalomszemlélet. Tanul-</i> <i>mányok az irodalmi alkotásról.</i>) — —r. —a.-tól.	

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtítkár.
5732. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

775. SZÁM

1942. JÚNIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1942

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. SZÁZADUNK TUDOMÁNYÁNAK SZELLEME. (I.) — Kornis Gyulától — — — — —	321
II. CSIKY GERGELY SZÍNLMŰVEI. (II.) — Galamb Sándortól — —	341
III. KÖLTEMÉNY. — <i>Körösi Csoma Sándor.</i> — Baja Mihálytól — —	368
IV. IRODALOM. — 1. <i>A magyar politika hősei.</i> — (Kornis Gyula: <i>A magyar politika hősei.</i>) — A. D.-tól.	
2. <i>Két új magyar regény.</i> — (Bohuniczky Szeft: <i>Három év.</i>) — (Rónay György: <i>Fák és gyümölcsök.</i>) — dt-től — — — — —	370

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György os. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtítkár.
5932. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

KORNIS GYULA KÖNYVEI

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSÁBAN

Okság és törvényszerűség a pszichológiában.
1911.

Kultúra és politika. 1927.

Magyar filozófusok. 1930.

Kultúra és nemzet. 1930.

Az államférfi. Két kötet. 1933.

A kultúra válsága. 1934.

Pázmány személyisége. 1935.

Apponyi világnézete. 1935.

Egyetem és politika. 1936.

Petőfi pesszimizmusa. 1936.

Kölcsey Ferenc világnézete. 1938.

A magyar politika hősei. 1940.

Tudomány és nemzet. 1941.

Széchenyi és a magyar költészet. 1941.

Elemi pszichológiai kísérletek.

2. kiadás. 1942.

Petőfi és Nietzsche. 1942.

1942 MAGYAR KÖNYVNAP

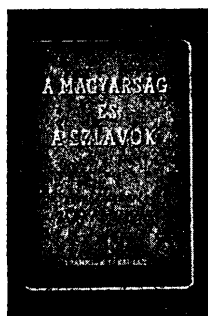
A MAGYAR KLASSZIKUSOK legújabb kötete bibliapapíron

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY ÖSSZES MŰVEI

Arany, Vörösmarty és Petőfi biblianyomópapíron készült sorozatának méltó folytatása : Csokonai teljes irodalmi munkássága. Tartalmazza összes lírai és elbeszélő költeményeit, prózai munkáit, színműveit és összes műfordításait.

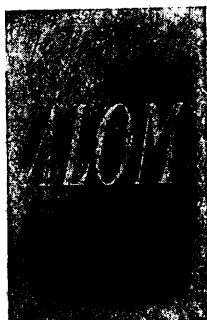
1744 oldal

Ára kötve könyvnapon 16.50 P, könyvnap után 22.— P

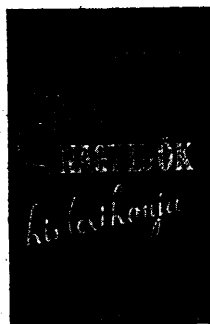
A magyarság mai legfontosabb sorskérdését világítja meg ez a kötet.

Ára
könyvnapon 5.60 P
Könyvnap után
6.60 P

A kiváló magyar nőíró kiadatlan nagyobb elbeszéléseinek gyűjteménye.

Ára kötve
könyvnapon 6.20 P
Könyvnap után
7.50 P

A mai idők új fogalmainak magyarázata. Az újságolvasónak nélkülözhetetlen.

Propaganda-ára
1.50 P

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

A PARTHENON EGYESÜLET KIADVÁNYAI

★

PARTHENON KLASSZIKUSOK

Kétnyelvű kiadások

SOPHOKLES : OEDIPUS-DRÁMÁK

Fordította és bevezette *Babits Mihály*. Kötve 660 P

**PLAUTUS : A HETVENKEDŐ KATONA
HÁROM EZÜST**

Ford. *Devecseri Gábor*. Bev. *Huszt József*. Kötve 740 P

ARISTOTELES : NIKOMACHOSI ETHIKA

Fordította és magyarázta *Szabó Miklós*.
Két kötet. Kötve 20 P

Előkészületben :

SZENT ÁGOSTON : VALLOMÁSOK

Fordította *Balogh József*. Két kötet.

PANNONIA ÉLET A FELIRATOK TUKRÉBEN

Alföldi András fordítása és magyarázatai.

A PAPIRUSZOK VILÁGÁBÓL

Moravcsik Gyula fordítása és magyarázatai.

★

PARTHENON TANULMÁNYOK

100 lapos esszék az ókor és a jelenkor élő kapcsolatairól

Egy-egy kötet 280 P

Halasy-Nagy József: A politikai tudomány kezdetei.

Révay József: Ókori író — mai olvasó.

Borzák István: A latin nyelv szelleme.

Szabó Árpád: Perikles kora.

Előkészületben :

Kardos Tibor: Magyar humanizmus.

Gerke Frigyes: A görög arc.

Huszt József: A római irodalom.

PARTHENON — FRANKLIN-TÁRSULAT

ÚJ MAGYAR REGÉNYEK

ASZTALOS MIKLÓS: ALIBI

BIBÓ LAJOS: NINCS IRGALOM

BIBÓ LAJOS: ANNA TEKINTETES ÚR

BOHUNICZKY SZEFI: HÁROM ÉV

IFJ. HEGEDŰS SÁNDOR: A LÉLEKBÚVÁR

ILLÉS ENDRE: ZSUZSA

JÉKELY ZOLTÁN: ZUGLIGET

KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL: A SÁRGA-
VIRÁGOS LEÁNY

MOLNÁR KATA: A FÖLDALATTI FOLYÓ

NAGYPÁL ISTVÁN: BUDAPEST NEM FELEL

NÉMETH LÁSZLÓ: A MÁSIK MESTER

RÓNAY GYÖRGY: FÁK ÉS GYÜMÖLCSÖK

SOÓS LÁSZLÓ: KORMORÁN

CS. SZABÓ LÁSZLÓ: A KÍGYÓ

SZÉKELY LÁSZLÓ: RIMBU

TATAY SÁNDOR: ZÁPOR

THURZÓ GÁBOR: AZ ADÓSSÁG

TÖRÖK SÁNDOR: VALAKI KOPOG

TÖRÖK SÁNDOR: SZAPPANBUBORÉK

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

776. SZÁM

1942. JÚLIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1942

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. GRÓF TISZA ISTVÁN. — Baranyai Lipóttól	1
II. SZÁZADUNK TUDOMÁNYÁNAK SZELLEME. (II.) — Kornis Gyulától	11
III. ENYIM, TIED, ÖVÉ. — Gálos Rezsőtől	28
IV. KÖLTEMÉNYEK. — <i>Imádság a magyar parasztert. — Óseim. — Meghalt Newyorkban. — Szív. — Idő. — Falu Tamástól</i>	44
V. IRODALOM. — 1. <i>Katona József.</i> — (Waldapfel József: <i>Katona József.</i>) — sz. k.-tól.	
2. <i>Erdély öröksége.</i> — (Erdélyi emlékirók Erdélyről. <i>Ravasz László</i> bevezetésével. Cs. Szabó László közreműködésével szerkesztette Makkai László, I—IV. k.) — Nagy Miklóstól.	
3. <i>Új könyv Új-Budáról.</i> — (Ács Tivadar: <i>New-Buda.</i>) — Rédey Máriától	47

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvvarus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magyar Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtítkár.
5945. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

777. SZÁM

1942. AUGUSZTUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1942

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. A PLATONISTA CICERO. (I.) — Prohászka Lajostól	65
II. KÖZESZMÉK A FÖLDTANI SZEMLEÉLETBEN. — Vadász	
Elemértől	100
III. A HEGYI PÁSZTOR. — Költemény. — Havas Istvántól	113
IV. IRODALOM. — 1. <i>Ég és föld.</i> — (Márai Sándor: <i>Ég és föld.</i>) — —n —y-tól.	
2. <i>Középkori költészetünk.</i> — (Kardos Tibor: <i>Középkori kultúra, középkori költészet. A magyar irodalom keletkezése.</i>) — Alszeghy Zsoltól.	
3. <i>Örök barátaink.</i> — (Szabó Lőrinc kisebb műfordításai.) — Kiss Ernőtől.	
4. <i>Vajda János.</i> — (Bóka László: <i>Vajda János.</i>) — Gy. E. P.-től.	
5. <i>Haláltáncok története.</i> — (Kozáky István: <i>A haláltáncok története.</i> III. rész. <i>A mai haláltánc.</i>) — Révay Józseftől	116

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtitkár.
6072. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

778. SZÁM

1942. SZEPTEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1942

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. A GILGAMESH-EPOSZ. — Kállay Miklóstól	129
II. A PLATONISTA CICERO. (II.) — Prohászka Lajostól	141
III. KÖLTEMÉNYEK. — <i>Öreg vagyok.</i> — <i>Életútam.</i> — Szász Károlytól	159
IV. SZEMLE. — <i>Képzőművészet.</i> — Ybl Ervintől	161
V. IRODALOM. — 1. <i>Művészettörténeti tanulmányok.</i> — (Hekler Antal: <i>Művészettörténeti tanulmányok.</i> Hekler Antal kisebb dolgozatai. Szerkesztette Láng Nándor.) — Oroszlán Zoltántól.	
2. <i>A magyarság életrajza.</i> — (Szabó István: <i>A magyarság életrajza.</i>) — Nagy Miklóstól.	
3. <i>Időszerű kérdések.</i> — (Wesselényi Miklós: <i>Keresztmetszet.</i>) — Germanus Gyulától.	
4. <i>Hangszerek, hangszínek.</i> — (Siklós Albert: <i>Hangszerek — Hangszínek.</i>) — Neubauer Páltól	175

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtítkár.
6256. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

KORNIS GYULA

A MAGYAR POLITIKA HŐSEI

Szokatlanul érces zengésű hang szól bele a helikoni hangversenybe: Kornis Gyulának új könyve jelent meg. Tizenkét politikai hős plasztikus lelki arcképe. Nagyon jó, hogy a nagyok megint egyszer a közvélemény szeme elé lépnek. Mert Isten a lángelmék ajkával szól a népekhez és a vezérek szívében alakítja az országok sorsát.

Herczeg Ferenc. (Pesti Hirlap)

A tizenharmadik portré a magyarságot, mint a világtörténet hőseit mutatja be. Kornis erősen hangsúlyozza a magyarság politikai érzékét, államalapító és fenntartó erejét. Végső következtetését, hogy «nem kicsiny nemzet a magyar», a nagy magyarok egész galériája támogatja.

Szekfű Gyula. (Magyar Nemzet)

Kornis Gyula most megjelent nagy kötete is azt bizonyítja, hogy ennek a tiszta látású filozófus-politikusnak sok mondanivalója van mindenki számára, akit a nemzeti élet magasabb értékei érdekelnek.

Eckhardt Sándor. (Magyar Szemle)

2. kiadás. 1942.

*A nagyalakú, 460 oldalas díszes kiállítású mű
sok műmellékletet tartalmaz*

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

NAGY REGÉNYEK NAGY SIKEREK

LAGERLÖF

GÖSTA BERLING

MIKSZÁTH

A FEKETE VÁROS

LEWIS

DR. ARROWSMITH

KAFFKA

SZÍNEK ÉS ÉVEK

MÁRIA ÉVEI

LOTI

AZ ÉBREDŐK

TÖRÖK

VALAKI KOPOG

NÉMETH

BŰN

MARTIN DU GARD

EGY LÉLEK TÖRTÉNETE

LAGERLÖF

AZ ANTIKRISZTUS CSODÁI

TÖRÖK

AZ IDEGEN VÁROS

Minden kötet P 9-60

**NAGY REGÉNYEK
NAGY SIKEREK**

LAGERLÖF

GÖSTA BERLING

MIKSZÁTH

A FEKETE VÁROS

LEWIS

DR. ARROWSMITH

TÖRÖK

VALAKI KOPOG

NÉMETH

BŰN

MARTIN DU GARD

EGY LÉLEK TÖRTÉNETE

Minden kötet P 9.60

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

ÚJ MAGYAR REGÉNYEK

- ASZTALOS MIKLÓS: ALIBI
BIBÓ LAJOS: NINCS IRGALOM
BIBÓ LAJOS: ANNA TEKINTETES ÚR
BOHUNICZKY SZEFI: HÁROM ÉV
IFJ. HEGEDÜS SÁNDOR: A LÉLEKBÚVÁR
ILLÉS ENDRE: ZSUZSA
JÉKELY ZOLTÁN: ZUGLIGET
KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL: A SÁRGA-
VIRÁGOS LEÁNY
MOLNÁR KATA: A FÖLDALATTI FOLYÓ
NAGYPÁL ISTVÁN: BUDAPEST NEM FELEL
NÉMETH LÁSZLÓ: A MÁSIK MESTER
RÓNAY GYÖRGY: FÁK ÉS GYÜMÖLCSÖK
SOÓS LÁSZLÓ: KORMORÁN
CS. SZABÓ LÁSZLÓ: A KÍGYÓ
SZÉKELY LÁSZLÓ: RIMBU
TATAY SÁNDOR: ZÁPOR
THURZÓ GÁBOR: AZ ADÓSSÁG
TÖRÖK SÁNDOR: VALAKI KOPOG
TÖRÖK SÁNDOR: SZAPPANBUBORÉK

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

MAGYAR ÍRÓK

SZERKESZTI ECKHARDT SÁNDOR

ECKHARDT SÁNDOR: BALASSI BÁLINT

A mű szerzője Balassi alakját közelebb hozza a mai magyarhoz. A legnagyobb magyarok egyikét ismerhetjük meg, aki életművében létrehozta az európai és a magyar szellem szintézisét.

SÓTÉR ISTVÁN: JÓKAI MÓR

Hogyan látja és hogyan értékeli a mai magyar kritika Jókait? Mi a helye irodalmunkban s a világirodalomban? Mi a titka népszerűségének?

WALDAPFEL JÓZSEF: KATONA JÓZSEF

A szerző a leghitelesebb tájékoztatást nyújtja a legnagyobb magyar tragédia költőjének életéről.

KERECSENYI DEZSŐ: KÖLCSEY FERENC

Kerecsényi Dezső értékes könyve történelmi, lélektani és esztétikai szempontból egyaránt teljes képet ad a Hymnus halhatatlan költőjéről.

SCHÖPFLIN ALADÁR: MIKSZÁTH KÁLMÁN

Mai szemmel látott s határozott vonásokkal, mesterien megrajzolt képe Mikszáth életének és életművének. Közvetlen, egyszerű és igaz.

BÓKA LÁSZLÓ: VAJDA JÁNOS

Ady előfutárjának, irodalmunk nagy magányosának mélyenjáró lélekrajza. A mai magyar essay-irodalom egyik legegységesebb s legsikerültebb műve.

SÍK SÁNDOR: ZRÍNYI MIKLÓS

Ezt a könyvet tudós gondolta el és költő írta meg. Minden sora hőségnek prófétai nagyságát hirdeti. A legszebb könyv az író és államférfi Zrínyiről.

F R A N K L I N - T Á R S U L A T

Magyarságtudomány

A NEMZETI ONISMERET NEGYEDÉVI FOLYÓIRATA

ECKHARDT SÁNDOR KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL
SZERKESZTI ORTUTAY GYULA

AZ ELSŐ SZÁM TARTALMA:

- ECKHARDT SÁNDOR: Magyarságtudomány
GYÖRY JÁNOS: P. mester franciaországi olvasmányai
POSONYI ERZSÉBET: A Tar Lőrinc-monda és a Szent Patrik purgatóriumi víziók keletkezése
CSORBA TIBOR: Turcica a magyar végvárak lengyel poétájának költészetében
KARDOS TIBOR: Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez
IFJ. VAYER LAJOS: Széchenyi képe
VAJKAI AURÉL: Népi orvoslás a dunántúli búcsújáróhelyeken
BIERBAUER VIRGIL: A székelyföld templomairól
MAKSAY FERENC: Titkári beszámoló a Magyarságtudományi Intézetben folyó munkákról

A MASODIK SZÁM TARTALMA:

- SOLYMOSSY SÁNDOR: A magyar csodaszarvas-monda
FITZ JÓZSEF: A régi nyomdák gazdálkodása
SZABOLCSI BENCE: Vers- és dallam-emlék a «Törökországi Levelek»-ben
SÁRKÁNY OSZKÁR: Magyar tájszemlélet
GÁLDI LÁSZLÓ: A magyarországi román költészet a múlt század második felében
ECKHARDT SÁNDOR: Balassi Bálint ismeretlen levelei
POSONYI ERZSÉBET: A Tar Lőrinc-monda és a Szent Patrik purgatóriumi víziók keletkezése. II.
PETRÓ SÁNDOR: Irodalmi hatások a XIX. század második felének egyházi énekköltészetében
BÓBA LÁSZLÓ: Népnyelv, köznyelv, irodalmi nyelv
A Magyarságtudományi Intézet márciusi előadássorozata: A magyarság és a szlávok

A MAGYARSÁGTUDOMÁNYI INTÉZET
ÉS A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

779. SZÁM

1942. OKTÓBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1942

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

Lap

- I. MAGYARORSZAG ÉS AZ ELSŐ EURÓPAI HÁBORÚ OROSZ-
ORSZÁG ELLEN. (I.) — Óvári-Avary Károlytól — — — — 193
- II. SZÉLJEGYZETEK EGY ÖNÉLETRAJZHOZ. — Sebestyén Károlytól 211
- III. A PLATONISTA CICERO. (III.) — Prohászka Lajostól — — — — 229
- IV. IRODALOM. — 1. *Báró Eötvös József naplójegyzetei és gondolatai.* — (Báró Eötvös József: *Naplójegyzetek — gondolatok* 1864—1868.) — A. D.-től.
2. *Karafiáth Jenő versei.* — (Karafiáth Jenő: *Kenesén a kertben. — Újabb versek.*) — V-től.
3. *Vörösmarty életregénye.* — (Balassa Imre: *Itt élned, halnod kell.*) — V. G.-től.
4. *Balassi Bálint.* — (Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint.*) — Gáldi Lászlótól.
5. *Falu Tamás új regénye.* — (Falu Tamás: *Járásbiróék.*) — y-i-től 246

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12:—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtáros is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtítkár.
6256. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

/

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

780. SZÁM

1942. NOVEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1942

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. A KORSZELLEM TERMÉSZETRAJZAHOZ. — Balás Károlytól	257
II. A MAGYAR IRODALOM HÍDVERŐI. (I.) — Hankiss Jánostól	269
III. MAGYARORSZÁG ÉS AZ ELSŐ EURÓPAI HÁBORÚ OROSZ- ORSZÁG ELLEN. (II.) — Óvári-Avary Károlytól	287
IV. SZEMLE. — <i>Egy év magyar drámatermése.</i> — Rédey Tivadartól	302
V. IRODALOM. — 1. <i>Egy emigráns naplója.</i> — (Ács Tivadar: <i>Magyar úttörők az újvilágban.</i>) — Rédey Máriától.	
2. <i>Ötszáz év magyar humora.</i> — (Keményfy János: <i>500 év humora.</i>) — r-től.	
3. <i>Nero-dívat.</i> — (Kosztolányi Dezső: <i>Nero, a véres költő.</i>) — (Kósa János: <i>Császárné volt.</i>) — (Felkai Ferenc: <i>Nero.</i>) — Révay Józseftől.	
4. <i>Ifjúsági regény Bessenyeiről.</i> — (Szira Béla: <i>Bécsi tinta, magyar toll.</i>) — y — a-tól	311

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvvarus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtítkár.
6588. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

781. SZÁM

1942. DECEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTOMDA

1942

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. A TUDOMÁNY HATÁRTERÜLETEI. — Földes Bélától	321
II. RAKOSI JENŐ, A DRAMAIRÓ — Galamb Sándortól	333
III. A MAGYAR IRODALOM HÍDVERŐI (II.) — Hankiss Jánostól	352
IV. SZEMLE. — <i>Képzőművészet.</i> — Spectator-tól	363
V. IRODALOM. — 1. <i>Szellemi arcképfestés.</i> — (Kornis Gyula: <i>Tudós fejek.</i>) — Gyulai Agosttól	—
2. <i>A magyar próza.</i> — (<i>Régi magyar próza.</i> Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta <i>Kerecsényi Dezső.</i>) — Keményfy Jánostól	—
3. <i>Új magyar líra németül.</i> — (<i>Neue ungarische Lyrik.</i> Übersetzt von <i>Friedrich Lán.</i>) — l. z.-től.	376

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szeiinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtitkár.
6588. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

ÚJ MAGYAR REGÉNYEK

	Költe
Bibó Lajos Anna, tekintetes úr	6-20
Bohuniczky Szefi Három év	9-60
Bohuniczky Szefi Asszonyok és lányok	9-60
Cs. Szabó László Kigyó	5-40
Illés Endre Zsuzsa	6-60
Jékely Zoltán Zugliger	7—
Kolozsvári Grandpierre Emil Alvajárók	8-60
Molnár Kata A földalatti folyó	8-20
Nagypál István Budapest nem felel	5-40
Németh László A másik mester	10-20
Rónay György Fák és gyümölcsök	11-60
Soós László Kormorán	11-60
Székely László Rimbu	8-80
Tatay Sándor Zápor	6-40
Thurzó Gábor Az adósság	7-80
Török Sándor Szappanbuborék	8-40
Voinovich Géza György barát	9-40

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

KORNIS GYULA KÖNYVEI

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSÁBAN

Okság és törvényszerűség a pszichológiában. 1911.

Kultúra és politika. 1927. Füzve P 16.—

Magyar filozófusok. 1930. Kötve P 5.—

Kultúra és nemzet. 1930.

Az államférfi. Két kötet. 1933. Füzve P 20.—, kötve P 26.—

A kultúra válsága. 1934. Füzve P 8.—

Pázmány személyisége. 1935. Füzve P 2.—

Apponyi világnézete. 1935. Füzve P 2:50

Egyetem és politika. 1936. Füzve P 2.—

Petőfi pesszimizmusa. 1936. Füzve P 3.—

Kölcsey Ferenc világnézete. 1938. Füzve P 3:50

A magyar politika hősei. 1940. 2. kiadás. 1942.

Kötve P 24.—

Tudomány és nemzet. 1941. Füzve P 3.—

Széchenyi és a magyar költészet. 1941. Kötve P 5:80

Elemi pszichológiai kísérletek. 2 kiadás. 1942.

Füzve P 3:80

Petőfi és Nietzsche. 1942. Füzve P 2:50

Századunk tudományának szelleme. 1942. Füzve P 2:50

Tudós fejek. 1942. Kötve P 14:40

A tudományos gondolkodás. Két kötet 1943.

A PARTHENON EGYESÜLET KIADVÁNYAI

★

PARTHENON KLASSZIKUSOK

Kétnyelvű kiadások

SOPHOKLES: OEDIPUS-DRÁMÁK

Fordította és bevezette *Babits Mihály*. Kötve 6-60 P

**PLAUTUS: A HETVENKEDŐ KATONA
HÁROM EZÜST**

Ford. *Devecseri Gábor*. Bev. *Husztai József*. Kötve 7-40 P

ARISTOTELES: NIKOMACHOSI ETHIKA

Fordította és magyarázta *Szabó Miklós*.

Két kötet. Kötve 20 P

SZENT ÁGOSTON: VALLOMÁSOK

Fordította *Balogh József*. Két kötet. Kötve kb. 20 P

A PAPIRUSZOK VILÁGÁBÓL

Moravcsik Gyula fordítása és magyarázatai. Kötve kb 10 P

★

PARTHENON TANULMÁNYOK

100 lapos essaik az ókor és a jelenkor élő kapcsolatairól

Egy-egy kötet 3-20 P

Halasy-Nagy József: A politikai tudomány kezdetei.

Révay József: Ókori író — mai olvasó.

Borzsák István: A latin nyelv szelleme.

Szabó Árpád: Perikles kora.

Előkészületben:

Kardos Tibor: A magyarság antik hagyományai.

Wagner József: Az ókori zene.

Tomasz Jenő: Az ókori földkérdés.

PARTHENON — FRANKLIN-TÁRSULAT

NAGY REGÉNYEK NAGY SIKEREK

Lagerlöf **Gösta Berling**

Mikszáth **A fekete város**

Lewis **Dr. Arrowsmith**

Kafka **Színek és évek**
Mária évei

Loti **Az ébredők**

Török **Valaki kopog**

Németh **Bűn**

Martin du Gard **Egy lélek története**

Lagerlöf **Az antikrisztus csodái**

Török **Az idegen város**

Egy-egy hatalmas kötet ára kötve P 9.60

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA